

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ
ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ
ТИНЧЛИК ТАЪЛИМИ ВА МАДАНИЯТЛАРАРО
ҲАМЖИҲАТЛИК МАРКАЗИ**

**ЗАМОНАВИЙ СИЁСАТШУНОСЛИК:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ**

(Ўқув қўлланма)

Тошкент – 2008

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети илмий-услубий кенгашида маъқулланган.

Муаллифлар жамоаси: Р. Ф. Фармонов, Н. Ў. Тўлаганова,
М. Т. Турдиев, Қ. А. Жўраев, У. Н. Муҳаммадиев

Масъул муҳаррир: Қ. А. Жўраев
Муҳаррир: Н. М. Усманова
Техник муҳаррир: Ф. З. Тўраев

Тақризчилар: Сиёсий фанлар доктори С. А. Жўраев
Сиёсий фанлар доктори Э. С. Султонова
Сиёсий фанлар номзоди К. М. Аҳмедов

The publication was implemented within 2006-2007 UNESCO Participation Programme of the Republic of Uzbekistan (No.37515804UZB - Research Studies of the Center for Peace Education and Intercultural Understanding at the UWED).

Мазкур ўқув қўманмада сиёсатшуносликнинг асосий назарий жиҳатларини қамраб олувчи мавзулар бевосита амалиёт билан, хусусан, Ўзбекистон амалий воқелиги билан чамбарчас боғлиқликда тақдим этилган. Қўлланмада келтирилган илмий тушунча ва шарҳлар мумтоз сиёсатшунослик назариялари ва концепцияларига асосланган бўлиб, ўз навбатида, муаллифлар Ўзбекистонда амалга оширилаётган чуқур иқтисодий, сиёсий, ижтимоий маънавий ислоҳотлар ва ўзгаришларни, қолаверса, сиёсий жараёнларни таҳлил қилишга ҳам ўз диққатларини қаратганлар.

Мазкур қўлланма юзасидан фикр-мулоҳазаларни қуйидаги манзилга юбориш мумкин: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси.

ISBN 978-9943-340-08-4

МУНДАРИЖА

Кириш. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фани ва унинг ривожланиши истиқболлари	4
1-мавзу. Сиёсатшунослик ва унинг сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни	7
2-мавзу. Сиёсий фикрнинг манбалари ва шаклланиши	18
3-мавзу. Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихи	50
4-мавзу. Сиёсий жараёнлар	68
5-мавзу. Жамиятнинг сиёсий тизими	79
6-мавзу. Сиёсий ҳокимият	90
7-мавзу. Демократия назарияси ва унинг ҳаётга татбиқ этилиши	109
8-мавзу. Давлат – сиёсий тизимнинг асосий институти сифатида	129
9-мавзу. Сиёсий партиялар ва партиявий тизимлар	141
10-мавзу. Ижтимоий гуруҳлар сиёсатнинг субъекти сифатида	156
11-мавзу. Сайлов тизимлари ва сайлов технологиялари	169
12-мавзу. Сиёсий элита ва лидер	182
13-мавзу. Сиёсат ва миллатлараро ҳамда динлараро муносабатлар	198
14-мавзу. Сиёсий конфликтлар	209
15-мавзу. Сиёсий онг ва сиёсий мафкуралар	220
16-мавзу. Сиёсий маданият ва сиёсий ижтимоийлашув	236
17-мавзу. Халқаро сиёсат ва халқаро тизим	248
18-мавзу. Ташқи сиёсат. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси	262
Адабиётлар рўйхати	279

ЎЗБЕКИСТОНДА СИЁСАТШУНОСЛИК ФАНИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Маълумки, сиёсий билимлар жамиятни ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Сиёсий билимлар асосида нафақат давлат ва жамият бошқарувини тўғри ташкил қилиш мумкин, балки шу билан бирга, жамият ҳаётининг энг муҳим стратегик йўналишлари бўйича сиёсий башоратни амалга ошириш ва истиқболдаги турли ривожланиш концепцияларини ҳам ишлаб чиқиш мумкин.

Хорижий мамлакатларда ушбу фанга жуда катта эътибор берилади. Айниқса, ривожланган мамлакатларда сиёсий билимлар олий ўқув юртларида кенг ўқитилади ва ўрганилади. Шу билан бирга, ушбу мамлакатларда сиёсий тадқиқотлар билан шуғулланувчи алоҳида махсус илмий-тадқиқот институтлари, марказлар, жамғарма ва уюшмалар ташкил этилган. Масалан, Францияда Миллий бошқарув институти (ENA), Сиёсий фанлар институти (Institut des Sciences Politiques), АҚШда Уруш ва тинчлик тадқиқотлари институти (IWPRI), Норвегияда Тинчликни ўрганиш институти (PRIO), Швецияда Демократия ва сайлов тизимларини ўрганиш халқаро институти (IDEA), Ҳиндистонда Сиёсий тадқиқотлар маркази (CPR) каби ўнлаб илмий муассасалар шулар жумласидандир.

Таъкидлаш хоизки, Фарб мамлакатларида олиб борилаётган тадқиқотлар, аввало, ўзининг амалиётга йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Айнан ана шу алоқадорлик, яъни назария ва амалиётнинг ўзаро боғлиқлиги уларда давлат ва жамият бошқарувининг тўғри ташкил қилинишига олиб келди ва бу ҳол, пировард натижада, ушбу мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаб берган омиллардан бири бўлди, десак янглишмаймиз.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанига бўлган қизиқиш тобора ортиб бормоқда. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки ёш мустақил республикамиз ўз сиёсий тизимини шакллантириш ва ривожлантириш йўлида дадил қадам ташламоқда. Демак, ушбу йўналишда илмий назариялар, концепциялар ва қарашларнинг изчил тизимини шакллантиришни давр тақозо этмоқда.

Мустақилликнинг ўтган йилларида сиёсий билимларни ўқитиш ва ўрганиш бўйича талайгина ишлар амалга оширилди. Жумладан, турли олий ўқув юртларида ва илм даргоҳларида сиёсатшунослик бўлимлари очилди (бу бо-рада Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент Давлат шарқшунослик институти, Ўзбекистон Миллий университети, Ўзбекистон Республикаси президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси каби илмий-ўқув муассасалари пешқадамлик қилмоқдалар). Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси (ОАК) томонидан сиёсий тадқиқотларни жонлантириш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

1992 йилдаёқ ОАК томонидан сиёсий тадқиқотлар соҳасида тўрт йўналишда (23.00.01-сиёсатшунослик назарияси ва тарихи, 23.00.02-сиёсий институтлар ва жараёнлар, 23.00.03-сиёсий маданият, 23.00.04-халқаро тизимлар ва умум-башарий тараққиётнинг сиёсий муаммолари) илмий тадқиқотларни фаоллаштириш мақсадида ихтисослашган илмий кенгашлар ташкил этилди. Натижада, 1992-2007 йиллар мобайнида юртимизда ўнлаб фан докторлари ва номзодлари етишиб чиқди. Бугунги кунда эса сиёсий муаммолар соҳасида юзлаб олим ва мутахассислар илмий-тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар. Республикамиз сиёсатшунослик фанининг ўтган ўн олти йиллик ривожини сарҳисоб қилиб, бу борада салмоқли ишлар қилинганлигига гувоҳ бўламиз. Энг аввало, янгича фикрловчи олимлар гуруҳи шаклланди ва ушбу фаннинг муҳим инфраструктураси бунёд этилди.

Лекин, назаримизда, бу ишлар ҳали жуда кам. Сиёсатшунослик фанини ривожлантириш бўйича ҳали бир қатор ишларни амалга ошириш лозим. Чунки, ўзбек тилида дарсликлар, қўлланмалар, ўқув дастурларини нашр этиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, хорижий мамлакатларда илмий тадқиқотлар олиб борилаётган илмий марказлар ва олимлар билан яқиндан танишиш ва ҳамкорлик ўрнатиш, сиёсий ҳаётнинг турли муаммолари бўйича тадқиқотларни янада фаоллаштириш, ушбу илмий-тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш, республикамиздаги сиёсатшунос олимлар уюшмаларини ташкил қилиш каби бир қатор ишларни ҳам амалга ошириш лозим. Сиёсатшунослик фани ўқитилаётган олий ўқув юрғларини керакли ўқув жиҳозлари билан таъминлаш, ушбу фандан сабоқ берувчи профессор-ўқитувчиларнинг малакасини ошириш, кенг оммани сиёсий тадқиқотлар билан яқиндан таништириб борувчи телерадио дастурлари ва даврий нашрларнинг сифатини яхшилаш ҳамда янгиларини бунёд этиш, Интернетда махсус веб-саҳифалар ташкил қилиш сингари каби долзарб муаммолар турибди.

Маълумки, давлат ва давлатчилик сиёсатшунослик фанининг марказий мавзуларидан бири ҳисобланади. Шу боис, И. А. Каримовнинг “Бугун биз қандай давлат қураёلمиз, унинг сиёсий ва ижтимоий негизи, унинг қиёфаси қандай бўлиши керак?” деган саволга “Ҳар бир давлат бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилидир, унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир”¹ деб айтган сўзлари Ўзбекистон сиёсатшунослигининг методологик асоси ҳисобланади. Ўтган ўн олти йилдан сал кўпроқ вақт давомида Ўзбекистон Республикаси бутун бир тарихий даврни ўз бошидан кечирди. Мамлакатимизда ўтказилаётган чуқур иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий, ижтимоий ислохотлар жаҳон ҳамжамияти томонидан ҳақли равишда бозор иқтисодиётига ўтишнинг “ўзбек модели” деган ном олди. Бу тарихий тажриба қатор сиёсатшунос олимлар, иқтисодчилар, тарихчилар, қолаверса давлат арбоблари томонидан кунг билан ўрганилмоқда.

Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг долзарб муаммоларига бағишлаб, 2007 йил давомида Фуқаролик жамиятини ўрганиш институтида ўтка-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқалласдир. 3-том. Т., 1996. 6-бет.

зилган туркум илмий-амалий анжуманларнинг иштирокчилари сиёсий фанлар олдда турган долзарб вазифлар қатори «дарсликлар, ўқув дастурлари ва ўқув-методик қўлланмаларнинг етишмаслигини» ҳам алоҳида таъкидладилар. Қўлингиздаги ушбу китоб ана шу бўшлиқни оз бўлса-да, тўлдиришга хизмат қилишидан умидвормиз. Ундан олий ўқув юртларида сиёсатшунослик фанидан сабоқ бераётган ўқитувчилар, магистрлар, талабалар, шунингдек, ижтимоий-сиёсий фанлар соҳасида илмий-тадқиқот ишлари олиб бораётган тадқиқотчи-мутахассислар бирдек фойдаланишлари мумкин.

Ушбу қўлланмани тайёрлашда «Сиёсатшунослик асослари» ўқув қўлланма (ТДШИ-2005), «Сиёсатшунослик асослари» маърузалар матни (ЖИДУ, 2005), «Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалаёти» олий ўқув юртлари учун дарслик (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, 2005) ва Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан нашр этилган «Сиёсатшунослик» маърузалар матни (Тошкент, 2000), Политология. Ўқув қўлланма (Тошкент давлат иқтисодиёт университети ва Тошкент давлат юридик институти, 2006) каби нашрлардан кенг фойдаланилди. Шунингдек, қўлланма мавзуларини янада аниқроқ баён қилиш мақсадида турли тизимли-манتيқий жадваллардан ҳам кенг фойдаланилди.

Ушбу ўқув қўлланмани тайёрлашда ўз маслаҳатларини аямаганлиги ва уни нашр этишда кўрсатган беминнат ёрдами учун ЮНЕСКО ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий комиссияси масъул котиби А.Н.Икромовга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Мазкур китобда муаллифлар ўз олдиларига қўйган мақсадларга қай даражада эришганликларини вақт кўрсатади. Шунингдек, зукко ва доно талабалар, талабчан ўқитувчилар қўлланма мазмуни билан танишиб, ўз фикр-мулоҳазаларини билдирадилар, деган умиддамыз.

Рахмон Фармонов,
т.ф.д., проф., ЖИДУ ижтимоий-гуманитар
фанлар кафедраси мудири.

СИЁСАТШУНОСЛИК ВА УНИНГ СИЁСИЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Режа:

1. «Сиёсат» категорияси ва унинг объектив мазмуни. Сиёсат ва ахлоқ.
2. Сиёсатнинг объект ва субъектлари.
3. Сиёсатшунослик фани ва унинг сиёсий фанлар тизимида тутган ўрни.
4. Сиёсатшуносликнинг қонуниятлари ва категориялари.
5. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг ривожланиши.

1. «Сиёсат» категорияси ва унинг объектив мазмуни. Сиёсат ва ахлоқ.

«Сиёсат» тушунчаси — қадимий тушунчалардан бири. Ҳозирги тилларга ва маданиятга «сиёсат» атамаси қадимги юнон тилидан узлаштирилган сўз (politika) сифатида кирган. У давлат билан ҳукмронлик муносабатларини, одамлар ва жамият устидан раҳбарлик қилиш илми билан боғлиқ қадимги юнон тушунчаларига асосланади: «полис» (шаҳар-давлат), «политикос» (давлат арбоби), «политейя» (конституция). «Сиёсатшунослик» — «политология»нинг ўзбекча таржимасидир. «Политология» сўзи латинча икки сўз бирикмасидан ташкил топган: «политике» (politike) — жамоат ва давлат ишлари ҳамда «логос» (logos) — таълимот, яъни давлат ва жамоат ишлари ҳақидаги таълимот. «Шу нуқтаи назардан, — деб ёзади рус олими В. В. Желтов, — Сиёсатшунослик — сиёсат, ҳукумат муносабатлари билан боғлиқ инсонлар ҳаётининг фаолияти, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ташкил этилиши, сиёсий институтлар, тамойиллар, тартиботлар, шахслараро, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақидаги фан»¹.

«*Сиёсат*» аънавий равишда давлат ва жамоат ишларини, одамлар, ижтимоий гуруҳлар, халқлар, миллатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ фаолият соҳасини англатади. У сиёсий институтлар ва ташкилотларнинг фаолият кўрсатишини, сиёсий метёрлар ва аънавларни, одамларнинг ҳокимият-бошқарув ва ташкилотчилик фаолиятини, ижтимоий-сиёсий манфаатлари ва эҳтиёжларини, сиёсий ғоялари ва қарашларини ўз ичига олади.

Сиёсатни инсоннинг руҳий ҳолатлари ва хусусиятларидан ажратиб бўлмайди. У муайян институционал ижтимоий-маданий ва тамаддуний муҳитда шаклланади ва амалга оширилади, унга турли омилар таъсир кўрсатади. Ўзига ёқиб-ёқмаслигидан қатъий назар, инсон сиёсий тизимнинг муайян типини таъсири донрасидан ташқарида бўла олмайди. Шу маънода сиёсат дунёси муқаррар ҳодисадир.

¹ Желтов В. В. Политология. Ростов-на-Дону, 2004. С. 6.

Сиёсат – синфлар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият ва жамият-ни бошқаришга оид муносабатлар, фаолият, ҳатти-ҳаракат ва коммуника-цион алоқаларнинг кўп қиррали олами. Сиёсатнинг асосий омилларини, энг аввало, катта ижтимоий гуруҳлар (синфлар, миллатлар, халқлар, цивилиза-циялар), уларнинг манфаатларини ифода этувчи сиёсий ташкилотлар, ин-ститутлар, ҳаракатлар ва сиёсий лидерлар ташкил этади.

Жамият ўзаро боғланган, кўп жиҳатдан мустақил бўлган ҳўжаликнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий соҳаларининг ўзига хос мажмуасидан иборат. Жамиятнинг сиёсий соҳаси унинг бошқа соҳаларидан шу билан фарқ қиладики, у муайян маънода уларга нисбатан устунлик қилувчи ролни ўйнайди. Сиёсий соҳанинг бундай мавқеи унинг доирасида қабул қилинган қонунлар, қарорларнинг бошқа ижтимоий соҳалар томонидан бажарилиши мажбурий эканлиги билан боғлиқ. Шу сабабли, сиёсий соҳа жамият тараққиётининг ўтиш ва бошқа ўзига хос даврларида тегишли устунликларга эга бўлади. Аини пайтда, сиёсат соҳаси жамиятнинг бошқа барча соҳалари билан чамбарчас боғланган, уларга қарам ва улардан бирламчи материаллар олади.

Сиёсатнинг роли ўзининг универсаллиги, барча соҳаларни қамраб олиш хусусияти, ижтимоий ҳаётнинг давлат аҳамиятига молик масалаларидан тортиб шахс муаммоларигача бўлган барча ҳодисаларига таъсир ўтказа олиш қобилиятида намоён бўлади. Шунга кўра, сиёсат маънавият, иқтисод, ҳуқуқ, маданият ва ахлоқ билан чамбарчарс боғлиқдир.

Жамият сиёсий соҳасининг хусусиятларидан бири шуки, у ўзига хос «туртки берувчи» жиҳатга эга. Унинг асосий ўзаги – жамиятнинг сиёсий ташкилоти – нисбатан доимийдир. Шу билан бир вақтда, кўплаб сабаблар билан боғлиқ равишда айрим масалалар ва ҳодисалар, агар улар ижтимоий манфаатлар марказига тушиб қолса, сиёсий хусусият касб этиши мумкин. Сиёсат кўп жиҳатдан ўз даври, муайян тарихий ва тамаддуний шароитларга, жамиятдаги ҳукмрон мафкурага, ахлоқий ва диний меъёрларга, инсоннинг ривожланиш даражаси, маданияти ва дунёқарашига боғлиқ. Инсон, кишилар жамияти, унда ҳукмронлик қилувчи сиёсий институтлар, меъёрлар ва анъаналар қандай бўлса, сиёсат ҳам шундай бўлади.

Сиёсатнинг асосий негизлари қуйидагилардир:

- демократия;
- инсонга йўналтирилганлик, жиноятчиликка барҳам бериш;
- маънавият;
- ўз ватанига фуқаролик муҳаббати;
- сиёсатнинг муайян тарихий шароитлардан келиб чиқиши, бошқа фанлардан ҳам фойдаланилган ҳолда белгиланиши;
- сиёсат миллатлар, ижтимоий гуруҳлар, давлатлар ўртасидаги уларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини амалга оширишга оид муносабатлар сифатида қаралиши;
- сиёсатнинг давлат ишларида иштирок этиш, давлат фаолиятининг шакллари, вазифалари ва мазмунини белгилаши;
- сиёсат – миллионлаб кишиларнинг тақдири, унинг инсон манфаатларига йўналтирилиши демакдир.

Сиёсат жамиятда муайян вазифаларни бажарали. Уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) жамиятнинг барча гуруҳлари, қатламларининг ҳокимият нуқтан назаридан муҳим манфаатларни ифода этиш, одамларга ўз эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий мақомини ўзгартириш учун қўшимча имкониятлар бериш;

2) юзага келадиган зиддиятларни оқилона ҳал этиш, уларни фуқаролар ва давлат ўртасидаги тамаддунлашган мулоқот ўзанига йўналтириш;

3) сиёсий ва иқтисодий жараёнларни бошқариш ва уларга раҳбарлик қилиш;

4) аҳолининг турли қатламларини бирлаштириш;

5) шахсни ижтимоийлаштириш ёки инсонни шакллантириш. Унинг моҳияти шундан иборатки, сиёсат кўп ҳолларда инсонни ўзгартиради.

6) ижтимоий тараққиётнинг инновационлигини таъминлаш ёки ҳаётни ижтимоий ташкил этишнинг янги шакллари яратиш.

Сиёсат ҳақида санъат сифатида гапириш учун барча асослар бор. Давлатни бошқариш, жамият барқарорлигини таъминлаш ҳам санъатдир. Сиёсат – олдиндан кўра билиш санъати, ўйлаб қўйиладиган қадамлар, амалга ошириладиган тadbирлар, ҳаракатлар, ён беришлар ва ҳисоб-китоблар соҳаси.

Ҳақиқий инсонпарвар ва демократик жамият учун хос бўлган ҳалол сиёсатга ўтиш – узоқ давом этувчи ва мураккаб жараён. Сиёсат санъат сифатида, у билан шуғулланаётган ҳар бир кишининг тўғри сиёсий хатти-ҳаракатлари нимадан иборатлигини, қандай йўллар билан энг кам куч сарфлаган ҳолда мақсадга эришиш мумкинлигини, муайян босқичда нималар мумкин ва мумкин эмаслигини англаб етишни билдиради.

Сиёсат санъат сифатида одамларни фаоллаштириш воситаларини воқеликка мос тарзда танлай олишда намоён бўлади. Моҳир сиёсатчи одамларни мураккаб вазифаларни ҳал этишга қўзғатиши мумкин бўлган пайтни тўғри белгилай олади. Унинг муваффақияти, фаолликка фақат биргина маъмуриятчилик билан эмас, балки одамлар учун қулай шароитлар яратиш, доимий ва оқилона талабчанлик билан эришишга ҳам боғлиқ. Раҳбарнинг маҳорати инсон ҳулқ-атворининг барча мураккаб жиҳатларини фарқлай олишдан иборатдир.

Моҳирона сиёсат чуқур ўйланган ва эҳтиёткор бўлиши лозим. У инсондан ўзининг бутун ақл ва иродасини ишга солишни, қатъиятли бўлишни, ҳис-туйғуларини жиловлай олишни талаб қилади. Ахлоққа мужассам бўлган умуминсоний қадриятлар узилиб қолган бўлса, яратувчиликка эмас, бузғунчиликка хизмат қилувчи, гаразли мақсадларни кўзда тутувчи сиёсат ҳам моҳирона бўлиши мумкин.

Қадимги Шарқ, Греция ва Римдаги қарашларга кўра, сиёсат ва ахлоқ бир-биридан ажратилмаган. Плутарх “виждонсиз кишига ҳокимиятни ишониб топшириш ақлсиз кишининг қўлига қилич бериш билан баробар” эканлигини таъкидлаган эди. Айнан шу фикрни XIX асрда Т. Жефферсон ҳам илгариларини таъкидлаган эди. «Бутун бошқарув маҳорати ҳалол бўлиш маҳоратидан иборатдир».

Ахлоқ ижтимоий онгнинг ва унинг амалда рўёбга чиқарилишининг шакллари билан бири бўлиб, у одамлар ҳулқ-атворининг ижтимоий зарур типини

барқарор этади. Риоя қилиниши давлат органлари томонидан қўллаб-қувватланадиган ва назорат қилинадиган ҳуқуқий меъёрлардан фарқли ўларок, ахлоқ меъёрлари жамоатчилик фикри ва таъсирига, ишонч, анъана ва одатларга суянади. Ахлоқ инсоннинг жамиятга, ҳокимият тузилмаларига, жамоага, оилага нисбатан хатти-ҳаракатларида ўз ифодасини топади. Ахлоқ қадриятлари вақт ўтиши билан ўзгаради. У турли халқларда турлича бўлади. Ахлоқнинг асосий муаммолари яхши одат, хулқ-атвор, фаолият нимадан иборат, одобга хос, муносиб ишлар нималар эканлиги ҳақидаги масалалардир. Ахлоқ шахсий дунёқарашнинг таркибий қисми бўлиб, кўп жиҳатдан шахс учун ижтимоий-сиёсий дунё манзарасини белгилайди.

Сиёсат инсон фаолиятининг энг муҳим соҳаларидан бири бўлганлига учун уни ахлоқдан ажратиш мумкин эмас. Сиёсат оламига, унинг институтлари, муносабатларига, сиёсий дунёқарашга, жамият аъзоларининг хулқ-атворида дахлдор бўлган ахлоқий қадриятлар ва меъёрлар яхлит ҳолда сиёсий этикани ташкил этади. Ундан сиёсатга баҳо бериш, хусусан, айрим шахсларнинг сиёсий фаолиятини баҳолашда фойдаланилади.

Ахлоқ инсонни ўз хулқ-атворидан четга чиқиб кетишдан сақлайди, индивид билан бутун жамоа ўртасидаги зиддиятларнинг ҳал этилишига хизмат қилади. Ахлоқ сиёсатни, назоратсиз сиёсий фаолият эркинлигини чеклаб қўяди, шу сабабли, сиёсат кўп ҳолларда ундан қутулишга интилади.

Сиёсат билан ахлоқ ўртасидаги умумийлик шундан иборатки, улар ижтимоий ҳаётни тартибга солувчи энг дастлабки воситалар сирасига, ижтимоий танлов соҳасига киради. Шу сабабли, улар одамлар хулқ-атворини бошқаришнинг ҳаракатчан ва ўзгарувчан воситаларидир. Сиёсат ва ахлоқнинг асосий вазифалари ўзаро мос тушади, зеро, уларнинг ҳар иккиси ҳам, гарчи аксар ҳолларда ушбу инсоний вазифаларни бажаришдан узоқ бўлсалар-да, умумжамоа бахт-саодати ва ижтимоий адолатни ҳимоя этиш даъвосини қилдилар. Сиёсатда ахлоққа хос бўлган виждон азоби функциясини суд бажаради ва белгиланган меъёрларнинг бузилиши учун мавжуд қонунлар асосида жазолар тайинлайди.

Сиёсат ва ахлоқнинг бирга қўшилиши барқарор жамиятнинг нормал ҳолати ҳисобланади. Сиёсат томонидан ахлоқ меъёрларининг писанд қилинмаслиги сиёсатни ахлоққа зид қилиб қўяди. Ўз фаолияти ва унинг оқибатлари аҳамиятига кўра, сиёсат ҳар доим ахлоқийлик ва масъулият соҳаси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ахлоқ билан иттифокда бўлмаган сиёсат масъулиятдан холи бўлади, бусиз эса у одамлар назоратидан чиқиб кетган техника ва фан сингари, оммавий қирғин воситасига, ҳокимиятни эгаллаш ва сақлаб туришнинг гайринсоний механизмига, одамларни озод қилиш, ҳимоя этиш эмас, балки асоратга солиш қуролига айланиш хавфига дучор бўлиши мумкин.

Ҳозирги шароитда сиёсатга маънавий мезонларнинг таъсири кучайиб бормоқда. Шу сабабли, кўплаб сиёсий қарорларнинг «нархи» бир неча марта ошиб, сиёсат ва сиёсатчиларга ижтимоий фикр таъсири ортмоқда.

Ахлоқнинг сиёсатга таъсири бир қатор йўналишлар бўйича амалга оширилиши мумкин ва зарур. Бу – маънавий мақсадларнинг қўйилиши, уларга ва

амалдаги вазиятта мос усуллар ва воситаларнинг танланиши, сиёсий фаолият жараёнида ахлоқий қоидаларнинг ҳисобга олинишидан иборат. Мазкур таълабларнинг бажарилиши мана шу жараёнда фойдаланиладиган усуллар ва воситаларга боғлиқ. Сиёсатнинг мақсади бойлик орттириш ёки диктатни кўзда тутувчи ҳокимият учун эмас, балки лидер томонидан қўйилган олижаноб сиёсий вазифаларнинг амалга оширилиши, масалан, демократия тантанаси учун курашиш, миллий низоларнинг олдини олиш, иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш, мамлакат аҳолисининг фаровон ҳаётини таъминлаш бўлмоғи лозим.

Сиёсатчи ҳокимият учун курашар экан, уни суинстеъмол қилишни эмас, балки унинг ёрдамида ижтимоий муҳим вазифаларни ҳал этишни мақсад қилиб кўяди. Шу сабабли, сиёсатчининг муваффақияти, энг аввало, унинг фаолият дастурининг ҳаётийлиги, унга жамият ва тарих томонидан берилган баҳо-лар, охир-оқибатда ижтимоий арбобнинг билим ва тажрибага таянган, ахлоқийликка асосланган қарори энг тўғри қарор бўлиб чиқади.

2. Сиёсатнинг объект ва субъектлари.

Сиёсатнинг асосий «ҳаракат қилувчи шахслари» унинг субъектлари бўлиб, улар сиёсий фаолилик манбаи сифатида майдонга чиқадилар. «Субъект» ва «объект» тушунчалари (лотинча *subjectum* – эга, *objectum* – предмет) гуманитар билимнинг муҳим категорияларидандир.

Субъект – фаол ҳаракат қилувчи ва идрок этувчидир. Субъект деганда, онг ва иродага эга бўлган индивид ёки ижтимоий гуруҳ тушунилади.

Объект – субъектнинг билиш ва бошқа фаолияти нимага қаратилган бўлса, ана шуни англатади.

Сиёсат субъекти – сиёсат объектига йўналтирилган предмет, амалий сиёсий фаолият соҳибидир.

Сиёсат субъектларига – индивидлар (оддий шахслар ёки сиёсий лидерлар); ижтимоий гуруҳлар – жамоалар, этник гуруҳлар, диний жамоалар, сиёсий элита, синфлар, омма, фуқаролик жамияти, халқлар, миллатлар, тамаддунлар; сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар) киради. Кишиларнинг сиёсатдаги иштирокини қуйидагича ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) кишиларнинг сиёсатда фаол, онгли иштироки, улар томонидан ўзларининг англаб етилган манфаатлари ва қадриятларининг тасдиқланиши;

2) «фуқаролик» типдаги пассив иштирок, яъни улар томонидан сиёсий ролларнинг моҳиятини азалдан берилган, шак-шубҳасиз бўлган бирон нарсага сўзсиз бўйсунганлари ҳолда идрок этиши;

3) стихияли ёки онгсиз иштирок;

4) сиёсий бепарқиликнинг намоён бўлиши, сиёсатда иштирок этмаслик.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва унинг тобора ривожланиб бориши билан «сиёсийлик»нинг анъанавий чегараларининг торайиб бориш таъмоийли амал қилади, бироқ сиёсатнинг сифатига бўлган талаблар давлат соҳасида ҳам, ижтимоий соҳада ҳам ошиб боради.

3. Сиёсатшунослик фани ва унинг сиёсий фанлар тизимида тугган ўрни.

Сиёсатшунослик фани сиёсий жараёнларни бир мамлакат доирасида эмас, балки 1) маҳаллий; 2) минтақавий; 3) дунёвий ва глобал макон ҳамда замон доирасида ўзаро чамбарчас боғлиқликда ўрганади. Шу билан бир қаторда, жаҳоннинг турли минтақаларида долзарб сиёсий муаммоларни ҳал қилишда эришилган натижаларни ўрганади ва уларни сиёсий тажриба сифатида умумлаштиради (1-жадвал).

1-жадвал

Сиёсатшуносликнинг фан сифатидаги асосий функциялари

№	Функциянинг номи	Функциянинг моҳияти
1.	Методологик функция	Сиёсатшуносликнинг асосий хулосалари алоҳида олинган ижтимоий ҳодисаларни ўрганувчи хусусий сиёсий назариялар учун асос бўлиб хизмат қилади.
2.	Назарий билиш функцияси	Сиёсатшунослик сиёсат тўғрисида, унинг жамиятдаги роли тўғрисида билимлар ҳосил қилади.
3.	Дунёқараш ҳосил қилиш функцияси	Сиёсий воқелик тўғрисида аниқ тасавурларнинг шаклланишига кўмаклашади.
4.	Регулятив функция	Сиёсий билимларни эгаллаш кишининг сиёсий ҳагги-ҳаракатларига бевосита таъсир кўрсатади.
5.	Истиқболни белгилаш функцияси	Сиёсий жараёнларнинг ривожланиш тенденцияларини очиб берар экан, сиёсатшунослик объектив равишда башорат ёки истиқболни белгилаш функциясини ҳам бажаради.
6.	Аксологик (баҳолаш) функция	Сиёсатшунослик сиёсий институтлар, тузум, сиёсий жараёнлар ва ҳодисларга баҳо беришга имкон туғдиради.

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Сиёсатшунослик сиёсий жараёнларни ўрганувчи фан сифатида бир қатор предметлар: сиёсий иқтисод, сиёсий фалсафа, сиёсий тарих, социология, халқаро муносабатлар, геополитика ва бошқалар билан узвий боғлиқ, қолаверса улар билан турдош. Бироқ, ўз навбатида, сиёсатшунослик мустақил фан бўлиб, ўзининг объекти ёки предмети, категориялари ва ўзига хос қонуниятлари ҳамда хусусиятлари билан ажралиб туради. Сиёсатшуносликнинг объекти, юқорида қайд қилингандек, жамиятнинг сиёсий жабҳаси, уларда содир бўлаётган барча ҳодиса, жараёнларни қамраб олади. Тўғри, сиёсатшуносликдан ташқари жамиятнинг бу соҳасини ҳуқуқ, сиёсий тарих, сиёсий фалсафа, сиёсий иқтисод, социология, халқаро муносабатлар, геосиёсат ва бошқа предметлар ҳам ўрганади. Бироқ уларнинг ҳар бири ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда ўз объектига эга. Демак, сиёсатшунослик фанининг объекти ёки предмети биринчи навбатда сиёсат ва сиёсий жараёнлардан иборат.

Бугунги кунда сиёсатнинг қандайдир бир қисқача таърифи тўғрисида сўз юритиш ниҳоятда мушкул. Сиёсий арбоблар, давлат раҳбарлари, сиёсатшунос олимлар бугунги кунда демократик тамойиллар юксалган мамлакатларнинг фуқароларини сиёсий майдонга жалб қилмоқдалар. Сиёсат ва унинг майдони ҳақида сўнги тўрт юз йил давомида жуда кўп маълумотлар тўпланди.

Инсониятнинг янги даврга қадам қўйиши муносабати билан сиёсат мутлақ кўнчилик кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжига айланди. Ҳатто сўнги пай-

тларга келиб, халқаро сиёсат ҳудудийлашади, жаҳон сиёсат майдонида янгидан-янги мустақил давлатлар пайдо бўлди ва улар сиёсат субъектларининг фаол иштирокчиларига айландилар. Масалан, Европача сиёсат, АҚШ сиёсати, Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий концепцияси ва ҳоказолар бунга мисол бўла олади. Сиёсатнинг қирралари жуда кўп бўлиб, унинг мазмуни, моҳияти юздан ортиқ маъно ёки тушунчага эга. Жамиятнинг ривожланиши, такомиллашуви, айниқса, ривожланган демократик давлатларда сиёсат одамларнинг кундалик эҳтиёжига, амалиётига, ҳар бир фуқаронинг онгли фаолиятидаги сиёсий маданиятига айланди (2-жадвал).

2-жадвал

Сиёсатшуносликнинг объекти, предмети ва методлари

Сиёсатшунослик объекти	Сиёсатшунослик предмети	Сиёсатшунослик асосий методлари
Сиёсат, жамият ҳаётининг сиёсий соҳаси	Сиёсий ҳокимиятнинг шаклланиши, амал қилиши ва ўзгариши қонуниятлари	Диалектик, тарғибий таҳлил, таркибий функционал, бихевиористик, қиёсий, аниқ тарихий ёндашув, социологик, кўль турологик, норматив, институционал, субстанционал ва бошқа умумий методлари

Маъна: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар гулдами. Т., 2005

Албатта, доимий ёки бетараф сиёсат мавжуд бўлмаса-да, сиёсатнинг ўзига хос қонуниятлари бор. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатимизнинг ўзига хос сиёсати борлиги, Ўзбекистон мамлакатининг дунёда ягона эканлиги, бу сиёсат халқимизнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилганлиги ҳамда мамлакатимизнинг барқарор ривожланишига хизмат қилишини биладилар ва ўзлари ҳам ана шу сиёсатнинг субъектлари сифатида фаолият кўрсатдилар. Сиёсат – бу ҳокимият ҳамда, ўз навбатида, сиёсат жамиятни барқарорлаштириш, ижтимоий тартибни сақлаш тамойиллари ҳам ҳисобланади.

Биринчидан, сиёсат ҳокимият сифатида ҳокимиятни бошқарувчиларга бўйсунди ва у, ўз мазмунига кўра, мамлакат бошқарувини таъминлашга хизмат қилади. **Иккинчидан**, бирон-бир ҳокимият доимий, мутлақ эмас, балки у, авваламбор, жамиятни барқарорлаштириш ёки шу йўл орқали жамиятни ривожлантиришга хизмат қилади. Табиийки, ҳокимият олиб бораётган сиёсат ҳаммага ҳам маъқул келавермайди, шу сабабли, ганқилда учрайди. Бирон мухолифат каби танқид ҳам конструктив характерга эга бўлиши керак. Ҳокимият, одатда, ўз ҳукмини мафкура орқали, маълум бир гоя орқали амалга ошириши ҳам мумкин. Сиёсат жамиятда автоном ёки маълум маънода мустақил бўлиб, ўз қонуниятларига эга.

Сиёсат ҳокимият сифатида ҳамда сиёсат мамлакатни бошқариш тамойили сифатида ўзаро мухолифликка, қарама-қаршиликка ҳам эга.

Сиёсат ўз навбатида тарихий характерга эга. Гап шундаки, сиёсат ўзининг келиб чиқиши, замона зайли билан ўзгариши ва ўта мосланувчанлиги орқали ажралиб туради. Жамиятнинг ўзгариши, ривожланиши билан сиёсат ҳам ўзгаради, унинг янгидан-янги қирралари кўзга ташланади. Қандайдир мавҳум дунёвий демократик сиёсат тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Ёки коммунистлар «башорат» қилганларидек, маълум босқичда сиёсат тугамайди ёки ордан

кетмайди, балки сиёсат доимо такомиллашиб боради. Сиёсатнинг изчиллиги ва легитимлиги унинг қанчалик одиллиги ва халқчиллиги, шунингдек, жамият аъзоларининг манфаатларига қанчалик мос келиши билан боғлиқ.

Сиёсат – кишиларни бошқариш санъатидир, шу билан бирга, сиёсат давлат ва жамиятни бошқариш тўғрисидаги фан ҳисобланади. Сиёсат ва сиёсатдонларнинг фавқулодда ёки махфий, ҳадеб кўзга ташланавермайдиган хусусиятлари тўғрисида ҳам гапириш мақсадга мувофиқ. Шу нуқтаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, мутлақ демократик жамият бўлмагандай, бутунлай эркин кишилар тўғрисида ҳам гап бўлиши мумкин эмас. Эркинлик – бу демократик жамиятдаги шахсларнинг онгли равишда амалга ошираётган фаолиятидан иборат. Идеал сиёсат бўлмаганидек, идеал демократик ҳокимият ҳам мавжуд эмас. Демак, сиёсат – тарихий, у кишиларни бошқариш санъати, у давлатни, жамиятни ўрганиш илми бўлиб, маълум бир макон, замон ҳамда аниқ вазият билан бевосита боғлиқ.

4. Сиёсатшуносликнинг қонуниятлари ва категориялари.

Сиёсатшунослик ҳуқуқшунослик, сиёсий тарих, социология фанлари билан жуда ҳам яқин. Бироқ сиёсатшунослик сиёсий фан сифатида ҳуқуқий фанлар учун методологик ёки услубий асос бўлиб хизмат қилади. Чунки сиёсатшунослик фанининг илмий-назарий асослари, ҳулосалари ҳуқуқий фанларда акс этган масалаларнинг сиёсий моҳиятини очиб беришга хизмат қилади.

Сиёсатшуносликнинг *сиёсий тарих* фанидан фарқ қиладиган томони шундаки, сиёсий тарихда давлатлар, сиёсий системалар, ташкилотлар, ҳаракатларнинг вужудга келиш тарихи, уларнинг амалий фаолияти, ташкилий тузилиши, анжуманлари билан боғлиқ масалалари ўрганилса, сиёсатшунослик асосий эътиборни давлатлар, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, ташкилотларнинг сиёсат субъектлари сифатидаги ролининг ошиб боришига ҳамда улар орқали жамиятдаги сиёсий ҳаёт, сиёсий жараёнлар ва рўй бериши мумкин бўлган сиёсий воқеаларнинг моҳияти ва унинг турли қирраларини илмий жиҳатдан очиб беришга қаратади.

Ўз навбатида, сиёсатшуносликнинг уни *социологиядан* ажратиб турадиган энг муҳим фарқи социология асосий эътиборини ижтимоий масалаларга қаратса, сиёсатшунослик кўпроқ сиёсатга оид муаммоларни ўрганади ва талқин қилади. Демак, жамиятни бошқариш, идора қилиш ва уни барқарорлаштиришга бевосита дахлдор бўлган давлат, халқаро сиёсий ташкилотлар, сиёсий партиялар, оммавий давлат ва ноҳукумат ташкилотлари, ўз-ўзини бошқариш жамоаларининг фаолияти ҳам сиёсатшуносликнинг предмети ҳисобланади.

Сиёсатшунослик фани бошқа сиёсий фанлар каби маълум бир **қонуниятларни** ўрганади. Улар, олатда, икки гуруҳга бўлиб ўрганилади.

Биринчи гуруҳга мансуб бўлган қонуниятлар у ё бу мамлакатнинг ички сиёсий ҳаётида амал қиладиган қонуниятлардан иборат. Масалан, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, ҳокимият тақсимоли механизmlаридан самарали фойдаланиш, сиёсий партиялар ўртасидаги соғлом рақобатни такомиллаштириш, сиёсий бошқариш тамойилларидан унумли фойдаланиш каби кўплаб қонуниятларни мисол келтириш мумкин.

Иккинчи гуруҳни халқаро сиёсий муносабатлар жабҳасида амал қилувчи умумий қонуниятлар ташкил этади. Бундай қонуниятларда турли давлатлар, турли халқаро ташкилотлар, ҳудудий уюшмалар билан сиёсий алоқада ва ҳамкорликни амалга ошириш, жаҳон халқларининг тинч-тотув яшаши учун олиб борилган саъй-ҳаракатлар, халқаро низо ва келишмовчиликларни бартараф этишда сиёсий воситалардан фойдаланиш, инсоният олдида турган долзарб муаммоларни ҳал қилишда сиёсатнинг серқирра санъатидан фойдаланиш назарда тутилади.

Табиийки, сиёсатшунослик ҳам бошқа фанлар каби ўз *категориялари-га* ёки ўзига хос тушунчаларига эга. Улар жамиятда юз берадиган сиёсий воқеа-ҳодисаларни, сиёсий жараёнларни, сиёсий ҳаётни, сиёсий муносабатларни, давлатларнинг ички, ташқи, халқаро жабҳадаги сиёсатини ҳилма-ҳил муаммоларини ифодалашга хизмат қилади. Сиёсат, сиёсий ҳокимият, жамият сиёсий системаси, давлат ва ноҳукумат ташкилотлари, сиёсий партиялар, сиёсий ташвиқот, сиёсий муносабатлар, сиёсий онг, сиёсий маданият, демократия, халқаро сиёсий муаммолар, халқаро муносабатлар, сиёсатнинг субъекти, объекти, консерватизм, либерализм, легитимизм ҳокимият органлари, сайловлар ва бошқа тушунчалар сиёсатшуносликни турли сиёсий фанлардан фарқлашга ҳамда бу фаннинг моҳиятини тушунишга хизмат қилади.

Сиёсатшунослик фанининг айрим категориялари давлат, давлат ҳокимияти, сиёсий партиялар, сиёсий ташкилотлар сингари тушунчалар фалсафа, сиёсий иқтисод, сиёсий тарих, социология сингари фанлар учун ҳам муштарак ҳисобланади (3-жадвал).

3-жадвал

Замонавий сиёсатшунослик мактаблари

№	Мактаблар	Таъқиқот соҳалари	Асосий намояндалари
1.	АҚШ – Буюк Британия сиёсатшунослик мактаби	Сиёсий модернизация, барқарорлик, сиёсий мижозлар, ташқи сиёсий масалаларнинг ишлаб чиқиши.	С. Линсет, К Райт, С Хантингтон, Г Моргентау, Ж Саргари, Р Дарендорф
2.	Француз сиёсатшунослик мактаби	Сиёсий режимлар типологияси, легитимлик, партиявий-сиёсий инфратузилма масалаларининг ўрганилиши.	М Дьюверже, Ж Бурдо, М Крозе, Р Арон
3.	Немец сиёсатшунослик мактаби	Сиёсий тизимларнинг қиёсий таҳлили, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг амал қилиши муаммолари.	П Майер, К Фол Бейме, И Фетчер
4.	Поляк сиёсатшунослик мактаби	Жамият сиёсий ҳаёти, сиёсий тизимни демократлаштиришнинг асосий йўналишлари, концептуал таъқиқотлари	Ш Боднер ва бошқ.
5.	Ўзбек сиёсатшунослик мактаби	Қиёсий сиёсий тизимлар, хорижий мамлакатларнинг демократлаштириш тажрибаси, сиёсий институтларнинг шаклланиши ва ривожланиши. Сиёсий модернизация муаммолари.	З. Мунавваров, С. Жураев, Р. Жумаев, Р. Фармонов, И. Эргашев, С. Отамуратов, Н. Жўраев ва бошқ.

Манба: Сиёсатшунослик асослари. Маълумотлар гуҳрами 1, 2005.

5. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг ривожланиши.

Сиёсатшунослик фанининг ривожланиши, унинг фан сифатида ўрганилиши ҳамда олий ва ўрта махсус ўқув даргоҳларида ёшлар томонидан эгалланиши билан ҳам боғлиқ. Маълумки, собиқ шўролар даврида бу предмет фан сифатида инкор этиб келинди. Чунки ўша бир ёқламалikka асосланган коммунистик мафкура нуқтаи назаридан сиёсатшунослик «буржуа фани» деб баҳоланди ва уни ўрганишга этиборсизлик билан қараб келинди. Ҳолбуки, мамлакатдаги сиёсий жараёнлар, ўзгаришлар бошқа предметлар таркибида қўшиб ўрганилди. Сиёсатшуносликнинг айрим муаммолари сиёсий иқтисод, фалсафа, сиёсий тарих каби фанларга тиқиштирилиб ўргатилар эди.

Собиқ шўролар даврида сиёсий фанлар бошқа фанлар доирасида асосан марказда ўрганилиб, Ўзбекистон аҳолиси, айниқса, ёшлари бу жараёндан бутунлай четда эдилар, десак муболаға бўлмайди. Биргина мисол: Москва давлат халқаро муносабатлар институтида «Дипломатия тарихи», «Дипломатия асослари», «Сиёсий тарих», «Халқаро муносабатлар тарихи ва назарияси», «Минтақашунослик», «Халқаро ҳуқуқ» каби сиёсий ва ҳуқуқий фанлар ўрганилган бўлиб, бу даргоҳда таълим олган ўзбекларнинг сони 70 йил ичида бармоқ билан санарли эди. «Халқлар дўстлиги» шиори остидаги бу мустамакчилик сиёсати бошқа миллат вакиллари қатори ўзбекларнинг миллий, сиёсий онгини оширишга, уларнинг ичидан кадрлар, ҳарбий мутахассислар, айниқса, сиёсатшунослик, халқаро муносабатлар ва дипломатия соҳасида иқтидорли, етук, кўзга кўринган давлат ва жамоат арбобларини стиштиришга тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатган.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин ўтган ўн олти йилдан кўпроқ вақт давомида асрга татиғулик тарихий давр босиб ўгилди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мамлакатимиз олий ўқув юртиларида «Сиёсатшунослик»ни алоҳида фан сифатида ўрганиш ва ўқитилишига киришилди. Бу фан бошқа сиёсий фанлар қатори олий ўқув юртиларимизнинг ўқув режаларига киритилди ва кенг ўрганилмоқда. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Тошкент Ислом университети каби олий ўқув юртилари ҳам мустақилликимиз маҳсули бўлиб, бу олий ўқув юртиларида халқаро муносабатлар, халқаро ҳуқуқ, дипломатия, исломшунослик соҳалари бўйича иқтидорли мутахассислар тайёрланмоқда. Бу олий ўқув даргоҳларида сиёсатшунослик фанига ҳам кенг ўрин берилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси сиёсатшунослик фани бўйича магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёзиш ва ҳимоя қилишга онд ихтисослашган кенгашлар тузди. Натижада қисқа вақт ичида ўнлаб мутахассислар сиёсий фанлар магистри, номзоли ва доктори илмий даражаларини олишга муваффақ бўлдилар.

Ҳозирга қадар сиёсатшунослик фани бўйича бир қатор дарсликлар, ўқув қўлланмалари, ўқув дастурлари гузилди. Кўплаб илмий асарлар, мақолалар ёзилиб, нашр этилмоқда. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг ривожини, истиқболларини Ватанимизда амалга оширишга ёрдам бўладиган чуқур иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ислохотлар ва ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ. Юртимиздаги осойишталик, барқарор ривожланиш, халқимизнинг бунёд-

корлиги, ўз миллий урф-одатлари, тарихий бой анъаналари тикланди ва ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг ўзбекча модели жаҳон жамоатчилигини ўзига жалб қилмоқда.

Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида биринчи бўлиб бозор иқтисодига асосланган адолатли, демократик жамият қуришга ўтиш даври муаммоларини муваффақиятли ҳал этмоқда. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг бугунги кундаги муаммолари, унинг бой тарихий мероси, истиқболлари, хорижий мамлакатлар билан алоқалари, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига тўлақонли аъзо бўлиши ва ўз мустақиллигини мустақкамлаш жараёнлари Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг ривожланиши учун муҳим омил ҳисобланади.

Жаҳон тараққиёти қондаларига асосланган сиёсатшунослик фанининг мазмун-моҳиятини мустақил Ўзбекистон тажрибалари асосида бойитиш, етук мутахассис кадрлар етиштиришда ана шу тажрибалардан фойдаланиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатини атрофлича ўрганишни Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Айниқса, И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон» нашриётида ўзбек ва рус тилларида чоп этилган асарлари тўпламида мустақилликка эришилган 1991 йилдан буён ўтган давр ичида Ўзбекистонда амалга оширилган муҳим иқтисодий, сиёсий, ғоявий ва маданий ўзгаришлар яққол акс этган. Сиёсатшуносликни фан сифатида ўрганиш ва ўқитишда И. Каримов асарлари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳам муҳим манба ролини ўтайди. Ўзбекистонда сиёсатшунослик фанининг ривожиди 1997 йилда ишлаб чиқилган ва бугунги кунда унинг учинчи босқичидаги вазифалари ижросига киришилган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг аҳамияти ҳам диққатга сазовор.

СИЁСИЙ ФИКРНИНГ МАНБАЛАРИ ВА ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

1. Қадимги Шарқда сиёсий, ҳуқуқий фикрнинг пайдо бўлиши.
2. Қадимги Юнонистон ва Римда сиёсий ва ҳуқуқий билимлар ривож.
3. Ўрта асрларда Европада шаклланган сиёсий таълимотлар.
4. Уйғониш даври ва Реформациянинг сиёсий ғоялари.
5. Сиёсий ва ҳуқуқий билимларнинг янги даврдаги ривож.
6. XX асрдаги сиёсий таълимотлар.
7. Ҳозирги замон сиёсатшунослигининг асосий оқимлари ва янги тамойиллари.

1. Қадимги Шарқда сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг пайдо бўлиши.

Сиёсий таълимотлар тарихи фақат сиёсатшуносликда эмас, балки ижтимоий фанлар тизимида ҳам муҳим ўрин тутади. Зеро, сиёсий таълимотларда турли синфлар ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ўз ифодасини топади. Мазкур манфаатлар сиёсий ҳокимият томонидан ҳимояга муҳтож бўлади ва ушбу эҳтиёж ҳукмрон синфларни ўз назарияларини ишлаб чиқиш ва асослашга даъват этади.

Бундан ташқари, сиёсий таълимотлар тарихи — улкан тажриба. Замонавий сиёсий ҳаётнинг бирон-бир муҳим масаласини усиз ҳал этиш мумкин эмас. Бу тажриба ҳозирги давр учун долзарб бўлган кўйлаб оригинал ечимларни ўз ичига олгани ҳолда, олимлар ва амалиётчиларга ўз изланишларини ўтмиш тажрибаси, олдинги даврнинг ўзига хос хусусиятлари билан қиёслашдан иборат ноёб имкониятни ҳам яратиб беради.

Сиёсий фикр инсоният тамаддунининг вужудга келиши билан бир вақтда пайдо бўлган. Тамаддуннинг илк ўчоқлари Шарқда — Миср, Месопотамия, Ҳиндистон ва Хитойда тахминан милодгача бўлган 4 минг йилликда юзага келди. Шаҳарлар, давлатлар, ёзув, теварак-атрофни ўраб турган дунё ҳақидаги билимлар айнан шу ерда пайдо бўлган. Савдо-сотиқ ва хунармандчилик ривожланган, кишилар ва кишилар гуруҳлари ўртасидаги мулкий тенгсизлик уларнинг ижтимоий мавқеи билан асоратга солиниши натижасида вужудга келган. Цивилизация инсоннинг фақат оила, уруғ жамоаси доираларидагина эмас, балки давлат доирасида, яъни ижтимоий-иқтисодий ва синфий тенгсизлик ҳукмронлик қилиш ва бўйсунуш шароитларида ҳам биргаликда яшай олиш қобилиятини тақозо этади. Буларнинг ҳаммаси инсонларнинг илк сиёсий тасаввурларида ўз аксини топади.

Чунончи, Мисрда ҳозирга қадар маҳаллий ҳукмдорлар бўлмиш фиръавнлар улугворлигининг рамзлари бўлган мақбара-пирамидалар сақланиб қол-

ган. *Фиръавн* сиймосида ҳукмдорнинг олий сиёсий ҳокимияти ҳам, бош қонин, яъни маънавий ҳукмдор ҳам бирлашган эди. У табақаларнинг ижтимоий «пирамидаси»нинг тепасида турадиган ва яратувчи худо билан одамлар орасида воситачи ҳисобланган.

Энг қадимги сиёсий-диний ҳужжатлардан бири — «*Птахотеп насихатлари*» (милодгача бўлган XXVIII аср) да барча мисрликларнинг фиръавнга сўзсиз ва мутлақ бўйсундишлари, ижтимоий тенгсизликнинг зарурияти ва мақсадга мувофиқлиги, хўжайинларнинг «қуйи» табақага мансуб одамларга яхши муносабатда бўлишлари лозимлиги ҳақида сўз юритилган.

Месопотамияда Вавилония, Оссурия ва Хетт подшолигининг қонунилари энг муҳим ёдгорликлардир. Улар подшоларни ўз аъёнлари ёрдамида ҳукмронлик қилувчи, худоларга ўхшаш мавжудотлар сифатида тасаввур қилганлар. Масалан, Вавилон подшоши Хаммурапи қонуниларида (милодгача бўлган XVIII аср) ҳукмдор қаттиққўл, аммо «кучлининг кучсизни ҳафа қилишига йўл қўймайдиган, етимлар ва бойларга нисбатан адолат кўрсатилиши» ҳақида ғамхўрлик қилувчи, ўз фуқароларининг адолатли отаси сифатида тасвирланган.

Қадимги Ҳиндистонда муқаддас матнлар ва *Веда битиклари* сиёсий ғояларнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилган. Инсоннинг тўғри, имонли ҳаёт кечиришини белгилаб берувчи диний-фалсафий, сиёсий, ахлоқий ва ҳуқуқий қоидаларнинг йиғиндисидан иборат бўлган «Ману қонунилари» (инсонларнинг афсонавий аجدоди) да ҳам муқаддас китобларнинг таъсири сезилиб туради.

Қадимги Ҳиндистонда яратилган энг машҳур ва мазмундор сиёсий рисола «*Артхашастра ёки сиёсат илми*» бўлиб (милодгача бўлган IV-III асрлар), унинг муаллифи брахман Каутилья ҳисобланади. Рисолада энг муҳим давлат, сиёсат ва хўжалик масалаларининг бутун мажмуаси таҳлил этилган, амалий маслаҳатлар берилган.

Ушбу китобнинг давлат асосларига бағишланган бўлимида шундай дейилади: «Давлатнинг асосий унсурлари қуйидагилар: подшо, вазир, мустақамланган шаҳарлар, қишлоқ жойлари, хазина, қўшин ва иттифоқчилар». Асарда «идеал подшоҳ», айниқса жуда муфассал тавсифланган. Одамларни унинг томонига жалб қилувчи сифатлар нуқтаи назаридан у юқори насабли, бахтли ва омадли, адолатли, сўзидан қайтмайдиган, ўз атрофига ёмон одамларни йўлатмайдиган киши бўлиши лозим. У қизиқувчанлик, ўқинишга, билишга бўлган қобилият, билган нарсаси хусусида фикр юритиш, маъносиз фикрларни рад этиш ва ҳақиқатни изчил ҳимоя қилиш сингари ақлий сифатларга эга бўлиши керак. Унинг фаолияти сўзамоллик, топқирлик, яхшилик, узоқни кўра билиш, ёмонликни қайтара олиш, уруш эълон қилиш ёки сулҳ тузишда моҳир бўлиш каби ижобий хусусиятлар билан ажралиб туриши, шунингдек, у ҳирсдан, очкўзлик, паришонхотирлик, тухматта мойиллик каби салбий сифатлардан холи бўлиши лозим. Асарнинг шу бўлимида қуйидагича ороҳлантириш ҳам мавжуд: «ижобий фазилатларга эга бўлмаган шох ўз фуқаролари ёки душманлари қўлида ҳалок бўлади»¹.

¹ Хайдаров А. А. и др. Основы политологии. Т., 2003. С. 20.

Подшоҳ томонидан ўтказиладиган машваратлар (мажлис, йиғилиш)га алоҳида эътибор берилган. Машварат ёпиқ бўлиши, «ундан бирон сўз ташқарига чиқмаслиги, у ерга қушлар ҳам назар ташлай олмаслиги» кераклиги ўқтирилган.

Машваратнинг қуйидаги бешта унсури санаб ўтилади:

- ишга киришиш усули;
- етарли миқдордаги материал ва одамларнинг мавжудлиги;
- вақт ва жойнинг белгиланиши;
- муваффақиятсизликларга қарши тура олиши;
- ишнинг хайрли яқунланиши.

Асарнинг «Ўз мамлакатида содиқ кишиларнинг ва сотқинлик кайфиятидаги одамлар тоифаси орқасидан кузатиш» деб аталган бўлими алоҳида диққатга сазовор. Бу ўринда жосуслик ва провокациялар техникаси тасвирлаб берилган. Асосий мансабдор шахслар – оддий шахарликлар, қишлоқ аҳолиси – барчанинг ортидан доимий кузатув олиб бориши лозим.

Жосусларга одамлар тўпланадиган жойларга – мажлислар залларига ва ҳатто, ибодат учун таҳорат олинадиган жойларга кириб олиш тавсия этилган. Сочлари қирилган ёки ўриб олинган дарвешлар қиёфасидаги жосуслар одамларнинг мамнунлиги ёки норозилиklarини билиб олишлари зарур бўлиб, бу ҳукмдор сиёсатидан мамнун ва рози бўлганларни подшоҳ ўз туҳфа ва инъомлари, илтифоти орқали сийлаб, норозиларни жазога тортиши учун асос бўлган.

Кўриниб турибдики, подшоҳ ҳокимияти томонидан жосусларга тавсия қилинаётган хатти-ҳаракатлар нуқтаи назаридан қараганда «идеал подшоҳ» образи ўз жозибасини йўқотади.

«Артхашастра»да таъкидланишига кўра, давлат ташқи сиёсатида олтига усулдан фойдаланиши лозим:

- душман томонларини ўзига боғлаб қўювчи шартнома тузилишини тақозо этувчи сулҳ;
- рақибга зиён етказиш мақсадида урушиш;
- бефарқлик ҳолатида кутиш вазияти;
- ҳужум, яъни душманга ҳужум қилиш чора-тадбирларини кўриш;
- четдаги бошқа биров билан, бошқа давлатлар билан иттифоқ тузиш йўлини излаш;
- гоҳ уруш, гоҳ сулҳдан фойдаланишдан иборат икки ёқлама сиёсатдан фойдаланиш.

Асарда кўриб чиқилган қуйидаги масала ҳам диққатга сазовор: кучли, лекин адолатсиз ҳукмдорга қарши уруш бошлаш керакми ёки кучсиз, лекин адолат билан ҳукмронлик қилаётган ҳукмдорга қаршимиз? «Артхашастра»даги жавоб қуйидагича: кучлироқ бўлган, лекин адолатсизлик билан ҳукмронлик қилаётган подшоҳга қарши бориш зарур. Зеро, бундай ҳукмдорга ҳужум қилинса, унинг фуқаролари унга ёрдам бермайдилар; улар ўша ҳукмдорни қувиб юборишлари ёки душман томонга ўтишлари мумкин. Агар анча заиф, лекин адолатли ҳукмдорга ҳужум қилинса, у ҳолда фуқаролари унга ёрдам берадилар ва урушнинг оқибати қандай тугаши номаълум бўлади.

Рисоланинг бошидан охиригача ҳар қандай воситалар билан ҳокимият

ва бойликни қўлга киритиш, ҳимоя қилиш ва кенгайтириш лозимлиги таъкидланади. Хусусан, яхши воситалардан ҳам, шунингдек, агар улар ишончли ёки бирдан-бир имконият бўлса, салбий воситалардан ҳам бир хилда фойдаланиш керак¹. Бир неча минг йил ўтгандан сўнг бу фикрни италиялик сиёсатшунос Н. Макиавелли ҳам алоҳида такрорлаган.

Қадимги Хитойда сиёсий фикрнинг туғилиши ва унинг хусусияти жиддий ўзига хосликка эга эди. Гарчи осмон иродаси олий, белгилловчи ибтидо – дао (йўл, қонун) сифатида тан олинса-да, унга муқаддас китоблар таъсир кўрсатмаган. Хитой донишмандларининг диққат марказида давлатни ташкил этиш, уни бошқариш, инсон ва жамият муносабатлари муаммолари турар эди.

Бу ҳол Хитойнинг буюк файласуфи **Конфуций** (асли номи хитойчада Кун Фу-цзу – маъноси кун устози, милoddан олдинги 551-479 йиллар) ижодида яққол намоён бўлади. Конфуцийнинг асосий асари «Лунь-кюй» (Баҳс ва таҳлил) ҳисобланади. Унинг таълимоти конфуцийлик деб аталиб, Хитой тарихида диннинг ўзига хос эквиваленти вазифасини бажарган.

Конфуций Хитойнинг Лу подшоҳлигида туғилиб, ҳаётининг аксарият қисмини шу ерда ўтказган. Конфуций яшаган даврда Лу подшоҳлигида ички ижтимоий-сиёсий вазият ўта оғир бўлган. Подшоҳ номтагина тахтада ўтирган, асосий сиёсат ва ҳукмронликни ўша даврдаги кучли қабила бошқарган. Ушбу вазиятдан келиб чиқиб, Конфуций ўз асарларида ҳукмдорнинг адолатли бўлиши, олиб борилаётган сиёсатнинг халқ манфаатларига мослигини таъминлаш ҳақида орзу қилган. Ўз асарларида у шу ғояларга даъват қилиб келган. Конфуций таълимотидаги энг муҳим ғоялардан бири ҳокимият билан халқ ўртасидаги ўзаро муносабатларда халқнинг инсончини сақлаб қолишдан иборат эди. Акс ҳолда, унинг фикрича, давлат таназзулга юз тугади².

Конфуций қадимги давр метёрларини чуқур ўйлаган, ўзи яшаган воқеликни ҳисобга олган ҳолда ижодий талқин қилган. Ҳокимият келиб чиқишининг илоҳий ва табиий жиҳатларини тан олар экан, у одамларнинг ҳаётини қай тарзда ташкил этиш, давлатда адолатли ва оқилона тартибни таъминлашни ўзининг асосий мақсади деб билган. Бу тартиб бешта турли хил ўзаро тенг бўлмаган муносабатларни тақозо этади: ҳукмдор ва тобелар, эр ва хотин, ота ва ўғил, ака ва ука, устоз ва шогирд ўртасидаги муносабатлар. Уларда бир томондан фармойиш, амр-фармон, иккинчи томондан, сўзсиз бўйсунуш бўлиши лозим. Ҳукмдорликни адолат ва марҳамат билан олиб бориш, бўйсунганда эса садоқат ва самимийлик кўрсатиш керак. Шу билан бирга, Конфуцийда дўстлар ўртасидаги муносабатлар ҳам алоҳида ўринга эга бўлиб, дўстликда ҳар икки томон эзгулик қондасига амал қиладилар.

Конфуций сиёсий таълимоти асосида эзгулик, инсонийлик тамойили ётади. Инсонийлик нима? – деган саволга у шундай жавоб берган: «Уйда ўзини одоб билан тутиш, ишга эҳтиром билан қараш, бошқалар билан муносабат-

¹ Қаранг: Арташтра или наука политики. М., 1993. С. 31-37; 284-299.

² Мусский И. Сто великих мыслителей. М., 2004. С. 33.

да ҳалол бўлиш»¹. Унинг одоб-ахлоқ кодексининг олий мақсади — давлат ва жамиятда адолатли ижтимоий-сиёсий режим ўрнатишдан иборат эди.

Конфуций давлатнинг патриархал-патерналистик концепциясини ривожлантирган. Унинг таъкидлашича, давлат—катта оиладир. Император ҳокимияти гўё оила бошлиғи — отанинг ҳокимиятидек адолатли ва қўл остидагиларга меҳр-шафқатга асосланган. Ҳукмдор ва фуқаролар муносабати — оила аъзоларининг муносабатини эслатади: кичиклар катталар қарамоғида ва уларга итоат қилади. Конфуций одамларни ижтимоий келиб чиқишига кўра 4 қатламга ажратади:

- 1) аслзодалар (ҳар қандай билимга туғилишдан эга);
- 2) билимларга ўқиш-ўрганиш жараёнида эга бўлганлар;
- 3) билимларни қийинчилик билан ўзлаштирувчилар;
- 4) билим олишга интилмайдиганлар.

Шу тариқа, одамлар ўртасида тенгсизлик мавжудлиги ва оми одамлар, қуйи табақалар, кичиклар олий насаб аслзода, катталарга бўйсунилари зарурлиги белгилаб берилади. Ҳокимият оқсеуяклар қўлида тўпланиши лозим. Конфуций ҳокимиятнинг адолат ва меҳр-шафқатга асосланиши кераклигини, фуқаролар эса исёнлардан ўзларини тийишлари лозимлигини уқтиради. Бошқариш— ҳаммани жой-жойига қўйиш демакдир². Давлат ҳокимияти халқ ишончисиз мавжуд бўла олмайди, аммо ҳукмдорлар ҳаммага ўрناق бўлишлари лозим. Конфуций таълимотига кўра, «Ҳукмдор халқни ўз фарзандидек севиши, фуқаролар ҳукмдорни ўз отасидек ҳурмат қилиб, эъозлаши лозим», дейилади. Одамларнинг «нажиб» ва паст кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди, дейилган. Бу таълимот Хитойда кўп асрлар давомида ҳукмрон идеология бўлиб хизмат қилиб келди.

Адолатли тузум ўрнатиш барча одамларга, энг аввало, уларни бошқараётган кишиларга дахлдор бўлган муайян қоидалар (ли) ва меъёрлар (сяо) га риоя қилинган тақдирдагина мумкин бўлади. *Ли* — бошқарувнинг поғонали тизимида одамларнинг хулқ-атвор қоидалари бўлиб, улар айримларни хушомадгўйликдан, бошқаларни ўзбошимчаликдан асрайди ва уларнинг ҳар бирига ўз қадр-қимматини сақлаш имконини беради. Ҳукмдор мансабдорлардан лига мувофиқ равишда фойдаланишга, мансабдор эса лига қатъий риоя этишга мажбур. Лига сўзсиз риоя қилинмаган тақдирда бутун бошқарув тизимаси яроқсиз бўлиб қолади ва охир-оқибат бузилади.

Сяо меъёрлари ўз табиати ва вазифаларига кўра анча кенгроқдир. Оиладаги, уруғдаги, барча даражадаги қариндош-уруғлар ўртасидаги муносабатларнинг жами мана шу меъёрлар билан тартибга солинган. Бу меъёрлар Хитойга хос бўлган қариндошчилик муносабатлари маланиятини таъминлади. Оилада ва қариндошлар ўртасида ўзаро ҳурмат муносабатларининг йўлга қўйилиши жамият ва давлатда гўрри муносабатлар ўрнатилишининг гаровидир.

¹ Антология мировой политической мысли. В 5. Т. 1. М., 1997. С. 53.

² Юсупова Г. Х., Бугаева Г. А. Сиёсий фикрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. Политология курси бўйича маърузалар матни. 1-қисм. Т., 2000. 7-14-бетлар.

Конфуцийликда инсоннинг фақат хулқ-атворига эмас, фазилатига хос хусусиятларга ҳам дахлдор бўлган яна бир меъёр – *жень* (жень – инсонни севиш, инсонийлик маъносида қўлланилган) бор. Бу сўзнинг моҳиятини Конфуцийнинг қуйидаги мулоҳазаларидан англаб олиш мумкин: «Агар одобли бўлсангиз, сизга нисбатан ҳурматсизлик қилмайдилар; агар тadbиркор бўлсангиз, сизни қўллаб-қувватлайдилар; агар сиз ҳалол бўлсангиз, сизга ишонадилар; агар жиддий бўлсангиз, муваффақиятга эришасиз; агар хушфезъл бўлсангиз, бошқаларнинг хизматларидан фойдалана оласиз»¹. Женнинг маъноси ана шу фазилатларга эга бўлиш ва уларни доимий равишда рўёбга чиқаришдан иборат. Умумлашган хулоса шуки, «сиёсатда женга жиддий амал қилинса, халқни осон бошқариш мумкин»². Конфуций вафотидан бир неча аср кейин унинг сиёсат соҳасидаги ғоялари расмий мафкура даражасига кўтарилган ахлоқий-сиёсий доктринага асос бўлиб хизмат қилди.

Конфуций таълимоти танқидчилари “бу олижаноб таълимот, бироқ реалистик эмас, ундан Шарқ мустабиллигини мафкуравий жиҳатдан оқлаш мақсадларида фойдаланса бўлади”, деган фикр билдирадилар.

Чунончи, Хитой сиёсий фикрининг конфуцийлик билан рақобатда бўлган оқими – легизмнинг асосчиси *Шан Ян* (милодгача бўлган 390-338 йиллар) конфуцийлик услубидаги эзгуликка чақиритишларни – қуруқ маҳмадоналик, конфуцийчиларни эса – халқнинг елкасида ўтирган паразитлардир, деган эди. Шунга қарамай, факт фактликча қолди: «миллиард аҳолига эга бўлган Хитой XX асрнинг ушбу мамлакатни ларзага келтирган барча инқилобларга қарамай, ҳозирга қадар ўзининг қадрият мезонлари, одатдаги маданий стереотиплари, турмуш тарзи ва жамиятдаги ўзаро муносабатларнинг табиатига кўра асосий эътибори билан конфуцийлик мамлакати бўлиб қолмоқда. Конфуцийликнинг тарихий аҳамияти ҳам мана шундадир»³.

2. Қадимги Греция ва Римда сиёсий фикрнинг ривожланиши.

Қадимги Грециянинг сиёсий фалсафаси ҳақли равишда Қадимги дунё сиёсий фикрининг чўққиси ҳисобланади. У аввал-бошдан оқ озод кишилар мафкураси сифатида ривожланди, шу сабабли унинг асосий қадрияти озодликдир. Элладанинг жугрофий жойлашувига хос хусусиятлари, бошқарувнинг турли шакллари ёнма-ён яшаши, давлатлараро муносабатлар ва маданий услубларнинг хилма-хиллиги сиёсий ҳаётнинг ҳақиқатан бой бўлишини таъминлади. Кўплаб шаҳар-давлатларда фуқаролар ҳокимиятни бошқаришда фаол иштирок этдилар, ҳокимиятнинг легитимлиги дунёвий бўлиб, бутун Эллада ҳокимият учун шафқатсиз кураш майдонига айланди.

Дастлаб юнонларда ҳам сиёсат ҳақида афсонавий тасаввурлар (Гомер, Гесиод ва бошқалар) мавжуд эди. Бироқ милодгача бўлган VI-V асрларга келиб, улар билишнинг фалсафий усуллари, рационалистик ёндашувлар томонидан сиқиб чиқарилдики, буларнинг чўққиси мантиқий-тушунчавий таҳ-

¹ Мусский И. А. Сто великих мыслителей. М., 2004. С. 35.

² Уша жойда. 36-бет.

³ Василев Л. С. Вопросы истории. 1989. № 3. С. 105.

лил (Сукрот, Платон), эмпирик (Аристотель) ва тарихий (Полибий) тадқиқотлар бўлди.

Платон (Афлотун) (милоддан олдинги 427-347 йиллар) Афинадаги зодагон оиладан чиққан ва Сукротнинг шогирди эди. Платон буюк сиёсий-фалсафий даҳо сифатида ўзининг ҳаётини адолатга йўғрилган давлат тузиш лойиҳасини яратишга бағишлади. Натижада, у объектив идеализм фалсафасига асос солди. Платон идеал давлатнинг соф рационал моделини яратишга интилган эди. Унинг давлатчилик ҳақидаги таълимоти, ғоялар назарияси, этика ва гносеологияси – донишманд фалсафасининг асоси ҳисобланади. Платон ўзи яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий қийинчиликларига қарамасдан, барқарор ижтимоий тизимнинг қонун-қоидалари, тартиб ва тамойилларини яратишга ҳаракат қилди. Платоннинг фикрича, давлатчиликнинг асосий ғояси «адолат ғояси, унинг идеал сиёсий режим яратишдаги хизматидир»¹. Кўплаб саёхатлар қилган ва ҳаётни кузатган Платон мавжуд ҳукуматлар нотўғри бошқарилади, деган хулосага келган эди. Унинг фикрича, халқни ҳаётнинг барча мураккабликларидан мансаб лавозимларини эгаллаган тўғри фикрловчи файласуфлар ёки худо инояти билан файласуф бўлган ҳукмдорларгина халос эта оладилар².

Атрофни ўраб турган дунёда ҳамма нарса пайдо бўлади ва йўқ бўлиб кетади, ғоялар оламида эса давлат ўз табиатидаги тугаллик туфайли ўзгаришлардан ташқарида мавжуд бўлади. Бу давлатда ҳеч қандай зиддиятлар бўлиши мумкин эмас, ҳамма нарса оқилона қўрилган бўлиши лозим. Платон утопия яратишдан иборат назарий фаолият билан шуғуллана бошлаган. У ўз тафаккурида воқеликда мавжуд бўлмаган, қачонлардир ҳаётга татбиқ этилиши эҳтимолдан узоқ бўлган нарсанинг образини яратди. Шунга қарамай, Платон ўз ғояларини амалга ошириш имкониятларига эга бўлишга интилган эди. Сиёсат нима, деган саволга Платон, «ҳақиқий сиёсат – тўғри тарбиялаш йўли билан фуқароларни адолатли ва комил қилиб етиштиришдир», деб жавоб берган эди³.

Платоннинг сиёсий ғоялари унинг «Давлат» асарида тўлиқ баён қилинган. Диалог иштирокчилари чинакам адолат ҳукмрон бўлган идеал давлат қиёфасини яратишга интилганлар. Платоннинг фикрига кўра, давлатдаги барқарорликнинг гарови меҳнатни кўнгил мойиллигига қараб тақсимлашдир. Давлатни мазкур вазифа учун махсус тайёрланган файласуфлар табақаси бошқариши лозим. Давлатни ҳимоя этиш – алоҳида соқчилар табақасининг иши. Учинчи табақа – деҳқонлар ва ҳунармандлар – давлатнинг фаровонлиги учун виждонан меҳнат қилишлари лозим.

Платон биринчи ва иккинчи табақанинг ҳаёт тарзини муфассал тасвирлайди, аммо деҳқонлар ва ҳунармандларнинг турмуш тарзи борасида ҳеч нарса демайди ва бу ҳол тасодиғий эмас. Платоннинг фикрига кўра, бу табақа давлатда ҳеч нарсани ҳал этмайди. Давлатнинг барча ишлари биринчи ва

¹ Қаранг: Кузинин В. И. Словарь античности. Платон. М., 1989. С. 436.

² Мусский И. А. Сто великих мыслителей. М., 2004. С. 69.

³ Уша жойда. 69-бет.

иккинчи табақа билан боғлиқ. Бир-бирининг ишларига аралашиб, бир табақадан бошқасига ўтиш – давлат учун жуда улкан зарар. Мана шундай давлатдагина тўла адолат ўрнатилади.

Платон ўз ғояларини Сицилияда (Сиракуза) ҳаётга татбиқ этишга уринди. Бундай уринишлардан ҳеч қандай амалий натижа чиқмади. Ғояларининг утопиядан иборат эканлигини ҳис этган Платон умрининг охирида яратган «Қонунлар» асарида кишиларни мажбуран бўйсундириб «бахтли» қилувчи ҳарбий-полиция давлатчилигини ташкил этиш ҳақида ҳам фикрлар билдириб ўтган эди.

Платон фақат идеал давлат ҳақидаги таълимотни яратибгина қолмай, давлат кўринишининг бошқа шакллари ҳақида ҳам фикр юритган. Платоннинг фикрича, давлат кўринишининг идеал шаклига қонуinchилик ва ақл-идрок асосида фуқароларнинг энг яхшилари ҳукмронлик қиладиган аристократик республика яқин туради. Бироқ адолатли давлат қуришнинг асоси бўлган ақл-идрок тамойили билан бир қаторда инсон руҳида бошқа кучлар ҳам борки, улар асосида давлат кўринишининг сохта, бузилган шакллари ётиши мумкин¹.

Платон томонидан яратилган идеал давлат лойиҳасини унинг энг машҳур шогирди *Аристотель* бу борада ўзининг машҳур бўлиб кетган «Платон менинг дўстим, аммо ҳақиқат азизроқдир» деган иборасини айтиб танқид остига олди. У Платонни ҳар бир кишининг шахсий бахтига путур етказган ҳолда, давлатнинг родини орттириб юборгани учун танқид қилди, одамларнинг учта типи ҳақидага афсонанинг қачонлардир ҳақиқатга айланишига шубҳа билдириди, чунки, унинг фикрича, одамлар мағрур ва ҳасадгўйдирлар, улар ҳеч қачон ўзлари учун олдиндан белгилаб қўйилган роъларга рози бўлмайдилар.

Аристотель ҳарбийлар табақасида аёллар ва болаларнинг умумий бўлишига қарши чиқиб, жангчиларда хусусий мулкнинг бўлмаслиги ҳақидаги фикрларга нисбатан ўзининг муносабатини билдиради экан, инсоннинг табиатига фақат унга тегишли бўлган нарсалар ҳақида ғамхўрлик қилиш истаги хослигини таъкидлаб ўтган эди. Мулкий тенглик ижтимоий ҳаётнинг турғунлигига ва кучли, истеъдодли одамларнинг порозиликларига сабаб бўлиши мумкин. Мулк бўлмаса, инсон ўзининг меҳнатсеварлик, аёлга ҳурмат, болаларга меҳр, сарийлик ва саховатпарварлик сингари энг яхши хислатларини намоён эта олмайди.

Барибир, давлат тузумининг ана шу адолатсиз, сохта шакллариға индивидуал характерлар типлари мос келади. Ақл-идрок ва донолик билан бир қаторда инсонларға ҳокимиятпарастлик, шуҳратпарастлик, очкўзлик, худбинлик каби сифатлар ҳам ҳоски, улар жамият *аристократик* тузилишининг айнаши ва бузилишиға олиб келиш мумкин.

Донолар давлати (аристократия) *тимократия*, яъни куч ва шуҳратпарастлик ҳокимияти билан алмашади. Ҳокимият тепасида ҳаётининг бутун мазмуни уруш ва бойлик орттиришдан иборат бўлган жангчилар туради.

¹ Платон. Государство // Собр. соч. В 4 т. Т. 3. М., 1994. С. 330-359.

Шундай қилиб, тимократия бошқарувнинг олигархия шаклига айланиши мумкин.

Олигархия (озчилик ҳокимияти) — бу ҳокимият тепасида бойлар тура- диган тузум, у мулк цензига, яъни мулкий чеклашга асосланган. Олигархик давлатларда олижаноб одамлар ҳам ҳукмдорларнинг манфаатларастлиги ту- файли камбағаллик ва хонавайрон бўлишдан, фуқаролик ҳуқуқларини йўқо- тишдан қочиб қутула олмайдилар. Бундай одамларнинг қалби нафратга тўла- ди ва улар давлат тўнтариши қилиш режасини ўйлайдилар, барча маблағла- рини ана шу мақсад йўлида сарфлашдан ҳам қайтмайдилар. Камбағалларнинг галабаси эса демократик давлат кўринишига ўтишни билдиради.

Демократияда Греция шароитларида фуқароларнинг ўзига хос тенглиги мавжуд эди. Кўп масалалар қуръа ташлаш орқали ҳал қилинар, форумларда муҳокамага қўйиларди. Бироқ халқ йиғинида ҳамма нарсани чаққон демагог- лар томонидан бошқарилиб турувчи оломон ҳал этган. Натижада демократия — бу халқ ҳокимияти эмас, балки халқ кимнинг таъсири остида бўлса, ўша- нинг ҳокимияти бўлиб қолар эди. Энг асосийси, Платоннинг фикрига кўра, демократия чекланмаган озодликни жорий этди, ҳамма нарсага йўл қўйиб бериш хаосга, яъни тартибсизликка олиб келди, одамлар ҳатто қонун билан ҳам ҳисоблашамай қўйдилар.

Бироқ «. . . меъёридан ортиқ озодлик айрим шахс учун ҳам, давлат учун ҳам ҳаддан ортиқ қулликдан бошқа оқибатга олиб келмайди. Демократия ҳад- дан ортиқ озодликдан тиранияга айланиб кетади, — деган эди Платон, — энг буюк ва энг шафқатсиз қуллик пайдо бўлади. Одамлар тартиб йўқлигидан бе- зор бўладилар, ана шу пайтда тираннинг мудҳиш гавдаси намоён бўлиб, у тартиб ўрнатади, бироқ одамлардан озодликни тўртиб олади».

Аристотелнинг асосий сиёсий асари «Сиёсат» ҳисобланади. «Давлат, — деган эди Аристотель, — одамларнинг ўзаро мулоқотда бўлиш, бир-бирла- рига ёрдам бериш, умумий эҳтиёжларини қондириш зарурати туфайли пай- до бўлади. Фақат худолар (улуғликлари сабабли), варварлар (қолоқликлари сабабли) ва ҳайвонлар (ақл-идрокка эга бўлмаганликлари сабабли) дав- латга эга эмаслар. Давлатнинг асоси инсоннинг ақл-идрокка эга табиатидир. Адолат ва адолатсизлик, эзгулик ва ёвузлик, ҳақиқат ва ёлғон ҳақида ту- шуинчаларга эга бўлган ҳолда одамлар давлат мулоқоти шароитларида яшай оладилар.

Давлатдаги энг асосий куч — ҳокимият, у давлатни жипслаштиради ва унинг айрим бўлақларга бўлиниб кетишига йўл қўймайди. Давлатда ҳам, худди оиладаги сингари, кимдир бошқариши, кимдир эса бўйсунуши лозим. Бир давлат бошқа давлатдан ҳокимиятнинг ташкил этилиш шакли билан фарқ қилади.

Аристотель давлат кўринишининг унга маълум бўлган **158 турини** тах- лил қилган ва мана шундай катта фактик асосга суянган ҳолда, давлат кўри- ниши шакллариининг типологиясини ишлаб чиққан. Давлат кўринишининг барча шакллари, Аристотелнинг фикрига кўра, учта «тўғри» ва учта «нотўғ- ри» шаклга бориб тақалади. Битта энг яхши одам ҳукмронлик қиладиган дав- латнинг тўғри шакли **подшоҳ ҳокимияти** деб аталади; энг яхши одамлар бо-

шқарадиган тўғри шакли *аристократия*, кўпчиликни тўғри бошқариш эса *полития* деб аталади.

Давлат ишлари бир нафар тасодифий шахс қўлида бўлган нотўғри шакл *тирания*, озчиликни ташкил этувчи бойлар ҳокимият тепасида турган нотўғри шакл *олигархия*, жипслашамаган кўпчилик бошқарувидаги нотўғри шакл *демократия* ҳисобланади. Моҳиятига кўра, Аристотель кўпчиликнинг уюшган ҳокимияти – *мўътадил демократияни* (полития) кўпчиликнинг уюшмаган номўътадил ҳокимияти – *оломон ҳокимияти* (охлакратия)дан алоҳида ажратади. У тиранияни бошқарувнинг энг ёмон шакли, демократияни эса барча номақбул бошқарув шаклларининг энг беозори, деб ҳисоблаган.

Аристотель таклиф қилган таснифда «*қонун*» ва «*умумий фойда*» тушунчалари мавжуд. Аристотель давлат ҳаёти ҳақидаги қонунларга жуда катта аҳмиёт берган. Аристотелнинг фикрича, қонунлар умумий фойдани, давлатнинг фойдасини, барча фуқаролар фойдасини, бойлар ва камбағаллар, золагонлар ва халқ фойдасини ҳимоя қилиши керак. Улар мурасасозлик табиатига эга бўлиб, ҳеч кимнинг манфаати учун хизмат қилмайди. Лекин барча тоифанинг ўзаро мулоқотда фойда олганлари ҳолда ягона давлатда бирга яшашларига имкон яратади. Тўғри шакллардан оғишлари хоҳ тиран ҳокимияти даврида бир кишига ёқиш учун қилинган бўлсин, хоҳ бойлар ҳукмронлигида озчиликка ёки демократик режимда кўпчиликка ёқиш учун қилинган бўлсин, барибир қонунларга нописандлик билан қараш хусусиятига эга бўлади.

Қадимги Римда сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар, энг аввало, машҳур нотиқ ва давлат арбоби *Цицерон* (милодгача бўлган 143-103 йиллар) номи билан боғлиқ. Унинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари учта асарда баён этилган бўлиб, улар «Давлат ҳақида», «Қонунлар ҳақида», «Бурчлар ҳақида» деб аталади. У биринчи бўлиб ҳуқуқ ва давлатнинг ҳамда ҳуқуқий муомаланинг субъекти сифатида «фуқаро» тушунчасини илмий муомалага киритди.

Бунда табиий ҳуқуқ ва давлат ажралмасдир ва улар бир пайтда бўлади, деб ҳисобловчи Платон ва Аристотелдан фарқли ўлароқ, Цицерон, аввал табиий ҳуқуқ пайдо бўлади, сўнгра эса давлат ва ёзилган қонунлар вужудга келади, деб ҳисоблаган¹. Ҳуқуқшунос ва тажрибали маъмуриятчи сифатида у, «Давлат – бу қонун жамияти. Бойликни ва қобилиятларни баробар қилиб бўлмаса-да, аммо, ҳеч бўлмаганда, қонун олдидаги ҳуқуқлар тенг бўлиши зарур»², деб таъкидлайди.

Цицерон давлатни халқ мулки сифатида таърифлайди ва бунда «рим халқи» ва «оломон» тушунчаларини қатъиян фарқлайди. Унинг фикрига кўра, халқ кишилар ҳуқуқининг умумийлиги ва умумий манфаатига асосланган бирлашмасидир. «Оломон»га эса у унинг бефарқлиги, исёнларга ва давлатга зарар етказувчи бошқа ноқонуний хатти-ҳаракатларга мойиллиги учун таъна қилади ва ҳурмат қилмайди. Бошқарувнинг *учта оддий шаклини* – подшоҳ ҳокимияти, аристократлар ҳокимияти ва халқ ҳокимияти (демократия)ни бир-биридан фарқлаган ва уларнинг ҳар биридаги афзалликларни эътиборга

¹ Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах М., 1969. С. 95.

² Уша жойда. 98-бет.

олган ҳолда Цицерон давлатнинг энг оқилона шакли сифатида ана шу афзалликларнинг барчаси фаолият кўрсатадиган қоришиқ шаклнинг тарафдори бўлиб чиқди.

Рим империясида сиёсий фикрнинг ривожланиши учун Сенска, Эпикур, Марк Аврелий кўп ишлар қилдилар. Светоний ўзининг «Ўн икки Цезарнинг ҳаёти» китоби билан сиёсий портретлар яратиш анъанасига асос солди.

Қадимги Римда ҳуқуқшуносларнинг (Гай, Павел, Ульпиан, Юстиниан ва бошқалар) ижодий саъй-ҳаракатлари туфайли янги фан – юриспруденцияга асос солинди, унинг диққат марказида назарий ва амалий хусусиятга эга бўлган муаммоларнинг катта мажмуаси турарди. Рим ҳуқуқининг ютуқлари ҳозирга қадар ҳуқуқшунослик фанларининг ривожланишидаги бошланғич асос бўлиб келмоқда.

Милодий биринчи асрда Рим империяси ҳудудида *насронийлик дини* (христианлик) кенг тарқалди. Илк христиан илоҳийчилари ҳар ким ўз ишини қилиши керак, деб ҳисоблаб, сиёсат билан унча қизиқмадилар. Бироқ IV аср ўрталарига келиб христианлик Римнинг давлат динига айланди ва христиан черкови сиёсатга нисбатан ўз қарашларини ишлаб чиқа бошлади.

Биринчилардан бўлиб сиёсатга черковнинг кўзга кўринган арбоби *Авлиё Августин* (354-430) эътибор берди. Унинг «Илоҳий шаҳар» рисоласи давлат ва ҳуқуқ муассасалари ҳақидаги мулоҳазалардан иборат бўлиб, муаллиф ушбу муассасалар инсоннинг гуноҳи учун худо томонидан юборилган, деб ҳисоблайди. Шаклланган сиёсий муносабатларни у «инсон ҳаётининг табиий таркиби» деб атайди ва бу вақтинчалик ҳодиса (қиймат кунигача) эканлигини кўрсатиб ўтади. У инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати худога бўлган нафрат даражасигача етиб борган «ер шаҳри» ўрнига инсоннинг худога бўлган муҳаббати унинг ўзидан нафратланиши даражасигача борган «илоҳий шаҳар» келишига ишонади.

Августин таълимоти ўрта асрлар католик черковининг диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устунлигини асословчи янги мафкураси учун негиз бўлиб хизмат қилди.

3. Ўрта асрларда Европада шаклланган сиёсий таълимотлар.

Ўрта асрларнинг назарий асоси – христианлик мафкураси, ўрта аср сиёсий фикрининг асосий тамойили эса – **теократизм**, яъни илоҳий ғоянинг ва черков ғоясининг индивид ва давлатдан устун туришидир. Теократик ғоя черков ташкилотининг вужудга келиши ва мустақамланиши билан боғлиқ равишда ривожланди ва XIII асрда тўлиқ шаклланди. Унинг ривожланишига, айниқса, Ф. Аквинский катта ҳисса қўшди.

Фома Аквинскийнинг (1226-1274) сиёсий қарашлари унинг «Подшоларнинг ҳукмронлиги ҳақида» асарида ҳамда Аристотелнинг «Сиёсат», «Этика» асарларига ёзган шарҳларида баён қилинган. Унинг асосий асари «Теологиялар йиғиндиси»нинг қисмларидан бири қонунларга махсус бағишланган. Фома Аквинский 1323 йилда авлиёлар қаторига киритилган.

Ўзининг сиёсий қарашларида Фома Аквинский ижтимоий тенгликни рад этди ва табақаларга бўлинишни худо томонидан ўрнатилган тартиб, деб тас-

диқлади. Ердаги ҳокимиятнинг барча турлари — худодан. «Давлат, — деб ёзган эди у, — ҳамжамиятга, олий ҳамжамиятга — худо давлатига тайёргарликдир. Шундай қилиб, давлат мақсад воситаси сифатида черковга бўйсунди»¹.

Бунда ҳокимиятнинг моҳияти, шакли ва ундан фойдаланишни фарқлаш лозим бўлади. Худо томонидан ўрнатилган ҳокимият одамларга эзгулик келтиради, шунинг учун унга сўзсиз бўйсунуш зарур. Давлат ҳокимиятининг асосий вазифаси — умумий бахт-саодатга хизмат қилиш, ижтимоий ишларда адолат бўлиши ҳақида ғамхўрлик қилиш ва фуқароларнинг тинчлигини таъминлаш. Аммо ҳокимиятдан ёмон мақсадларда фойдаланиш ҳам мумкин.

XIV асрда черков ҳокимияти заифлашиб, дунёвий ҳокимият кучайиб борди. Европада марказлашган миллий давлатларнинг яратилиш жараёни бошланди. Бундай шароитларда Папа ҳокимиятининг устунлигини рад этувчи таълимотлар пайдо бўлди. Дунёвий ҳокимият шайтондан, деб тасдиқловчи Августинга қарама-қарши ўлароқ, улар илоҳий бўлмаган ҳокимиятни ёқлаб чиқдилар.

Дунёвий ҳокимият мустақиллиги тарафдори сифатида инглиз файласуфи **Уильям Оккам** (1300-1350) майдонга чиқди. У дунёвий ишларда ҳокимият давлат қўлида, диний ишларда эса — черков қўлида бўлиши керак, деб ҳисобларди. Папаликни У. Оккам “вақтинчалик муассаса”, деб қарар ва олий диний ҳокимият диндорлар жамоаси бўлиши керак, деб ҳисоблар эди. Унинг сиёсий қарашлари кўп жиҳатдан Реформация ғояларини ва уч-тўрт асрдан сўнг сиёсий фикрда ҳукмронлик қиладиган ғояларни олдиндан акс эттирган эди. Масалан, У. Оккам табиий ҳолатда одамлар мол-мулксиз ва ҳокимиятсиз яшаганлар ва уларнинг тенглиги таъминланган деб ёзган. Давлат ижтимоий шартнома билан таъсис этилиши лозим. Давлатнинг мақсади қонулар томонидан ҳимоя қилинувчи умумий бахт-саодатдир.

XIV асрда ҳукмдор билан халқ ўртасида шартнома мавжуд бўлса, халқ ўз зиммасига бўйсунуш мажбуриятини олар экан, Ҳукмдордан халқ бахт-саодати учун ҳукмронлик қилишни талаб этиш ҳуқуқига эга бўлади, деб ҳисобловчи халқ ҳуқуқининг демократик назариялари кенг тарқалди. Агар ҳукмдор шартномани бузса, халқ бундай ҳукмронликни тирания сифатида баҳолашга ва унга қаршилик кўрсатишга ҳақли бўлади. Мазкур назарияларда фақат халқ ҳуқуқи ҳақидаги қонда эмас, балки тиранияга қарши кураш ғояси, кейинчалик тиранияга қарши курашчилар, деб ном олган кишиларнинг таълимотларида акс этган ғоя ҳам янгради. Бироқ халқ ҳуқуқи ўрта асрлар ҳуқуқи учун хос бўлган жамоа ҳуқуқи бўлиб чиқди ва бунга ҳар бири ўз шахсий ҳуқуқига эга бўлган индивидлар мажмуаси сифатида эмас, бир бутунлик сифатида қаралди. Индивидуализм ва индивиднинг шахсий ҳуқуқлари ғояси эса энди янги давр ғояси эди.

4. Уйғониш даври ва Реформациянинг сиёсий ғоялари

XIV-XVI асрларда Европада индустриал жамиятнинг шаклланишига олиб келган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар бошланади. Католик черковига қарши

¹ История свободы и эпоха христианства // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли. М., 1995. С. 397.

норозилик Реформация деб аталган чинакам оммавий ҳодисага айланди. Унинг турли мамлакатлардаги арбоблари (Т. Мюнцер, М. Лютер, Ж. Кальвин ва бошқалар) асосий қадриятлари виждон эркинлиги, фикр эркинлиги бўлган дунёвий давлат тушунчасини мустақамлашга хизмат қилдилар, барча кишиларнинг қонун олдидаги тенглиги ғоялари пайдо бўлди. Черков дунёқарашига мазкур даврнинг айрим мутафаккирлари ижодкор инсонга бўлган ишончни қарама-қарши қўйдилар. Сиёсий доктриналарда гуманизм яққол намоён бўла бошлади, давлат ва шахс муносабатлари асосий муаммо бўлиб қолди. Шу тариқа, Уйғониш даври мафқураси юзга келди.

Уйғониш даврining диндан холи бўлган соф сиёсий фалсафаси ва назариясини буюк италян олими, янги давр сиёсий фанининг асосчиси **Николло Макиавелли** (1469-1527) ижодида кўриш мумкин. Унинг асосий асарлари «Хукмдор», «Уруш санъати», «Тит Ливийнинг биринчи декадаси ҳақида мулоҳазалар» ҳисобланади.

Сиёсат фанини ўрганишда Н. Макиавелли тадқиқотнинг янги усуллари-дан фойдаланди. Меъриё-қадрият назариясининг шаклланишига ёрдам берувчи фалсафий ёндашув билан бир қаторда у воқеалиқдаги сиёсий муносабатларни эмпирик кузатиш усулидан фойдаланди. Айнан сиёсий воқелиқнинг таҳлилига эмпирик ёндашувдан фойдаланганлиги Макиавеллини ҳозирги сиёсий фаннинг асосчиси, деб қарашга имкон беради. Фалсафий ёндашувни Макиавелли ўзининг «**Тит Ливийнинг биринчи декадаси ҳақида мулоҳазалар**» асарида, эмпирик ёндашувни эса «**Хукмдор**» асарида амалга оширди.

Н. Макиавеллининг бошқарув шакллари ҳақидаги таълимоти антик давр сиёсий фикри билан мувофиқ келади. Унда «бошқарувнинг энг яхши шакли республиқадир, чунки у инсон табиатига мослашган» деган фикрлар билдирилган. Аристотелнинг бир киши, озчилик ёки кўпчилик фуқароларнинг ҳукмронлик қилиши борасидаги мезонларидан Макиавелли бошқарувнинг Цицерон давридаёқ «қоришиқ шакл» деб ном олган республика усулини тасвирлаш учун фойдаланади. Республикада кўпчилик халқнинг, озчилик зодагонларнинг ва сайланган давлат бошлиғининг ҳукмронлигига бирлашади. Кўпчилик халқнинг бошқарувдаги иштироки шундан иборатки, у зодагонларни назорат қилади ва, шу тариқа, ҳокимиятни суистеъмом қилишнинг олдини олади. Зодагонларнинг бошқарувда иштирок этиши уларнинг бойликларидан фойдаланиш имконини беради. Ўз навбатида, зодагонлар сайланган давлат бошлиғини назорат қиладилар. Индивидуал ҳокимият эгасининг мавжуд бўлиши зарурат туғилган ҳолларда тез қарорлар қабул қилиш имкониятини яратади (4-жадвал).

Макиавеллининг фикрича, республиқаларда озодлик ва тенгликни амалга ошириш осонроқ бўлади. Макиавелли озодликдан фойдаланувчи барча мамлакатлар ва вилоятлар ҳамма соҳада фавқулодда муваффақиятларга эришадилар, деб ҳисоблайди. Бироқ республика шакли ҳамма вақт ва ҳамма жойда ҳам мумкин бўлавермайди. Бошқарув фуқароларнинг «умумий иши» деб ҳисобловчи республика халқнинг муайян сифатларига, фуқаролик фазилатларига эга бўлишини, умумий бахт-саодатга ҳурмат билан қарашни тақозо этади. Фуқаролик фазилатлари ривожланмаган, «бузилган» халқлар учун монархия

Н. Макиавеллнинг сиёсий қаравлари

Макиавеллнинг сиёсий идеали — Рим Республикаси. Республика бошқаришнинг яхши шаклидирки, унда давлат тақдирини учун ҳар кимни масъулиятли қилиб қўяди.	Давлат кишилик руҳининг олий даражада намоён бўлишидир. Давлатта хизмат қилиш — инсон ҳаётининг мақсади, мазмуни ва бахтидир.	Католик черков таъсири остида тушқунликка учраган ҳозирги Италияда қадимги Римнинг улугворлигини қарама-қарши қилиб қўяди.	Ўзаро урушлардан холи, халқ галаёнларини бостира оладиган кучли миллий давлат тузишни ёқлаб чиқади.
--	---	--	---

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

афзалроқдир. Фақат яқка ҳукмронликдагина феодалларнинг имтиёзли мавқеига қарши турувчи воситани топиш мумкин. У фақат халқ томонидан сайланган монарх ислохотчигина мамлакатни бирлаштириши ва мустақил, миллий давлат тузиши мумкин, деб ҳисоблайди. Унинг хатти-ҳаракатлари қораланса ҳам майли, фақат натижалари ишончли оқласа бўлди, натижалар яхши бўлса, у ҳамма вақт оқланади.

Миллий давлат қураётган ҳукмдор шердан ҳам жасур, тулқидан ҳам айёрроқ бўлиши керак, агар ўзи берган ваъдаларини бажаришнинг фойдаси бўлмаса, у ўша ваъдаларни бажармаслиги ҳам мумкин. Ҳаммадан ҳам кўпроқ у кучли бўлиш ҳақида ўйлаши лозим, чунки яхши ишларнинг бўлса, яхши дўстлар ҳар доим топилади. Раҳбар инсон табиатини яхши ўрганиши ва бу билимлардан давлат манфаатлари йўлида фойдаланиши керак.

Ҳамма давлатларда ва барча халқларда бир хил интилишлар ва ҳис-туйғулар мавжуд бўлади: одамлар ҳокимиятни, манфаатни яхши кўрадилар, улар беқарор ва яхшилиқни билмайдиган, қўрқоқ ва дангаса, иккиюзламачи ва бахил ҳамда бир-бирларига нисбатан нафратга тўладилар. Қобилиятлари чекланган бўлгани ҳолда, уларнинг истаклари беҳад, улар иллат-қусурларни фазилатларга қараганда тезроқ қабул қиладилар. Одамларнинг ана шу хусусиятларини билган ва ахлоқий мулоҳазалар-у андишаларни сиёсат мақсадларига бўйсундирган ҳолдагина подшо ўз вазифаларини ҳал этиши мумкин.¹

Машҳур француз сиёсий мутафаккири ва ҳуқуқшуноси **Жан Боден** (1530-1596) суверенитет назариясининг асосчисидир. У ўзининг «**Давлат ҳақидаги олти китоб**» асарида монархиянинг мутлақ суверенитетини ҳимоя қилди, шу билан бирга, монарх ҳокимияти келиб чиқишига кўра илоҳий эмаслигини таъкидлади. Ж. Боден ҳам худди Макиавелли сингари, сиёсатни дин ва ахлоқдан қатъий фарқлади. «Давлат, — деб ёзган эди у, — суверен ҳокимият томонидан кўплаб оилаларнинг ва уларнинг умумий тасарруфидаги мулкларнинг адолатли бошқарувини амалга оширишдир»².

Ж. Боден тушунчасидаги давлат ҳокимиятининг суверенитети олий, чекланмаган, ҳеч ким билан бўлишилмайдиган ҳокимиятни англатар эди. Фран-

¹ Н. Макиавелли. Государь. М., 1990. С. 42

² Ж. Боден. Шесть книг о государстве. // Антология мировой политической мысли. Т. 1. М., 1997. С. 303

цияни хонавайрон қилаётган ўзаро низолар ва диний урушлар даврида Ж. Боден жамиятнинг илғор доиралари қарашларининг ифодачиси, мутлақ монархия, миллий давлат тарафдори бўлиб чиқди. Подшоҳ ҳокимияти фақат илоҳий ва табиий қонулар билан чекланган. Суверен ҳокимиятнинг таркибий қисмлари қуйидагилардир: қонун чиқариш ҳуқуқи, уруш эълон қилиш ва сулҳ тузиш ҳуқуқи, олий мансабдорларни тайинлаш ҳуқуқи, олий суд идораси ҳуқуқи, авф этиш ҳуқуқи ва танга зарб этиш ҳуқуқи.

Боден Монтеस्कёдан анча олдинроқ атроф-муҳитнинг одамлар турмушига, ахлоқи, руҳий хусусиятлари ва жамоа бўлиб яшаш шаклларига таъсир кўрсатишига эътибор берди. «Тарихни осон ўрганиш усули» асарида у жанубликларнинг уларга табиат сирларини очиш, математика қоидаларини аниқлаш, диннинг ва осмон жисмларининг моҳиятини англаб этиш имконини берган мушоҳада қилиш хусусиятини қайд этади. Шимолликларда эса ҳар хил механика, тўплар, металл қуйиш ва китоб босиш пайдо бўлди. Ўрта минтақа одамларидан қонулар, урф-одатлар, маъмурий ҳуқуқ, савдо, нотиқлик, диалектика ва, ниҳоят, сиёсат келиб чиқди.

Шимол одамлари — скифлар жисмоний кучни қадрлайдилар, улар талон-тарожликларга мойил, шу сабабли, исрофгардирлар. Жанубликлар хасис. Ўз давлатини ҳимоя қилиш учун шимолликлар кўпроқ кучга, жанубликлар Худо олдидаги қўрқувга, ўрта минтақа одамлари эса — қонулар ва адолатга мурожаат қиладилар. Осиё, Греция, Оссурия, Италия, Франция ва Юқори Германия ўрталикда жойлашган мамлакатлар ҳисобланади. Ж. Боденнинг асарлари сиёсий фикрнинг кейинги тараққиёти учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди ва ўз даврининг сиёсий-назарий билимига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

5. Янги давр сиёсий таълимоти.

Янги жамиятнинг яратилиш жараёни Янги даврга (XVII-XIX асрлар), ривожланиш жараёни эса, Энг янги ва ҳозирги даврга (XX аср) тўғри келади. Тадқиқотчилар Янги даврни дунё цивилизацияси тақдири учун муҳим давр деб ҳисоблайдилар. Саноат ишлаб чиқаришга ва кўп жиҳатдан аграр хўжаликка асосланган анъанавий цивилизацияга қарама-қарши бўлган замонавий цивилизация айнан мана шу даврда шаклланди.

XVII асрда табиатшуносликнинг ривожини бошланди, олдинги сафда табиий ҳуқуқ назарияси турган янги сиёсий доктриналар ривожланади. Мазкур назарияга кўра, давлат ва ҳуқуқ Худо томонидан яратилмаган, балки инсон онги қонунарига мувофиқ одамларнинг ижтимоий муносабатлари асосида тузилган.

Табиий ҳуқуқнинг биринчи йирик назарийётчиси нидерланд олими, машҳур «Уруш ва сулҳ ҳақида уч китоб» асарининг муаллифи *Гуго Гроций* (1583-1645) эди. Г. Гроций таълимотининг бошланғич нуқтаси инсон табиати, унинг ҳуқуқлари, кишиларнинг ижтимоий фазилатларидир. Г. Гроцийнинг фикрига кўра, қачонлардир «табиий ҳолат» мавжуд бўлган ва унда давлат ҳам, хусусий мулк ҳам бўлмаган. Кишилар яшаш, мулоқот қилиш, мулк, озодлик ҳуқуқларига эга бўлганлар, бу ҳуқуқлар оддий тарзда инсон онги билан бел-

гиланган. Бироқ инсониятнинг доимий тараққий топиши натижасида одамлар орасида «хамманинг ҳаммага қарши уруши» пайдо бўлган, одамларнинг табиий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурати юзага келган. Бу эса инсонларнинг биргаликда яшаш меъёрларини белгилашга ва уларни ҳимоя қилишга қодир бўлган давлат ҳақида ижтимоий шартнома тузишга ундайди.

Индивидларни ижтимоий шартнома тузишга ундовчи сабаблар турлича бўлиши мумкин: «хамманинг ҳаммага қарши уруши»нинг олдини олиш, тартиб ва адолат ўрнатиш истаги ва индивидларнинг табиий тенглигини уларнинг қонун олдидаги тенглиги билан мустаҳкамлаб қўйиш ва ҳоказо. Табиий ҳуқуқ назариясининг тарафдорлари ижтимоий шартнома ғоясидан турли сиёсий, ҳуқуқий ва давлатга оид муаммоларни тушунтиришда фойдаланганлар.

Табиий ҳуқуқ ва ижтимоий шартнома назариясининг учта мактаби фарқланади. Уларнинг энг машҳур вакиллари – Т. Гоббс, Ж. Локк, Ш. Монтескье ва Ж. Ж. Руссолардир.

Англиялик файласуф *Томас Гоббс* (1588-1679) кишилар жамиятда тартибни сақлаш эвазига ўзларининг барча табиий ҳуқуқларини монархга топширганлар, деб ҳисоблаган. Ўзининг машҳур асари «*Левиафан*»да у монархия тарафдори бўлиб чиқади ва подшоҳнинг иродаси – олий қонун, унга ҳамма бўйсунishi керак, деб тасдиқлайди. Ҳокимиятнинг бўлинишини у йўл қўйиб бўлмайдиган иш, деб ҳисоблайди, чунки бу ҳол давлатнинг заифлашувига олиб келади. Кучли давлат эса одамларга хос иллатлардан қутулиш воситасидир.

Т. Гоббс ўзининг «Табиий ва сиёсий қонунлардан парчалар» ва «Фуқаро тўғрисида» китобларида фуқаролар урушлари сабабларини ва уларнинг олдини олиш йўлларини англаш воситаси сифатида биринчи ўринга қўяди. Давлатни эса у худо томонидан эмас, балки унинг бандалари – одамлар томонидан ўрнатилган «сунъий жисм» сифатида баҳолайди. Давлат ва ҳукмрон шахснинг қуйидаги 2 муқаддас бурчи мавжуд:

- Халқ фаровонлигини таъминлаш.
- Мамлакат тинчлигини муҳофаза қилиш.

Т. Гоббс фуқаролар урушининг олдини олиш учун буржуа диктатураси зарурлигини исботлашга уринади. Давлат ўзида жамланган ягона идора воситасида тинчликни сақлаши, табиий қонунлар бажарилишини таъминлаши, тартибни сақлаши, хунармандчиликни ривожлантириши, инсонларнинг диний, маънавий, ахлоқий қарашларига ҳам таъсир этиши керак бўлади.

«*Ҳукмронлик ҳақида икки рисола*» номли китоб муаллифи, англиялик файласуф *Жон Локк* (1632-1704) Т. Гоббсдан фарқли ўлароқ, одамлар ижтимоий шартнома тузар экан, ўзларининг деярли барча ҳуқуқ ва эркинликларини сақлаб қоладилар ва давлатдан ана шу ажралмас ҳуқуқларини, эркинликларини ҳимоя қилишда маълум бир меъёрни сақлаган ҳолда фойдаланадилар, деб ҳисоблаган.

Ж. Локк биринчилардан бўлиб ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижроия ва иттифоқ (ташқи сиёсат соҳаси) ҳокимиятларига бўлиниши ҳақидаги назарияни илгари сурди ва бунда бошқаларга «буйруқ бериши» лозим

бўлган қонун чиқарувчи ҳокимиятни энг муҳим деб ҳисоблади. У чекланган монархия тарафдори бўлиб, абсолютизмни табиий ҳолатдан ҳам ёмонроқ деб биларди. У ҳамма учун баравар ва доимий қонун эркинлик кафолатидир, деб ҳисоблар эди.

Ж. Локк ўзининг *«Бошқариш тўғрисида икки мажмуа»* асарининг I-қисмида қиролик ҳокимияти илоҳий асосда эканлигини айтиб, танқид қилади. Англияда 1688-89 йилларда давлат тўнтаришидан кейин янги ижтимоий-сиёсий режим барпо этилди. Ж. Локкнинг фикрича, қонунлар шахс эркинлигини ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришнинг зарур шартидир. *«Қаердаки қонунлар бўлмаса, у ерда эркинлик бўлмайди»*. У кишиларни ягона мақсад учун курашишга бирлаштирган давлат сиёсий ҳокимиятни ҳам кишилар воситасида амалга оширмоғи лозим», дейди

Француз файласуфи *Жан-Жак Руссо* (1712-1778), ўз навбатида халқ бевосита ҳукмронлик қилиши керак, умумнинг хоҳиш-иродаси учун ҳеч қандай чеклашлар бўлмаслиги лозим, деган фикрни баён қилди. Узининг *«Ижтимоий шартнома ҳақида»* номли рисоласида (1762) у бойлар томонидан алданган кишилар ўз эркинликларини қурбон қилдилар ва ижтимоий шартнома асосида кейинчалик уларнинг ўзларини эза бошлаган давлат ва ҳуқуқни яратдилар, деб ёзади.

Ж. Ж. Руссо биринчилардан бўлиб давлат билан фуқаролик жамияти ўртасидаги фарқни кўрсатиб берди. У Г. Гроций ва Т. Гоббснинг буйруқ берувчилар ва бўйсунувчилар ҳар доим зарур, деган фикрларини танқид қилди; унинг фикрича, табиий ҳолатда қуллар ҳам, хўжайинлар ҳам бўлмайди; одамлар ўз ҳуқуқларини ҳокимиятга шартнома асосида топширганликлари сабабли, ҳокимият суверенитети халққа тегишлидир.

Демократия гоёяси Ж. Ж. Руссонинг халқ суверенитети ҳақидаги таълимотига сингдирилган. Қонунлар — кишиларнинг умумий хоҳиш-иродаси актлари, подшо қонунларидан юқори туриши мумкин эмас. Демократия ва эркинлик қонунлари халқнинг ўзи яратиб тасдиқлаган заминдагина мавжуд бўлади. Одамлар тенглигининг ашаддий тарафдори бўлган, Ж. Ж. Руссо, айна пайтда, ҳуқуқий ва жисмоний тенглик ўртасидаги фарқни англаб етди.

Шарль Луи Монтескьё (1689-1775) ўзининг Женевада яширин тарзда нашр этилган *«Қонунлар руҳи ҳақида»* номли асарида Франциядаги мутлақ режимни танқид қилди ва мустабидликнинг озодлик билан бирга яшай олмаслигини кўрсатди. У устунликка интилувчи кучларни мувозанатга келтиришга ўринди. Мазкур мувозанатни у подшоҳнинг мутлақ ҳокимиятини бир-бирини ўзаро жиловлаб туриши лозим бўлган уч тармоққа — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиш орқали амалга ошириш мумкинлигини исботлашга интилди.

Ш. Монтескьё ҳукмронлиқнинг асоси деб қонунларни ҳисоблайди. Олий суд қонун чиқаришни ҳам, қонунларнинг бажарилишини ҳам назорат қилиши лозим. У ўз асарида «эркинлик қонунлар руҳсат берган ишларни қилиш ҳуқуқидир», деб ёзган эди.

Ш. Монтескьёнинг фикрига кўра, давлат бошқаруви шакллари унинг ҳудудининг ўлчамларига боғлиқ: ҳудуди унча катта бўлмаган давлатлар лес-

потия бўлишлари керак. Бунда у агар Федерация тарзида ташкил этилса, улкан ҳудудларда ҳам республика яратиш мумкин, деб ҳисоблаган.

Ш. Монтескьё оптимист эди, у тараққиётга ишонар ва уни сиёсий эркинликлар билан боғлиқ деб биларди. Унинг фикрига кўра, сиёсий эркинликлар иқтисодий, саноат ва савдо-сотиқнинг ривожланишига хизмат қиладди. Инсонпарварлик ҳақида инсоннинг биринчи қонун сифатидаги мулоҳазаларига ҳам, зўравонликдан, бир халқнинг бошқа халқ томонидан асоратга солинишидан воз кечиш ҳақидаги даъватлари ҳам ўзига хосдир.

Ш. Монтескьёнинг фикрича, иқлим, замин ва замин усти ҳолати халқлар руҳининг шаклланиши ҳамда ижтимоий тараққиёт табиатини белгилаб беради. У мустабид феодал сиёсий ҳукмронлик тизимини аёвсиз танқид қиладди. Католик черковининг дунёвий ҳукмронлик қилишга уринишини қоралайди. Шу билан бирга, диннинг асосий вазибаларини кўрсатиб беради. Табиий қонунлар жамият вужудга келишидан аввал мавжуд бўлган, қонунлар давлатнинг тури (республика, монархия, деспотия)га боғлиқ, бошқарувни эса ижтимоий-иқтисодий, географик ва иқлим каби омиллар белгилайди. «Агар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар бир шахсда ёки бир ташкилотда мужассамлашса, эркинлик бўлмайди. Негаки, бу монарх ёки сенат золим қонунлар яратиб, уларни зулм қилиш учун қўллаши мумкинлиги хавфи мавжуд бўлади. Эркинлик суд ҳокимияти, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан ажратилмаганда ҳам бўлмайди. Агар бирор шахс ёки бирор ташкилот шу уччала ҳокимиятни якка ўзида тўпласа, ҳамма нарса ҳалок бўлар эди...»

Германиялик черков тарғиботчиси *Томас Мюнцер* (1490-1525) Ер юзида синфсиз, зиддиятлардан холи бўлган, хусусий мулкчилик тугатилган алоҳида давлат ҳокимиятини илгари суради. У ўзининг «*Ҳукмдорлар олдига тарғибот*» асарида сиёсий ҳокимият халқ оммаси номидан ва унинг манфаатлари йўлида амалга оширилгандагина қонуний ҳамда ҳуқуқий ҳисобланиши мумкин, дейди. У кўзғолонга раҳбарлик қилгани учун қатл қилинади.

Инглиз ёзувчиси ва давлат арбоби *Томас Мор* (1478-1535) ўзининг «*Утопия*» китобида хаёлий Орол аҳолиси яратган тузум ижтимоий-сиёсий режимлардан энг афзали, энг инсонпарвари, энг демократланган, энг ақли, интизом ва эркинлик, тартибот, ташаббускорлик, меҳнат ва роҳат жамиятини тасвирлайди. Хусусий мулкчиликни тенгсизлик ва адолатсизликнинг асосий сабабчиси сифатида инкор этади. У эрксевар руҳи учун қатл этилади.

Ушбу даврда яшаб ўтган яна бир кўзга кўринган мутафаккир, италиялик файласуф, шоир, сиёсий арбоб *Томаззо Кампанелла* (1568-1639) бўлиб, у ўзининг «*Кўёш шаҳри*» китобида коммунистик жамиятни тарғиб қиладди. Бу фикрларни у «*Мессия подшолиги*» асарида янада ривожлантиради. Диний подшолик муқаррарлиги хаёли билан бойитилади... Меҳнат қилиш барча учун баробар ва 4 соатдан ошмаслиги лозим дейди.

Самуэл Пүфендрофф (1632-1694) давлатнинг пайдо бўлишини худонинг хоҳиш-иродаси билан боғлайди. Давлатни вужудга келтиришнинг асосий ташаббускори худоди. Давлат фақат мутлақ ҳукмронлик шароитида ўз мақсадларини амалга ошира олади.

Янги даврнинг прогрессив ғояларини америкаликлар ҳам ҳимоя қилдилар, улар орасида Т. Жефферсон, Т. Пайн ва А. Ҳамилтонларни алоҳида қайд этиш зарур.

Томас Жефферсон (1743-1826) – Америка халқининг демократия учун олиб борган озодлик кураши тарихидаги энг ёрқин шахслардан бири. У ўша даврнинг буюк инқилобий ҳужжати – Америка Қўшма Штатларининг Мустақиллик Декларацияси (1776 йил 4 июлда қабул қилинган) муаллифидир. Декларациянинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат: барча одамлар туғилишдан тенг яшаш, эркин, мулкдор, бахтли бўлиш ва хавфсизлик ҳуқуқларига эгадирлар; ҳокимият халқ манфаатлари йўлида фаолият кўрсатиши керак, агар у бу манфаатларга зарар етказса, халқ ўзига ёқмаган бундай ҳукуматни ағдаришга ҳақли; ҳокимиятлар бўлиниши тамойили амал қилиши лозим. Моҳиятига кўра, бу ҳужжат тарихда биринчи Инсон ҳуқуқлари декларацияси эди.

Америка инқилоби даврида **Томас Пайн** (1737-1809) ҳам ўзининг радикал сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан чиқди. «**Соғлом фикр**» номли памфле-тида мустамлакачиларга Буюк Британия Америка халқини қуликда тутиб турганини, улар зўравонликка қарши зўравонлик билан жавоб қилишга ҳақли эканликларини кўрсатиб берди. Мустақиллик учун кураш ҳар бир халқнинг табиий ҳуқуқидир. У биринчилардан бўлиб давлат ва жамият ўртасидаги фарқни белгилади ва бунда давлат жамиятнинг махсули эканлигини, шу сабабли, жамиятдан юқори тура олмаслигини кўрсатиб ўтди. У халқнинг хавфсизлигини, унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини энг кўп даражада таъминлайдиган бошқарувни бошқарувнинг энг яхши шакли деб ҳисоблади.

Александр Ҳамилтон (1757-1804) қарашлари бутунлай бошқача сиёсий дунёқарашга асосланган. Унинг сиёсий назарияси негизида одамларни «юқори» ва «қуйи» (бой ва камбағал) табақаларга бўлиш ётади. А. Ҳамилтоннинг фикрича, давлатнинг асосий вазифаси хусусий мулкни халқнинг ҳимоя қилишдир. Шу сабабли, у одамларнинг ҳуқуқлари уларнинг мол-мулкига мос равишда тақсимланиши лозим, деб ҳисоблайди. А. Ҳамилтон демократияга қарши эди, у конституциявий монархия учун курашди, талаблари инobatга олинмагандан сўнг чекланмаган ваколатга эга бўлган, умрбод сайланадиган президентлик ҳокимияти ўрнатиш ғоясини қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Унинг таклифи асосида 1787 йилги Конституцияда икки палатали қонун чиқарувчи орган мустаҳкамлаб қўйилди.

XIX асрнинг биринчи ярми – Европанинг лидер мамлакатларида индустриал цивилизациянинг узил-кесил шаклланиш даври. Ушбу давр асосий сиёсий мафкураларнинг узил-кесил шаклланиши, ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни ўрганишга янги методологик ёндашувларнинг пайдо бўлиши билан ажралиб туради.

Мазкур даврнинг лидер сиёсий мафкураси **либерализм** бўлиб қолган эди (Б. Констан, И. Бенгам ва бошқалар). Инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, унинг дахлсизлиги, хусусий мулк ва иқтисодий фаолият эркинлиги, давлатнинг иқтисодиётга аралашмаслиги, ҳокимиятнинг бўлиниши ва бошқалар унинг асосий қадриятлари сифатида эълон қилинди. Аста-секин либераллар конституциявий монархия ва ценз билан чекланган сайлов ҳуқуқини идеал деб

тан олишдан янги идеалга – умумий сайлов ҳуқуқи мавжуд бўлган демократик республикани ёқлаб чиқдилар. Уларга ислоҳотларнинг инқилобий усулларидан воз кечиш хос бўлиб қолди. Ушбу даврда демократия муаммолари чуқур тадқиқ этилди (А. Токвиль ва бошқалар).

Мана шу даврнинг ўзида сиёсий **консерватизм** ҳам шаклланди. Унинг мазмунини ташкил этувчи конкрет ғоялар тарихий тараққиёт жараёнида ўзгарди, ammo ўша йилларда баён этилган умумий дунёқараш тамойиллари бугунги кунга қадар сақланиб келмоқдаки, улар сиёсий ҳаётнинг тарихан таркиб топган шакллариининг сақланиши, давлат манфаатларининг шахсий ҳуқуқлар ва эркинликларга нибатан устуворлиги, одамларнинг тенглигини инкор этиш, демократик институтларнинг рад қилиниши ва бошқалардир. Э. Берк У. Вордсворт, С. Колдриж, Ф. Ламенне ва бошқалар мазкур давр консерватизмининг назариётчилари ҳисобланадилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида ижтимоий ҳаётни тадқиқ этишга янги методологик ёндашув – позитивизм вужудга келади (О. Конт, Ж. Милль ва бошқалар). Сиёсий ҳодисаларнинг моҳиятини билишдан воз кечиб, позитивизм сиёсий фаннинг вазифаларини уларнинг статистикаси ва динамикасини ўрганишдан иборат қилиб қўйди. Ушбу услуб сиёсат соҳасида конкрет ижтимоий тадқиқотларнинг бошланишига туртки берди. Бу усулдан турли сиёсий мафкураларнинг тарафдорлари бирдек фойдаландилар.

Мана шу даврда **социализм** (коммунизм) сиёсий мафкурасининг шаклланиши ниҳоясига етди (А. Сен-Симон, Ш. Фурье, Р. Оуэн ва бошқалар). Социалистик назарияларга бағишланган бой адабиётларнинг мавжудлиги уларга батафсил тўхталиб ўтишга эҳтиёж қолдирмайди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Европадаги индустриал жамият ривожланишида давом этди ва аста-секин ўз кўринишини ўзгартирди: аср охирига келиб иқтисодий жиҳатдан энг кўп ривожланган мамлакатларда эркин рақобат монополиялар ҳукмронлиги билан алмашди. Европа давлатлари оддий ишчилар томонидан олиб борилган курашлар натижасида ижтимоий қонунчилик унсурларини қабул қилдилар. Маҳаллий касаба уюшмалари иқтисодиётга, ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларига тобора фаолроқ аралаша бошладилар. Либерал ва социалистик сиёсий мафкураларнинг гуркираб ривожланиши билан бир қаторда сиёсий фикрда консерватив, антидемократик тамойиллар ҳам кучайиб борди.

Позитивизм фанда мумтоз фалсафий усулларни тобора кўпроқ сиқиб чиқарди, ammo XIX аср охирига келиб, унинг имкониятлари чекланганлиги аён бўлиб қолди. Сиёсий мутафаккирлар яна давлатнинг моҳияти борасидаги «боқий» муаммоларга қайтдилар, сиёсатчилар эса фалсафий методологиянинг энг қимматли ютуқларига қайта мурожаат қилдилар. Мазкур даврда либерал ғояларни **Г. Спенсер** (1820-1903) ўзининг «Давлат органик назарияси», **Г. Елленик** (1851-1911) ўзининг «Давлатнинг дуалистик назарияси» номли асарлари орқали ривожлантирдилар. Г. Спенсер давлатни биологик организмга ўхшатиш анъанасини бошлаб берди. У, давлатнинг асосий вазифаси фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш деб ҳисоблади, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жараёнларга аралашувини қоралар экан, тўрачилик (бюрократия)

ҳақидаги қизиқ ғояларни илгари сурди, сиёсатни тадқиқ этишда тизимли, тузилмавий функционал таҳлил асосларини, аналогия усулларини яратди.

Г. Елленикнинг фикрича, давлат субъектив онг феномени бўлиб, иккиланган табиатга эга, шу сабабли, у, ҳам социологик, ҳам ҳуқуқий усуллар ёрдамида тадқиқ этилиши мумкин. У сиёсий муносабатларни ҳокимлик қилишнинг умумий мақсадлар билан бирлаштирилган ҳукмронлик муносабатлари сифатида қабул қилади. Бу муносабатлар, албатта, ҳуқуқий чегаралар доирасида амалга оширилиши лозим.

XIX асрнинг иккинчи ярмида сиёсий фикрнинг аксил демократик тамойиллари кучайиб борди. Сиёсий институтларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида олий ирқни ҳукмронликка олиб келувчи турли ирқлар ўртасидаги кураш, табиий танланишнинг белгиловчи омиллари, деб ҳисобловчи концепция пайдо бўлади. Ушбу концепция тарафдорлари «ирқ» атамасини турлича тушунар эдилар. А. Ҳобино, ҲС. Чемберлен, Л. Вольтман ва бошқа мутафаккирлар уни соф биологик маънода талқин қилдилар. **Ф. Ницше** (1844-1900) эса бирмунча бошқача талқин этди. Унинг фикрича, олий ирқ – бу энг аввало, жамиятнинг интеллектуал элитаси, энг катта «ҳукмронлик иродасига» эга бўлган кишилар. **Ф. Ницше** демократияни ҳукмронлик иродаси заиф кишилар томонидан ўйлаб топилган ва унинг ёрдамида улар ҳукмронлик иродаси кучли кишиларни ўзларига бўйсундирадилар; инсониятнинг бутун тараққиёти буюк мақсадга эришишнинг – «ўта кучли одам» ирқини шакллантиришнинг воситаси, холос, деб ҳисоблайди.

Мана шу даврнинг ўзида **Ф. Ратцель** давлат фаолиятининг лидер тамойили географик макон учун курашдан иборат, деб тасдиқлаб, «геосиёсат» концепциясини ёқлаб чиқди. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, XIX асрда инсониятнинг XX асрдаги тараққиётини белгилаб берган сиёсий оқимларнинг назарий асослари яратилди.

6. XX асрдаги сиёсий таълимотлар.

XX асрда сиёсий фаннинг ривожланиши бошқа асрларга қараганда бой бўлди. Бу аср ғоявий курашлар кескинлашган, ва айни пайтда, сиёсий мафкураларнинг ўзаро яқинлашуви, бир-бирини тўлдириши бошланган аср эди. Шу билан бир вақтда, у янги услубий ёндашувларнинг пайдо бўлиши, бир қатор анъанавий методологияларнинг қайта тикланиши ва янгиланиши даври бўлди. Бу аср янги сиёсий ғояларнинг туғилиши ва ўтмиш меросининг қайтиши ҳамда қайта идрок этилиши асри эди.

XX асрда сиёсий фикр учта асосий йўналиш бўйича ривожланди:

- академик йўналиш;
- ижтимоий-фалсафий назариялар;
- яққол ифодаланган амалий йўналишга эга бўлган мафкуравий концепциялар.

Академик йўналиш XX аср бошида АҚШда университет муҳитида пайдо бўлди ва сиёсий фаннинг мустақил академик фан сифатида тан олинishi билан боғлиқ. Европада ушбу йўналишнинг бошланғич асослари М. Вебер, В. Парето томонидан баён этилди. Академик фикрнинг кўпчилик нақиллари учун

сиёсатнинг долзарб масалалари бўйича мафкуравий баҳслардан четда туриш ва бутун диққат-эътиборни сиёсий хулқ-атворнинг қонуниятларини ҳамда сиёсий институтларнинг фаолият кўрсатишини ўрганиш, шунингдек, сиёсий тизимларнинг моделларини ва эҳдиётларнинг умумий назарияларини яратиш ҳосидир.

Ижтимоий-фалсафий назариялар индустриал, постиндустриал, ахборот жамиятлари назариялари, неомарксистларнинг «танқидий назарияси» ва бошқалардан иборат. Мазкур назарияларда академик фикрнинг «позитив» билимдан фарқли ўлароқ, ҳозирги замон «ривожланган жамиятлари»нинг асосий хусусиятлари тадқиқ этилди.

Сиёсий фикрнинг соф мафкуравий йўналиши олдинги икки йўналишдан фарқли ўлароқ, фақат юз бераётган воқеаларнинг марказида бўлишгагина интилиб қолмай, балки айтилган икки йўналишнинг назарий ишланмалариндан фойдаланиб, ижтимоий ўзгаришларнинг стратегияси ва тактикасини ўз вақтида ишлаб чиқишга ҳам ҳаракат қилади.

Макс Вебер (1864–1920) йирик немис социологи, жамиятшунос файласуфи, тарихчиси. Ҳозирги замон сиёсий фанида у, асосан, сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги (қонунийлиги) масаласини ўрганувчи сиёсий ҳокимият назариясини, ҳозирги жамиятда рационал бюрократиянинг ҳукмронлиги назариясини, ҳозирги замон демократияларида расмий ҳуқуқ ҳукмронлигининг муқаррар равишда раҳбарлик жараёнларининг бюрократлашувига ва ўз қиёфасини йўқотишига олиб келувчи камчиликларига барҳам берувчи «плебисцитар» демократия назариясини ишлаб чиққанлиги ва, ниҳоят, ҳозирги капитализмни рационаллик тамойилининг инъикоси сифатида таҳлил қилганлиги туфайли катта обрў-эътиборга эга (5-жадвал).

5-жадвал

М. Вебернинг сиёсий қарапшлари

<p>Вебер сиёсий тадқиқотларида ақлга мувофиқлик ғоясига амал қилди. Ақлга мувофиқлик сиёсатда формал ҳуқуқ институтларининг жорий этилишида, парламентаризм ва ҳозирги замон маъмуриятчилигида намоён бўлади.</p>	<p>Ижтимоий тузум масаласида синфий тафовутлар ва ҳолатларнинг кўп ўлчамлилиги концепциясини илгари суради: ҳокимиятга муносабати, алоҳида гуруҳларнинг имтиёзи, кишиларнинг диний ва мафкуравий белгиларига қараб бўлиниши ва ҳқ.</p>	<p>Расмийчи раҳбарлар ва сиёсий партиялар ўрта-сидаги кураш ҳозирги замон давлатининг сиёсий ҳаётидаги асосий ихтилофдир.</p>	<p>Социалистик ижтимоий муносабатларининг галаба қилиши мумкинлигини инкор этди ва бюрократиянинг қудратлилиги тўғрисидаги фикрни илгари суради.</p>
---	--	---	--

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

М. Вебер замондошлари Гаэтано Моска, Вилфредо Парето, Роберт Михельслар сиёсий элиталар назариясига асос солдилар. Сиёсий ҳокимият маззуини ривожлантирувчи элиталар концепцияси ҳозирги замон сиёсий фанига унинг таркибий қисми сифатида киради. Италия мактаби вакиллари В. Парето (1848–1923), Г. Моска (1858–1941) ва Германиядан Италияга келган немис олими Р. Михельс (1876–1936) ушбу назариянинг асосчилари ҳисобланади.

Уларнинг қарашларини «макиавеллистик» мактабга киритиш мумкин, чунки элита жамиятда ҳукмронлик қилувчи гуруҳ сифатида биринчи марта уларнинг ватандоши Макиавеллининг тадқиқотларида кўриб чиқилган, деб ҳисобланади.

Газтано Моска – италиялик тадқиқотчи, сиёсатшунослик фанининг асосчиларидан бири. Унинг «Бошқарув назарияси ва парламент бошқаруви», «Сиёсий фан асослари» каби асарлари мавжуд. Г. Моска барча жамиятларда одамларнинг икки синфи – ҳукмронлик қилувчилар ва бошқарилувчилар синфи мавжуд бўлиши ҳақидаги тасаввурни ривожлантирди. «Биринчиси ҳар доим кам сонли бўлиб, у барча сиёсий функцияларни бажаради ва ҳокимият берадиган афзалликлардан баҳра олади, айти пайтда иккинчиси – анча кўп сонли синф – биринчиси томонидан бошқарилади ва назорат қилинади»¹.

Тарихий тараққиёт жараёнида мавжуд бўлган сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг икки асосий тамойили – аристократик ва демократик тамойиллар омманинг ҳукмронлигини кўзда тутмайди. Уларнинг фарқи шундаки, биринчи ҳолатда уларнинг доирасига кирмайдиган кишилар ҳисобига тўлдирилмайдиган гуруҳ назарда тутилади. Иккинчисидан эса кенг омма орасидан ўзларининг психологик хислатларига кўра ҳокимиятни амалга ошириш нуқтаи назаридан фойдали бўлган кишилар ҳисобига шаклландиган элитага дуч келинилади.

Г. Моска демократиянинг рисоладагидек меъърий фаолияти – яхши уюшган раҳбарлик қилувчи қатламнинг мавжуд бўлишига муҳтож, деб ҳисоблайди. Бироқ элиталарнинг янгиланиш концепциясида у, ҳатто, демократик тизимда ҳам демократик назоратни эътибордан соқит қилади. Унинг фикрига кўра, сайловлар – бу фақат элитани янгилаш йўли, омманинг раҳбарлар устидан назорат қилиши шакли эмас. Шу тўғрисида, унинг концепцияси, ўз моҳиятига кўра, авторитар хусусият касб этади.

Г. Москадан мустақил равишда, «элиталар концепцияси» - эмпирик социологиянинг асосчиси, иқтисодчи **Вильфредо Парето** томонидан ишлаб чиқилди. У ўзининг «Элиталарнинг юксалиши ва қулаши», «Умумий социологияга оид рисола» асарларида элиталар назариясига оид асосий қоидаларни баён қилди. В. Паретонинг фикрича, элита – ҳокимият, бойлик – билим, обрў-эътибор ва шунга ўхшаш ҳар қандай ижтимоий қадриятларни ўлчайдиган энг юқори ўринни эгалловчи кишиларнинг барчасини ўз ичига олувчи, қадрият маъносидан маҳрум атамадир. Элита ҳукмронлик қилувчи ва ҳукмронлик қилмайдиган элита (контрэлита)ларга бўлинади. Элиталарнинг икки типи мавжуд – «шерлар» (бошқарувда кучга суянадиган, шафқатсиз, қатъиятли раҳбарлар) ва «тулқилар» (музокаралар, ён бериш, ишонтириш усулларини қўлловчи эпчил раҳбарлар).

Жамиятнинг ривожланиши элиталар қуюни ёки айланиши орқали юз беради: «Инсоният тарихи – бу элиталарининг доимий алмашинуви тарихи, баъзилари юксалади, бошқалари инқирозга учрайди». В. Парето «элиталар-

¹ Моска Г. Правяний класс. //Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 2. М., 1997. С. 118.

нинг оммавий айланиши» ёки инқилоб ҳақидаги масалани, эски элитанинг контрэлита томонидан омма ёрдамида сиқиб чиқарилишини ва унинг ўрни янги элита томонидан эгалланишини кўриб чиқди. Инқилобий алмашинувнинг мана шу жараёнида эски элитанинг кўп вакиллари ўлдирилади, қамоққа олинади, сургун қилинади ёки ижтимоий поғоналарнинг энг қуйисига тушириб қўйилади. Бироқ уларнинг айримлари ўз синфини сотиш эвазига қутулиб қолади, бунда улар кўпинча инқилобий ҳаракатда лидер манқеини эгаллайдилар. В. Паретонинг хулосаси шундан иборатки, инқилобий ўзгаришларнинг асосий натижаси эски элита қолдиқлари аралашган янги элитанинг пайдо бўлишидир.

Шундай қилиб, *элиталар назариясининг* энг муҳим қондалари қуйилгилардан иборат:

- дунёда ҳар доим элиталар, яъни танланган, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган озчилик ҳукмронлик қилиб келганлиги ва ҳукмронлик қилиши лозимлиги ҳақидаги қоида;

- элитада Г. Моска ва В. Парето алоҳида аҳамият берган руҳий омилларнинг мавжуд бўлиши.

Элиталар назарияси турли сиёсий тизимларда раҳбарлик қилувчи гуруҳларнинг эмпирик таҳлили учун асос бўлиб хизмат қилди.

Сиёсатшуносликнинг XX асрда юзага келган яна бир муҳим йўналиши сиёсий партияларни таҳлил қилишдир. Ушбу йўналишнинг асосчиларидан бири *Роберт Михельс* ҳисобланади. «Демократия шароитида сиёсий партияларнинг социологияси» номли асар унинг қаламига мансубдир. Роберт Михельс барча ижтимоий ташкилотларни бошқариб турувчи қонунни кашф қилди ва уни «*олигархиянинг темир қонуни*» деб атади. Ушбу қонунга кўра, ташкилот, корхона ва жамоаларда, улар қайси соҳада тузилган бўлмасин, муқаррар равишда кўпчиликни бошқарадиган озчилик вужудга келади.

Давлат ташкилотида, партияларда, касаба уюшмаларида, бошқа жамоат ташкилотларида, черковда ҳокимият бошқаришга моҳир бўлган, юқори тузилмалар таркибига кирган кишилар қўлида жамланади ва бу юқори тузилмалар оддий аъзолар назоратидан чиқиб кетади. Ҳатто партияларда ҳам бошқарувга ноқобил бўлган оддий омма доҳийларни илгари сурадики, улар вақт ўтиши билан оддий аъзолардан ажралиб қоладилар ва партия элитасига айландилар. «Тарихий эволюция олигархиянинг олдини олиш учун қўлланиладиган барча профилактик чоралар устидан кулади. Агар доҳийларнинг ҳукмронлигини назорат қилиш учун қонунлар қабул қилинса, бундан доҳийлар эмас, қонунлар заифлашади»¹.

Партияни демократик жамиятнинг идеал миниатюраси сифатида қарар экан, Р. Михельс партия олигархиялашувининг қонунийлигини умуман демократия тараққиётига татбиқ этади ва давлатни бошқаришда барча фуқароларнинг ишгирик этишлари мумкин эмаслиги ҳақидаги хулосага келади.

Макиавеллистлар мактаби назариялари Биринчи ва Иккинчи жаҳон уруш-

¹ Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии. //Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997. С. 196.

лари ўртасидаги даврда Италияда, Германияда, Францияда кенг тарқалди. Аммо уларнинг кенг тарқалиши ва машҳур бўлиши Америка қитъасида юз берди. 30-йилларда Гарвард университетидан В. Паретони ўрганишга оид семинарлар ўтказилди. Г. Москанинг сиёсий ҳодисаларни ўрганишга эмпирик ёндашув ҳақидаги, тадқиқот объекти жонли воқелик эканлиги тўғрисидаги ғоялари сиёсий фаннинг, хусусан, Чикаго мактабининг шаклланишига хизмат қилди. Сиёсатшуносларнинг умумжаҳон конгрессида (Мюнхен, 1970 й.) сиёсий элиталар борасидаги кўплаб тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қилган Италия мактабининг алоҳида роль ўйнаганлиги қайд этилди.

7. Ҳозирги замон сиёсатшунослигининг асосий оқимлари ва янги тамойиллари.

Сиёсий фикр тараққиётининг асосий йўналишлари таҳлил этилар экан, ана шу ривожланишни таъминловчи сиёсатшуносликнинг асосий миллий мактаблари ҳақидаги тасаввурларни ҳам кўзда тутиш лозим бўлади.

Бу соҳада ҳозирги даврда олдинги ўринлардан бирида турувчи ва энг кўзга кўрингани **АҚШ сиёсатшунослик фанидир**. АҚШ сиёсатшунослик фанининг тараққиётида қуйидаги даврлар алоҳида ажратилади:

XIX аср охиридан биринчи жаҳон урушига қадар;

Ҳар икки жаҳон урушлари ўртасидаги давр;

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги давр.

1930-1940 йилларга келиб, Ғарб сиёсатшунослигидан кўра Америка сиёсатшунослиги тобора устунлик қила бошлади ва унинг таъсири устун бўлиб қолди. Мазкур даврда ижтимоий ва гуманитар фанларнинг ривожланиш маркази АҚШга кўчди. Европанинг тоталитар давлатларида бу соҳадаги тадқиқотлар ўз аҳамиятини йўқотди ёки тўлалигича ҳукмрон режимларнинг ғоявий ва сиёсий-ташвиқот мақсадлари учун хизмат қила бошлади. Тарихда мисли кўрилмаган «ақллиларнинг оқиб кетиши» ва интеллектуал ҳамда ижодий элитанинг Европа қитъасидан Америкага кўчиб кетиши ҳодисаси юз берди. Нацизм даврида немис сиёсатшунослиги амалда йўқ қилинди.

1932 йилдан 1938 йилгача олий мактаб ўқитувчиларининг ярмидан кўпроғи ҳамда интеллектуал ва илмий элитанинг кўплаб атоқли намояндалари, масалан, З. Фрейд, К. Левин, К. Мангейм, Э. Фромм ва бошқалар Германияни тарк этдилар. Италияда ва бошқа кўпчилик Европа давлатларида ҳам сиёсий фаннинг тақдири шундай бўлди.

Урушдан кейинги даврда Америка сиёсатшунослигининг таъсири фақат Европа қитъасига эмас, балки Лотин Америкаси, Осиё ва Африка мамлакатларига ҳам кенг тарқалди. Урушдан кейинги ўн йилликларни сиёсий фан ривожидан янги босқич сифатида қараш мумкин. Ушбу даврда Европа мамлакатларида сиёсий фаннинг қайта тикланиш ва янада ривожланиш жараёни кенг миқёсда авж олди.

Бунда, энг аввало, сиёсий фан доирасининг тўхтовсиз кенгайиб бориши диққатни жалб этади. У сиёсий тизимлар, сиёсий жараён ва сиёсий ҳаракатларни қамраб олди. Методологик муаммоларга, хусусан, Европа сиёсий фанида катта эътибор берилди. АҚШда ҳам, бошқа мамлакатларда ҳам сиёсат-

нинг турли-туман масалаларига оид улкан адабиётлар оқимининг пайдо бўлиши, янги илмий марказларнинг яратилиши ва бошқалар Америка сиёсий фанининг гуллаб-яшнаётганидан далолат берар эди.

XX асрнинг 1940–1950 йиллари охириларида дунё сиёсий фанида америкаликлар муҳим роль ўйнашда давом этдилар. Мазкур даврда америкалик сиёсатшунослар аста-секин сиёсий жараёнларни қиёсий-тарихий тасвирлашдан уларни ижтимоий жараёнлар билан ўзаро боғлиқликда ўрганишга ўта бошладилар.

Улар айрим кишилар ва ижтимоий гуруҳлар хулқ-атвори руҳий асосла-нишининг жамиятдаги сиёсий жараёнларга таъсирини ўрганишга алоҳида эътибор бердиларки, бу ҳол сиёсий фанга *бихевиоризмнинг* кириб келишига ва сиёсатшуносликда бихевиористик йўналишнинг шаклланишига олиб келди. 1930-йилларда сиёсий муносабатларнинг шаклий тузилмасини инсоннинг «табиий» моҳиятидан келтириб чиқаришга уринган Ч. Мерриам бошчилигидаги бир гуруҳ Чикаго университети олимларини бу йўналишнинг асосчилари деб ҳисоблайдилар. Бу доктринани янада ривожлантириш устида Гарольд Лассуэл ишлади. 1960-йилларда тадқиқотчи бихевиористлар орасида Д. Истон, Р. Даль ва бошқа кўзга кўринган назариётчилар бор эди.

Ҳозирги пайтда Америка сиёсатшунослигида бу фанга оид тадқиқотлар-нинг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

1) Америка бошқаруви ва сиёсати асосларини – умуммиллий сиёсий институтлар, сайлов технологиялари, сиёсий йўлбошчилик, сиёсий хулқ-атвор ва бошқаларни ўрганиш;

2) кўп мамлакатлардаги сиёсий муаммоларни тадқиқ этиш билан боғ-лиқ бўлган қиёсий сиёсат;

3) халқаро муносабатлар ва халқаро сиёсат, уруш ва тинчлик, халқаро ижтимоий ҳаракатлар, қуролланиш ва қуролсизланишни назорат қилиш, хал-қаро ташкилотлар фаолиятига оид муаммолар ўрганилади;

4) сиёсий фалсафа ва сиёсий фан, сиёсий фикрнинг тарихидан бошлаб унинг ҳозирги фалсафий талқинларигача қамраб олган муаммоларнинг кенг доираси ишлаб чиқилади;

5) сиёсатни ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳаларида – шахс миқёсидан ижтимоий гуруҳлар, ишлаб чиқариш, ишбилармонлик ва бошқа соҳаларда фаолият кўрсатишнинг амалий жиҳатларини тадқиқ этувчи амалий сиёсат-шуносликнинг мазмун ва усулларини ишлаб чиқиш.

Ҳозирги замон сиёсий фанининг асосчиларидан бири – *Чарльз Мерриам* (1874–1953). У 17 йил давомида Чикаго университетининг сиёсий фанлар бўли-мига бошчилик қилди. Ана шу бўлим доирасида сиёсий тадқиқотларнинг Чи-каго мактаби шаклланди. Сиёсий фанни сиёсий хулқ-атвор ҳақидаги фан си-фатида тасаввур қилишни айнан Ч. Мерриам номи билан боғлайдилар.

Ўзининг «Сиёсатнинг янги жиҳатлари» номи тадқиқотида Ч. Мерриам ўттан юз йил давомида сиёсий тадқиқотлар соҳасида эришилган ва катта ил-мий салоҳиятга эга бўлган ютуқларни тадқиқ этиб чиқди. Унинг фикрича, уларнинг илмийлиги сиёсий ғоялар, институтлар, жараёнларни сиёсий ўрга-нишга, географик муҳитни, этник ва биологик хусусиятга эга фанларни таҳ-

лил қилишга, ижтимоий ва иқтисодий кучларни сиёсий жараёнлар билан боғлиқ равишда ўрганишга, сиёсий ғоялар ва институтларнинг келиб чиқишини биологияда эволюцион назариянинг кашф этилиши билан боғлаб тадқиқ этишга, сиёсий жараёнларнинг статистик ёки математик таҳлили шаклидаги сиёсий ҳодисаларнинг миқдорий ўлчовларидан фойдаланишга интилганликларида намоён бўлади. «Ўйлайманки, — деб қайд қилган эди у, — сиёсатни, балки, эҳтимол умуман ижтимоий фанларни тадқиқ этишнинг миқёслари ва усулларида юз берадиган муҳим ўзгаришлар арафасида турибмиз»¹.

Ч. Мерриам ижтимоий фанлар соҳасида фанлараро тадқиқотлар ўтказишга, сиёсий ҳодисаларни таҳлил этишда табиий фанларнинг маълумотларидан кенг фойдаланишга даъват этди. «Биология, психология, антропология, медицина ҳақидаги фанлар ўз тадқиқотлари натижаларидан ижтимоий вазиятларда фойдаланиш йўлидан олға бормоқда. Уларнинг вакиллари ҳамма ерда — Конгрессда, марказларда, судларда бор. Гарчи табиий фанлар билан шуғулланувчи олимларнинг даъволари ва ижтимоий ақидалари кўп бўлса ҳам, сиёсатшунослар уларга бепишандлик билан қарамасликлари керак. Муҳими, сиёсатшунослик ва бошқа ижтимоий фанлар бир-бирларига қараб йўналмоқдалар, жамиятшунослик ва табиатшунослик бир-бирини тўлдирган ҳолда, ўз куч-ғайратларини бирлаштириб, инсоният олдида турган улғувор вазифани рационал билиш ва одамларнинг хулқ-атворини назорат қилиш вазифасини ҳал этмоқдалар»².

Ч. Мерриам янги фаннинг методологик муаммоларини ҳал қилишдан ташқари, сиёсий ҳокимият ва демократия назарияси масалаларини ўрганди, янги методлар ёрдамида Америка сиёсий партиялар тизимини ва сиёсий лидерлик муаммоларини тадқиқ этди.

Гарольд Лассуэл (1902-1978) сиёсий фан доирасидаги тадқиқотларга йўналтирилган ва сиёсий хулқ-атворни ўрганишда ижтимоий психология таҳлилидан кенг фойдаланадиган интеграциялашган сиёсий билимни яратишга интиди.

Г. Лассуэл индивиднинг сиёсатга муносабатини тақозо этувчи асосий омил шахсиятнинг психологик механизми, деб ҳисобловчи сиёсий руҳшунослик таҳлили (психоанализ) назариясини шакллантирди. Ана шу назарияга мувофиқ у сиёсий шахслар типологиясини ишлаб чиқди. Г. Лассуэл шахснинг у ёки бу сиёсий ролни танлашга мойиллиги мезонидан келиб чиққан ҳолда, сиёсатчиларнинг учта асосий типини ажратиб кўрсатди:

- маъмуриятчи;
- тарғиботчи;
- назариётчи.

Г. Лассуэл сиёсатчиларнинг юқорида кўрсатилган типларини тавсифлар экан, уларнинг ижобий ва салбий хусусиятларини қайд этган ҳолда, аралаш тип деб ҳисоблади.

¹ Мерриам Ч. Новые аспекты политики. //Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997. С. 197.

² Ўша жойда. 207-бет.

Узининг «Сиёсат: ким нимани қачон ва қандай олади?» деб номланган тадқиқотида Г. Лассуэл жамиятдаги қадриятларни тақсимлаш ҳақидаги масалани тадқиқ этишни сиёсий фаннинг асосий вазифаси деб қаради, зеро, сиёсий фаолиятнинг ўзига хослиги шу масалага келиб тақалади. Агар жамиятнинг иқтисодий соҳасида моддий қадриятлар, маданият соҳасида маънавий қадриятлар ишлаб чиқилса, сиёсий соҳада қадриятлар ишлаб чиқарилмайди, балки тақсимланади. Қадриятларни ким тақсимласа, ҳокимиятнинг эгаси ҳам ўша бўлади. Ким нимани, қачон ва қандай олади — бу, Г. Лассуэлнинг фикрига кўра, сиёсий жараён ва сиёсий хатти-ҳаракатларни таҳлил қилишда асосий масаладир.

Яна бир машҳур америкалик сиёсатшунос **Габриэл Алмонд** бўлиб, унинг тадқиқотлари доираси сиёсий тизим ва сиёсий маданият масалаларини қамраб олади.

Г. Алмонд томонидан ишлаб чиқилган сиёсий тизим моделида “кириш” ва “чиқиш” функцияларига кўпроқ эътибор берилган. Америкалик сиёсатшуносна сиёсий маданиятнинг таркибий қисми бўлмиш сиёсий қарашлар ва сиёсий тизим фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ўртасидаги ўзаро муносабат мавжудлигини кўрсатиб берди.

Г. Алмонд замонавий сиёсатшуносликнинг классиклари қаторига кириб, унинг асарлари фақатгина қиёсий сиёсатшунослик ва сиёсий назария эмас, балки умуман сиёсатшунослик фанининг ривожини учун ҳам аҳамиятлидир. Г. Алмонд сиёсатшуносликда энг кўп тилга олинган муаллифлардан на шу кўрсаткич бўйича қиёсий сиёсатшуносликда етакчидир. Алмонднинг концепциялари ва амалий хулосалари ушбу қўлланманинг бошқа бўлимларида ҳам ўз аксини топган.

Роберт Дэль эса қарорларни қабул қилувчи элиталар ва гуруҳларни тадқиқ этиш, либерал демократик назарияни таҳлил қилиш билан шуғулланди. Унинг «Демократик назарияга кириш», «АҚШдаги плюралистик демократия» деган китобларининг номлари уларнинг йўналиши ва мазмунидан дарақ бериб туради.

Халқаро муносабатлар ва низолар соҳасидаги тадқиқотлар XX аср сиёсий фикрининг ривожланишидаги йўналишлардан бирини ташкил этади. Америка сиёсий фикрининг бу соҳадаги мумтоз вакили — **Ганс Моргентау** (1904-1982). У ишлаб чиққан асосий концепция бу куч атамалари билан ифодаланган «манфаат» концепциясидир. Мазкур концепция «сиёсатни назарий идрок этиш имконини бериб, сиёсий фанга рационализм назариясини олиб киради. У ташқи сиёсатдаги ҳайратланарли яхлитликни очиб беради; шу тариқа, Америка, Буюк Британия ёки Россиянинг ўз-ўзича изчил сиёсати бир-бирининг ўрнига келувчи давлат арбобларининг интеллектуал ва ахлоқий сифатларидан, турли мотивлар ва майллардан қатъий назар, воқеаларнинг оқилона, тушунарли занжири сифатида намоён бўлади»¹.

Г. Моргентау, халқаро сиёсат бошқа ҳар қандай сиёсат сингари таъсирга

¹ Моргентау Г. Международная политика. //Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997. С. 501.

эга бўлиши учун курашиш керак, деб ҳисоблади. Бу кураш вақт ва маконда универсал бўлиб, тажриба бу фикрни рад этиш мумкин эмаслигини кўрсатади. Ҳар қандай сиёсат куч-қудратни сақлашга ёки уни оширишга ёхуд намойиш қилишга интилади. Халқаро хулқ-атворнинг уч типи мана шу уч намунага мувофиқ бўлади.

Миллат куч-қудратининг унсури дипломатия ҳисобланади. Дипломатия миллий манфаатларни тинч воситалар орқали таъминлашга қодир бўлиши лозим. Дипломатиянинг асосий тўртта қоидаси, Г. Моргентаунинг фикрига кўра, қуйидагилардир:

1) уруш руҳини уйғотиши мумкин бўлган доктриналардан, манҳум ғояларга берилиб кетишдан холи бўлиш;

2) ташқи сиёсий мақсадлар миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда баён этилиши ва адекват куч-қудрат билан қўллаб-қувватланиши;

3) дипломатия сиёсий вазиятни бошқа давлатларнинг ҳам нуқтан назаридан кўриши лозимлиги;

4) давлатларнинг улар учун ҳаётий муҳим бўлмаган барча масалалар бўйича ўзаро ён беришларга тайёр бўлишлари¹.

Г. Моргентау энг асосий манфаатлардан тортиб майда, маҳаллий манфаатларгача бўлган миллий манфаатлар таснифини ишлаб чиқди. У давлатнинг қудратини белгилончи омиллар тизимини кўрсатиб ўтди. Улар жумласига, биринчи навбатда, дипломатиянинг сифати, жуғрофий муҳит, табиий захиралар, ҳарбий қудрат ва саноатнинг салоҳияти, аҳолининг сони, миллий табиат ва ахлоқни киритди.

Америка сиёсий фани кўпчилик Европа мамлакатларидаги сиёсий фаннинг ривожига катта таъсир кўрсатди. Урушдан кейинги икки ўн йилликда, айниқса, 1960-1980-йилларда немис сиёсий фани ҳам улкан ютуқларга эришди. Бу ютуқлар, энг аввало, К. Байме, Г. Люббе, Т. Рормозер ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқ.

Германия сиёсий фанининг табиати ва йўналишлари ҳақида унинг ўрганиш объекти бўлган муаммоларни санаб чиқиш орқали ҳам тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

- сиёсат назарияси;
- сиёсий ғоялар тарихи;
- фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатнинг фаолият кўрсатиши.

Ҳозирги замон сиёсат назариясининг энг муҳим йўналишларидан бири сифатида – сиёсий таълимотлар тарихини ўрганишга катта эътибор қаратилмоқда. Бунда немис сиёсатшунослигининг доимий ривожланиб бораётган тамойили бу борадаги тадқиқотлар доирасининг кенгайишидир.

Немис сиёсий фани бир томондан назарий, фалсафий ва миллий қадрият асосларининг, иккинчи томондан, эмпирик асосларнинг узвий боғланиш аънаналари негизда ривожланди ва фаолият кўрсатди. Германияда сиёсий фаннинг бир неча концепциялари мавжудлиги диққатни тортади. Улардан бирининг тарафдорлари уни давлат институтлари динамикасини ўрганиш

¹ Моргентау Г. Ўйна манба. 504-507-бет.

билан тўлдирилган давлатшунослик сифатида талқин этидилар. Иккинчи гуруҳ вакиллари сиёсий фаннинг ягоналигини инкор қилиб, сиёсий фанлар – тарих, социология, психология ва иқтисод ҳақида сўз юритади. Учинчи концепция тарафдорлари эса, сиёсий фанга социологиянинг бўлимларидан бири сифатида қарайди. Тўртинчи ёндашув эса сиёсатшуносликнинг вазифаси ҳозирги замонни тарихий жиҳатдан таҳлил қилишдан иборат, деб ҳисобловчи тадқиқотчиларнинг ёндашувидир.

Учинчи концепция тарафдорларидан бири немис социолог олими ва сиёсий арбоби, ижтимоий зиддият назариясининг асосчиси – *Р. Дарендорф* (1929 йилда туғилган). Р. Дарендорфнинг фикрига кўра, ҳар қандай жамиятдаги кишиларнинг ҳар бир гуруҳи муайян позициянинг вакили сифатида намоён бўлади. Бунда ҳар бир позиция муайян ижтимоий ролни бажариш билан боғлиқ. Ижтимоий роль муайян бир жамиятда маълум бир позициянинг вакилига берилган хулқ-атвор усулларининг йиғиндисидир. Бошқача айтганда, бу ижтимоий чоралар тизими ёрдамида ҳар бир конкрет инсонни ўзини муайян тарзда тутишга мажбур қилишдир. Хулқ-атворни меъёрлаштиришнинг мажбурий табиати Р. Дарендорф «мажбурий мувофиқлаштирилган ассоциациялар» деб атаган ижтимоий гуруҳларнинг энг муҳим белгиси деб ҳисобланади.

Қарор топган меъёрларга сўзсиз риоя қилиш инсонга анча юқори манқеларга кўтарилиш имконини, меъёрларни белгилаш, уларни шархлаш ва бошқа одамларнинг меъёрларга тўғри келмайдиган хулқ-атворига қарши чоралар қўллаш ваколатини беради. Мана шу ваколатларнинг жами ҳукмронликнинг мавжудлигини англатади, кимнингдир ҳукмронлик қилиши, кимнингдир бўйсунуши эса зиддиятга олиб келади.

Р. Дарендорф зиддиятнинг табиати ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда синфларни асосий белгиси ҳукмронликда иштирок этиш ёки иштирок этмасликдан иборат бўлган низолашувчи ижтимоий гуруҳлар сифатида таърифлайди.

Р. Дарендорф фақат зиддиятларнинг моҳиятинигина аниқлаб қолмайди, балки уларни 15 турга ажратиб тасниф қилишга уринади. Битта ролга турли гуруҳларнинг даъво қилиши, роллар ўртасидаги, ижтимоий гуруҳлар ичидаги, гуруҳлар ўртасидаги ва бошқа зиддиятлар, айниқса, катта аҳамиятга эгадир.

Олим зиддиятларни ҳал қилиш имконияти мавжудлигини ҳам кўзда тутади. Зиддиятлар қанча кескин бўлса, ижтимоий сафарбарлик, яъни бошқа мақомдаги позицияларга ўтиш шунчалик қийинлашади.

Ханна Арендт (1906...1975) эса тоталитаризм муаммоларини чуқур ўрганган немис сиёсатшунос олимаси эди. Ўзининг «Тоталитаризмнинг манбалари» (1951) асарида Арендт таъкидлаган эдики, нацизм ва сталинизм замонавий давлат шакллари бўлиб, уларни анъанавий бўйсундириш шакллари билан адаштирмаслик керак. Тоталитаризм ўз давлати ва ундан ташқарида чекланмаган ҳокимият томон ҳаракат қилади. Унинг алоҳида белгилари сифатида давлат мафқурасининг мавжудлиги ва террорнинг сиёсий ҳокимиятни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш воситаси эканлиги, ягона тўғри ғоя деб тан олинган мафқуранинг амалда жорий этилиши кабилар намоён бўлади. «Тоталитар

одам», ... Арендтнинг фикрича, автоматлаштирилган, ... бегоналашган индивид, «омма»нинг коллектив ижтимоий танага зўрлик ва умумий мафкуравий манипуляция ёрдамида бирлаштириладиган вакили. Унинг гоёларига кўра, тоталитар режимнинг идеал модели бу одамда ҳаракатнинг оддий мотивлари, кейинчалик очлик ва қийноқлар ёрдамида нормал психологик ва тана реакциялар бузиладиган ёки йўқ қилинадиган нацистлар концлагеридир.

Арендт – маълум маънода замонавий америка сиёсий назариясининг асосини белгилаб берган машҳур немис муҳожир-олимлари (Г. Моргентгау, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Л. Страусе ва б.) дан бири ҳисобланади. Ўз тадқиқотларида у Фарбий Европа илмий анъанасига, Платон, Аристотель, Макиавелли, Гоббс, Руссо, де Токвиль, Маркс, Кант ва бошқаларга асосланган ва шу сабабли, универсал ижтимоий феноменларни уларнинг индивидуал ўлчами, яъни «инсон ҳолати»ни инкор қилмаган ҳолда таҳлил қилди. Унинг асосий ижодий қизиқишлари тоталитаризмни ўрганишдан ташқари, сиёсий ҳаёт (оммавийлик соҳаси)нинг автономлигини таъминлашнинг назарий ва амалий вазифаси; озодликнинг «сўз», «ҳаракат» ва «плюрализм»ни ўз ичига олган коммуникатив амалиёт (мулоқот) сифатида қайта талқин қилиниши; Америка республиканизми назарий меросининг эркин сиёсий тартибот қуриш тажрибаси сифатида талқин қилиниши каби масалаларни ҳам қамраб олган эди. Арендт ўз илмий-фалсафий хулосаларини кўп ҳолатларда конкрет муаммолар – тоталитаризм, революция, оммавий жамият шароитида маданият инқирозлари, озодликнинг занглаши ва бошқа масалаларнинг таҳлилига асосланган ҳолда чиқарар эди.

Францияда сиёсий фаннинг шаклланиши иккита рамзий сана – Э. Бутли томонидан «Сиёсий фанларнинг эркин мактаби»га асос солинган 1871 йил ҳамда А. Зигфриднинг «Фарбий Франциянинг Учинчи республика давридаги сиёсий харитаси» номли китоби нашр этилган 1913 йил ўртасидаги тахминан ярим аср ичида юз берди. Ушбу икки сана ўртасида Француз сиёсий фанининг асосини ташкил этган кўп тадқиқотлар эълон қилинди.

Франция сиёсатшунослигининг ўзига хос жиҳати – сиёсий фаннинг аста-секин Конституциявий ҳуқуқдан ажралиши ва, асосан, сиёсий институтлар ва муносабатлар, сайлов тизимлари ва сайловлар, ижтимоий бошқарув билан боғлиқ масалаларнинг ўрганилишидир. Франция сиёсатшунослари томонидан ривожлантирилган институтлар назариясига кўра, сиёсат турли сиёсий институтлар (давлат, сиёсий партиялар, касаба уюшмалари) фаолиятининг натижасидан иборат. Демак, сиёсатшуносликнинг асосий вазифаси мазкур жамиятда фаолият кўрсатаётган турли хил институтларни ўрганишдир. Сиёсий ҳокимият эгалари сифатида институтлар тегишли ҳуқуқий меъёрлар билан мустаҳкамлаб қўйилган барқарор тузилмалар сифатида намоён бўлади. Кейинги йилларда Франция сиёсатшунослиги Америка сиёсий фанининг таъсири остида институтларнинг амалда фаолият кўрсатиши ва ўзаро таъсирини ўрганишни бошқа ижтимоий омиллари ўрганиш билан боғлаш зарурлигини тобора кўпроқ англаб етмоқда.

Франция сиёсатшуносларининг асосий диққат-эътибори сиёсий ҳокимият концепциясига қаратилган. Улар сиёсий ҳокимиятни тарихий жиҳатдан

кўриб чиқар эканлар, унинг аста-секинлик билан борган эволюциясига эътибор берадилар. Ушбу эволюция ҳокимият шаклларининг аноним шаклдан тортиб, дунёнинг кўп мамлакатларига хос бўлган институциялашган ҳокимиятгача бўлган ўзгаришларида намоён бўлади.

М. Дюверже (1917 йилда туғилган) «Сиёсий партиялар», «Сиёсат социологияси: сиёсий фан унсурлари», «Янус. Ғарбнинг икки юзи» каби тадқиқотларида ҳокимиятнинг иккиюзламачилиги концепциясини баён қилди. Ушбу концепция механик ва узвий бирдамлик назариясидан келиб чиққан эди. Унга кўра, ҳокимият аввал бошдан иккиюзламачидир, чунки сиёсат индивидлар ва гуруҳлар ўртасидаги курашдан иборат ва унда ютиб чиққанлар мағлублар ҳисобига имтиёзлардан фойдаланадилар ҳамда, айни пайтда, давлатнинг бутун ресурсларини ўзлари учун фойдали бўлган ижтимоий тартибни ўрнатишга йўналтирадилар.

Сиёсий партиялар муаммоларини ўрганиб чиқиб, М. Дюверже ҳозирги замон сиёсий партияларининг ташкил этилиши кўп жиҳатдан демократик тамойилларга мос эмас, деган хулосага келади: сиёсий партияларнинг умумий эволюцияси улар билан демократик режим меъёрлари ўртасидаги фарқни кучайтиради. М. Дюверженинг фикрига кўра, сиёсий партиялар эволюцияси парламент фаолиятига жиддий таъсир кўрсатади.

Француз социологи **Раймон Арон** (1905-1983)нинг «Демократия ва тоталитаризм» тадқиқоти сиёсий режимлар назариясига бағишланган. Р. Арон давлатни «мафкурадан холи қилиш» концепцияси ва ягона индустриал жамият назариясининг муаллифларидан бири, сиёсий жамиятшуносликка оид тадқиқотлар ўтказган олимдир.

Мишель Крозье сиёсат инсонни ўзгартира олмайди, чунки унинг ўзи узлуксиз тарзда ўзгариб туради, деб ҳисоблайди. Сиёсат ва давлат жамиятда асосий ролни ўйнашга даъво қилмасликлари лозим. Улар кишиларнинг тақдирини ҳал қилмасликлари, балки ўз фаолиятларини шароитлар яратиш билан чеклашлари лозим.

XX асрнинг сиёсий фикри сиёсат нима, демократия, ҳокимият, давлат ва бошқаларнинг моҳияти нимадан иборатлиги ҳақидаги эски муаммоларни кўп жиҳатдан янгича ҳал қилаётган йўналишлар, илмий мактаблар ва сиёсий қарашларнинг катта диапозони билан ажралиб туради.

XX аср сиёсий мутафаккирларининг каттагина қисми фақат илмий ёндашув вакиллари бўлиб қолмасдан, балки у ёки бу ижтимоий позицияни эгаллайдилар. Бу жиҳатдан ҳозирги замон сиёсатшунослик фани сиёсий ғояларнинг ривожланиши тарихида фақат айрича бир ёндашув сифатида қолади.

Сиёсий фикр тараққиётининг бутун тарихи замон даъватларига оқилона жавобларни қидириб топишдан иборатдир. Уни ўрганиш ҳозирги давр киши-сига сиёсат дунёсини баҳолашда догматизм ва бирёқламаликдан қутулиш имконини беради. Сиёсий ва ҳуқуқий фикр тарихи инсоннинг дунёни бутун мураккабликлари билан кўришга уринишидан гувоҳлик беради.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ

Режа:

1. Исломгача бўлган даврда Марказий Осиеда сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши.
2. Ислом таълимотининг вужудга келиши ва Ўрта асрларда Марказий Осиеда сиёсий-ҳуқуқий билимлар ривож
3. Амир Темурнинг давлат тўғрисидаги қарашлари.
4. XVIII—XIX асрларда Марказий Осиеда сиёсий таълимотлар ривож.
5. XIX аср охири ва XX аср бошларида жадидчилик ғоялари.

1. Исломгача бўлган даврда Марказий Осиеда сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Марказий Осие мамлакатлари ўзининг географик жойлашуви жиҳатидан ҳам дунё цивилизация тараққиёти, унинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари шаклланиш ва ривожланиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу ҳудудда дастлабки сиёсий қарашлар диний қарашлар билан қоришиб кетган эди. Илк диний қарашларнинг вужудга келиши, дунёвий динлар, буддавийлик, зардуштийлик, христианлик динлари ва иудаистик ҳамда манихейлик каби диний қарашларнинг кенг тарқалиши исломгача бўлган давлатчиликнинг ривожланишига, ҳамда унинг сиёсий бошқарув усулига бевосита боғлиқ равишда кечди.

Хусусан, қадимги даврлардан бутунги кунга қадар сақланиб келган турли ривоятлар, халқлар ўртасида кенг тарқалган афсоналар, Алпомиш, Гўрўгли, Кунтуғмиш, Ҳасанхон каби халқ оғзаки ижоди намуналарида туб халқ урф-одатлари, давлат сиёсий бошқарув ҳокимияти ва у билан боғлиқ бўлган турли амал қилиш услублари илк манбалар ва тасаввурларда ўз аксини топгандир. Шу жумладан, қадимги Бақтрия ва Хоразм давлатларининг турли халқлар ва элатларига хос сиёсий анъаналари ва унинг идрок этилиши ҳамда мазкур халқлар сиёсий-ҳуқуқий қарашларида диний анъаналарга таяниши, жамоавийликка асосланиш хусусиятлари негизидаги умумий қарашларнинг илк белгилари пайдо бўлган эди.

Шу тариқа, Марказий Осие халқлари диний-дунёвий ва сиёсий қарашлари шаклланиш жараёнини қуйидаги тарзда даврларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлар эди:

- а) Қадимги давр;
- б) Ўрта аср;

- в) Янги давр;
- г) XIX аср охири ва XX аср бошларидаги сиёсий қарашлар;
- д) XX асрнинг иккинчи ярмидан мустақилликкача бўлган давр;
- е) Мустақиллик даври.

Қадимги диний қарашларнинг оддий анемистик кўринишидан кўп худодилик (политеистик) даражасига етиши ва улар аста-секинлик билан якка худодилка (монотеистик) интилиши жамият тараққиётида улкан ўзгаришларга сабаб бўлди. Хусусан, уч минг йиллик тарихга эга бўлган «*Авесто*» китобининг тарихий манба сифатидаги аҳамияти бениҳоядир. Жумладан, зардуштийлик диний таълимотида тупроқ, сув, ҳаво ва оловнинг асос сифатида олиниши ҳамда Ахурамазда ва Ахураман ўртасидаги кураш том маънода зороастризм диний таълимотининг асосий моҳиятини ҳам, характерли хусусиятларини ҳам очиб беради (6-жадвал).

6-жадвал

Зардушт ғазаллари

- Доно ўз ақлу фаросати билан нодон қалбини ёритмоғи лозим.
- Доно ўзгаларни ўз билимидан баҳраманд этмоғи зарур.
- Эй мардум! Шундай киши гапига қулоқ тутингки, у донишманд ва ростлик тарафдори бўлсин.
- Ким фаросатли, оқил ва тўғри бўлса, парвардигори олам унинг ҳомийсидир.
- Кексалар гапига қулоқ солинг ва андиша билан мулоҳаза юритиб, яхши билан ёмонни ўзингиз ажратиб олинг.
- Жаҳонга ҳақорат кўзи билан қарайдиган кишилар поктийнатликдан йироқдирлар.
- Пок хулқли юрт ҳамиша юксалиш ва тараққиётда бўлади.
- Кишилар яхши хулқ билан камолот ва мангуликка эришадилар.
- Яхшилик одамни мангулик кишвари – жаннатга элтади.
- Яхши устозлар тангрига яқин одамлардирлар.
- Нодоннинг ибодат пайтида рақсга тушгиси келади.
- Одамларга яхшилик қилмоқ дунёдаги энг мўътабар одатдир.
- Рост сўз сендан қоладиган энг қутлуғ ёдгорликдир.
- Рост амалдан бошқа ҳеч нарса билан шуғулланманг.
- Ҳамма яхшилик тилайдиган одамларга яхшилик етсин.
- Тоғ жилғаларидан биттасини қуритган одам, Тангри душманидир.
- Дўстлик ришталарини поклик билан маҳкам тут.
- Ер юзининг яхшилари адоғсиз дарёдирлар.
- Ким ёлғон сўзга оғиз очса, бахт қуши ундан қочади.
- Соғлиқ – энг яхши дўст, касаллик – даҳшатли душман.

Маъба: Бобоев Ҳ., Мирҳамидов М., Ҳасанов С. Ўзбекистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Т., 2005.

Марказий Осиёда кенг тарқалган *буддавийлик дини* дунёдаги энг кўп тарқалган динлардан бўлиб, мил. авв. 6-5 асрларда Ҳиндистонда пайдо бўлди. Бу таълимот Марказий Осиё орқали жанубий-шарқий Осиё мамлакатларига ва Узоқ Шарққа кенг тарқалди. Мазкур диний таълимотта Синддхартҗа Гаутама асос солган бўлиб, у бошқа динлардан фарқли равишда, дунёдаги ҳеч бир нарса, ҳатто худолар ҳам ўзгармас эмас, каби ғояларни илгари суради. Унда Нирванага етишиш учун ахлоқий баркамолликка интилиш ғояси ҳамда Будда, Дхарма, Сангхага эътиқод ғояси муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиёда Будда дини катта мавқега эга бўлганлигини Ўзбекистон жанубида жойлашган Кушон подшолиги маркази Далварзинтепада топилган ашёвий далиллар мисолида ҳам асослаш мумкин. Шунингдек, ундан кейинги даврда кенг тарқалган зардуштийлик ва христианлик динлари хусусиятларини ўзида мужассам этган *монийлик таълимоти* ҳам ўзига хос изқолдирганлигини кузатиш мумкин.

Дунёда кенг тарқалган учта асосий диний таълимотдан бири сифатида *христианлик динига* милоднинг бошларида Исо пайғамбар томонидан асос солинган бўлиб, унга кўра, худо ягонадир, аммо у муқаддас учлик (Троица)да намоён бўлади. Унинг ақидалари, эътиқод талаблари ва ҳуқуқий ҳам ахлоқий меъёрлари Библия китобида ўз аксини топган.

Шунингдек, христианлик Рим империяси давридан дастлаб икки оқимга, яъни католик ва православга ажралган бўлса, кейинчалик Европада 16 асрда амалга оширилган реформистик ҳаракат натижасида учинчи оқим — протестантлик ҳам вужудга келди.

Христианликнинг диний таълимот сифатида Бақтрия ва Марв ҳудудида кенг тарқалганлигини таъкидлаш жоиздир. Самарқанд вилояти Ургут туманида сақланиб келаётган христиан монастри ва черкови кўринишидаги топилмалар мисолида ҳам бу таълимотнинг ислом динига қадар кенг тарқалганлигига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ўрта Осиё халқлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотларни ривожлантиришда катта муваффақиятларга эришдилар. V-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудида кўтарилган халқ кўзғолони йўлбошчиси *Маздак ва унинг таълимоти* диққатга сазовордир. Унинг барча одамларнинг тенг ҳуқуқчилиги тўғрисидаги таълимоти кенг тарқалган эди.

Умуман, Исломгача бўлган даврда Марказий Осиёда сиёсий-ҳуқуқий қарашларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни узоқ даврни ўз ичига олган бўлиб, унда турли диний таълимотларнинг кириб келиши ва, шунингдек, миссионерлик ҳаракатлари ҳам катта рол ўйнаганлигини таъкидлаш жоиз.

Арабларнинг 7 асрдан бошлаб Марказий Осиёга фаол кириб келиши бошқа диний таълимотларга барҳам бериш билан бирга Марказий Осиё халқлари маънавий-маърифий ҳаётининг асосий илдизларидан бири сифатида унинг давлат тузилиши ва бошқарув ишларида катта аҳамият касб этганлигини кўриш мумкин.

Маълум маънода таъкидлаш жоизки, бадавий турмуш тарзига эга бўлган араблар томонидан *ислом динининг* минтақамизга тарқалиши ягона диний таълимот шаклланиши билан минтақа туб халқлари тараққиётига ката ҳисса

қўшган бўлса-да, унинг маънавий моҳияти, ҳадис илми ва диний таълимот сифатидаги бугунги дунёвий қиёфаси улуг бобоклонларимиз, ислом илми пешволари Исмоил Бухорий, Баҳовиддин Нақшбандий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Имом ат-Термизий, Аҳмад Яссавий каби алломалар томонидан қайта кашф этилди яъни дунёвий дин сифатида тақдим этилди.

2. Ислом таълимотининг вужудга келиши ва Ўрта асрларда Марказий Осиёда сиёсий-ҳуқуқий билимлар ривожини.

Бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири бу ўтмиш тажрибасини чуқур идрок этишни талаб қилади.¹ Шуни айтиш мумкинки, ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи, ушбу минтақадаги сиёсий фикрнинг ривожланиш тарихи ана шу тажриба малбаларидан биридир.

Марказий Осиё дунё цивилизациясининг илму зиё таратган, ўз даври тараққиётининг юқори чўққиларига чиққан, маърифат ва маданият ўчоқларидан бири бўлган. Унинг ҳудудида энг қадимги замонлардан бошлаб деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ, илму фан билан шуғулланган қудратли давлат бирлашмалари бирин-кетин, бир-бирининг ўрнини эгаллаган ҳолда вужудга келган.

Марказий Осиё халқлари исломлаштирилгандан сўнг ислом дини ушбу халқларнинг сиёсий қарашлари, давлат бошқарув услуби ва умуман, яшаш тарзига катта таъсир кўрсатди. Албатта, Ислом цивилизациясининг вужудга келишида *Муҳаммад алайҳиссаломнинг* хизматлари беқиёс (570 – 632) бўлди. Қуръони Каримдаги назарий масалалар зориёрлар даврида амалий аҳамият касб этди ва 632 – 661 йиллар давомида халифалар – Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али фаолиятида *Қуръон ва сунналар* сиёсий ва ҳуқуқий меъёрларнинг манбаига айланди;

Яман ҳукмдори Муаззам ва пайғамбар Муҳаммад с. а. в. ўртасидаги қуйидаги мунозара ва савол-жавоб диққатга сазовор:

Муҳаммад:— Сен нимага асосланиб ҳукм чиқарасан?

Муаззам: — Оллоҳнинг кўрсатмасига биноан.

Муҳаммад: — Бундай кўрсатмалар Қуръонда мавжуд бўлмаса-чи?

Муаззам: — Унда Оллоҳнинг ҳадислари асосида.

Муҳаммад: — Агар у ердан ҳам топмасанг-чи?

Муаззам: — Унда ўз ақлимга таяниб, ўзимнинг фаҳму фаросатимга асосланиб ҳукм чиқараман.

Фикҳ фани ҳуқуқшуносликнинг ривожланиши ва шариатнинг шаклланишида катта роль ўйнади.

Мужоҳидлар Қуръон ёки ҳадисларда қайд этилмаган ҳолатлар бўйича ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга бўлганлар. Шундай қилиб, ўрта асрларнинг VII асридан бошлаб Ислом цивилизациясида ҳам диний, ҳам дунёвий билимлар шаклланди, уларни бир-бирларига қарама-қарши қўйиш эмас, балки биргаликда қўшиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

¹ Қаранг: Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. //Янгича фикрлар ва ишлаш-давр талаби. Т. 5. Т., 1997. 185-бет.

Исмоил Бухорий, Абдухолиқ Гиждувоний, Хўжа Баҳовиддин Нақшбанд, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий каби ислом дунёсининг уламолари билан бир қаторда Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ал Хоразмий, Аҳмад ал Фарғоний, Ибн Сино, Замахшарий каби дунёвий олимлар Рўдакий, Даққиқий, Фирдавсий каби шоирлар Турон ва Эрондан етишиб чиқди. Бу борада араб халифалигида ислом дини ва сиёсатнинг ўзаро иттифоқи вужудга келди.

Ибн Рушд (1126—1198) ҳаёти ва фаолияти диққатга сазовор. X асрда «Пок биродарлар» ташкилоти вужудга келдики, бу ташкилот руҳоний шиалардан иборат бўлиб, улар ўз даврларининг илмларига оид энциклопедияни яратдилар. **«Пок биродарлар ва ҳақиқатгўй дўстларнинг рисолалари»** номи билан машҳур ушбу асар 51 рисоладан иборат бўлиб, фалсафа, маънавият, дин, тилшунослик ҳамда ижтимоий-сиёсий соҳаларни қамраб олади. Ибн Рушд динни бошқарув санъати деб билган, ҳатто идеал давлатда ҳам дин ана шундай роль ўйнаши керак бўлган, чунки ҳамма ҳам ҳаёт фалсафаси ҳақиқатини тушуниб етмайди.

Маълумки, IX—XII асрларни Марказий Осиёда Уйғониб даври ҳам деб айтишади, чунки IX аср бошига келиб, Мовароуннаҳр араблар зулмидан озод бўлиб, бу ерда мустақил миллий давлатлар вужудга келди. Барча билим тармоқлари билан биргаликда сиёсий, ҳуқуқий ва фалсафий қарашлар гурқираб ривожланди.

Абу Наср Фаробий (873 — 950) Арасту асарларини чуқур ўрганиб, ҳатто унинг хатоларини кўрсатиб беришга муваффақ бўлди. У фақат ўрта аср Шарқига эмас, балки Европа илм аҳлига ҳам катта таъсир кўрсата олди. Фаробий буюк аллома, яъни олим сифатида 160дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирди. Унинг асарлари фаннинг турли соҳаларига бағишланган бўлиб, ҳанузгача ўз амалий аҳамиятини йўқотган эмас. Олим **«Ихсон ал-улум»** асарида илмлар таснифини яратди, 30 дан ортиқ илмлар таърифини берди. Унинг таълимотиغا кўра илмлар 5 турга бўлинади: 1) тил; 2) мантик; 3) математика; 4) табиий ва илоҳий билимлар; 5) шаҳар ҳақидаги фанлар. Муסיқашунослик фани ҳам Фаробий номи билан боғлиқ. Олим ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Бахт-саодатга эришув ҳақида» каби илмий асарлар яратди (7-жадвал).

7-жадвал

Фаробийнинг «идеал жамoa» ҳақидаги қарашлари

<p>Фаробий жамoаларнинг катта-кичиклигига қараб, уларни уч турга бўлади:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Буюк жамoa дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви; 2) Ўрта жамoa бир халқ ёки миллилатни бирлаштирувчи жамoa; 3) Кичик жамoa алоҳида бир шаҳар-давлатни ташкил қилувчи жамoa. 	<p>Фаробий шаҳар-давлатларни уларнинг мазмунига кўра икки турга бўлади:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Ал-Мадина ал-Фозилия (Фозиллар шаҳри аҳолиси); 2) Ал-Мадина ал-Жоҳилия (Жоҳиллар шаҳри аҳолиси); <p>Фозиллар шаҳри аҳолисининг асосий вазифаси — тинчликни таъминлаш, адолатни ҳимоя қилиш, одил судловни ўрнатилш асосида бахт-саодатга эришилш. Жоҳиллар шаҳри аҳолисининг вазифаси буларнинг зиддидир.</p>	<p>Фаробий жоҳиллар шаҳрини қуйидагича таснифлайди:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Зарурий эҳтиёжлар шаҳри; 2) Айрибоншловчилар шаҳри; 3) Разолат ва бадбахтлик шаҳри; 4) Обрупараствлар шаҳри; 5) Амалпараствлар, ҳокимиятпараствлар шаҳри; 6) Шаҳватпараствлар шаҳри; 7) Беномуслар шаҳри; 8) Беқарорлар шаҳри; 9) Алданганлар шаҳри.
---	---	---

Манба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Инсон жамоаси, — деб таъкидлайди Фаробий, — одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган талаблари натижасида вужудга келган. Ҳазро ёрдам, бирлашув натижасида кўп юмушлар ижро этилади. Бундай жамоанинг энг етук шакли шаҳардир. Фаробий барча инсонларни ҳамкорликка чақиради, дунёда ягона бир бутун инсонлар жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. Давлатнинг вазифаси, — дейди олим, инсонларни бахт-саодатга олиб боришидир, бу эса илм ва яхши ахлоқ, яхши хулқ ёрдамида қўлга киритилади.

Фаробий давлатни бошқаришнинг турли шакллари таҳлил этди. Олим ҳар томонлама етук шахснинг давлат бошқаруви (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар бошқаруви (аристократия), демократия каби идора қилиш усулларини қайд этди. Фаробий ҳар томонлама етук, барча аҳолини бахт-саодатга, илм-маърифатга олиб берувчи идеал жамиятни орзу қилади. У инсонпарвар, буюк мутафаккир олим эди. XII асрдаёқ унинг асарлари лотин тилига ўгирила бошланди.

Фаробий ўрта аср Шарқ мутафаккирлари орасида биринчи бўлиб жамият ва давлат муаммолари ҳақида фикр юритди. Олим шаҳар-давлат бирлашмасининг ҳаёти ва ўзига хослиги, давлатнинг функциялари ва уни бошқариш шакллари; давлат бирлашмасининг вазифалари ва пировард мақсади, яъни бирлашувга эришишнинг йўллари ва усуллари каби масалани кўриб чиқди.

Давлатнинг пайдо бўлиши ва фаолият кўрсатишига Фаробий одамларнинг бирлашишга бўлган табиий интилишларининг натижаси сифатида қаради. У ҳар бир инсоннинг пировард мақсади — бахтга эришиш деб ҳисоблади. Аммо инсон унга яқка ўзи эришолмайди. Бунинг учун кўп одамларнинг биргаликдаги куч-ғайратлари ва фаолияти ҳамда ана шу фаолият учун шароит яратувчи ва уни йўналтирувчи муайян ижтимоий ташкилот зарур.

Фаробийнинг фикрига кўра, давлат икки типда бўлади. Биринчи тип «Эзгуликка асосланмаган» бўлиб, у саробга, сохта бахтга олиб келади. Бундай давлатларга у ўз замонида мавжуд бўлган барча давлатларни киритган. «Эзуликка асосланган» иккинчи тип модели олим томонидан «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб» номли рисолада ишлаб чиқилган бўлиб, у одамларга чинакам бахт бера оладиган давлат. Фаробий идеал давлат деганда, унда яшовчиларнинг бир-бирини тушунишига, инсонпарварликка, уларда юксак миллий қадриятларни кўришга ва унинг ҳаётини яхшилаш истагига асосланган давлатни тасаввур қилади (8-жадвал).

Фаробий давлатнинг нормал фаолият кўрсатиши кўп жиҳатдан унинг қандай бошқарилаётганига боғлиқ, деб ҳисоблаган ва шу боис, ҳукмдорнинг шахси катта аҳамият берган. Унинг фикрича, ҳукмдор муайян ақлий ва ахлоқий фазилатларга эга бўлиши, бошқарувнинг умумий қонунларини билиши ва мамлакат аҳолисини ўз ортидан эргаштира олиши, одамларни тарбиялаши, уларнинг хатти-ҳаракатларини умумий бахт-саодатга эришишга йўналтириши ва уларни ана шундай фаолиятни амалга оширишга ундаши лозим.

Фаробий доно ҳукмдор бошчилик қиладиган мутлақ монархия тарафдори эди. У ҳукмдор атрофида интеллектуал элита туриши керак деб ҳисоблар, шу билан бирга, агар ҳукмдор унга зарур бўлган барча сифатларга эга бўлмаса, давлатни жамоавий тарзда бошқаришни йўлга қўйиш мумкин, деб биларди.

Фаробийнинг “одил шоҳ” ҳақидаги таълимоти

Фозиллар шаҳри ҳокими хислатлари	Ҳокимиятда ворисийлик ва раҳбарда қўшимча олти талаб ҳосил қилиш зарурияти
1) Соғлиқ; 2) Фаҳм-фаросатлилик; 3) Кучли хотирага эга бўлиш; 4) Зукколик; 5) Нотиқлик; 6) Маърифатлилик; 7) Қаноатлилик; 8) Ҳақиқатгўйлик; 9) Олижаноблик; 10) Молпараст бўлмастик; 11) Адолатпарварлик; 12) Мардлик	1) Донишмандлик; 2) Қувваи ҳофизага эга бўлиш; 3) Ижод, ихтирочилик қобилиятига эга бўлиш; 4) Баноратгўйлик хислатига эга бўлиш; 5) Қизгин сузлашиш ва нотиқлик хислатига эга бўлиш; 6) Етарли жисмоний қувватга эга бўлиш, ҳарбий санъатни яхши билиш.

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Абу Райҳон Беруний (973—1048) Маъмун Академиясининг аъзоси бўлиб, у 200 га яқин илмий асарларнинг муаллифидир. Европада олим Ал Борон номи билан машҳур. Фаробий каби Беруний ҳам буюк қомусий олим. Унинг «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонун», «Сайдана», «Ҳиндистон» каби асарлари маълум ва машҳур. Беруний босқинчилик, зулм, адолатсизликни қаттиқ қоралайди. Араб босқинчилиги туфайли Ватанимизда содир бўлган маданий ёдгорликларнинг йўқ қилинишини ҳам қаттиқ қоралайди. Жамoa ва тил кишиларнинг бирлашуви натижасида вужудга келган, деб таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний биринчилардан бўлиб дунё тарихи ва маданиятини у ёки бу мамлакатнинг географик жойлашуви нуқтаи назаридан ёритиб берди. Муайян даражада уни геосиёсатнинг отаси деб аташ ҳам мумкин. Ўз вақтида Абу Райҳон Беруний «Христофор Колумбдан қарийб беш аср олдин океан ортида куруқлик, яъни кейинчалик Америка деб ном олган қитъа борлигини башорат қилиб, илмий асослаб берган»¹.

Беруний ҳар уч ойда алмашиниб турадиган ва фуқаролар томонидан галма-галдан бошқариладиган давлатни идеал деб ҳисоблади, лекин унинг фикрича, бошқарувчи фуқаролар фақат зодагонлардан ва йирик ер эгаларидан бўлиши зарур эди. Шунингдек, давлатнинг муваффақиятли фаолият кўрсатиши учун ўзаро ёрдам, тинч-тотув яшаш ва умумжаҳон фаровонлиги сингари қоидаларга риоя қилиниши лозим. У, айниқса, давлатларнинг тинч-тотув яшашини кўп тарғиб қилди, чунки уни халқнинг бахт-саодати ва фаровонлигининг гарови деб биларди. Бошқарув шакли ҳақидаги масалада у монархия шаклини қўллаб-қувватлади ва уни бошқарувнинг идеал шакли, деб ҳисоблади. Берунийнинг фикрига кўра, давлат ва қонун-

¹ Қаранг: Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. //Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. Т., 1997. 183-бет.

лар инсон бахт-саодати учун хизмат қилиши, давлатни эса маърифатли подшо бошқариши лозим эди.

Беруний Шарқ, Греция, Рим маданиятларининг чуқур билимдони эди. Олим мамлакатнинг ободонлиги илм-фаннинг ривожига боғлиқ, инсоннинг бахти эса, унинг билим ва маърифатида деб таълим берар эди. Унинг ғоялари рационализм ва прогрессив таълимотга асосланган эди.

Абу Али ибн Сино (980— 1037) Фарбда Авиценна номи билан машҳур бўлиб, у ҳам Беруний каби Маъмур Академиясининг аъзоси бўлган. Абу Али ибн Сино ҳам Фаробий, Беруний сингари Арасту асарларини зўр қизиқиш билан ўрганди ва уларни Европа аҳли учун қайтадан кашф этди. Олимнинг буюк асари «Тиб қонунлари» араб тилида баён этилган. Абу Али Ибн Сионинг «Донишнома» асари эса форс-тожик тилида ёзилган.

Абу Али ибн Сино давлатга бирлашувнинг табиий зарурати сифатида қаради. Ўзининг «Китоб ал-ишорат ват-танбилат» (Кўрсатмалар на танбеҳлар китоби) номли асарида у шундай деб ёзган эди: «Агар бир одам ҳамма ишни ўзи қиладиган бўлса, унинг зиммасига жуда оғир юк тушган бўлур эди, бинобарин, улар ўртасида келишув бўлмоғи лозим».

Ибн Сино жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдали меҳнат билан шуғулланадиган, бекорчилик қораланадиган давлатни идеал деб ҳисоблаган. У идеал ижтимоий тартибни ва ижтимоий адолатни таъминлайдиган доно ҳукмдорга катта умид боғлаган. Абу Али ибн Сино жамиятда тенгсизлик тарафдори эди, чунки, унинг фикрича, фақат бойлардан ёки, аксинча, фақат камбағаллардан иборат бўлган жамият фаолият кўрсата олмайди. Агар жамиятнинг барча аъзолари бой бўлиб кетсалар, одамларда ҳамдардлик, ўзаро ёрдам ҳисси йўқолади. Агар жамиятнинг ҳамма аъзолари камбағал бўлса, бундай халқ қирилиб кетади.

Ўрта аср илоҳиётчи ва ҳуқуқшунос олими **Абу Ҳасан ибн Маварди** (973-1058) адолатли давлат қурилишининг тарафдори бўлган. У давлат куфр билан туриши мумкин, лекин адолатсизлик билан турмайди, деб ҳисоблар эди. Мавардининг «Ал-аҳком ас-султония» (Султонлик аҳкомлари) деб аталган рисоласи машҳур бўлиб, унда муаллифнинг «идеал мусулмон давлати» ҳақидаги хаёлий тасаввурлари баён қилинган.

Низомулмулк XI асрда яшаб ижод этган бўлиб, султон Маҳмуд Фазнавийнинг бош вазири вазифасини ижро этган. Бизгача унинг «Сиёсатнома» асари етиб келган. Бу асар бошқарув илмига бағишланган бўлиб, сиёсат бобида энг қимматли асарлардан бири ҳисобланади. Унда Шарқ ва Фарбнинг XI асргача бўлган сиёсат соҳасидаги қимматли фикр-мулоҳазалари жамланган. Асар Соҳибкирон Амир Темур бобомиз томонидан синчиклаб ўрганилган ва юқори баҳоланган. Амир Темур томонидан ёзилган «Темур тузуқлари» китоби «Сиёсатнома» таъсирида ёзилган дейиш мумкин.

Марказий Осиёда ижтимоий-сиёсий ғояларнинг ривожланиш тарихида буюк ўзбек шоири ва мутафаккири **Алишер Навоий** (1441-1501) муҳим ўрин тутди. Навоийнинг давлат ва ахлоқ соҳаларидаги идеалининг асосий қоидалари унинг «Садди Искандарий», «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида баён қилинган (9-жадвал).

Навойнинг «юксак жамият», «одил шоҳ» ҳақидаги таълимоти

<p>Навой марказлашган монархия тизими тарафдори эди. Аммо у:</p> <ul style="list-style-type: none"> • мутлақ ҳуқуқларга эга эмас. • кенгаш билан давлатни бошқаради. • олимлар фикрига таянади. 	<p>«Одил подшоҳ кўзгу ва бу (ёвуз шоҳ) анинг орқасидадир. Ул ёруғ субҳ ва бу қоронғу кечасидир». (Маҳбуб ул-қулуб).</p>	<p>«Одил шоҳ» олдига қўйган талаблар: Ўзинга раво кўрмаган нарсани халқингга ҳам раво кўрма; Ўз қўшиқларингни қийнама, уларни қашшоқ ҳолга ташлама; халқингни қийнама, акс ҳолда шарафли номинг булганади; халқингни талама, уни мулкдан бегона қилма; қалбинг тоза бўлсин; адолатли бўл; ҳимматли, олижаноб бўлгин; «мақсадга мувофиқ» урушларни амалга оширишда тўхтама; одил, халоскор бўл; кудодан нажот тила; ҳақиқатқўй бўл; халқларвар бўл.</p>
--	--	--

Милба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Алишер Навоий мамлакатнинг тарқоқлигини, ўзаро урушларни қатъий қоралаган, фаолиятини донишмандлик ва адолат асосига қурган маърифатли ҳукмдор бошчилигида марказлашган давлат барпо этишга чақирган Навоийнинг фикрига кўра, адолат – ҳукмдор фазилатларининг асосий мезони. «КOFFир бўлса ҳам одил бўлган шоҳ, – деб ёзади у «Хамса» дostonларидан биринда, – мамлакатни обод қилади, золим эса, гарчи у мусулмон бўлса ҳам, уни вайрон этади».

Ўз асарларида Алишер Навоий ҳатто ҳукмдорни сайлаб қўйиш ва унинг ҳокимият функцияларини чеклаш ғоясини ҳам илгари сурган. Унинг фикрича, ҳукмдор бирорта ҳам муҳим давлат масаласини доно маслаҳатчилар билан келишмасдан, кенгашмасдан туриб ҳал қилмаслиги керак.

Атоқли шоир ва файласуф, асли келиб чиқиши ўзбек уруғидан бўлган ва узоқ вақт Ҳиндистонда яшаган *Мирзо Абдулқодир Бедил* (1644-1721) давлатнинг келиб чиқишини ўзига хос тарзда изоҳлаган. У ижтимоий-сиёсий муаммоларга кўп эътибор қаратган. Бедил давлатнинг манжудлиги азалий эмаслигидан келиб чиқади. У давлат жамиятнинг бойлар ва камбағалларга, эзувчилар ва эзилувчиларга бўлиниши натижасида пайдо бўлган, деб ҳисоблайди. Бойларнинг манфаатпарастлиги ва ҳукмронликка интилиши улар ўртасида урушлар келиб чиқишига ва аввал майда, сўнгра эса, анча қудратли марказлашган давлатларнинг ташкил топишига олиб келдики, бу давлатлар бойлар манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуролига айланди. Ўз асарларида Бедил адолатли ижтимоий тузум яратиш зарурлигини асослади, мустабидликни қоралади, зўравонлик ва ижтимоий адолатсизликка қарши чиқди.

Худди Навоий сингари, Бедил ҳам ижтимоий ҳодисаларни тушунишда идеалист бўлган ва жамиятнинг яхшиланишида ҳукмдорларнинг ақл-идроки ҳамда маънавиятига умид боғлаган.

3. Амир Темурнинг давлат тўғрисидаги қарашлари.

Амир Темур (1336-1405) – буюк давлат барпо этган улкан шахс ва дипломат. Унинг номи дунёдаги еттига энг буюк шахслар қаторида тилга олинган тасодифий ҳол эмас. Амир Темур сиёсат майдонига чиққанида эндигина 24 ёшга тўлганди. Мамлакат парчаланиб кетган, маҳаллий сиёсий кучлар ўрта-

сидаги қарама-қаршилиқлар авж нуқтасига етган эди. Мазкур давр барча учун – зулми ўз елкасида ҳис этган оддий фуқаролардан тортиб, сиёсий арбоблар ва Мовароуннаҳр руҳонийларининг вакилларигача – ҳаддан ташқари оғир пайт бўлган. Жамият унинг озодликка ва тараққиётга бўлган интилишларини ўзида мужассам этадиган бир халоскорга муҳтож эди¹.

Амир Темур ана шундай дохий, бутун бир жасоратлар даврини яратган шахс сифатида сиёсат майдонига чиқди. Амир Темур ўзаро урушларга барҳам бериб, тарқоқ ерларни бирлаштириш, ўз даврининг энг қудратли, марказлашган давлатларидан бирини яратишга муваффақ бўлди, у бошқарув механизмини ишлаб чиқди ва амалга оширди. Бутун дунёда олти аср давомида бу улуг шахсга бўлган қизиқиш сусайгани йўқ. Ўтган олти юз йил давомида Амир Темурга бағишлаб яратилган катта асарларнинг сони Европа тилларида 500 тани, Шарқ тилларида эса 900 тани ташкил этади².

Амир Темур давлат қурилишининг мохир назариётчиси ва амалиётчиси сифатида фаолият кўрсатиб, ўз давлатининг ички ва ташқи ҳаётига оид масалаларни кўтариб чиқар ва ҳал қиларди. У яратган ҳокимият тузилмаси ва давлат бошқаруви аппаратининг функциялари «Темур тузуқлари»да баён қилинган.

Бу ўринда давлат қурилишига замонавий ёндашув билан кўп умумийликлар бор. Темур ҳокимият тизимининг аниқ ишлаши ва ҳар бир кишининг ўз вазифалари нимадан иборат эканлигини яхши билишига катта эътибор берди. Ҳар бир вазирга давлат ҳаётининг муайян соҳаларини бириктириб қўйган: кимдир бошқа мамлакатлар билан муносабатлар учун, кимдир иқтисодий ва молиявий муаммолар учун, яна кимдир девон иши учун, бошқаси божхона иши учун, яна кимдир диний масалалар учун масъул эди. Божхона ва девонни Амир Темурнинг ўзи ишда аниқликни таъминлаш учун ташкил этган эди. У ўз давлатининг қудратини ҳар томонлама мустаҳкамлашга интилди (10-жадвал).

Амир Темур давлатнинг таянчи ва ҳимоячиси сифатида унинг аҳамиятини такомиллаштириш ва кучайтиришга катта эътибор қаратди. У шундай деб ёзган эди: «Кўшин бошлиқлари ва оддий жангчиларни рағбатлантириш учун олтинни ҳам, қимматбаҳо тошларни ҳам аямадим, мен уларни ўз дастурхонимга таклиф қилдим, улар эса жангларда мен учун ўз жонларини фидо қилдилар. Уларга лутф-иноят кўрсатиб, уларнинг менга содиқ бўлишларини таъминладим»³.

Соҳибқирон ўз халқининг фаровонлиги учун кўп буюк ишларни амалга оширди. Бошқа кўплаб лашкарбошилардан фарқли ўлароқ, у бўйсундирилган ерлардаги моддий ва маънавий қадриятларни, интеллектуал элитани йўқ қилиб ташламади. Ҳар доим олиму фузалоларга ҳурмат кўрсатди. Уларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлалаш учун ўзига хос «мукофот жамғармалари» таъсис этди. Аксарият ҳолларда олим ўз ватанида кўрмаган иззат-ҳурматни

¹ Қаранг: Каримов И. А. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. Т., 1997. 181-182-бет.

² Ўша жойда. 184-бет.

³ Амир Темур. Темур тузуқлари. Т., 1992. 31-бет.

Темур саройида кўрар эди. Амир Темурнинг донолиги, унинг маданият хазинасини асрлар давомида сақлаб қолишга интилиши мана шунда намоён бўлади. Зеро, ҳеч нарса олим кишилар тарқатадиган илм зиёсидан ортиқроқ қимматга эга эмас.

10-жадвал

Амир Темур давлати ва унинг тузилиши

Давлатнинг ижтимоий асосини ўн икки тоифа ташкил этади:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Саййидлар, фозил кишилар. 2. Ишбилармонлар. 3. Художўй, тарки дунё қилганлар. 4. Ҳарбийлар. 5. Сипоҳ ва раият. 6. Махсус ишончли кишилар. 7. Вазирлар. 8. Ҳақим, мунажжим, табиб ва муҳаддислар. 9. Ҳадис олимлари. 10. Аҳли хунар ва санъаткорлар. 11. Сўфийлар. 12. Савдогар ва сайёҳлар.
Давлат тақдирини уч нарса ҳал қилади:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Подшо. 2. Ҳазина. 3. Аскар.
Амир Темур давлатида вазирларнинг аниқ исарҳик тузилмаси мавжуд бўлган:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Бош вазир. 2. Вазир сипоҳ. 3. Эгасиз мулкнинг иш вазир. 4. Молия ишлари ва ири. 5. Чегараларни назорат қилувчи вазир. 4. Сарҳат назоратчиси.
Амир Темурнинг шиори:	«Рости-русти», яъни «Куч—адолатда»

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар гўшамма. Т., 2005.

Амир Темур «маънавият халқнинг бундан кейинги фаровонлигини белгилаб беради», деб ҳисоблар эди. Шарофиддин али Яздийнинг сўзларига кўра, Амир Темур яна шундай деган эди: «Олимлар ва дин арбоблари подшоҳларга ўзларининг маслаҳатлари ва насиҳатлари билан ёрдам беришлари керак. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва осойишталикни мустаҳкамлаш, оддий одамларнинг ҳаётини яхшилашдан иборатдир». Ўзининг ана шундай давлат сиёсати туфайли Амир Темур мамлакатда маърифатнинг мисли кўрилмаган даражада ривожланишига кўмак берди.

Амир Темур сиёсатининг муҳим хусусиятларидан яна бири Европа мамлакатлари билан алоқалар ўрнатилиши эди. Мазкур мамлакатларда Амир Темурни буюк давлат арбоби сифатида танидилар. У Византия, Венеция, Греция, Испания, Франция ва Англия билан алоқалар ўрнатган эди.

Унинг ҳукмронлиги даврида мамлакат иқтисодиётида ҳам улкан ўзгаришлар юз берди. Деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотикдан олинган даромад давлат хазинасига келиб тушар ва халқ фаровонлигини таъминлаш, қишлоқ хўжалиги экинларини суғориш ҳамда янги ерларни ўзлаштиришга сарфланар эди. «Темур тузуқлари»да бундай дейилади: «Кўриқ ерни ўзлаштирган ва суғорган, унга экин эккан ёки қаровсиз ерларни экин экиш

учун яроқли ҳолатга келтирган деҳқон биринчи йил солиқлардан озод қилинади; иккинчи йил у ўзи қанча тўлаш лозим деб ҳисобласа, шунча тўлаши мумкин; учинчи йили эса, у солиқлар ҳақидаги умумий қонунга бўйсуншига мажбур»¹.

Амир Темур даврида солиқ солиш тизими ҳам ишлаб чиқилди. «Солиқларни йиғишда халқ устига ортиқча солиқлар солиш ёки вилоятларни хароб қилишдан эҳтиёт бўлиш лозим, чунки халқнинг хонавайрон бўлиши давлат хазинасининг бўшаб қолишига олиб келади, хазинанинг бўшаб қолиши эса қўшиннинг тарқаб кетишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг кучсизланишига сабаб бўлади», – деб ёзган эди Амир Темур². Унинг даврида халқро савдо ҳам ривожланди ва гуллаб-яшнади. Амир Темур даврининг энг муҳим жиҳатларидан бири – халқро қарвон йўллари – савдо йўллари хавфсизлиги таъминланган эди. Бунинг учун кўп сонли соқчилар сақлаб турилар, савдогарлар ва саёҳатчилар учун кўтлаб қулайликларга эга бўлган қарвонсаройлар барпо қилинганди.

Маълумки, диний таълимотлар ва тарбия жамият ҳаётида катта аҳамиятга эга ва улкан роль ўйнайди. Амир Темур бир ҳақиқатни яхши англади – жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамлар эътиқодсиз, динсиз яшаши мумкин эмас. Шу муносабат билан у «Мен ҳамма вақт ислом динини қўллаб-қувватладим», деб қайд қилган эди³.

Амир Темурнинг ислом динига муносабатининг энг муҳим қирраси – иборат жамиятнинг барқарорлиги ва гуллаб-яшнаши, ижтимоий адолатни, маънавий покликни таъминлаш мақсадида ислом дини асосларини мустаҳкамлашдан эди. Унинг қатъий фикрига кўра, давлат – давлат бўлиши, дин эса дин бўлиши лозим. Бу гоё ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Айнан шу туфайли Амир Темур даврида ислом дини обрў-эътибор тоғди ва гуллаб-яшнади, тараққий этди. Айни пайтда, халқнинг дунёқараши кенгайди, давлат билан халқ ўртасидаги муносабатлар ўзига хос уйғунлик касб этди.

Буюк саркарда Амир Темур ўлими олдидан аюлдорларга шундай васият қилган:

«... Мен шундан таскин топаманким, подшоҳлик даиримда кучлиларнинг ожизларга озор беришига йўл қўймадим. Халқларнинг осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб туринглар ва мардонавор бўлинглар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингиздаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинглар...

Агар, сиз менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва бошқа ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иш тутсаларингиз, тинчлик-осойишталик Турон заминида узоқ вақт сақланади.

Агарда ўзаро низолашишга йўл қўйсаларингиз, душманлар тўполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан бўлсаларингиз, ҳеч ким менинг сўнгги васиятла-

¹ Ўша жойда. 31-бет.

² Ўша жойда. 32-бет.

³ Ўша жойда. 25-бет.

римни бажаришларингизга монелик қила олмайди»¹. Бу доно васият асрлар оша бизгача етиб келди.

Амир Темурнинг сиёсий мероси ва фаолиятини ўрганишдан биз қандай хулосалар чиқарамиз?

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ўз нутқларидан бирида таъкидлаб ўтганидек, «Бизнинг давримизда, олдимизда Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш вазифаси турган бир пайтда Амир Темур биз учун улуғ давлатга асос солган шахс сифатида қадрлидир. У шундай давлатнинг пойдеворини, унинг ҳуқуқий асосларини яратди. Унинг давлатчилиқ ҳақидаги фикрлари фақат ўз даври учун эмас, балки келажак авлодлар учун ҳам қатта аҳамиятга эга бўлди.

Ўз давлатини бошқаришда Амир Темур фақат кучга эмас, балки ақл-идрок ва ҳуқуқий асосларга ҳам таянди.

Унинг «давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир, машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим», деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир².

Амир Темур фаолиятининг биз учун ибратли бўлган томонларидан яна бири шуки, у савдо-иқтисодий алоқалар орқали халқлар ва мамлакатлар ўртасида ягона маконни барпо этишда қатта муваффақиятларга эришди. Шу тариқа, Ўзбекистон ўзаро манфаатли асосда халқаро миқёсда яратмоқчи бўлган интеграция макони ҳақида Амир Темур 600 йил аввал ўйлаган ва ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўз сиёсати йўналишини белгилаган эди. У барпо этган ягона савдо-иқтисодий маконда бугунги кун учун намуна бўлиб хизмат қила оладиган вазият таркиб топди. Амир Темурнинг ушбу сўзлари бунинг далилидир: «... Мен шундай тартиб ва интизом ўрнатдимки, бир ёш бола бошига зар тўла лаганни қўйиб давлатининг у чеккасидан бу четига қадар борса, унинг бир донасига ҳам ҳеч ким қўл теккиза олмайди»³.

Шундай қилиб, Амир Темур кучли давлат тузди. Ушбу давлатнинг ҳудрати ва шон-шухрати бизнинг давримизга қадар сақланиб келган бетакрор маънавий мерос ва ноёб ёдгорликлар ҳамда меъморий мажмуаларда ўз аксини топгандир.

4. XVIII—XIX асрларда Марказий Осиёда сиёсий таълимотлар ривожини.

Феодал тузумнинг ниҳонсига етиши ва озодлик курашининг ўсиб бориши Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий фикрнинг ривожланишига хизмат қилди.

Аҳмад Дониш (1827—1897 йй.) Бухорода маорифни, маданиятни, санъатни ривожлантириш, шу тариқа, халқ ҳаётини енгиллаштиришни орзу қилган эди. У ўз сиёсий қарашларида Бухоро амирлиги давридаги сиёсий тартиб ва ҳаракатларни, давлат бошқаруви ва тузилиши, амирлик олиб борган ички ва ташқи сиёсат моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилди. Аҳмад

¹ Қаранг: Каримов И. А. Амир Темур — фаҳримиз, гуруримиз. Янгача фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Т. 5. Т., 1997. 189-190-бетлар.

² Ўша жойда. 18-бет.

³ Ўша жойда. 28-бет.

Дониш Бухоро амирлиги ижтимоий-сиёсий қарашларини қаттиқ танқид қилди.

Аҳмад Дониш «халқ билан ҳукмдор ўртасида халқни талон-тарождан ҳимоя қилиш мақсадида тузилган битим бўлиши шарт, шу сабабли, ҳукмдорнинг энг биринчи вазифаси халқнинг фаровонлиги ҳақида ғамхўрлик қилишдир», деган эди. Аҳмад Донишнинг Бухоро амирлигидаги воқеликка қарши кескин норозилик билдириши ҳам шундан келиб чиққан эди. Ватани ва халқининг асрий қолоқликдан халос бўлишини А. Дониш аввал амир томонидан ислохотлар ўтказиш зарурати билан боғлади. Унинг фикрига кўра, ислохотларнинг асосий йўналишларида қуйидагилар бўлиши лозим эди:

- мамлакатнинг мустақиллигини таъминлашга қодир бўлган адолатли давлат тузуми ўрнатиш;

- таълимни ривожлантириш, саводхонликни ошириш;

- давлат идораларининг фаолият кўрсатишини ва мансабдор шахсларнинг уларнинг қўл остидаги кишилар билан ўзаро муносабатларини тартибга солиш;

- қонунсизлик ва ўзбошимчаликка қонуний тартибни қарши қўйиш;

- дехқончиликни ривожлантириш;

- ҳунармандларни қўллаб-қувватлаш;

- олимларга ёрдам кўрсатиш ва ҳоказо.

Махтумқули (XVII-XVIII асрлар) яшаб ижод этган даврда адолатсизлик, жаҳолат авж олган эди. Ўзбошимча беклар, туралар, оқсоқоллар ўзларининг шахсий манфаатлари йўлида меҳнаткаш халқни шафқатсиз эзар эди. Мазлум халқ уч томонлама таъқиб қилинар эди. Бир томондан, Эрон шохининг бошқинчилик сиёсати меҳнаткаш халқнинг тинқасини қуритса, иккинчи томондан, Бухоро хонлигининг талончилик мақсадидаги юришлари мамлакатни ниҳоятда қашшоқлаштирган, Хива хонлигининг даҳшатли зулми оддий халқни хонавайрон қилган эди. Ўз тақдирини жафокаш халқ тақдирини билан чамбарчас боғлаган Махтумқули мана шу феодал тузумга бефарқ қараб туролмади. У ўз асарларида феодал ижтимоий-иқтисодий тузумни аямасдан танқид қилди. Золим беклар, инсофсиз бойлар, бошқинчи хонларга нисбатан ўзининг ғазаб туйғуларини ифода этиб асарлар яратди.

Махтумқулининг ижтимоий-сиёсий қарашларида ахлоқий масалалар ҳам катта ўрин тутди. Унинг панд-насиҳатли шеърлари, золимликни, адолатсизликни, тақаббурилик ва мақтанчоқликни, номардлик ва иккиюзламачиликни қаттиқ қоралаган, юксак инсоний ахлоқни улуғлаган. Шу сабабли, истеъдодли шоирнинг ижтимоий мазмундаги асарлари узоқ замонлардан бери Марказий Осиё халқлари, шоир ва бахшиларининг дилидан чуқур жой олган, уларга жўшқин илҳом бериб келган.

Қорақалпоқ шоири ва мутафаккири **Бердақ** (1827-1900) ўз сиёсий қарашларида Хива хонлиги маъмурий сиёсий идора усулини фош қилди. Хива хонлиги феодал монархиядан иборат бўлиб, давлат тепасида қўнғирот уруғига мансуб бўлган хон туради. Хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, давлат бошқаруви отадан болага мерос бўлиб ўтаверади. Олий давлат бошқаруви, маъмурий лавозимдагилар хоннинг қариндош-уруғлари эди, у судлов ишла-

рида қонунсизликни кўрди. Аҳоли тирикчилиги — ер билан, лекин ер — хон кўлида, амалдорларга қарашли. Хоннинг солиқ сиёсати даҳшатли, ўлпонларнинг 25 га яқин тури бор. Ана шу ижтимоий адолатсизликни қоралади. Буларни ўзининг «Аҳмоқ подшо» достонида битди. 1998 йил декабрида қорақалпоқ мумтоз шоири Бердақ таваллудининг 170 йиллиги кенг нишонланди.

Мумтоз ўзбек адабиётининг оташқалб шоири *Огаҳий* (1809-1874) ўзининг сиёсий қарашларини бадий таржима ва асарлари орқали баён этган. У 19 асарни форс тилидан ўзбекчага таржима қилган. «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу гадо» дostonлари шулар жумласидандир. Огаҳийнинг сиёсий қарашларида 2 тенденция мавжуд бўлиб, у, бир томондан, давлатни бошқариш масаласида маърифатпарварлик, инсонпарварлик, демократик қарашларни илгари сурган бўлса, иккинчи томондан, масалани бир томонлама ҳал қилиб, топиш қийин бўлган идеал маърифатпарвар шахс ролига баҳо беради.

1999 йил декабрида Урганч шаҳрида Огаҳийнинг 190 йиллиги кенг нишонланди.

Яна бир ўзбек шоири *Сатторхон* (1843-1902) хонлик тизимини ўзбошимчаликда, қонунсизлик ва порахўрликда, мамлакат фаровонлиги, илм-фан ривожига ҳақида ғамхўрлик қилмасликда айблади. Шу сабабли, ҳам мамлакат қолоқ, дейди у. Сатторхоннинг фикрича, жамият тараққиётининг асосини илм-фан, маърифат ташкил қилади. У маърифатни жамият фаровонлигининг гарови, деб билган.

Фурқат (1858—1909 йй.) — XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётининг мумтоз вакили бўлиб, бу даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар адабиётда ҳам акс этди. Фурқат феодал-хонлик тартибларини қаттиқ танқид қилди. Фурқат маърифат, ижтимоий адолат ва халқ фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатиш зарур, деб таъкилади. Фурқат бошқа маърифатпарвар шоирлар — Сатторхон, Муқимий, Завқий каби ижтимоий тараққиёт жамият аъзоларининг чуқур билимга эга бўлишига боғлиқ, деб тушунди. Фурқатнинг фикрича, нодонлик — жамият учун, инсон учун ҳақиқий офатдир. Фан эса — кишига йўл кўрсатувчи, теварак-атрофдаги дунё ҳақида билим берувчи чироқдир, «дилнинг муроди, кўнгилларнинг сурури, кўзларнинг нури илмдир», дейди у. Фурқат фан ва санъат ривожлансагина, халқнинг фаровон яшаши ва маърифатли бўлишига ғамхўрлик қилинсагина, мамлакат тараққий қилади, жамият аъзоларининг орзу-умидлари рўёбга чиқади, дейди.

Фурқат Бухоро ва Хина ҳукмдорлари ҳокимиятининг дахлсизлигига шубҳа билан қаради, хоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши чиқди. У фанни нодонлик ва жоҳилликка қарши курашда асосий куч деб ҳисоблаб, унинг ютуқларини мадҳ этди, феодал урушлар ва қабилавий низолардан воз кечишга чақирди. Фурқат хонлик тартибларининг тугатилиши, диннинг давлатдан ажратилиши ва халқни маданиятга яқинлаштиришни мамлакат тараққиётини, халқ фаровонлигини оширишнинг асосий шарти, деб ҳисоблади.

Ўзбек демократик фикрининг XIX-XX асрлар чегарасида яшаган яна бир буюк вакили *Муқимий* (1850—1903) бўлиб, у фақат феодал тартибларни эмас, балки янги пайдо бўлган эксплуататор-капиталистларни, Туркистон-

даги рус маъмуриятини қаттиқ танқид қилиб чиқди. Фурқатдан фарқли ўлароқ, Муқимий юқоридан амалга солириладиган ислохотларга умид боғламади. У мавжуд давлат ҳокимияти тўлалигича бойларга қарам, у ҳеч қачон халқ манфаатларини ҳисобга олмаган ва олмайди ҳам, деб ҳисоблар эди.

Муқимий ҳам илм-фан жамият ривожини белгиловчи кучдир, деган фикрни баён қилди ва уни ташвиқ қилишга қатга ҳисса қўшди.

Бошқа маърифатпарварлар қатори Муқимий ҳам тарихни, мамлакатнинг тараққиёт йўлларини белгилашда илм-фан асосий кучдир деган тушунчага асосланди. Улар мамлакат қолоқлигининг асосий сабаби феодал-хонлик ижтимоий тартибларида деб билиб, уни танқид остига олдилар.

Шунингдек, XIX асрнинг охири – XX асарнинг бошларида Туркистон аҳолисининг сиёсий, ҳуқуқий, маданий, маърифий савиясини оширишда Маҳмудхўжа Бехбудий, Сатторхон, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўпон каби халқимизнинг асл фарзандлари жонбозлик кўрсатдилар ва давлатни идора қилиш, жамиятни бошқариш тўғрисида ўзларининг қимматли ғояларини халқ ичига тарғиб қилдилар.

5. XIX аср охири ва XX аср бошларида жадидчилик ғоялари.

XIX аср охирида Туркистон ўлкасида «жадидчилик» ҳаракати пайдо бўлди. Бу ҳаракатнинг халқимиз миллий, ижтимоий ва маданий тарихида ўзига хос ўрни бор. Жадидчилик аслида маърифатпарварлик ҳаракатининг кўриниши бўлиб, унинг намояндалари мамлакатни қолоқликдан чиқариш ва миллий тараққиётга эришинининг маърифий йўлини кўрсатдилар.

Чор Россиясининг чекка ва мустамлака ўлкаси бўлган Туркистонда мактаб-маорифнинг янгиланиши, янги адабиётнинг вужудга келиши, миллий театр, матбуотнинг тугилиши ва йўлга қўйилиши ҳам жадидчилик ҳаракатининг самараларидир.

Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида бир хиллик бўлмаган: идора усулида конституцион монархия ва республикачилик қарашларида хилма-хиллик бўлган, баъзи масалаларда жиддий фарқ борлигини инкор қилмаган ҳолда, жадидизм муайян қарашлар тизими сифатида шу давр эҳтиёжларини ифодалар эди.

Жадидчилик ижтимоий-сиёсий қарашларида чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик режимига қаратилган ғоялар билан бирга иккиланишлар, мўътадиллик ғоялари уйғунлашган эди. Бунда матбуотнинг роли ўсди. Жадидчиларнинг газета ва журналлари ўлкада кенг тарқалиб, мусулмон аҳолисининг сиёсий онги ўсишига таъсир эта бошлади.

1906 йилдан бошлаб Туркистон жадидлари ўзларининг «Тараққий», «Хуршид» номи газеталарини нашр қила бошлади. Унда мўътадиллик, иккиланишлар, журыатсизлик сезилиб турса-да, чоризм сиёсатини кескин қораловчи мақоалар ҳам босилиб турди.

Жадидчилик оқими ташкилий жиҳатдан ўз низом ва дастурига эга эмас эди. Сабаби, у ташкилий жиҳатдан сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилмаганди.

Жадидчиликнинг кўзга кўринган намояндалари қуйидагилардир:

Исмоилбек Гаспдали (1851-1914) — юқори аслзодалар оиласидан. Қримда мусулмон диний мактабида таълим олган, асли ўзи Қримнинг Богчасаройдан эди. Туркистон жадидлари ўз сиёсий дастурини ана шу Қрим-татар сиёсий арбобидан олди. У Москвада, кадетлар корпусида ҳарбий таълим олган. Туркия ва Францияда 2 йил яшаган. Қрим ярим оролида яшаган аҳолининг 25 фоизини ташкил қилган қрим-татарлари орасида турк тилини сақлаб қолишни ёқлаган. 20 йил «Таржимон» журналинини нашр этди. И. Гаспдали 1893 йили Бухоро амири Абдулахадга янги усул мактаблари тузишни таклиф қилиб, рад жавоби олди. У Туркистонга жадидчилик оқимини биринчи бўлиб ёйди. 1910 йили Туркистоннинг гурли жойларида 50 га яқин шундай мактаблар ташкил этди. Тошкентда 20 та, Қўқонда 16 та яқин марказий жадид мактаблари очилди. И. Гаспдали ҳар бир миллатнинг маориф-маданиятини миллий заминда олиб бориб, миллий тил учун кураш ташкил қилган эди. У туркий халқлар учун ягона тил, имло масаласини ҳимоя қилиб чиқди. И. Гаспдали «Юз йилдан сўнг. 2000 сана» романини ёзди. У синфий кураш назариясига қарши эди. «Маданияти йўқ миллатнинг саноати бўла олмас. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳали маданий ўсувдан, шунга йўл ҳозирловдангина иборат». У ўз романида қонсиз кечадиган инқилоб ҳақида ёзди. Энг яхши орзу ҳам, агар у зўрлик ва куч билан амалга ошадиган бўлса, зулмдир, ҳар хил кўрсатмалар, буйруқ, зўровонликлар бўлса, бундай «мамлакат ва жамият муқаррар равишда казарма вазиғига келиб қолади» деган эди.

Маҳмудқўжа Бехбудий (1879-1919) — Самарқанд шаҳрида руҳоний оиласида дунёга келди. У ҳаж қилиб Макка ва Мадинага борди, Миср ва Туркия шаҳарларида бўлди. Петербург, Москва, Қозон, Уфа ва Оренбург каби Россия шаҳарларида бўлди. Бехбудий жадид оқимига қўшилиб, Туркистоннинг Россиядан ажралиб чиқишини ва унинг мустақил давлат сифатида ички ва ташқи сиёсат олиб бориши лозимлигини ҳимоя қилди. Жадидлар 1917 йил февраль инқилобидан сўнг ўз сиёсий ташкилотларини тузишга киришди. 1917 йил мартда «Шўро Исломия» ташкилотига асос солди. Мусулмонларни бу ташкилот атрофига бирлаштиришга чақирди. Бехбудий озодликка эришишда маърифатнинг ролига юқори баҳо берди. У «Маориф бўлимида турган мусулмонларнинг бошини силангиз. Мафкурага ёрдам этингиз. Туркистон болаларини илмсиз қўймай, озодлик йўлини кўрсатинг» деган эди.

Мунавварқори Абдурашидов (1878-1931) — Туркистонда жадидизм ҳаракати раҳбарларидан бири, педагог, зиёли оиласида туғилган. Тошкентда Юнусхон мадрасасида таълим олган. 1903 йили жадид мактаблари очиб, ўзи унда дарс берган. Шу мактаблар учун қўлланма, дарслик ёзган. У маҳаллий бойлар кайфиятини ифода қилган. У эски мактабларни ислоҳ қилиб, унда дунёвий илмлар ўқитилишини ёқлаб чиқди ва халқни маърифатга чақирди. Мунавварқори «Шўро Исломия» ташкилоти тузувчиларидан бири эди. Бу ташкилотта маҳаллий бойлар, руҳонийлар кирган. Ташкилотнинг талаби Туркистонда буржуа Россияси таркибида миллий-диний автономия тузиш, маданият ва маориф соҳасида капитализм ривожини учун зарур бўлган баъзи ислоҳотлар ўтқа-

зишдан иборат эди. У 1931 йил 26 апрелда собиқ шўро режими тарафдорлари томонидан қатл этилди.

Фитрат (1886-1938)— ўзбек ёзувчиси ва олими. У дин ва эски дунё сарқитларига қарши курашган. Самарқанд Педакадемиясида ишлаган. «Қиёмат» пьесаси, «Заҳронинг имони» (1920), «Қийшиқ эшон» (1930), «Рўзилар» каби драматик асарлари билан феодал тузумига ва динга қарши чиқди. 1938 йил 4 октябрда Тошкентда шўро тузуми тарафидан отиб ўлдирилган.

Чўпон (1893-1937) – ўзбек шоири, таржимон, санъатшунос. У дастлаб мадрасада, сўнг рус-тузем мактабида ўқиган. 1919-20 йилларда «Турк ГОСТА» газетасида муҳаррир, «Қизил байроқ», «Туркистон» каби газеталарда алабий ходим, 1924 йилдан Москва ўзбек драма студиясида, кейин Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. 1938 йил 4 октябрда Сталин сиёсати туфайли отиб ўлдирилган.

Умуман, жадидчилик ҳаракатининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Жадидчилик ҳаракати Туркистонда сиёсий жараёнлар ривожланишига катта ҳисса қўшди. Маърифатчилик ҳаракати сифатида бошлаган ҳаракатларида халқнинг умумий саводи ва маърифатини кўтариш ғоясини илгари сурди.

Жадидлар динга қарши курашган эмаслар, балки шариатга қаттиқ риоя қилиш орқали мактаб ва мадрасаларда таълим бериш тизимини дунёвий илмлар бериш асосида ислоҳ қилиш зарурлиги масаласини кўтардилар.

Жадидчилар ҳаракати Россияда вужудга келган большевиклар партияси билан бир вақтда шаклланди. Истибод ҳукумати жадидларни дин пеншолирига қарши қўйишга ҳаракат қилса, жадидлар маърифат йўли билан халқ онгини ривожлантиришга ҳаракат қилдилар.

Шундай қилиб, биз юқорида баён этган, номлари зикр этилган давлат арбоблари, мутафаккир олимлар сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ривожига катта ҳисса қўшдилар, фуқаролик жамияти, инсонпарвар ҳуқуқий давлат барпо этишнинг назарий ҳамда амалий тамойилларини белгилаб бердилар.

СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

Режа:

1. Сиёсий жараёнлар тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Сиёсий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Сиёсий жараёнларнинг структураси.
4. Сиёсий фаолият ва сиёсий жараёнлар.
5. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида сиёсий жараёнлар.

1. Сиёсий жараёнлар тушунчаси ва унинг моҳияти.

Инсоният XXI асрга хусусан фан, технология ва ахборот соҳаларидаги улкан ютуқлари билан кириб келди. Бинобарин, янги аср остонасидан бутун дунёда сиёсий жараёнлар янада жўшқинланди, ўзига хос аҳамият касб эта бошлади.

Хўш, сиёсий жараёнларнинг ўзи нима?

Сиёсий жараёнлар ўн ёки юз йиллар олдин пайдо бўлган тушунча эмас. Унинг тарихий илдизлари давлатчиликнинг, қолаверса, илк жамиятнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Зотан, ҳар бир жамиятни характерлайдиган асосий хусусиятлардан бири сиёсий жараёнларнинг мавжудлигидир.

Сиёсий жараёнлар кишилик жамияти ривожланишининг барча даврларида мавжуд бўлган, аммо унинг фаоллик даражаси турли даврларда турлича намоён бўлиб, ўзига хос характер касб этган.

Жамиятда турли ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар, мураккаб сиёсий воқеалар рўй бериб туради. Аммо уларнинг моҳияти, мақсадлари, шунингдек, уларни келтириб чиқарадиган сабабларни англаб олиш анча мушкул. Сиёсий жараёнларнинг бугунги кунда долзарблиги ҳам айнан ана шунда намоён бўлмоқда.

Сиёсий жараёнларга кўп сонли кишиларнинг тортилиши, сиёсий арбобларнинг фаолияти, сиёсатнинг янада кўпроқ даражада омма назорати остига ўтишига олиб келмоқда.

Буларнинг ҳаммаси кўшилиб, шахснинг сиёсий мақоми, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари муаммосини ўта кескинлаштиради. Бинобарин, сиёсий жараёнларнинг моҳиятини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Сиёсий жараёнлар ва унинг хусусиятлари, таърифлари тўғрисида турли хил фикр-мулоҳазалар мавжуд:

Сиёсий жараёнлар – жамият сиёсий ҳаётининг барча соҳаларида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар ва ўзгаришлар бирлигидан иборат. Давлатларнинг ички ҳаёти ва халқаро сиёсий муносабатлари билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар ҳам сиёсий жараёнларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Сиёсий жараёнларнинг яна бир бошқа таърифи қуйидагича ифодаланади:

Сиёсий жараёнлар деб жамиятнинг сиёсий ҳаётида турли хилдаги воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериб туриши, уларнинг объектив қонуниятлар ҳаракати асосида давом этиши ва шу асосда жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиб боришига айтилади.

Хуллас, сиёсий жараёнларнинг турли давр олимлари томонидан берилган турфа таърифлари мавжуд. Аммо унинг моҳияти ягона, яъни сиёсий жараёнлар бу – жамият ва сиёсат ёки шахс ва сиёсат муносабатидир.

Кенг маънода эса сиёсий жараёнлар— жамиятнинг сиёсий фаолиятидир.

Жамиятнинг сиёсий ҳаётида содир бўладиган барча ҳаракатлар оқими яхлит жараёндир.

Умуман, «жараён» сўзининг туб моҳиятига эътибор берсак, «жараён» сўзи латинча «grossesus», яъни «давом этиш» маъносини билдиради. Демак, сиёсий жараён ҳеч қачон турғун ҳолатда бўлмайти, у ҳар доим ҳаракатда бўлади. Худди шунингдек, «жараён» сўзи нафақат сиёсий соҳада, қолаверса, ижтимоий фанларнинг барча соҳаларида кенг қўлланилади, жумладан, тарих, фалсафа, психология, ҳуқуқшунослик ва бошқалар.

Сиёсий жараёнлар сиёсий муносабатлар иштирокчилари ва институтларнинг фаолиятини амалга ошириш ҳамда сиёсатдаги субъектларнинг ўзаро муносабатларини таъминлаш механизмларини ўзида мужассамлаштирган.

Сиёсий жараёнларнинг фаоллиги қай даражада бўлмасин, уни назорат қилиш ёки тўхтатиб қолиш мумкин эмас. У объектив жараён бўлиб, кишилар ёки гуруҳларнинг хоҳиш-истагига бўйсунмайди. Шу сабабдан ҳам, сиёсий жараёнларнинг боришини истаган вақтда, истаган томонга буриб юбориш мумкин эмас. Сиёсий жараёнлардан фақат бир гуруҳ ёки бирор шахс ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдалана олмайди. Сиёсий шахс ва сиёсий гуруҳлар ҳамда ташкилотлар сиёсий жараёнларга таъсир қилиши мумкин, ҳолос. Бу жараёнлар ўзининг объектив қонуниятлари асосида давом этади.

Сиёсий жараёнлар «сиёсий муносабатлар», «сиёсий институтлар» каби тушунчаларга нисбатан мазмунан анча кенг маънони англатади. Агар **“сиёсий муносабатлар”** тушунчаси турли субъектлар ўртасидаги муносабатни ифодаласа, сиёсий жараёнлар эса ҳам субъектлар, ҳам объектлар ўртасидаги муносабатларни ва уларнинг ҳар бирида рўй берадиган ўзгаришларни акс эттиради.

Шунингдек, сиёсий муносабатлар ва сиёсий жараёнларни сиёсий институтларнинг таъсирсиз, уларнинг фаолиятсиз тасаввур этиб бўлмайди. **Сиёсий институтлар** нисбатан мустақкам, ўзгармас, барқарор хусусиятга эга бўлиб, сиёсий тизимга бевосита таъсир кўрсатади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан сиёсий жараёнларнинг яна бир таърифи вужудга келади:

Сиёсий жараёнлар – сиёсий воқеаларнинг тараққиёти, сиёсий субъектларнинг жамият сиёсий тизимини шакллантириш ва амалга ошириш мақсадида олиб борган сиёсий ҳаракатлари механизмидир.

Шу ўринда, сиёсий жараёнларнинг таърифи тўғрисида гапирганда,

юқоридаги фикрларни ҳисобга олган ҳолда, ҳозирги сиёсий жараёнларнинг моҳиятига мос хулосавий таърифни яратиш эҳтиёжи пайдо бўлади:

Сиёсий жараёнлар жамиятнинг барча соҳаларида рўй бераётган сиёсий ва ижтимоий воқеа-ҳодисаларнинг яхлит тизимидир. Сиёсий онг, сиёсий хабардорлик, сиёсий фаолият ва ички ҳамда ташқи сиёсат билан боғлиқ барча ҳаракатлар сиёсий жараёнларнинг сиёсий тизим сифатида ривожланишида асосий омил вазифасини ўтайди.

Сиёсий жараёнлар сиёсий онг, сиёсий фаоллик ва демократик тамойилларнинг қай даражада ривожланганлигини белгиловчи асосий мезонлардан биридир.

Сиёсий институтларга давлат ёки унинг органлари — қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти, лоббизм ва сиёсий раҳбарлик институтлари кириди. Жамиятда сиёсий фаолият, сиёсий ҳаракатлар ҳам сиёсий институтлар таъсирида амалга оширилади. Сиёсий онгнинг шаклланиши ҳам худди мана шу сиёсий институтлар билан бевосита боғлиқ бўлиб, жамиятда сиёсий онгнинг юқори даражада шаклланиши сиёсий жараёнлар динамикасини таъминловчи омиллардан бири ҳисобланади.

2. Сиёсий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Маълумки, сиёсий жараёнлар давлатнинг ички ҳаётида ва халқаро миқёсда ҳамда умуман жамиятда рўй берадиган барча ўзгаришларни акс эттиради. Бу ўзгаришлар ўзининг моҳияти, мазмуни ва хусусиятларига кўра, бири-бирдан фарқ қилганлиги учун ҳам уларнинг сифат ва миқдор мезонларини бир хил ўлчов билан изоҳлаш мумкин эмас.

Ҳозирги дунёдаги *сиёсий режим* ва давлатлардаги сиёсий манзаранинг хилма-хиллиги туфайли ҳар бир давлатдаги сиёсий жараёнлар ўзининг хусусиятларига кўра бири-бирдан кескин фарқ қилади.

Ҳар бир давлатда фаолият кўрсатаётган сиёсий кучларнинг ҳар хиллиги ҳам сиёсий жараёнларнинг хилма-хиллигига таъсир кўрсатади. Ҳатто бирор-бир мамлакатда сиёсий ҳокимиятнинг алмашиши ва, пировардида, шу мамлакат ижтимоий ҳаётидаги тартибларнинг ўзгариши ҳам сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатади. Чунки янги ҳокимият мамлакатнинг сиёсий йўлини ўзгартиришга, мавжуд муаммоларни янгича усуллар ёрдамида ҳал этишга ҳаракат қилади.

Аммо сиёсий жараёнларнинг кескин фарқ қилувчи томонлари билан бирга уларнинг умумий, ўхшаш томонлари ҳам мавжуд. Ҳозирда, айниқса, бутун жаҳон ҳамжамиятини ўз домига тортаётган глобаллашув жараёни даврида ҳам сиёсий жараёнлар айрим хусусиятларининг умумлашиши табиий ҳодисадир.

Масалан, бутун дунё мамлакатларида демократлаштириш, кўппартиявийлик тизимини яратиш, инсон ҳуқуқларини таъминлаш, уни ҳимоя қилишга доир жадал ҳаракатлар сиёсий жараёнларнинг умумий жиҳатларидан бири ҳисобланади. Албатта, глобаллашув жараёнида нафақат сиёсий соҳаларда, балки бошқа соҳаларда ҳам умумий механизмлар вужудга келиши муқаррар (II-жадвал).

Сиёсий жараён тарқиб

<p>Сиёсий муносабатлар. Субъектларнинг ҳокимият доирасидаги сиёсий манфаатларини бошқариш ва мувофиқлаштириш борасидаги алоқалар. Сиёсий муносабатларнинг амалга ошиши натижасида сиёсий жараённинг янги-ланиши, сиёсий ғоялар, билимлар, тажриба, қадриятлар, ахборот ва ҳ.к., шунингдек, сиёсий фаолият шакллари ва усулларининг тўпланиши ва узатилиши рўй беради.</p>	<p>Сиёсий жараён субъектлари. Сиёсий жараён иштирокчилари. Уларга шахслар, қатламлар, этнослар, конфессионал ва демографик гуруҳлар (ижтимоий) ва сиёсий институтлар киради. Иккита муҳим жиҳатни бирлаштиради: онглилик; фаоллик.</p>	<p>Сиёсий ҳулқ-атвор. Шахс ижтимоий гуруҳларнинг сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда, ўз сиёсий манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этиш шакли. Сиёсий иштирок. Сиёсат субъектларининг сиёсий муносабатларга жалб қилинганлиги.</p>
---	--	---

Манба: Отамуродов С., Эргашев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология. Т., 1999.

Сиёсий жараёнлар қанчалик хилма-хил бўлмасин, уларнинг умумий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ҳар қандай давлатда ҳам сиёсий жараёнларнинг бош манбаи ва лидер кучи халқ оммасининг онгли фаолиятидир;
- агар кишилар жамиятнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок этмасалар, сиёсий жараёнларнинг кечиши сустлашади ва бундай шароитда ҳар қандай сиёсий институтларнинг фаол ҳаракати ҳам ўзининг самарали натижасини бермайди.

Сиёсий жараёнларнинг яна бир хусусияти шундаки, у «сиёсий фаоллик» тушунчаси билан ҳам узвий боғлиқ, яъни кишиларнинг онгли сиёсий фаолияти сиёсий жараёнларнинг боришини белгилар экан, унда жамиятнинг ҳар бир аъзосининг давлатда амалга оширилаётган сиёсий ишларда фаоллик билан иштирок этиши тақозо этилади. Бинобарин, жамиятдаги сиёсий фаоллик инсонларнинг эркинликлари, демократик тамойилларнинг таъминланиши билан узвий боғлиқ. Жамиятда фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқлари таъминланса, демократик тамойилларга амал қилинса, сиёсий жараёнлар ҳам, сиёсий фаоллик ҳам юқори даражада бўлади. Ёки аксинча, тоталитар ёки демократик тамойиллар таъқиб қилинган давлатларда, сиёсий жараёнлар анча суст даражада намоён бўлади.

Сиёсий жараёнларнинг боришини, унинг даражасини белгилаб берадиган лидер кучли сиёсатнинг хилма-хил субъектларидир.

Сиёсат субъектлари дунёнинг барча мамлакатларидаги сиёсий жараёнларга бўлган катта таъсири билан муҳим аҳамият касб этади. Сиёсат субъектлари, бир томондан, сиёсий жараёнларнинг ифодаси сифатида намоён бўлса, иккинчи томондан, улар жамиятнинг сиёсий ривожланишига таъсир этади, сиёсий жараёнларни таъминлаб турувчи куч сифатида фаолият кўрсатади.

Сиёсий жараёнларда сиёсат субъектларининг фаолият кўрсатиши ҳар бир мамлакатнинг сиёсий режими, унинг тарихий ва миллий шароитларига кўра, турли даражада бўлади. Масалан, дунёнинг айрим мамлакатларида си-

ёсий партиялар ва ҳаракатларнинг жамият сиёсий ҳаётидаги мавқеи кучли бўлса, баъзиларида эса сиёсий партия ва ҳаракатларнинг иштироки анча суст бўлади. Лекин шунга қарамай, сиёсий жараёнларнинг давлат ташкилоти ҳамма мамлакатларда ҳам лидер куч сифатида фаолият кўрсатади.

Сиёсатнинг бошқа бирон-бир субъекти давлат ташкилоти сингари имкониятларга эга эмас. Шунинг учун ҳам, сиёсий жараёнларнинг боришида, уларда рўй берадиган сиёсий муаммоларни ҳал қилишда давлат асосий куч сифатида фаолият кўрсатади. Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига ўтишнинг асосий тамойилларидан бири, яъни давлатнинг бош ислоҳотчи эканлигининг моҳияти ҳам мана шунда. Президентимиз томонидан илгари сурилган ушбу тамойиллар нафақат иқтисодий, ижтимоий, қолаверса, сиёсий соҳаларда ҳам аҳолининг кучли ҳимояланганлиги билан ажралиб туради.

3. Сиёсий жараёнларнинг структураси.

Сиёсий жараёнларнинг яна бир хусусияти шундаки, уларни яхлит бир тизим ҳолида ўрганиб бўлмайди. Бинобарин, сиёсий жараёнлар ўз характери-га кўра икки гуруҳга бўлинади:

1. Умумий сиёсий жараёнлар;
2. Хусусий сиёсий жараёнлар.

Сиёсий жараёнларнинг бу икки гуруҳи нафақат ўзининг таъсир доираси ва унда қатнашувчилар кўлами билан, балки шаклланиш моҳияти, мақсад ва вазибалари ҳамда натижалари билан фарқланади. Аммо, шу билан бирга, сиёсий жараёнларнинг бу икки гуруҳи ўртасида уларни боғлаб турувчи жиҳатлар ҳам мавжуд. Масалан, хусусий сиёсий жараёнлар умумий сиёсий жараёнларнинг моҳияти, шакли ва амалга оширилишига ўз таъсирини ўтказиши мумкин.

Умумий сиёсий жараёнлар бутун жамиятни қамраб олади ва жамиятда мавжуд сиёсий тизимнинг ўзгаришига олиб келади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, умумий сиёсий жараёнлар хусусий сиёсий жараёнларнинг йитиндиси эмас.

У хусусий сиёсий жараёнлардан нафақат таъсир доираси ва кўлами билан, балки жараёнлар ўз мазмун-моҳияти ва шаклига кўра ҳам фарқ қилади. Умумий сиёсий жараёнлар қуйидаги уч шаклда амалга оширилади:

- эволюцион (тадрижий);
- революцион (инқилобий);
- кризис (инқироз).

Эволюция — сиёсий жараёнларни аста-секин, босқичма-босқич амалга оширишдан иборат бўлиб, сиёсий жараёнларнинг энг асосий ва нисбатан кенг тарқалган шакли ҳисобланади.

Эволюцион ўзгаришлар маълум давр шароитида жамиятда сиёсий жараёнларнинг амалга оширилишида сиёсат субъектлари ва фуқаролар ўртасида кескин фарқларни вужудга келтирмайди.

Сиёсий тизимнинг миқдор ва сифат ўзгаришида эволюцион жараёнлар энг маъқул йўлни танлашда ва барқарор ривожланишни таъминлашда катта

аҳамиятга эга. Сиёсий жараёнларнинг эволюцион даврида аҳоли барча қатламларининг манфаатлари ҳисобга олинади. Эволюцион даврда мавжуд муаммоларни имкон даражада ҳал этиш устувор ва мақбул усул ҳисобланади. Сиёсий жараёнларнинг эволюцион даврига хос бўлган яна бир асосий жиҳати шундаки, ушбу даврда мавжуд муаммоларни ечишда куч ишлатиш инкор этилади.

Сиёсий жараёнларнинг босқичма-босқич шаклда ривожланиши давлатни бошқарувчи элита ва электорат, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасида қарама-қаршилик ва зиддиятлар келтириб чиқармайди.

Сиёсий жараёнларнинг *революция* шаклида ривожланиши жамият ҳаётини тубдан ва кескин ўзгартиради ва у давлат тўнтарилиши содир бўлиши билан боғлиқ.

Сиёсий инқилобда куч ишлатиш, қурол йўли билан давлат ҳокимиятини ўзгартириш каби кескин хатти-ҳаракатлар амалга оширилади. Натижада, мавжуд барча сиёсий органлар фаолияти тўхтатилади. Унда миллион-миллион қурбонлар, катта (ҳар соҳадаги: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий) йўқотишлар ҳам содир бўлиши мумкин.

Тарихий тажрибадан маълумки, инқилобий шаклда ривожланган сиёсий жараёнларда, кўпинча эришилган ютуқлардан кўра жамиятнинг зарар кўрган ҳолатлари ва йўқотишлар кўпроқ учраб туради.

Ва ниҳоят, умумий сиёсий жараённинг учинчи шакли *сиёсий инқироз* бўлиб, унинг асосий кўрсаткичи – қарама-қаршилик, келишмовчилик, тўқнашув ва зиддиятлар натижасида ҳокимият структурасини назорат қилишнинг йўқолишидир. Сиёсий жараённинг бундай шароитида сиёсий институтлар ўртасида мутаносиблик бузилади, натижада, аҳолининг амалга оширилётган сиёсий жараёнлардан норозилиги кучаяди.

Худди шу ўринда ислохотларнинг инқироз шаклида ривожланиши ҳозирги пайтда муҳим бўлган хавфсизлик масаласини кескинлаштиради. Аммо сиёсий жараёнларнинг инқилобий ва инқироз ҳолатларининг вужудга келишига аниқ сабаблар ва омиллар ўз таъсирини кўрсатади.

Инқирознинг негизи иқтисодий ва ижтимоий соҳада намоён бўлади. Шунинг учун ҳам, ислохотларни амалга ошириш чоғида барча соҳаларни эътиборга олиш тақозо этилади. Албатта, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳалардаги ўзгаришлар сиёсий жараёнларга ёки ижобий, ёки салбий таъсир этиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнларнинг таркибий элементлари қуйидагилардир: сабаб ва унинг пайдо бўлиши, объект ва субъект ҳамда мақсад.

Хусусий сиёсий жараёнлар жамиятда муаммо ва қарама-қаршиликларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг ўз ечимларини талаб қилишлари натижасида пайдо бўлади.

Масалан, бирон-бир давлатнинг солиқ тизимидаги норозилик қонунчилик фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади. Бундай муаммолар кичик бир гуруҳ ёки кенг жамоатчиликнинг фикрини, манфаатларини ифода этиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнларнинг объектлари деганда сиёсий жараёнлар-

ни ривожлантирадиган муаммолар назарда тутилади. Улар турли соҳадаги муаммолар бўлиши мумкин:

- бирор-бир сиёсий (мақсадларнинг) манфаатларнинг пайдо бўлиши ва уларни амалга оширишнинг зарурлиги;
- янги сиёсий институтлар, партиялар, ташкилотлар, ҳаракатлар, блоклар ташкил этиш;
- ҳокимият таркибини қайта ташкил этиш, ҳокимият тизимидаги сиёсий ўзгаришлар, Вазирлар Маҳкамаси таркибининг қайта тузилиши;
- мавжуд сиёсий ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш, қайта ташкил этиш ва бошқалар.

Юқоридаги муаммоларнинг моҳиятини тушуниш учун сиёсий жараёнларда қатнашадиган субъектларнинг мақсад ва вазифаларини билиш лозим. Айтиш жоизки, хусусий сиёсий жараёнлар фақатгина сиёсий соҳага тегишли эмас. У жамиятнинг ҳар қандай: иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий соҳаларида ҳам пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин (масалан, иқтисодий ёки ижтимоий муаммонинг сиёсий муаммога айланиб кетиши).

Хусусий сиёсий жараёнларнинг мақсадлари. Ушбу элемент сиёсий жараёнларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Чунки сиёсий жараёнларнинг мақсадлари унинг нимага йўналтирилганлиги, уни келтириб чиқарган сабаблар ва сиёсий ҳаракатнинг моҳиятини англатади. Сиёсий жараёнларнинг аниқ мақсадларини билиш на тўғри тушуниш ушбу ҳаракатларга тўғри баҳо бериш имконини ҳам яратади. Сиёсий жараёнларнинг мақсадлари бир гуруҳ ёки бутун жамоатчилик мақсадлари йиғиндисидан иборат бўлиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнларнинг яна бир хусусиятларидан бири— жараён қатнашчиларининг таркибий миқдори турли хил бўлишидадир. Масалан, хусусий сиёсий жараёнлар турли ижтимоий-сиёсий институтлар, ташкилотлар ва ҳатто давлат иштирокида ҳам бўлиши мумкин. Сиёсий жараёнларда бутун бир сиёсий партия ёки алоҳида бирор бир шахс ҳам иштирок этиши мумкин.

Сон жиҳатдан хусусий жараёнларнинг иштирокчилари бутун бир давлатни ҳам қамраб олиши мумкин. Бу сиёсий жараёнларнинг юқорида кўриб ўтилган таркибий элементларига боғлиқ. Масалан, сиёсий жараёнларнинг ўз олдига қўйган мақсади бутун жамият ёки кўпчилик манфаатларини ифода этса, бундай ҳолларда сиёсий жараёнларнинг кенг тарқалиши— бутун давлатни қамраб олиши мумкин.

Хусусий сиёсий жараёнларнинг типологияси ҳам мавжуд:

1. Хусусий сиёсий жараёнларни ўз кўламига кўра иккига— асосий (базавий) ва локал (маҳаллий) сиёсий жараёнларга бўлиш мумкин.

Асосий сиёсий жараёнларда аҳолининг фаоллигини, яъни ҳаракатларда аҳолининг турли қатламларининг иштироки тақозо этилади. Бундай кенг миқёсли сиёсий жараёнларга мисол тариқасида давлат ҳокимиятининг сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий соҳаларда қарорлар қабул қилиш ва унда омманинг фаол иштирок этишини келтириш мумкин.

Локал (маҳаллий) сиёсий жараёнлар нисбатан тор доирала бўлиб, ўз-

ўзини бошқаришни ривожлантириш, шакллантириш ва сиёсий партиялар ҳамда ҳаракатларнинг ривожлантирилиши билан боғлиқ.

2. Сиёсий жараёнларни жамият билан ҳокимият ўртасидаги муносабати-га кўра иккига бўлиш мумкин. Ушбу характерга (хусусиятларга) биноан хусусий сиёсий жараёнлар иккига бўлинади:

- 1) Барқарор сиёсий жараёнлар;
- 2) Беқарор сиёсий жараёнлар.

Ҳозирда сиёсатшунослар томонидан хусусий сиёсий жараёнларнинг барқарор тури анча мукаммал ўрганилган. Улар мустаҳкам сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий, юқори даражадаги ҳуқуқий меъёрлар, сиёсий маданият билан боғлиқ. **Барқарор сиёсий жараёнлар** қонуний ҳокимият ва жамиятда можароларнинг кескинлашмаган даврида рўй беради.

Беқарор сиёсий жараёнлар эса сиёсий тизимдаги ёки сиёсий ҳокимиятдаги инқирозли вазиятларда пайдо бўлади ва ривожланади. Мавжуд сиёсий ҳокимият кескин вазиятни ҳал эта олмаган тақдирда сиёсий жараёнларда барқарорликнинг бузилиши ҳолати вужудга келади. Бундай вазиятларда мавжуд сиёсий ҳокимиятга қарши муҳолифатнинг шаклланишини ҳам кузатиш мумкин.

Сиёсий жараён ҳокимиятни ҳаракатда ўрганади. Шу туфайли, сиёсий жараён мавжудлигининг 3 таркиби ажратилади: турғунлик, ривожланиш, инқироз тартиблари.

1) **Турғунлик тартибида** шаклланиб бўлган сиёсий муносабатлар одатдаги чегараларда тутиб турилади. Бу тартибда сиёсат субъектлари фаолиятида консерватизм ва анъаналарга содиқлик етакчи бўлади.

2) **Ривожланиш тартибида** жамият ичидаги ва халқаро муносабатлардаги ўзгаришларга мувофиқ равишда сиёсий тизимнинг бошқарув ва амал қилиш услублари ўзгара бошлайди.

3) **Инқироз тартиби** – сиёсий яхлитликнинг йўқолиши, марказдан қочма кучларнинг ортиб бориши, ҳокимият қабул қилаётган қарорларнинг бажарилмаслиги, сиёсий ҳокимият легитимлиги йўқолиб боришини англатади.

Сиёсий жараён турлари. Сиёсий жараёнларни туркумлашнинг бир қанча усуллари мавжуд:

1. **Маданият тури.** Демократик жамиятлар учун маданиятни ўзлаштириш қийинчиликлари мавжуд.

2. **Сиёсий жараённинг устувор тури:** а) консенсусли (келишувли) тури; б) консенсусли, аммо унда муаммоларни ҳал этиш тури; в) давлат муаммоларини баён этиш ва ижтимоий гуруҳ тури; г) муаммоларни қўйишда пасив, лекин долзарб масалаларни ечишда фаол, шунинг учун манфаатли гуруҳлар қаршилигини ечишга асосланган тури.

3. **Утиш даврини** бошидан кечираётган жамиятларда сиёсий тизим мувоzanатини таъминлаш услубларига кўра 3 турга бўлинади: а) технократик тури (қонунчилик ва сиёсий анъаналар доирасида); б) идеократик тури (анъанавий жиҳатларга ҳос, умуммиллий ғоя асосида бирлаштириш); в) харизматик тури (Шарқ маданиятида сиёсий етакчи ролига юқори баҳо берилади).

Умуман, сиёсий жараёнларнинг кўрсатиб ўтилган бу турлари соф ҳолда учрамайди, улар бир-бирини тўлдириб келади.

Сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёни. Сиёсий қарор – ҳокимият амал қилиши билан боғлиқ вазифалар, босқичлар, воситаларни белгиловчи жараён. Сиёсий ҳокимиятнинг хусусияти шундаки, унда сиёсий талаб аниқ ифодаланмаган бўлса ва шу талабни ифодалаётган субъектларнинг доимий тазйиқи сезилмаса, тизим бундай талаб ва эҳтиёжлар жамият ҳаёти учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлса ҳам жавоб бермайди. Шунинг учун турли даражадаги сиёсий жараёнлар иштирокчиларининг бош вазифаси— ўз манфаатлари ва талабларини давлат ҳокимияти институтлари амалга ошираётган бошқарувга доир қарорларга киритишдан иборат. Сиёсий қарорлар сиёсий ҳокимиятни ижтимоий жараёнларни бошқаришга айлантириш технологиясидир. Сиёсий қарорларни қабул қилиш 3 босқичдан иборат:

1. **Тайёргарлик босқичи** (халқ оммаси фаол иштирок этади).
2. **Қарорларни қабул қилиш босқичи** (давлат, унинг органлари, партия).
3. **Қабул қилинган қарорларни амалга ошириш босқичи.**

Иккинчи босқичдаги сиёсий қарорларни қабул қилишнинг бир неча усуллари мавжуд:

Компромисс – узаро ёнбосишлар натижасида эришилган битим.

Консенсус (келишув) – қарор овоз бериш йўли билан эмас, келишув йўли орқали қабул қилинади.

Устулик – сиёсатда бирор сиёсий куч ёки давлатнинг бошқа сиёсий куч ёки давлатларга нисбатан кучлироқ бошқа мавқени эгаллаши.

Учинчи босқичда ҳокимият қабул қилинган қарорларни ҳаётга татбиқ этади. Бу қарорлар сиёсатнинг барча субъектларини қониқтирмайди, лекин уларнинг амал қила бошлашини таъминлаш зарур.

Сиёсий иштирок жамият аъзоларининг ички сиёсий муносабатлар ва ҳокимият таркибига жалб этилганлигини билдиради.

Сиёсий иштирокнинг қуйидаги асосий турларини санаб ўтиш мумкин:

- 1) тўғридан-тўғри (бевосита) ва билвосита сиёсий иштирок;
- 2) умумий ва чекланган сиёсий иштирок;
- 3) ихтиёрий ва мажбурий сиёсий иштирок;
- 4) анъанавий, фаол ва пассив сиёсий иштирок;
- 5) легитим ва нолегитим сиёсий иштирок;
- 6) қонуний ва ноқонуний сиёсий иштирок¹.

Сиёсий иштирок шакллари ҳам турлича. Уларга ахборот қабул қилиш ва узатиш; сиёсат ва давлат арбоблари ҳамда ташкилотлари билан мулоқот; сайлов ва бошқа сиёсий кампанияларда иштирок этиш; намойишларда, сиёсий иш ташлашларда, оммавий норозилик ҳаракатларида, озодлик урушлари ва инқилобларда; бошқарув ва ўз-ўзини бошқарувда; қонунлар яратиш, уларни ҳимоя қилиш ва уларга амал қилишда; сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар фаолиятида иштирок этиш киради.

Сиёсий иштирок қуйидаги вазифаларни бажарлади:

¹ Қонуний ва ноқонуний сиёсий иштирок илмий алабиётларда конвенционал ва но-конвенционал сиёий иштирок деб ҳам юритилади.

- турли манфаатлар, талаблар, умидларни ифодалаш, мувофиқлаштириш, амалга ошириш;
- сиёсатчилар ва бошқарув аппарати ходимларини танлаш. Улар фаолиятини назорат этиш;
- Бошқарувга доир қарорлар ва сиёсат йўналишини белгилашга аҳолини жалб этиш;
- сиёсий ижтимоийлашув;
- ихтилофларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- бюрократия билан курашиш, фуқароларнинг сиёсат ва бошқарувдан бегоналашувига қарши кураш.

Сиёсатни амалга ошириш учун унинг барча даражаларида зарур нарсалар қуйидагилар:

1. **Шахслар** – сиёсий фаолият субъектлари.

2. **Механизмлар** – анъаналар, урф-одатлар, қоидалар, қонунлар сиёсий фаолият субъектларига таъсир этиш услублари.

3. **Институтлар** – сиёсий фаолият субъектларининг сиёсий фаолият механизмлари билан алоқадорликда амалга ошувчи тадбирларни қўллаб-қувватловчи, туртки берувчи, назорат қилувчи ва текширувчи ташкилотлар.

Шундай қилиб, сиёсий жараёнлар жамиятнинг сиёсий ҳаётида турли хилдаги воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериб туриши, уларнинг объектив қонуниятлар ҳаракати асосида давом этиши ва шу асосда жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиб боришини англатади.

4. Сиёсий фаолият ва сиёсий жараёнлар.

Сиёсий жараёнларнинг асоси ва уни ҳаракатта келтирувчи омил – сиёсий фаолиятда қатнашувчи инсонлар ёки уларга таъсир қилувчи сиёсий гуруҳлар ва ташкилотлардир.

Сиёсий фаолият кенг тушунча бўлиб, у бирор бир партия фаолияти ёки сиёсий раҳбарнинг нутқи ёки сиёсат субъектларининг сиёсий жараёнларда ёки бошқарувда қатнашиши билан изоҳланади. Сиёсат субъектларининг сиёсий фаолияти уч турга бўлинади:

- 1) Давлат бошқаруви;
- 2) Сиёсий раҳбарлик ва бошқарув;
- 3) Оддий фуқароларнинг сиёсий ҳаракатлардаги иштироки.

Юқоридаги категориялар, яъни давлат бошқаруви, сиёсий раҳбарлик ва бошқарув, оддий фуқароларнинг сиёсий иштироки асосан сиёсий фаолият мавзусига тегишли бўлганлиги ва унинг умумий ҳолда сиёсий жараёнларга боғлиқлигини билиш билан кифояланиш мумкин.

Сиёсий жараёнлар динамикаси. Умуман олганда, сиёсий жараёнлар жамиятда сиёсий тизимни шакллантириш, амалга ошириш ва ўзгартиришга йўналтирилган бўлади. Сиёсий жараёнлар жамиятдаги турли хил ижтимоий гуруҳлар (сиёсатнинг микро ва макроактёрлари)нинг ўз манфаатларини амалга оширишга бўлган ҳаракатлари натижасида ривожланади. Жамиятдаги жуда кўп омилларга боғлиқ равишда сиёсий жараёнлар ривожланиб боради.

XX аср охири – XXI аср бошларида сиёсий жараёнлар янада жалалаш-

ди, ривожланди. Бунинг асосий сабабларидан бири оммавий ахборот тизимларининг ривожланиши ва ахборот технологияларининг тараққиётидир.

Сиёсий жараёнларда *шахснинг ўрни ва роли* жуда муҳим. Ижтимоий тараққиётнинг кескин ривожланиши шахснинг сиёсат майдонидаги ўрни ва роли ҳамда унинг аҳамиятининг ошишига олиб келди. Одам нафақат биологик, балки ижтимоий мавжудотдир. Шунинг учун ҳам, ҳар бир сиёсий фаолият шахснинг турмуш даражаси, онги, унинг ижтимоий ва сиёсий фаолиятларига таъсир қилмоқда. Сиёсатта афкор омма янада кенгроқ тортилмоқда, улар фаолиятининг жадаллашуви юз бермоқда. Бу жараён аҳолининг барча табақаларини, ҳатто илгари сиёсий манфаатлари бўлмаган табақаларни ҳам ўзига тортмоқда.

Сиёсий жараёнларга кўп сонли кишиларнинг тортилиши сиёсий арбоблар фаолияти ва сиёсатнинг янада кўпроқ даражада омма назорати остига ўтишига олиб келмоқда.

ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ

Режа:

1. Сиёсий тизим тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Сиёсий тизимнинг функциялари. Сиёсий тизимларнинг фаолият кўрсатиш моделлари.
3. Сиёсий тизимлар типологияси ва социодинамикаси.
4. Ўзбекистонда шаклланаётган сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Сиёсий тизим тушунчаси ва унинг моҳияти.

Ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида сиёсатни системали таҳлил қилиш муҳим ўрин тутди. Бунда сўз жамиятнинг сиёсий ҳаётини ўзига хос қонунлари ва ривожланиш хусусиятларига эга бўлган қандайдир яхлит тизим сифатида тасаввур қилиш тўғрисида бормоқда. Бу қонунларни билиш сиёсатни чуқур тушуниш имконини беради, жамият бошқарувини такомиллаштириш, унинг ривожланишини олдиндан айтиш учун зарур назарий асос яратади.

Сиёсатда *системали ёндашувнинг* моҳияти ва аҳамияти шундаки, у «сиёсат» тушунчасини бир бутун яхлитлик, тизим, майдон сифатида шакллантириб, унинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсирини турли усуллар орқали таҳлил қилишга, сиёсатни айнан кишиларнинг фаолияти ва хулқ-атворлари тизим сифатида тасаввур этишга имкон беради.

Аввало, жамиятнинг сиёсий тизимига таъриф беришдан олдин, тизим нима эканлигини ойдинлаштириб олиш керак. *Тизим* маълум алоқа туфайли бирлашган элементлар йиғиндисини ифода этади. Сиёсий тизим эса, сиёсий ҳокимиятлар билан алоқадор бўлган элементларни ўзида бирлаштиради. Сиёсий тизим жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш, жамият тизимидаги элементларни бирлаштириш ва мавжуд имкониятларни амалга оширишга сафарбар қилувчи механизмдир. Демак, жамиятнинг сиёсий тизими — сиёсий ҳокимиятни шакллантирувчи ва амалга оширувчи воситалари бўлган давлат, давлат ташкилотлари ва муносабатларнинг йиғиндиси.

Унинг моҳияти қуйидаги вазифаларда ўз ифодасини топади. Сиёсий тизим ўзида жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва миллий тузилмаларини, демографик жараёнларни, аҳолининг маълумот даражаси, ижтимоий онг ҳолатини, маънавий ва маърифий ҳаётни, халқаро аҳволни акс эттиради. Сиёсий тизим орқали манфаатларнинг асосий гуруҳлари аниқланади. Масалан, ҳозирги шароитда, фикримизча, жамиятимизнинг сиёсий тизими олдида турган энг мураккаб вазифа бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтишда турли манфаатлар мувозанатини тўғри аниқлаб олишдан иборат бўлиши мумкин.

Сиёсий тизим мувофиқлаштириш ва яхлит ҳолга келтириш вазифаларини ҳам бажаради.

Сиёсий тизим жамиятда ҳокимият ва бошқарувни шакллантириш ва амалда рўёбга чиқариш билан боғлиқ муносабатлар, ҳаракатлар йиғиндисидан иборат.

Сиёсий тизимнинг жамиятдаги бошқа тизимлардан қандай фарқи бор? Биринчидан, бу фарқ сиёсий тизим доирасида қабул қилинадиган қарорларнинг бутун жамият учун мажбурийлигида намоён бўлади.

Иккинчидан, унинг ижтимоий муҳит ва, аввало, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузилмаси билан боғланиб кетганлигидир.

Учинчидан, сиёсий тизимнинг мустақил тарзда фаолият юритишидадир.

Сиёсий тизим сиёсат субъектлари ўртасидаги ўзаро таъсирнинг аниқ тарихий шаклларини ўзида акс эттирадики, бу улар мажмуини вужуда келтиради, сиёсий фаолиятни белгиланган чегараларда тартибга солади, расмийлаштиради ва яқунлайди. Жамиятнинг сиёсий тизими — бу сиёсий, ижтимоий, юридик, мафкураний, маданий меъёрларга, тарихий анъаналар ва муайян жамият сиёсий режимининг кўрсатмаларига бўйсуналиган сиёсий институтлар, хизматлар, муносабатлар, жараёнлар, жамият сиёсий ташкилоти тамойилларининг яхлит, тартибга солинган мажмуи.

Ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатларида амалда бўлган турли-туман ижтимоий тизимлар, биринчи навбатда, уларга хос сиёсий тузилмаларнинг характерига кўра фарқланади.

Сиёсий тизимларни тадқиқ этиш сиёсий ҳаётнинг турли томонларини илмий-назарий кўриб чиқишдан бошлаб, тушунча ва таърифларни эмпирик-социологик тадқиқотлар таъсирида ишлаб чиқишга ўтишни таъминлайди. Сиёсий тизимлар назариясини ўзлаштириш раҳбар кадрларни тайёрлаш учун муҳим методологик ва назарий аҳамиятга эга, чунки бу уларни ҳозирги муаммоларни тушунишга илмий ёндашув билан қуроллантиради.

Сиёсий тизим жамиятнинг синфларга бўлиниши ва давлатнинг пайдо бўлиши жараёнида вужудга келади. Давлат асосида бирлашган жамиятнинг тараққиёти давомида сиёсий тизим янада мураккаб ва кўп тармокли кўриниш олади. Шунинг учун унинг тузилиши, ишлаш тартиби ҳамisha жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлокий ривожланиш даражаси, шунингдек, бир қатор халқаро, географик ва бошқа омиллар билан белгиланадиган аниқ тарихий хусусиятга эга бўлади.

Сиёсий тизим узоқ муддат мобайнида ривожланиши (АҚШ, Буюк Британия) ҳам, шу билан бирга, тезда, инқилобий равишда ўзгариши ҳам мумкин (собиқ СССР, Шарқий Европа мамлакатлари). Бундай ривожланиш жамият аъзоларининг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, уларнинг сиёсий маданияти даражасига боғлиқ бўлади. «Мамлакатимизда амалда давлат бошқаруви тизими таркиб топди. Давлатимизда қонун чиқарувчи олий орган — Олий Мажлис бор, сайлаб қўйиладиган маҳаллий ваколатли органлар — Кенгашлар бор, Президент бор, Бош вазир, Бош вазир ўринбосарлари бор, тегишли ваколатга эга бўлган вазирлар ва маҳкамалар раҳбарлари бор. Таркиби, ана шу тизимнинг ҳаммаси, ундаги ҳар бир ҳокимият тузилмаси ўз вазифаларини

аниқ бажариши ва ягона пировард мақсадни, яъни халқ иродаси ва умидларини рўёбга чиқаришни кўзлаб ишлаши керак»¹.

Бу тизимнинг самарали ишлаши учун қуйидагилар зарур:

• биринчидан, давлат бошқарув тизимининг ўзини ривожланган ва демократик мамлакатлар намунаси асосида, уларга ўхшаб такомиллаштириш. Бу тўхтовсиз давом этадиган жараёндир;

• иккинчидан, кадрлар масаласини ҳал этиш. Бошқарув тизимининг асосий, ҳал қилувчи жойларида замонавий фикр юритадиган, ўз халқи, ўз Ватани манфаатларига ғоят садоқатли, юқори малакали кадрлар ишлаши лозим;

• учинчидан, ижроия ҳокимияти устидан жамоатчилик, аввало, сайлаб қўйиладиган ҳамда ваколатли органлар назоратини, бошқача айтганда, зарур ваколат берилган халқ депутатлари амалга оширадиган назоратни бутун чоралар билан кучайтириш лозим»².

Жамиятнинг сиёсий тизими бир қатор тузилмавий ёки, аниқроғи, асосий бошланғич тизимлардан ташкил топади: ижтимоий институтларга оид (давлат, сиёсий партиялар ва манфаатлар гуруҳи), норматив ва тартибга солувчи (уни кишиларнинг кундалик ҳаётидаги хулқ-атвори билан белгиланадиган турли-туман меъёрлар вужудга келтиради), коммуникатив (сиёсий тизим институтлари ўртасидаги алоқаларни йўлга қўяди, бу тизимнинг унсурларига, ҳукуматга ахборот узатадиган каналлар ва оммавий ахборот воситаларини киритиш мумкин); мафкуравий (сиёсий онг), сиёсий-маданий, сиёсий шаклдаги тизимлар шулар жумласидандир.

Жамиятнинг сиёсий тизими тузилмасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- сиёсий ташкилотлар (институтлар);
- сиёсий меъёрлар;
- сиёсий муносабатлар;
- сиёсий онг;
- сиёсий маданият;
- сиёсий мулоқот;
- сиёсий иштирок.

Сиёсий тизим тузилмаларини нисбатан аниқроқ тасаввур қилиш учун унинг ҳар бир таркибий қисмини алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ.

Сиёсий тизимнинг энг фаол ва жўшқин қисми *сиёсий ташкилотлар* ҳисобланади. Сиёсий фаолиятнинг ҳар қандай кўриниши уюшган шаклларда – ягона мақсадга тобе кишиларнинг биргаликдаги ҳаракати ва ушбу бирликни бошқариш учун қабул қилинган муайян қоидалар, меъёрлар орқали амалга оширилади.

Жамиятнинг сиёсий ташкилоти – моддий асосни вужудга келтирадиган муайян ташкилотлар ва муассасалар мажмуи, сиёсий тизим бутун биносининг пойдевори, унинг муайян вазифаларини амалга оширадиган маъмурий-

¹ Қаранг: Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. //Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1999. 386-бет.

² Ўша жойда. 387-бет.

бошқарув тузилмаси. Уларнинг ўзаро муносабати натижасида ушбу жамиятда сиёсий ҳокимият амалга оширилади.

Сиёсий ташкилот давлат, партиялар, жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари, оммавий ахборот воситалари ва черковни ўз ичига олади. Давлат ва партиянинг ўзи сиёсий ташкилотлар ҳисобланади, яъни улар тўғридан-тўғри ва бевосита кенг кўламда сиёсий ҳокимиятни амалга оширади ва шунга интилади, ҳокимиятни амалга ошириш ёки ҳокимият учун кураш улар фаолиятининг асоси ҳисобланади. Носиёсий ташкилотлар сиёсий ҳокимиятни амалга оширишда деярли иштирок этмайдилар. Уларнинг сиёсийлашув жараёни мамлакат ҳаётининг муайян босқичларидагина содир бўлади.

Сиёсий муносабатлар – сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ва амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда жамиятда қарор топадиган муносабатлар. Сиёсий муносабатлар сиёсий тизимнинг таркибий қисмлари ўртасидаги тўғри ва айланма алоқаларнинг тузилмавий асосини ўзида ифодалайди.

Сиёсий тамойиллар ва меъёрлар ҳам сиёсий тизимнинг таркибий қисми ҳисобланади ва амалда сиёсий тизим доирасидаги сиёсий муносабатларни тартибга солади. **Сиёсий режимлар** бир-биридан қанчалик фарқланса (масалан, авторитаризм ва демократия), тегишли сиёсий тизимлар фаолиятининг асосида ётадиган тамойил ва меъёрлар ҳам ўзаро шунчалик фарқланади.

Сиёсий тамойиллар ва меъёрлар конституция, қонун ва кодекслар орқали мустақамланади. Улар сиёсий муносабатларга катта жўшқинлик бағишлаб, уларни тартибга солади.

Сиёсий онг қонунлар ва сиёсатни амалга ошириш механизмларини билиш имконини беради, инсоннинг атроф-муҳитга ва сиёсий ҳаётга муносабатини шакллантиради, давлат сиёсатининг мақсад ва мазмунини тушунишга ёрдамлашади, сиёсий тизимнинг қолган барча тизимларини мўътадиллаштиради. Сиёсий онг – сиёсатнинг субъектив мезони. Сиёсий фаолиятни акс эттириш даражаси ва шаклларига кўра сиёсий онг тузилишида диалектик жиҳатдан ўзаро боғлиқ икки даража – назарий мафқуралаштирилган ва оддий даражалар фарқланади¹.

Сиёсий маданият жамиятда мавжуд сиёсий тизимнинг таянчи бўлиб хизмат қилади, аҳолининг барча қатламларини бирлаштириш (ёки ажратиш) имконини яратади ва бу билан ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш учун кенг ижтимоий замин тайёрлайди ёки бунга нисбатан аксинча ҳолат юз беради. Сиёсий маданият, шунингдек, тизимга нисбатан ривожланишда қадрият-одатлар устуңлиги ва талабларини тақозо қилади.

Сиёсий маданият – жаҳон умумий маданиятининг ажралмас таркибий қисми. Тарихий-сиёсий ривожланиш жараёнида халқлар сиёсий тажриба ортирадилар. Мазкур тажриба таъсирида инсонларда сиёсий онг шаклланади. Одамларнинг сиёсий онги эса, ўз навбатида, ижтимоий табақалар, халқларнинг сиёсий хулқ-атворини белгилайди. Бинобарин сиёсий маданият уч жиҳатнинг, яъни тарихий-сиёсий тажриба, сиёсий онг ва сиёсий хулқ-атворнинг муштараклигидир².

¹ Одилқориев Ҳ. Ғойибназаров Ш. Сиёсий маданият. Т., 2004. 120-бет.

² Уша жойда. 5-бет.

Сиёсий мулоқот тегишли ахборотнинг тарқалишини ўз ичига олади.

Сиёсий иштирок фуқароларнинг сиёсий тизим ёки муҳолифатни тегишли даражада қўллаб-қувватлашларини ўзида ифодалайди.

2. Сиёсий тизимнинг функциялари. Сиёсий тизимларнинг фаолият кўрсатиш моделлари.

Сиёсий тизимнинг моҳияти уни ташкил этувчи барча қисмлар ва уларнинг ишлаш хусусиятларини тадқиқ этиш жараёнида нисбатан тўлиқ тушунилади ва очилади. Умумлаштириб айтганда, сиёсий тизим жамият мавжудлигининг иқтисодий асослари, ижтимоий тузилиши, демографик ва экологик жараёнлар, аҳолининг саволхонлик даражаси ва маълумотларга эгаллиги, ижтимоий онг ҳолати, маънавий-мафкуравий ҳаёт ва халқаро ҳаётни қамраб олган ҳолда, жамият ҳолатини акс эттиради.

Шундай қилиб, сиёсий тизим моҳияти ва тушунчасининг таҳлили қуйидаги хулосаларга олиб келади:

1) Сиёсий тизим фаолиятининг асосида хусусий ва ижтимоий ҳаёт тафовутлари ётади. Шунинг учун сиёсий тизимнинг асосий вазифаси кишилар фаолияти ва хулқ-атворини тартибга солишдан иборат;

2) Сиёсий тизим аъзолари турли ёки қарама-қарши мақсадларни кўзлашлари мумкин ва бу ҳолат ички зиддиятларнинг манбаи ҳисобланади. Бу зиддиятлар келишув ёки куч ишлатиш йўли билан бартараф қилиниши мумкин;

3) Олий сиёсий намоёндалар ҳамма нарсанин қонуний бўлишига интиладилар (ўзларининг халқ, жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилишлари), бунинг учун ўз аҳволларини оқлайдиган мафқурани яратадилар ва тарқатадилар. Хусусан, юқори доира алоҳида ижтимоий гуруҳлар ва шахсларнинг хусусий манфаатларини ифодаланига ҳаракат қилади;

4) Ҳар қандай сиёсий тизимнинг амал қилиши бошқа сиёсий тизимлар билан у ёки бу даражада алоқаларнинг мавжуд бўлишини тақозо қилади.

Бугунги кун сиёсатшунослик фанида сиёсий тизимлар фаолиятининг илмий таҳлили аналитик модел асосида амалга оширилади. Сиёсатшунослар сиёсий тизимлар фаолиятини яққол тасаввур қилиш ва тушунишга имкон берадиган бир қанча моделларни ишлаб чиққанлар. Улардан иккитаси – америкалик политологлар Д. Истон ва Г. Алмонднинг сиёсий тизимлар назариясининг асосини ташкил этадиган қарашларини кўриб чиқиш мумкин.

Д. Истон «Сиёсий тизим» (1953), «Сиёсий таҳлил чегаралари» (1965), «Сиёсий ҳаётнинг системали таҳлили» (1965) каби тадқиқотларида ҳар қандай сиёсий тизим, шунингдек, бу тизимларнинг асосини ташкил этадиган бошлангич тизимлар таҳлилининг асосларини баён қилди.

Д. Истон сиёсий тизимни унинг воситасида жамиятда қадриятлар (моддий ва маънавий) қатъият билан тақсимланадиган ўзаро муносабатлар сифатида белгилади ва шу заминда, унинг аъзолари ўртасидаги зиддиятлар бартараф қилинишини таъкиллади. Биринчидан, сиёсий тизим жамиятда қадриятларни тақсимлаши керак. Иккинчидан, сиёсий тизим бу тақсимотнинг мажбурий эканлигига фуқароларни ишонтира олиши лозим. Д. Истон талқинидаги сиёсий тизимнинг моделига кўра, сиёсий тизим «кириш» (яъни, тизим

нимани “истеъмом” қилади), унинг мослашув ва сақланиш механизмлари ва функциялари, шунингдек, «чиқиш»га (яъни, у нима ишлаб чиқаради ва қандай ривожланади) эга бўлади. Д. Истон киришнинг икки шаклини ажратиб кўрсатади: талаб ва қўллаб-қувватлаш.

Талаб — жамиятда қадриятларни исталган тарзда тақсимлаш муносабати билан ҳокимият органларига йўналтирилган фикр. Д. Истон талабларнинг бир неча шакллари ажратиб кўрсатади:

а) тақсимловчи (иш ҳақи, иш вақти, таълим олиш, тиббиёт хизмати кўрсатиш шартлари ва бошқа хизматлар ҳақида), яъни бойлик ва хизматларни тақсимлашга тааллуқли барча талаблар;

б) тартибга солувчи (жамоат хавфсизлигини таъминлаш, бозор ва ишлаб чиқарувчилар устидан назорат ва бошқалар ҳақида), яъни тартибга солиш билан боғлиқ бошқа барча талаблар;

в)алоқа қилувчи (сиёсий ахборотларни тақдим этиш, сиёсий кучлардан фойдаланиш ва бошқалар ҳақида), яъни мулоқот ва ахборот соҳасидаги талаблар.

Талаб сиёсий тизимни заифлаштириш тамойилига эга.

Қўллаб-қувватлаш, аксинча, сиёсий тизимни кучайтиришга олиб боради. У сиёсий тизимга ижобий таъсир кўрсатадиган барча фикрлар ва ахлоқнинг барча вариантларини қамраб олади. Солиқларни ўз вақтида тўлаш, ҳарбий бурчни бажариш, раҳбариятга содиқлик, режимни қўллаб-қувватлаш мақсадида ўтказиладиган намоёнлиқлар ва шу кабилар қўллаб-қувватлашнинг намоён бўлиш шакллари деб ҳисобланиши мумкин.

Қўллаб-қувватлаш муҳит талабини тегишли қарорларга айлантирадиган ҳокимият органларининг нисбий барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, ислохотларни амалга ошириш мақсадида амалий чораларни қўллаш учун зарур шарт-шароитлар яратди. Қўллаб-қувватлаш сиёсий ҳамжамият аъзолари ўртасида келишувни таъминлашда алоҳида аҳамиятга эга. Д. Истон сиёсий режим, ҳокимият ва сиёсий ҳамжамиятни сиёсий тизимдаги қўллаб-қувватлашнинг асосий объектлари деб ҳисоблайди. Объектларга мувофиқ равишда у қўллаб-қувватлашнинг уч турини ажратиб кўрсатади:

1) сиёсий тизим таянадиган эркинлик, плюрализм, мулкка эгаллик каби қадриятларни ўз ичига олган ҳолда, барқарор ишончлар мажмуи сифатида тушуниладиган режимни, шунингдек, ҳокимият меъёрлари (конституциявий, ҳуқуқий) ва тузилмаларини қўллаб-қувватлаш;

2) ҳокимиятни, яъни хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлсин, унинг барча институтлари, масалан, маъмурий вазифаларни бажарадиган харизматик дохийларни қўллаб-қувватлаш;

3) сиёсий ҳамжамият, яъни сиёсий меҳнат тақсимоги туфайли ўзаро боғланган шахслар гуруҳини қўллаб-қувватлаш. «**Кириш**» натижасида атроф-муҳитнинг тизимга таъсир кўрсатиш жараёни содир бўлади, бунинг оқибатида унда реакция — қадриятларни тақсимлаш бўйича нуфузли қарорлар кўринишида «**чиқиш**» юз беради.

Ташқаридан олинган ички тургкиларга тизимнинг жавоби қарорлар ва ҳаракатлар шаклида амалга оширилади, янги қонунлар, баёнотлар ҳам улар

қаторидан ўрин олиши мумкин. Қарорларнинг бажарилиши қонун кучи билан таъминланади.

Сиёсий ҳаракатлар бундай мажбурий хусусиятга эга эмас, лекин ижтимоий ҳаётнинг турли томонларига сезиларли таъсир кўрсатади. Улар жамият ҳаётининг турли соҳаларида бошқариш ва долзарб муаммоларни ҳал қилиш чора-тадбирлари тизими шаклида амалга оширилади ҳамда иқтисодий, экологик, ижтимоий ва бошқа сиёсатни ташкил этади.

Шундай қилиб, сиёсий тизим ташқи муҳит билан ҳар томонлама ўзаро боғлиқ муносабатда бўлади. У тушаётган талаб ва қўллаб-қувватлашларни ўзини ўзи бошқаришга эга эканлиги шарти билан тегишли қарорлар ва ҳаракатларга айлантириши керак. Унда кечастган сиёсий жараёнлар ахборотларнинг алмашиш, «кириш»дан «чиқишга»га айланиш жараёнларидир. Сиёсий тизим атроф-муҳитнинг сигналларига жавоб қайтарар экан, бир вақтнинг ўзида жамиятда ўзгаришларни амалга оширади ва барқарорликни қўллаб-қувватлайди. Шу билан бирга, агарда ўзгарувчанлик тизим фаолиятида унинг ўзига хос хусусияти сифатида майдонга чиқса, яшаш ва ўзини сақлаб қолиш, аслини олганда, унинг муҳим белгилари ҳисобланади.

Д. Истон сиёсий тизимнинг ташқи муҳит билан ўзаро таъсирига эътибор қаратишга урғу берар экан, сиёсий тизимнинг жамиятда мувозанатни қўллаб-қувватлашга ёрдам берадиган ички тузилмасига тўхталмайди. Бу унга сиёсий тизим чегараларини аниқ таърифлашга имкон бермади. Яна бир америкалик сиёсатшунос *Г. Алмонд* бу камчиликни бартараф этишга интилиб, «сиёсий тизим» тушунчаси остида «сиёсий қарорлар қабул қилишга алоқадор бўлган барча унсурларни» тушунишни таклиф қилди. У муайян сиёсий функция ва ролларни бажарадиган барча институтларни сиёсий тизим таркибига киритди.

Г. Алмонд, шунингдек, «кириш» ва «чиқиш» функцияларини ажратиб кўрсатди, лекин Д. Истондан фарқли ўлароқ, у ҳар бир сиёсий институт зиммасига муайян сиёсий вазифа юклади.

Г. Алмонд таълимотига кўра, сиёсий тизимнинг тузилиши сиёсий фаолиятни шакллантирадиган ва ҳамма кузатиши мумкин бўлган иш. Унинг фикрича, барча сиёсий тизимлар икки асосий функция мажмуи – «киритиш» ва «чиқариш»ни амалга оширади.

«Киришга оид функцияларга у қуйидагиларни киритди:

- сиёсий умумлаштириш ва жамият аъзолари ўртасида қатнашиш руҳининг тарқалишига ёрдам берадиган нимаики бўлса, қатнашишга жалб қилиш;

- манфаатлар артикуляцияси (талабларнинг шаклланиш жараёни). Манфаатлар гуруҳини амалга оширадиган сиёсий конверсиялар жараёнидаги илк функционал қадам;

- манфаатлар бирлашуви (ҳаракатларнинг муқобил дастурларида талабларни тўлдириш қандай содир бўлади). Талабларни давлат сиёсатининг муқобилларига айлантириш қобиляти;

- ахборот узатиш ва ишонтириш жараёнларини ўз ичига оладиган сиёсий алоқа.

«Чиқиш»га оид функцияларга у қуйидагиларни киритди:

- меъёрлар ишлаб чиқиш;

- суд тартибида меъёрларни қўллаш;
- меъёрларга риоя қилиш устидан назорат.

Шундай қилиб, Г. Алмонднинг фикрича, сиёсий роллар ва функцияларни умумлаштириш ва тақсимлаш орқали нафақат сиёсий тизимнинг ўзи, балки бутун жамиятнинг барқарорлиги ва унинг ўзгарувчан шароитларга мослашуви таъминланади.

3. Сиёсий тизимлар типологияси ва соқнодинамикаси.

Ҳозирги дунёда мавжуд бўлган сиёсий тизимларнинг хилма-хиллиги уларнинг шаклланиш ва амал қилиш жараёнларига тарихий анъаналар, маданият, иқтисодий ривожланиш, фуқаролик жамиятининг етуқлиги, сиёсий шарт-шароитлар ва шу каби кўплаб омиллар таъсир ўтказишини кўрса, у ёки бу омилларнинг устуқлиги уларнинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини тақозо этади. Лекин уларни яқинлаштирадиган, уларнинг универсал механизмлари (роли ва амал қилиш қонуниятлари)ни намоён этишга имкон берадиган нимаки бўлса, назарий ва амалий қизиқиш уйғотали.

Сиёсий тизимларни таснифлашнинг амалий аҳамияти шундаки, улар шарт-шароитларнинг етарли ёки етарли эмаслиги, уларнинг сиёсий институтларнинг ўз сиёсий вазибаларини муваффақиятли бажариш даражасида самарали ишлашини таъминлай олиш-олмаслигини аниқлашга ёрдам беради. Сиёсий тизимлар типологияси турли-туман белгиларни ҳисобга олиш асосида амалга оширилади.

Сиёсий тизимларнинг таснифларидан бири уларнинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатлари характеридан келиб чиқади. Ушбу мезон бўйича улар очик ва ёпиқ сиёсий тизимларга бўлинади.

Ёпиқ сиёсий тизимлар ташқи муҳит билан чекланган даражада алоқага киришади, бошқа тизимларга хос қадриятларга уқувсиз бўлади, ривожланиш имкониятларини тизим ичидан қидиради. Собиқ социализм мамлакатлари бунга мисол бўлиб хизмат қилади.

Очиқ сиёсий тизимлар ташқи дунё билан фаол равишда ресурсларни айирбошлайди, бошқа тизимларнинг илғор қадриятларини муваффақият билан ўзлаштиради, улар ҳаракатчан ва жўшқин хусусиятга эга бўлади.

Француз сиёсатшуноси Ж. Блондеев сиёсий тизимларни бошқарувнинг мазмуни ва шакли бўйича фарқлаб, уларнинг қуйидаги асосий турларини ажратиб кўрсатган:

1) **либерал-демократик тизимлар** сиёсий қарорлар қабул қилишда индивидуализм ва эркинлик қадриятларига асосланадилар;

2) **коммунистик тизимлар** тенглик, ижтимоий адолат қадриятларига асосланадилар;

3) **анъанавий сиёсий тизимлар** бошқаришнинг олигархик шаклларига таянадилар ва иқтисодий ресурслар ва ижтимоий мақомларни нотекис тақсимлашга асосланадилар;

4) **популистик сиёсий тизимлар** ривожланаётган мамлакатларда кўпчиликни ташкил қилади.

Эволюция нуқтаи назаридан, **анъанавий ва замонавийлаштирилган** ти-

зимларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ; ривожланишининг тарихий хусусиятлари жиҳатидан эса, сиёсат ва партиялар инглиз-америкача, европавий-континентал, ривожланган мамлакатларга бўлинади.

Ҳозирги даврда Г. Алмонднинг сиёсий тизимлар типологияси кенг татиқ этилмоқда. У сиёсий тизимларни сиёсий маданиятлар ва сиёсий жараён иштирокчилари ўртасида сиёсий ролларнинг тақсимланиши бўйича фарқлайди ва сиёсий тизимларнинг тўрт турини ажратиб кўрсатади: инглиз-америка, европавий-континентал, саноатлашмаган ва қисман саноатлашган, тоталитар тизимлар.

Инглиз-америкача сиёсий тизимга (АҚШ, Буюк Британия) сиёсий жараёнларнинг давлат, партиялар, манфаатлар гуруҳи ва шу каби иштирокчилари ўртасида сиёсий роль ва функцияларнинг юқори даражада тақсимланиши хосдир. Ҳукмронлик қилиш ва таъсир кўрсатиш сиёсий тизимнинг турли бўғинлари ўртасида тақсимланган. Бу ҳилдаги сиёсий тизим жамиятда умум томонидан эътироф этилган либерал қадриятлар (эркинликлар, хавфсизлик, мулкка эгаллик ва шу кабилар) ҳимоясига асосланган ягона маданият амл қилади.

Европавий-континентал сиёсий тизим тури (Франция, Германия, Италия ва бошқалар) сиёсий маданиятнинг бир бутун олганда умумий илдиэлари ва умумий меросга эга алоҳида қисмлардан иборатлиги билан фарқланади. Уларга эски ва янги маданиятнинг бирга яшashi, жамиятда ўз таъсир кучига эга бўлган турли мафкурадаги хилма хил сиёсий партияларнинг мавжудлиги хос.

Саноатлашмаган сиёсий тизимлар аралаш сиёсий маданият (Осиё, Африка, Лотин Америкаси) – Фарб қадриятлари, этник ва диний анъаналар қоришмасидан иборат. Бу турдаги тизимлар учун ҳокимиятнинг ошқора тақсимланмаслиги хосдир. Армия ва бюрократик аппарат кўпинча қонунчилик функцияларини ўзларига олишади. Қонунчилик органлари суд жараёналарига аралашади. Ушбу тизимга шунингдек, шахсий авторитаризм, ягона партиянинг ҳукмронлиги ва куч ишлатиш имкониятининг етарли даражада юқорилиги ҳам хосдир. Кейинги йилларда ривожланаётган ва кам ривожланган бир қатор мамлакатлар сиёсий саҳнасида пайдо бўлаётган бу сиёсий тизимларда монархиядан тортиб ҳарбий диктатурагача бўлган турли туман режимларни кўрамыз. Аҳоли асосий қисмининг жамиятни бошқаришдан четлатилиши – уларнинг ўзига хос белгиси ҳисобланади.

Қисман саноатлашган сиёсий тизимлар ҳам ўзига хос сиёсий маданиятга эга. Бунга Европа ва Осиёнинг айрим мамлакатлари ҳамда СССР парчаланганидан кейин пайдо бўлган бир қатор МДХ давлатлари тизимини киритиш мумкин. Бу турдаги тизимларнинг умумий жиҳатлари қуйидагилар:

- демократиянинг турли хилларини вужудга келтирувчи сиёсий тизимнинг ижтимоий асоси сифатидаги давлат ва фуқаролик жамиятининг оз ёки кўп даражада ажратилганлиги;

- янги ижтимоий институтлар сонининг ортиб бориш даражаси;
- давлат бошқарувининг рационал-бюрократик хусусияти.

Бу турдаги сиёсий тизимлар давлат ҳокимияти ва бошқарув ташкилотларининг кенг кўламдаги ранг-баранг шакллари ва режимларнинг барча машҳур кўринишларини ўз ичига қамраб олади.

Сиёсий тизимларни сиёсий режимлар, яъни ҳукмронлик хусусияти ва жамиятнинг сиёсий ҳаётини ташкил қилиш тамойиллари бўйича таснифлаш етарли даражада кенг тарқалган ҳисобланади. Ушбу мезонлар **демократик, авторитар ва тоталитар сиёсий тизимлар**, шунингдек, улар оралигидаги турларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Сиёсий тизим ўз навбатида бир қатор **кичик тизимларга** бўлинади. **Мадааний-мафқуравий кичик тизимнинг** мақсади мамлакатда амал қиладиган сиёсий партияларнинг маълум ғоялар ва қарашларга таянишлари билан боғлиқдир. Сиёсий партиялар ўзларининг турли ғояларни жамият тараққиёти йўналишларининг ҳокимият учун кураш услублари ва концепцияларидан келиб чиқиб, илгари суришлари мумкин.

Таъбир жоиз бўлса, шуни таъкидлаш лозимки, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар мамлакатда амал қиладиган ҳуқуқ меъёрларига тўла-тўқис риоя қилсаларгина, ўша жамиятнинг сиёсий тизимида ўз муносиб ўринларига эга бўладилар. Акс ҳолда уларнинг фаолияти давлат томонидан гўхтатиб қўйилиши мумкин.

Бугунгача дунёдаги сиёсий партияларнинг фаолиятларида либерал, консерватив, радикал, миллий, социалистик ва боника турлаги мафқуралар илгари сурилганлиги маълум. Демократик давлат маълум бир концепцияга таянса ҳам, у ёки бу мафқурани давлат мафқураси сифатида белгиламайди.

Жамиятнинг сиёсий тизими ва унинг ташкилий тузилмалари маълум бир сиёсий меъёрга таяниб фаолият кўрсатадилар. Акс ҳолда унинг фаолияти уйғун ва барқарор ривожлана олмайди.

Меъёрий кичик тизим – бу давлат ва сиёсий тузилмалар даражасида тан олинган сиёсий ахлоқ ҳисобланади. Унинг асосий ҳужжати конституция бўлиб, у жамият ва давлат ҳаётининг меъёрларини ўзида ифода этади.

Оммавий ахборот воситалари, коммуникациялар, инфратузилмалар кичик тизими жамият ривожига катта ўрин тутди. Унинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни матбуот, радио ва телевидениеларни ўз ичига олганлиги сиёсий жараёнларни ҳолисона етказиш ва баҳолаш, ҳаққини уни ижросини таъминлашга сафарбар этиш билан белгиланади. Хуллас, сиёсий тизимдаги унинг асосий ўрни сиёсий фаолият билан боғлиқ.

Сиёсий тизимнинг юқорида келтирилган кичик тизимлари бир-бирдан мустақил равишда фаолият кўрсатадилар ва, айни пайтда, улар бир-бирларига ўзаро боғлиқдир. Уларнинг ўзаро уйғун ҳолатдаги фаолияти сиёсий тизимнинг барча механизмларининг нормал ишлашини таъминлайди.

Умумлаштириб олганда, **сиёсий тизимнинг асосий вазифалари** қуйилгилардан иборат:

- жамиятнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаштириш, унинг кундалик ҳаётий фаолияти учун зарурий дастурларни ишлаб чиқиш;
- Қўйилган мақсадларга эришиш учун жамият ресурсларини ва имкониятларни сафарбар этиш;
- Жамият тизими барча элементларини умумий мақсад ва қадриятлар йўлида интеграциялаш ва бирлаштириш;
- Жамият ички ва ташқи хавфсизлигини ва барқарорлигини таъминлаш;

• Жамият аъзоларининг сиёсий онгини шакллантириш, уларни сиёсий иштирок ва фаолиятга мослаштириб бориш.

Легитимлилик деганда ҳақиқий сиёсий ҳаётнинг зарур даражасига расмий-сиёсий ва ҳуқуқий меъёрлар орқали эришиш тушунилади.

Давлатнинг яна бир муҳим белгилари унинг суверен бўлишидадир.

Аввало, бу бизнингча жамиятимизда содир бўлаётган, ҳозирги ўтиш даврида давлат бошқарувининг барча соҳасини ислоҳ қилиш ва тартибга солиш ҳамда уни тобора мустақамлаб, такомиллаштириб боришида ўз ифодасини топмоқда. Бу тўғрида Президент И. А. Каримов қуйидагиларни таъкидлаганлар: “Ўтиш даврида жиловни қўлдан бермаслиги керак. Шундагина у давлат бўлади. Жилов қўлдан кетган жойларда аҳвол қандай аянчли эканини кўриб турибмиз”¹.

4. Ўзбекистонда шаклланаётган сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда сиёсий тизимни шакллантириш, давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасида амалга оширилган муҳим ўзгаришлар ҳам давлатнинг жамият сиёсий тизимини мустақамлашга кучли ижобий таъсир этаётганлигини кўрсатмоқда. Президент И. Каримовнинг: «Биз барпо этаётган давлат, энг аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида бошқа халқлар эришган тажрибаларга, ижтимоий қадриятларга асосланиши лозим»,² деган фикрида мамлакатимизнинг ички сиёсий ҳаёти тўла демократик асосларга эга бўлиши лозимлиги қайд этилганлигини кўрамыз. Ўзбекистонда шаклланган сиёсий хилма-хиллик, кўппартиявийлик унинг сиёсий тизими моҳиятини, мазмунини, асосий йўналишларини белгилаб бермоқда. Республикада энг муҳим масалалар бўйича умумхалқ муҳокамасини ўтказиш, демократиянинг бошқа кўринишлари – фуқаролар йиғилишлари, жамоатчилик фикр-мулоҳазаларини ҳисобга олиш каби воситалар орқали иш юритиш, унинг сиёсий тизими таркибида сиёсатнинг янги субъектлари фаолият кўрсатаётганлиги мамлакатимизда сиёсий тизимнинг ривожланиб ва такомиллашиб бораётганлигини амалда кўрсатмоқда.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан бошлаб бир палатали парламент фаолият кўрсатиб келди. Кейинчалик, мамлакатнинг маънавий шаклланиш йўлидан ишонч билан ривожланиши натижасида мамлакатнинг олий қонунчилик органини ислоҳ қилиш – икки палатали парламентни шакллантиришга жиддий зарурат пайдо бўлди.

Юқори палатага сайланган нақилларнинг асосий вазифаси қуйи палатада тайёрланган қонунларни кўриб чиқиш ва шу муносабат билан тегишли қарорлар қабул қилишдан иборат.

Қуйи палатани ҳуқуқшунослар, сиёсатчилар, иқтисодчилар ва сиёсатни чуқур таҳлил қила оладиган мутахассислар ташкил этади, қуйи палатанинг асосий функцияси қонунлар устида ишлаш ҳисобланади. Юқори палата қуйи палата томонидан тайёрланган қонун лойиҳаларини чуқур ўрганиб, унинг қўлланиш даражаларини аниқлайди, кўриб чиқади ва шу асосда тасдиқлайди.

¹ Қаранг: Каримов И. А. . Биздан озол ва обод Ватан қолсин. Т., 1996.

² Каримов И. А. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., 1995. 9-бет.

СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ

Режа:

1. Ҳокимият тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Сиёсий ҳокимиятнинг тузилиши ва кўринишлари. Сиёсий режимлар типологияси.
3. Сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари.
4. Фуқаролик жамияти ва ҳокимият.

1. Ҳокимият тушунчаси ва унинг моҳияти.

Сиёсатшуносликнинг асосий масаласи «ҳокимият» бўлиб, бу атама жуда кўп маъноларга эга. Табиатшунослар табиат устидан ҳукмронлик қилиш ҳақида, иқтисодчилар хўжалик ҳокимияти ҳақида, файласуфлар жамият объектив қонуларининг ҳукмронлиги ҳақида, ҳуқуқшунослар давлат ҳокимияти ҳақида, руҳшунослар инсоннинг ўз-ўзига ҳукмронлик қилиш, педагоглар эса ота-оналарнинг болалар устидан ҳукмронлиги ҳақида сўз юритадилар.

Ҳокимият сиёсатнинг ўзагини ташкил этади ва ана шу нуқтаи назардан ҳар доим кишиларнинг диққатини тортиб келган. *Н. Макиавелли* сиёсий ҳокимиятнинг давлат ҳокимияти сифатидаги моҳияти ва табиатини асослаб берди. Унинг фикрига кўра, давлат сиёсатининг асосий мақсади ҳар қандай воситалар билан ўз ҳокимиятини кучайтиришдан иборат. Ҳокимиятнинг қуроли ва ҳуқуқ асоси — «якши қонулар» ва «қудратли қўшиқ». Ҳокимият — одамларнинг эҳтиросларини жиловлашга ва уларда фуқаролик фазилатларини тарбиялашга қодир бўлган куч. *Н. Макиавелли* давлат ҳокимияти у ёки бу синфнинг қўлида бўлиши керак эмас, балки давлатни ташкил этувчи барча унсурларни ўзида бирлаштириши лозим, деб ҳисоблаган. *Н. Макиавелли* танқидчилари «унинг ҳокимиятни сақлашда барча воситалар якши», деган тамойилни кескин танқид қиладилар ва уни ҳокимиятнинг куч-қудрат ресурсларига ҳаддан зиёд эътибор берганликда айблайдилар.

Немис файласуфи *М. Вебернинг* изоҳлашига кўра, ҳокимият одамларнинг одамлар устидан ички оқланган зўравонликка асосланган ҳукмронлигидир. Ҳокимиятнинг асосий воситаси — зўравонлик. Сиёсат эса ҳокимиятда иштирок этишга интилишни англатади (12-жадвал).

М. Вебер биринчи бўлиб ҳокимиятнинг ўз хоҳиш-иродасини ўтказиш имконияти сифатидаги моҳиятини очиб берди. Фалсафий ёндашув нуқтаи назаридан, ҳокимият кимгадир амр-фармон бериш, ниманидир тасарруф этиш қобилияти, ҳуқуқи ёки имконияти, одамларнинг ҳуқуқлар, обрў-эътибор, ирода, мажбурлаш сингари воситалар ёрдамида амалга ошириладиган фаолияти ёки хулқ-атворидир.

Ҳокимият таснифи

Ҳокимиятнинг асосий турлари	Иқтисодий; сиёсий; ҳуқуқий; ҳарбий; диний; маънавий; оилавий
Ҳокимиятни амалга ошириш воситалари	Ҳуқуқ; анъаналар; ишонтириш; мажбурланч; манипуляциялар; обрў-эътибор
Ҳокимиятнинг намоён бўлиши ва уни тақшил этиш шакллари	Ҳукмронлик; раҳбарлик; бошқариш; мувофиқлаштириш; ташкил этиш; назорат

Манба: Ғафуров С. М., Ҳайларов А. А., Тўлаганова Н. Ҷ.
Сиёсатшунослик асослари. Уқув қўлланма. Т., 2005.

Сиёсат ижтимоий ўзаро муносабатлар шакли сифатида ҳокимиятда ўз ифодасини топади. Жамият тараққий топиши билан сиёсий муносабатлар ва ижтимоий муносабатлар тобора кучлироқ интеграциялашади, мажбурловчи ҳокимият янада кенгроқ ўрин эгаллай бошлайди.

Сиёсатнинг предмети ҳар қандай ҳокимият эмас, балки оммавий маънодаги ҳокимиятдир. Ўз вақтида Аристотель полисда сиёсий йўлбошчининг обрў-эътиборини ҳокимиятнинг бошқа шаклларида, жумладан, хўжайиннинг қўллар устидан, эрнинг хотин устидан, ота-оналарнинг болалари устидан ҳукмронлигидан ажратишга интиланган эди. Сиёсат, энг аввало, оммавий ҳокимиятга эга бўлиш, уни сақлаб қолишга ва уни бошқариш мақсадида турли жамоалар ташкил этишга интилишдир. Ҳокимият жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди. Пул иқтисодий тизимларда қандай ўрин эгалласа, ҳокимият сиёсий тизимда ана шундай ўрин эгаллайди. Шундай қилиб, ҳокимият ҳақидаги масала — *сиёсатшунослик фанининг асосий масаласи* деб айтиш мумкин.

Ҳокимият тушунчаси сиёсий фан категориялари тизимида марказий ўринни эгаллайди. У сирли, мураккаб ва кўп қиррали ижтимоий ҳодисадир. Уни тушунтиришда илмий адабиётларда хилма-хил ёндашувлар, талқинлар, таърифлар мавжуддир. Биз қуйида ҳокимият тушунчасига оид энг муҳим ёндашувларни кўриб чиқамиз.

1. Ҳокимиятнинг энг кўп тарқалган таърифларидан бири — *позитив-социологик талқиндир* (немис файласуфи ва социологи М. Вебер). Бу талқинда ҳокимият бирор индивиднинг муайян ижтимоий шароитда бошқа индивидга ўзининг иродасини ўтказиш қобилияти сифатида тушунилади. Ҳокимият муносабатларининг асосини ўзаро таъсир доирасига киритиш муносабатлари ташкил этади. Бундай муносабатлар ҳокимият субъекти ва объекти ўртасида қарор топади.

2. Ҳокимиятнинг *теологик (диний нуқтаи назаридан) талқини* (Б. Рассел). Бу талқинда ҳокимият муайян мавсадга эришиш, кўзда тутилган натижаларга эга бўлишнинг диний ёки илоҳий нуқтаи назаридан тафсифланади. Қисқа қилиб айтганда, ҳокимият бу кўзланган мақсадларни рўёбга чиқаришдан иборатдир.

Теологик таърифда ҳокимият кенг маънода талқин этилади. Бунда ҳокимият нафақат кишилар ўртасидаги муносабатларнинг, балки инсоннинг атроф-муҳит билан, худо билан ўзаро муносабатларини ҳам ўз ичига олади.

3. **Бихевиористик талқин.** Бу талқинда ҳоқимият субъект хулқ-атворининг махсус тури сифатида олиб қаралади. Бунда бировлар буюрадилар, бошқалар буйсунадилар.

Бихевиористик ёндашув ҳоқимиятни тушунишни индивидуаллаштиради, уни реал шахсларнинг ўзаро ҳаракатларидан иборат деб қарайди.

Ҳоқимиятнинг кенг тарқалган бихевиористик талқинини Г. Лассуэл таклиф этган. У ҳоқимиятнинг пайдо бўлиши учун дастлабки импульсларни индивидга инсонга хос бўлган ҳоқимиятга интилиш (ирода) ва “сиёсий энергия” эгаллик қилиш ҳисси беради, деб ҳисоблайди. Инсон ҳоқимиятда ҳаётни яхшилаш: бойлик, обрў орттириш, эркинликка, хавфсизликка ва ҳоказоларга эришиш воситаларини кўради.

Шу билан бирга, ҳоқимият бу уни эгаллаш билан ҳузурланишга имкон берадиган мақсад ҳамдир. Сиёсий ҳоқимият сиёсий кучлар интилишларининг тўқнашуви, баланси, яъни мувозанати сифатида қарор топади. Сиёсий кучлар мувозанатининг бузилиши эса жамиятга инқирозлар ва ихтилофлар олиб келади.

4. **Ҳоқимиятнинг психологик талқини** (З. Фрейд, К. Густав Юнг, К. Хорни). Бу талқин ҳоқимиятни реал индивидларнинг хулқ-атвори сифатидаги бихевиористик тушунишдан келиб чиқиб, ушбу хулқ-атворнинг субъектив томонини, кишилар онги ва руҳиятида илдиз отган ҳоқимият манбаини очиб ташлашга ҳаракат қилади. Бу типдаги энг кўзга кўринган йўналишлардан бири – психоанализдир. У ҳоқимиятга интилишни ва, айниқса, уни эгаллашни жисмоний ёки маънавий заифликни субъектив компенсация қилиш вазифасини бажарадиган психик энергия сифатида талқин этади. Ҳоқимият иродаларнинг ўзаро ҳаракати— бировларни буйсунишга, бошқа бировларнинг “ихтиёрий қўшилишга” тайёргарлиги сифатида вужудга келади. Фрейднинг этироф этишича, инсон психикасида шундай тузилмалар борки, улар шахсий ҳимояланганлиги ва тинчлиги учун куллик эркинлигини афзал кўришга мойилик туғдиради.

Умуман психологик ёндашув ҳоқимият механизмлари мотивларини буйруқ бериш – итоат этиш муносабати сифатида тадқиқ этишга ёрдам беради.

5. **Ҳоқимиятнинг тизимли талқини.** Бу талқин ҳоқимиятнинг бихевиористик ва психологик таърифларидан фарқ қилади. Агар бу икки йўналиш реал кузатишларга таяниб ҳоқимиятни тушунишда қуйидан юқорига, индивидлардан жамиятга қараб боришни талаб қилса, тизимли усул эса ҳоқимиятнинг индивидуал муносабатлардан эмас, балки социал тизимдан ҳосил бўлганлигидан келиб чиқади. У ҳоқимиятни тизимли қабул қилган жамоа мақсадларини рўёбга чиқаришга йўналтирилган мажбуриятларни унинг элементлари томонидан бажарилишини таъминлаш қобилияти сифатида олиб қарайди. Тизимли ёндашувнинг айрим вакиллари (К. Дойч, Н. Луман) ҳоқимиятни гуруҳий ихтилофларни тартибга соладиган ва жамиятнинг бирлашишини таъминлашга имкон берувчи социал муомала воситаси сифатида ифодалайди.

6. **Ҳоқимиятнинг тузилмавий-функционал талқини** (Америка социологи Т. Парсонс). Бу талқин ҳоқимиятни тенг бўлмаган субъектларнинг ўзаро му-

носабати, социал ташкилотнинг хусусияти сифатида, инсонлар бирлигининг ўзини ўзи ташкил этиш, уюштириш, сафарбар қилиш услублари сифатида олиб қарайди. Инсоннинг жамоа бўлиб яшашини, кўп кишиларнинг биргаликдаги ҳаётини ҳокимиятсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Жамият турли элементлардан иборат бўлган яхлитликдир. Унинг ўзи қуйидан юқорига қараб тузилади, бошқарадиган ва ижро этувчи социал ролларни табақалаштиради. Ҳокимият – бу ресурсларни, таъсир кўрсатиш воситаларини сафарбар қилишга имкон берувчи социал мақомлар, ролларнинг хусусиятидан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, ҳокимият раҳбар лавозимларни эгаллаш ва муайян функцияларни бажариш билан боғлиқ фаолиятдир. Раҳбар лавозимлар эса оқилона ва нооқилона чора-тадбирлар, рағбатлантириш ва жазолаш ёрдамида кишиларга таъсир қилиш имконини беради.

7. Реляцион таъриф (фр. relation—муносабат). Бу таъриф ҳокимиятни икки шерик ўртасидаги муносабат сифатида олиб қарайди. Бунда улардан бири иккинчисига ҳал қилувчи таъсир ўтказади. Бу ҳолда ҳокимият унинг субъекти ва объектининг ўзаро ҳаракати сифатида намоён бўлади. Субъект муайян воситалар ёрдамида объектни назорат қилади.

Ҳокимиятнинг энг муҳим талқинлари, ёндашувлари ана шулардан иборат. Бу талқинлар бир бирини тўлдирди ва бойитади. Уларга диққат-эътиборни қаратиш ҳокимият назариясини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишнинг зарур шартидир.

Ҳокимият яхлит ва бир бутун ижтимоий ҳодисадир. Бу эса унинг муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигини инкор этмайди. Ҳокимият бир қатор тузилмалардан иборат бўлган ижтимоий ҳодисадир. Унинг таркибига субъект, объект ва ресурслар киради.

Ҳокимиятнинг асосий таркибий қисмларидан бири субъект (актор) дир. У ҳокимиятнинг бевосита ташувчисидир.

Субъект – ҳокимиятнинг фаол, йўналтирувчи қисмидир. У алоҳида инсон, социал гуруҳ, кишиларнинг бирлиги, мисол учун халқ ёки жаҳон ҳамжамияти, давлат институтлари, сиёсий партиялар бўлиши мумкин. Бироқ ҳар қандай инсон ҳокимиятнинг субъекти бўлавермайди. У ҳокимият субъекти бўлиши учун қатор сифатларга эга бўлиши керак. Авваламбор, бу ҳокимликка хоҳиш-истак, кўрсатмалар ёки буйруқларда кўринадиган ҳокимлик қилиш иродасидир. Кўпчилик кишилар ҳокимиятга эгаллик қилишдан қониқиб ҳис этмайдилар. Улар учун ҳокимият ўз-ўзидан бойлик ҳисобланмайди. Кўплар, агар ҳокимият турли имтиёзларни олиш учун имкониятлар очиб бермаганда, умуман, раҳбарлик лавозимларидан ва улар билан боғлиқ бўлган масъулиятдан ўзларини олиб қочган бўлардилар. Улар учун ҳокимиятга интилиш инструментал характерга эга, яъни бошқа бир мақсадга эришиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ҳокимият субъекти раҳбарлик қилишга хоҳиш-истак ва масъулиятни ўз бўйнига олишдан ташқари, у билимдон бўлиши, ишнинг маъно-мазмунини, ўз қўл остидагиларининг ҳолати ва кайфиятини яхши билиши, мавжуд ресурслардан оқилона фойдалана олиши, обрў-эътиборли бўлиши керак. Жамият учун ҳокимият субъектининг уюшқоқлиги жуда ҳам муҳимдир. Албат-

та, ҳокимиятнинг барча субъектларини ушбу сифатлар билан бир хил даражада таъминланган, деб бўлмайди.

Ҳокимият субъектлари мураккаб, кўп қиррали характерга эгадирлар. Унинг бошланғич акторлари – индивидлар ва ижтимоий гуруҳлар, иккинчилари – сиёсий ташкилотлар, энг юқори даражадаги субъектлари эса сиёсий элиталар ва лидерлардир. Ушбу даражалар ўртасидаги алоқалар доимо бир текисда ва силлиқ кетавермайди. Бу алоқалар бузилиши ҳам мумкин. Масалан, лидерларнинг оммадан, ҳатто ўз партиясидан ҳам узилиб қолиш ҳоллари ҳам гоҳ-гоҳ учраб туради.

Ҳокимият субъекти объект билан муносабатларда биринчи даражали роль ўйнайди. У ҳокимият муносабатларини кўрсатмалар (буйруқ) орқали ифодалайди. Бу кўрсатмаларда ҳокимият объектнинг хулқ-атвори, буйруқни бажарганлик ёки бажармаганлик учун рағбатлантирувчи ва жазолаш чоралари кўзда тутилади. Ижро этувчиларнинг муносабати буйруқдаги мавжуд талабларнинг характерига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади.

Объект – ҳокимиятнинг иккинчи муҳим элементидир. У ҳокимият субъекти қарорларининг бевосита бошқарувчисидир. Объект ҳам, худди субъект каби ҳокимиятнинг ажралмас таркибий қисмидир. Бу элементсиз ҳокимиятни тасаввур этиб бўлмайди. Ҳокимиятнинг объектини индивид, социал гуруҳ, синф, жамият ташкил этади.

Ҳокимият субъектининг сифати, фаоллиги жамиятнинг сиёсий маданияти билан белгиланади. Бу маданият қанчалик юқори бўлса, мустабид тузумга эҳтиёж шунчалик кам бўлади.

Ҳокимиятнинг асосини ёки манбаини ресурслар ташкил этади. Бу ресурслар ҳокимият субъекти томонидан ҳокимият объектига илгари сурилган масалага эришиш мақсадида таъсир кўрсатиш учун фойдаланилади. Ресурслар кишиларни рағбатлантириш, жазолаш ёки ишонтиришда қўлланилиши мумкин.

Ҳокимият ресурслари хилма-хилдир. Улар илмий адабиётларда бир неча турларга, авваламбор, утилитар, мажбурловчи ва меъёрий ресурсларга бўлинади.

Утилитар ресурслар – бу кишиларнинг кундалик эҳтиёжлари ва талабларини қондириш билан боғлиқ бўлган моддий ва бошқа ижтимоий воситалардир. Бу воситалардан кишиларни рағбатлантириш учун ҳам, жазолаш учун ҳам фойдаланилади.

Мажбурловчи ресурслар – бу маъмурий жазолаш билан боғлиқ бўлган воситалардир. Бу воситалардан, одатда, утилитар ресурс иш бермай қолганда фойдаланилади.

Меъёрий ресурсларга инсоннинг ички дунёси, қадриятлар ва хулқ-атвори таъсир кўрсатувчи воситалар киради. Улар бўйсунувчиларга раҳбар ва ижро этувчиларнинг манфаатларини тушунтиришга, ҳокимият субъекти ҳаракатларининг маъқулланишини, унинг талаблари қабул қилинишини таъминлашга қақирилгандир.

Илмий адабиётларда ҳокимиятнинг ресурсларини инсон ва жамият фаолиятининг муҳим соҳалари – сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий, социал, мада-

ний-ахборот, куч ишлатувчи соҳаларга биноан туркумлаштириш ҳам кенг тарқалган.

Сиёсий-ҳуқуқий ресурслар — бу ижтимоий тартибни, хавфсизликни, бақарорликни, фуқароларнинг тинч-осойишталигини, жамиятнинг яхлитлиги ва бир бутунлигини таъминловчи воситалардир. Бу воситаларга дастурий ҳужжатлар, Конституция, қонунлар ва уларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва амалга ошириш билан боғлиқ бўлган масалалар киради.

Иқтисодий ресурсларга ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш учун зарур бўлган моддий бойликлар, уларнинг умумий эквиваленти сифатида пуллар, техника, унумдор ерлар, ер ости қазилма бойликлари ва ҳоказолар киради.

Социал ресурслар — социал стратификациядаги социал мақом ёки ранг, ўриннинг амалга оширилиши ёки пасайиши қобилиятидир. Бу ресурслар қисман иқтисодий ресурсларга мос келади. Масалан, даромад ва бойлик иқтисодий ресурслар бўлиши билан бирга социал мақомни ҳам тавсифлайди. Бироқ социал ресурсларга лавозим, обрў, маълумот, медицина хизмати, ижтимоий таъминот каби кўрсаткичлар ҳам киради.

Маданий-ахборот ресурсларини билим ва ахборот ҳамда уларни олиш ва тарқатиш воситалари: фан ва таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқалар ташкил этади. Таниқли америкалик олим О. Тоффлернинг эътирофи этишича, XX аср охири — XXI асрнинг бошларида **билим ва ахборот** ҳокимиятнинг муҳим ресурсига айланади. Ҳозирги кунда постиндустриал мамлакатларда билим ва ахборот ҳокимият амал қилишининг ҳал қилувчи омилига айланди. Анънавий куч ва бойлик ўзининг илгариги таъсирини йўқотмоқда. Ким билим ва ахборотга эга бўлса, ўша чинакамига ҳукмронлик қилади.

Куч ишлатувчи ресурслар — бу қурол-яроғ, жисмоний мажбурловчи муассасалар ва бунинг учун махсус тайёрланган кишилардир. Уларнинг ўзагини армия, полиция, хавфсизлик кенгаши ташкил этади. Ресурсларнинг мазкур кўриниши ҳокимиятнинг азалдан энг самарали манбаи ҳисобланган. Сабаби, унинг фойдаланиши инсонни олий қадриятлар — ҳаётдан, эркинлик ва мол-мулкдан маҳрум қилишга қодирлигидир. Ҳокимиятнинг турли ресурслари, одатда, унинг субъектлари, аввало, давлат идоралари томонидан комплекс равишда қўлланилади.

Демографик ресурслар — ҳокимиятнинг махсус ресурсларидир. Бу ресурс бошқа ресурсларни ишлаб чиқарувчи универсал, кўп функцияли ресурсдир. Инсон моддий бойликларнинг яратувчиси, аскар ва партия аъзоси, билим ва ахборотнинг эгаси ва тарқатувчисидир. Шахс ўзининг кўп сонли қирраларидан бирида, бировнинг иродасини амалга оширувчи восита сифатида фойдаланилганда ҳокимиятнинг ресурси бўлиб юзага чиқади. Умуман, инсон нафақат ҳокимиятнинг ресурси, балки унинг субъекти ва объектидир.

Ҳокимият — бой ва хилма-хил шаклларда, даражаларда кўринадиган ижтимоий ҳодисадир. Бу кўринишлар илмий адабиётларда қандай ресурсларга асосланишига кўра, сиёсий, иқтисодий, социал, маданий-ахборот, мажбурловчи ҳокимиятларга ажратилади.

Ҳокимиятнинг энг асосий ва ўзига хос кўринишларидан бири **сиёсий ҳокимиятдир**. У жамият ҳаётида алоҳида ўринни эгаллайди. Бу шу билан белгиланадики, сиёсий ҳокимият жамият ва давлат ҳаётини бир бутунлигича ва яхлитлигича қамраб олади, уни йўналтиради ва тартибга солади, ҳокимиятнинг бошқа барча кўринишларини бирлаштиради, уларни халқ манфаатларига бўйсундиради. Сиёсий ҳокимиятсиз ҳаётни тасаввур этиб бўлмайди. Уси жамиятда тартибсизлик, бошбошдоқлик ва ўзбошимчалик бошланади. Шунинг учун ҳам сиёсий ҳокимиятнинг асосий мақсади – ижтимоий ва давлат ҳаётини тартибга солиш ва бошқаришдир.

Сиёсий ҳокимият – у ёки бу восита: обрў, ҳуқуқ, зўрлик ёрдамида халқ иродасини амалга ошириш кишиларнинг фаолияти, хулқ-атвориغا белгиловчи таъсир кўрсатиш қобилияти ва имкониятидир.

Сиёсий ҳокимият қатор хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар қуйидаги белгиларда ўз ифодасини топади:

- **легитимлиги**, яъни давлат миқёсида куч ишлатишдан фойдаланишнинг легаллиги;

- ҳар қандай бошқа ҳокимият учун қарорларнинг **мажбурийлиги**, истаган ижтимоий жараёнларга таъсир кўрсата олиш хусусияти. Сиёсий ҳокимият қудратли корпорациялар, ОАВ ва бошқа муассасаларнинг таъсирини, агар бундай таъсир қонунга зид бўлса, чеклаши ёки уларни умуман тугатиши мумкинлиги;

- **олмавийлиги**, яъни умумийлиги ва дахлсизлиги. Бунинг маъноси шуки, сиёсий ҳокимият майда, контакт гуруҳларда мавжуд бўладиган шахсий ҳокимиятдан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ ёрдамида барча фуқароларга бутун жамият номидан муурожаат қила олиши;

- **марказлашганлиги**, яъни қарорлар қабул қилиш ягона марказининг мавжудлиги. Бозор иқтисодиётига асосланган демократик жамиятда сиёсий ҳокимиятдан фарқ қила бориб, иқтисодий, социал ва маданий-ахборот ҳокимиятнинг кўп марказлилиги. Бунда кўплаб мустақил мулкдорлар, ОАВ, ижтимоий фондлар ва бошқаларнинг мавжуд бўлиши назарда тутилади;

- **ресурсларнинг хилма-хиллиги**, яъни сиёсий ҳокимиятнинг нафақат мажбурловчи, балки иқтисодий ва маданий-ахборот ресурсларидан ҳам фойдалана олиш имконияти.

Сиёсий ҳокимият жамиятда яқка ҳолда эмас, балки ҳокимиятнинг бошқа кўринишлари: иқтисодий, социал, маданий-ахборот, мажбурловчи ҳокимиятларга таянган ҳолда ҳаракат қилади.

Иқтисодий ҳокимият – ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан бири ҳисобланади. У сиёсий ҳокимиятдан фарқ қилади. Иқтисодий ҳокимият ресурслар устидан назорат қилиш, турли-туман моддий бойликларга эгаллик қилишни англатади. Бу ҳокимият жамият тараққиётининг одатдаги, нисбатан тинч даврларида ҳокимиятнинг бошқа кўринишлари орасида устуворлик қилади. Сабаби, иқтисодий назорат – бу инсон ҳаётининг бирор соҳасини шунчаки назорат қилиш эмас, балки жамиятнинг барча мақсадларига эришиш воситалари устидан назорат қилишдир.

Ҳокимиятнинг мустақил кўринишларидан яна бири – **социал ҳокими-**

ятдир. У иқтисодий ҳокимият билан чамбарчас боғланган. Агар иқтисодий ҳокимият моддий бойликларни тақсимлаш қобилиятини англатса, социал ҳокимият эса социал зинапоядаги ўринларни – мақомлар, лавозимлар, имтиёзларни тақсимлаш қобилиятини англатади.

Ҳозирги замон давлатлари катта социал ҳокимиятга эгадирлар. Улар социал сиёсат ёрдамида аҳоли кенг қатламларининг ижтимоий аҳволини яхшилашга сезиларли таъсир кўрсатишлари мумкин.

Маданий-ахборот ҳокимияти – бу илмий билимлар, ахборотлар ва уларни тарқатувчи воситалар орқали кишилар маънавий дунёси устидан назоратдир. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг бу обрў асосидаги итоаткорлик билан боғлиқ бўлган ахлоқий, диний ва бошқа кўринишлариدير. Ҳозирги кунда илғор мамлакатларда маънавий таъсир этишининг барча кўринишлари орасида илмий-ахборот ҳокимияти биринчи ўринга чиқмоқда. Билим ҳукумат қарорларини тайёрлашда, кишиларнинг онгига бевосита таъсир этишда кенг фойдаланилмоқда. Бундай таъсир кўрсатиш ижтимоийлашув муассасалари (таълим, ОАВ) орқали амалга оширилмоқда. Ахборот ҳокимияти турли-туман мақсадларга хизмат қилишга қодир. У ҳукумат фаолияти ҳақида нафақат объектив хабарларни тарқатишга, ноҳолисона, ноаниқ хабарларни ташвиқот-тарғибот қилиб, кишилар онги ва хулқ-атворини тўғри йўлдан чалғитишга ҳам хизмат қилиши мумкин.

Мажбурловчи ҳокимият – мажбурловчи ресурсларга таянадиган ва мажбурий куч ишлатишни қўллаш ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилиш ёрдамида кишилар устидан назорат қилишдир. У иқтисодий, маданий-ахборот ҳокимияти етарли бўлмаганда амал қиладиган, уларни тўлдирадиган ҳокимиятдир. Куч ишлатишга таяниш – мажбурловчи ҳокимиятнинг муҳим хусусиятидир. Бундан мажбурловчи ва сиёсий ҳокимият айнан бир нарса экан, деган хулосани чиқармаслик керак.

Мажбурловчи ва сиёсий ҳокимиятни айнан бир нарса деб тушуниш ўринли эмас. Куч ишлатишга, мажбурлашга сиёсий ҳокимият ҳам таяниши мумкин. Масалан, жиноий гуруҳларни тугатишда, ташқаридан бўладиган босқинчилик ҳаракатларини бартараф этишда мажбурловчи ресурслардан фойдаланилади. Бу билан уни мажбурловчи ҳокимият билан айнан бир нарса деб бўлмади.

Сиёсий ҳокимият мажбурловчи ҳокимият сингари фақат куч ишлатувчи, мажбурловчи (жисмоний, моддий, руҳий) ресурсларга таяниш билан чекланиб қолмайди. У ижтимоий муаммоларни ҳал этишда иқтисодий, социал ва маънавий-ахборот ресурсларига ҳам таянади. Шунинг учун ҳам, мажбурловчи ҳокимиятни сиёсий ҳокимиятдан фарқламоқ керак.

Ҳокимият кўринишлари юқорида қайд этилганлар билан чекланмайди. У субъектига кўра, давлат, партия, армия, касаба уюшмалари, оила ва бошқалар ҳокимиятига; қандай функцияларни бажаришига кўра – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига; ҳокимият субъекти ва объекти ўзаро ҳаракатининг устунлигига кўра – демократик, авторитар ва тоталитар ҳокимиятларга бўлинади. Шунингдек, ҳокимият тарқалиш кенглиги бўйича халқаро ташкилотлар; макро даражада давлатнинг марказий органлари; мезо да-

ражада вилоят, туман ташкилотлари; микро даражада бошланғич ташкилотлар ҳоқимиятларига ажратилади.

Сиёсий ҳоқимиятга қуйидаги бир қатор белгилар хос:

1) сиёсий ҳоқимият жамиятда ижтимоий муносабатлар ифода этилишининг зарур шакли сифатида юзага келади ва қарор топади. Сиёсий ҳоқимият ўз моҳиятида ҳукмронлик субъекти билан объект ўртасидаги қарама-қаршиликни мужассам этади;

2) ҳоқимият хатти-ҳаракатларда, субъектларнинг ўзаро муносабатларида амалга ошириладиган имкониятдир. Уни ўзлаштириб олиш мумкин эмас. Ҳоқимиятни эгаллаш, уни бир қўлдан бошқасига ўтказиш бировларнинг бошқаларга ўз истак-иродаларини зўрлаб тиқиштириш, уларнинг хулқ-атворини бошқариш қобилиятини шакллантирувчи ва амалга оширилишини таъминловчи воситаларнинг муайян йиғиндисини эгаллаб олиш ёки ўтказишдан бошқа нарсани англамайди;

3) сиёсий ҳоқимият ижтимоий тизимнинг, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ҳосиласидир;

4) сиёсий ҳоқимият мажбурлаш билан боғлиқ. Шунга қарамай, уни фақат мажбурлаш воситасида ёки жисмоний зўравонлик орқали амалга ошириш мумкин эмас. Мажбурлаш ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг воситаси, жамиятнинг бошқаришнинг энг муҳим омили бўлиб хизмат қилади. Ҳоқимиятнинг асосий жиҳати одамларнинг ижтимоий ҳаётини бошқаришдир.

2. Сиёсий ҳоқимиятнинг тузилиши ва кўринишлари. Сиёсий режимлар типологияси.

Сиёсий ҳоқимият турли кўринишларда мавжуд бўлади ва фаолият кўрсатади: давлат ҳоқимияти, партия ҳоқимияти, минтақавий ҳоқимият ва ҳоказо. Уларнинг энг ривожлангани давлат ҳоқимиятидир.

Давлат ҳоқимияти – ҳоқимиятнинг кўпроқ синфий табиатга эга бўлган, махсус мажбурлаш аппаратига суянадиган ва ҳамма учун мажбурий қонунлар чиқаришда ҳамда бошқа норматив ҳужжатларни тасдиқлашда монополияга эга бўлган шакли.

Ҳар қандай сиёсий ҳоқимиятнинг зиммасига муайян вазифалар юклатилган. Улардан айримларини ажратиб кўрсатамиз:

- Жамиятда муайян ижтимоий гуруҳларнинг ҳукмронлигини таъминлаш;
- Одамларнинг ижтимоий ҳаётини бошқариш;
- Жамиятнинг яхлитлиги ва бирлигини сақлаш.

Ҳуқуқий давлат сиёсий ҳоқимиятнинг ўзига хос белгиларини, функциялари ва ривожланиш тамойилларини кузатиб боришга, уларнинг салбий оқибатлари ва қирраларини бартараф этишга мажбур. Масалан, мажбурлаш ҳар қандай сиёсий ҳоқимиятнинг ўзига хос белгиси ва функциясидир: жамият фақат ижобий рағбатлантирувчи омиллар, шунингдек, фақат зўравонлик ва пулга асосланган тамойиллар негизида фаолият кўрсата олмайди.

Ҳуқуқий давлатнинг вазифаси – ижобий рағбатлантирувчи омиллар билан мажбурлаш ўртасидаги метёрни сақлаб туриш. Мана шунинг ўзи сиёсат-

дир, зеро, сиёсат, энг аввало, тинчлик ўрнатиш, мумкин бўлган нарсага эришиш санътидир. У ижтимоий ҳаракатга келтирувчи кучлар билан ижтимоий манфаатлар ўртасидаги оқилтона мувозанатни ўрнатишга даъват этибгина қолмай, балки шунга мажбур ҳамдир. Сиёсатда энг асосийси, ҳокимиятни эгаллашгина бўлиб қолмай, балки ундан давлат ва жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш, юзага келаётган янги талабларни ҳисобга олиш ва шу тарзда ўзини мустақамлаш ҳамдир. Шунинг ҳам назарда тутиш лозимки, ҳокимият қанча муваффақиятли фаолият кўрсатса, ўзи ҳақида шунча кам сўзлайди ва ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш эҳтиёжи ҳам кам бўлади.

Ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида сиёсий тизимларнинг амал қилиш усулини намён этадиган асосий категориялардан бири — *сиёсий режим* (лотинча *regimen* — идора усули). Сиёсий режим феномени таҳлилига фуқаролик жамиятига асосланган ҳолда киришиш лозим бўлади.

Сиёсий кучлар фуқаролик жамиятидан келиб чиқди. Фуқаролик жамиятининг нечоғлик ривожланганлиги демократик сиёсий режим вужудга келишининг асосларидан бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий режим — давлатнинг алоҳида шакли учун хос бўлган сиёсий муносабатлар, ҳокимият органлари томонидан қўлланадиган усул ва воситалар, давлат ҳокимияти ва жамиятнинг қарор топган муносабатлари, мафқуранинг ҳукмрон шакллари, ижтимоий ва синфий ўзаро муносабатлар, сиёсий маданият ва тафаккур турларининг мажмуи. Сиёсатшунослик фани сиёсий режимнинг уч асосий шаклини ажратиб кўрсатади: демократик, авторитар, тоталитар.

Кўпчилик сиёсатшуносларнинг фикрича, сиёсий режимга жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва демократия, мавжуд ҳуқуқлар ва фуқаролар эркинлиги ҳолатини ўзида акс эттирувчи қатор мезонлар хос. Улар жумласига қуйидагилар киритилади:

- давлат раҳбарининг сиёсий раҳбарлик тизимидаги ўрни ва вазифалари;
- вакиллик муассасаларини шакллантириш тартиби ва усуллари;
- сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ва ижтимоий ҳаракатларнинг ҳолати, таъсири ва шарт-шароитлари;
- шахснинг ҳуқуқий мақоми, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳолати ва кафолатлари;
- ошқора ахборот олиш учун объектив манбаларнинг мавжудлиги.

Сиёсий режимларнинг амал қилишини таҳлил этиш уларнинг бирортаси ҳам соф кўринишда мавжуд бўлмаган, деган хулосага олиб келади. Дунёда сиёсий режимларнинг доимий эволюцияси — инқилоблар, ҳарбий тўнтаришлар, референдумлар ва шу кабилар воситасида улардан бирининг ўрнига бошқаси келиши содир бўлиб туради. Шунингдек, аввалги режимларга қайтиш, яъни тескари ҳаракат ҳам хосдир.

Сиёсий режимларнинг барча шакллари ўз кўринишларини турлича ўзгартирган ҳолда у ёки бу мамлакатда мавжуд бўлиб келган ва ҳозирда ҳам мавжуд. Улар ҳамиша фуқаролик жамияти ва ушбу сиёсий тизимларнинг ҳақиқий ҳолатини ўзида ифодалаган ва ифодалайди.

Сиёсий режимларнинг энг кўп тарқалган кўринишлари — тоталитар, авторитар ҳамда демократик режимлардир (13-жадвал).

Сиёсий режимнинг алоҳида хусусиятлари

Сиёсий режим куйдагиларни таъминлайди	Сиёсий режим куйдагилар орқали аниқланади
Сиёсий ҳокимиятнинг барқарорлиги	Ривожланиш даражаси ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг интенсивлиги
Фуқароларни бошқариш, сиёсий муносабатларнинг ҳокимият учун мақбул динамикаси ва йўналиши	Ҳукмрон элитанинг шаклланиганлиги
Сиёсий мақсадларга эришиш, ҳукмрон доиранинг маффаатларини амалга ошириш	Бюрократия (мансабдор шахслар аппарати)га муносабатнинг аҳволи
	Ижтимоий-сиёсий афандларнинг ривожланганлиги, жамиятда ҳукмрон бўлган сиёсий оғ и ва сиёсий маданият даражасининг баландлиги
	Жамиятда устувор бўлган легитимлик типи

Маъба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

Тоталитар режим – сиёсий диктатура шаклларида бири. Мазкур терминга фақат салбий баҳо бериш нуқтаи назаридан қарамаслик керак. Бу – тегишли назарий таърифни талаб қиладиган илмий тушунча. Дастлаб «тотал давлат» тушунчаси ижобий аҳамият касб этди. У миллат билан айнан бир хилда ўз-ўзидан вужудга келадиган, сиёсий ва ижтимоий-сиёсий омиллар ўртасидаги тафовутлар барҳам топадиган давлат маъносини билдирар эди. Бу тушунчанинг ҳозирги талқини биринчи марта фашизмга таъриф бериш учун таклиф этилди. Кейин у совет ва унга ўхшаш давлатлар моделига кенг татбиқ этилди (14-жадвал).

Тоталитаризмнинг асл белгилари уни авторитар режим билан қиёсланда яққол намоён бўлади. Тоталитаризм шароитида давлат ижтимоий ҳаёт-

14-жадвал

Тоталитаризмнинг илдишлари

Келиб чиқиш сабаблари	Шаклланиш шартлари	Пайдо бўлиш асослари
Революция	Ўрнатилган ижтимоий тузилмаларни кескин синдириш, турли ижтимоий гуруҳларнинг маргинализацияси (мажруҳланиши)	Замонавий оммавий ахборот воситалари ва улар истеъмолчиларининг пайдо бўлиши
Ҳарбий мағлубият	Сиёсий ҳокимиятнинг инқирози	Сиёсий ва ижтимоий жараёнлар бошқарувида таъсир эта оладиган оммавий сиёсий партияларнинг вужудга келиши
Ички келишмовчиликлар	Фуқаролик жамиятининг бузилиши	Жамият устидан давлат бошқарувини ўрнатишда тажриба орттириш, ижтимоий муаммоларни миллионлаб одамларни сафарбар қилиш орқали ҳал этиш
Четдан тикиштириш	Сиёсий онтнинг эврилиши	Репрессия ва қийнаш аппаратини барпо этиш имкониятининг мавжудлиги

Маъба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

нинг барча соҳалари устидан ялпи ҳукмронлик қилишга интилади (15-жадвал). Тоталитаризм вужудга келишининг энг муҳим сабаблари қуйидагилардан иборат:

- фуқаролик жамиятининг бутунлай сиёсий жамиятга сингиб кетиши;
- ижтимоий ҳаётни ҳаддан ташқари рационализация қилиши;
- индивидуал ва оммавий психологиянинг ўзига хос хусусиятлари.

15-жадвал

Тоталитаризмнинг сиёсий режим сифатидаги хусусиятлари

Ўзига хос жиҳатлари	Асосий кўринишлари	Тоталитаризмнинг асосий белгилари
Жамиятнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган мафқуранинг мавжудлиги	“Сўл” тоталитаризми (сталинизм, маонизм)	марказлаштирилган бошқарув ва иқтисодий соҳага раҳбарлик қилиш
Давлат органлари билан узвий боғлиқ бўлган ягона партиянинг ҳукмронлиги		ижтимоий соҳадаги ҳар бир шахс ҳулқ-атворини умумий назорат қилиш тизимининг мавжудлиги
Доимий ёки маълум вақт давомида такрорланиб турадиган ва ички сиёсатнинг қуроли ҳисобланадиган репрессия	“Ўнг” тоталитаризми (итальян фашизми, герман национал социализми)	ягона партиянинг раҳбарлик роли ва унинг сиёсий соҳадаги диктатурасини эътироф этиш
Оммавий ахборот воситалари устидан давлатнинг тўла ҳукмронлиги, плюрализмнинг мавжуд бўлмаслиги		расмий мафқуранинг маънавий соҳада ҳукмронлиги ва жамият аъзоларига мажбуран қабул қилирилиши
Иқтисодиёт устидан давлатнинг қаттиқ назорати		оммавий ахборот воситаларининг партия ва давлат қўлида бўлиши
Муҳолифат фаолият юритиши учун имкониятнинг йўқлиги		барча қуроли кураш воситаларининг партия ва давлат қўлида марказлашуви

Маълумот: Политология. Учебник (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

Тоталитар режимнинг бошқа режимлардан ажралиб турадиган ўзига хос жиҳати шундаки, бу ерда террор ва қўрқувдан нафақат ҳақиқий ёки тасаввур қилинган душманларни қўрқитиш ва маҳв этиш, балки оммани бошқаришнинг кундалик одағий воситаси сифатида фойдаланилади.

Тоталитар режимнинг яхлитлиги партия, доҳий ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини гўёки тамомила ўз қомига тортиб, улар устидан тўлиқ назорат ўрнатишидагина эмас, шу билан бирга, аксарият халқ оммасининг партия раҳбарияти ёки доҳийнинг асосий мақсадлари, кўрсатмалари, мўлжалларини муқаддас билиб, ишонишида ҳам кўринади. Ҳар иккала томон гўёки универсал мақсадга эришиш учун тотал бирликка айланиб кетган. Шу нуқтаи назардан, Россиядаги – коммунизм, Германиядаги – национал социализм, Италиядаги – фашизм режимларини соф тоталитар режимлар, деб ҳисоблаш мумкин.

Авторитар режим бир киши ёки бир гуруҳ кишиларнинг қаттиққўллик билан ҳокимиятни бошқариши демакдир. Авторитар режимнинг асосий моҳияти шундаки, бунда жамият аъзоларига жуда ҳам кам сиёсий эркинликлар берилган бўлиб, улар сиёсатга тааллуқли бўлмаган ишларни қилишларига руҳсат этилади (16-жадвал).

Авторитаризмнинг ўзига хос хусусиятлари

Авторитаризмнинг ўзига хос жиҳатлари	Авторитаризмнинг тоталитаризмдан фарқи
Ҳокимиятнинг сиёсий лидер ёки маълум бир гуруҳ қўлида тўпланиши	Аниқ ишлаб чиқилган мафкуранинг муҳим эмаслиги
Давлат қўлида фақатгина муҳим ва ҳал қилувчи механизмларнинг мавжудлиги	Жамиятнинг барча жабҳаларига кириб боровчи давлат таъсирининг йўқлиги ва жамиятдаги жараёнлар устидан тотал бошқарувнинг мавжуд эмаслиги
Алоҳида фуқароларнинг, шунингдек, ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг сиёсий ҳуқуқлари ва сиёсий ҳатти-ҳаракатларини чегааралаш ва ҳақий тартибга солиш	Шахсий ҳаётга аралашшдан бош тортиш
Фуқароларга давлат томонидан таъқиқланмаган ҳамма ишга рухсат бериш	Манфаат ва кучларни кутбланиш ва парокандалаш имкониятининг мавжудлиги
Демократиянинг баъзи белгилари (сайёловлар, парламент курашлари) нинг мавжудлиги	Иқтисодиётга нисбатан сиёсий тизимларнинг катта автономияси, иқтисодиётни марказлашган ҳамда бо зор муносабатлари доирасида ушлаб туриш

Маъба: Политология. Учебник (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

Демократик режим эса, аксинча, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари таъминланган, сиёсий эркинликлардан бемалол фойдалана оладиган режимдир. Демократик режимнинг асосий моҳиятини қисқача шундай таърифлаш мумкин: жамият аъзолари қонулар билан тақиқланмаган барча ишларни қилишлари мумкин.

Қуйидаги жадвалда тоталитар, авторитар ва демократик режимларнинг асосий фарқли жиҳатларини билиб олиш мумкин (17-жадвал):

3. Сиёсий ҳокимиятнинг легитимлиги ва турлари.

Легитимлик атамаси ўзининг луғавий мазмунига кўра французча *legitimite* сўзидан келиб чиққан бўлиб, у қонуний деган маънони англатади. Ҳокимият легитимлиги, одатда, унинг қонунийлиги ва адолатлиги фуқаролар томонидан ижобий баҳоланишини ва ихтиёрий тан олиншини англатади.

Легитимлик ва легалликни айнан бир хил тушунчалар деб бўлмайди. Улар бир-бирларига мос келмайдиган тушунчалардир. Агар легаллик ҳокимиятнинг ҳуқуқий асосланишини, унинг ҳуқуқий меъёрларга мос келишини англатса, легитимлик – бу халқ томонидан билдирилган ишонч, ҳокимиятни оқлаш ва қўлаб-қувватлашдир.

Ҳокимиятнинг легитимлиги ўз мазмун-моҳиятига кўра хилма-хил турларга бўлинади.

Ҳокимият легитимлигининг учта мумтоз турини (М. Вебер) ажратиб кўрсатиш мумкин. Бу турлар қуйидагилардан иборат:

1) **Анъанавий легитимлик.** У азалдан ўрнатилган тартибларнинг бузилмаслиги ва муқалласлигига бўлган ишончга, ҳокимиятга бўйсуниб урф-одатларига биноан қарор топади. Унинг негизини сиёсий анъаналарга, урф-одатларга ишонч ташкил этади. Анъанавий легитимлик монархияларга хос хусу-

Сийосий режимиларнинг турлари ва улар ўртасидаги тафовутлар

№	Мезонлар	Демократик режим	Тоталитар режим	Авторитар режим
1	Қонуничлик	Қонуларнинг ривожланган тизими	Қонулар тизими жуда оз	Қонулар тизими жуда кам ишлаб чиқилган
2	Ҳуқуқ ва эркинликлар	Қонун билан тақиқланмаган барча нарсаларга рухсат этилган	Ҳокимият томонидан белгиланган нарсаларгагина рухсат берилган	Сийосатга алоқаси бўлмаган нарсаларгагина рухсат берилган
3	Давлат раҳбарининг ваколатлари	Қонун билан қатъий чекланган	Амалда чекланмаган	Аслида чекланмаган
4	Ҳокимиятларнинг бўлиниш принципи	Амалга оширилган	Рад қилинади	Юзаки эътироф этилади
5	Ҳокимиятнинг вакиллик органлари	Кенг доирадаги ваколатларга эга	Қўғирчоқ мақомида ёки мавжуд эмас	Қўғирчоқ мақомида
6	Ҳокимиятнинг маҳаллий органлари ваколатлари	Энг юқори даражада	Энг кам даражада	Номиятигина кенг
7	Партиялар	Кўппартиявийлик	Ҳукмрон партия давлат партияси ҳисобланади	Оммавий сийосий ягона партия
8	Мафкура	Сийосий плюрализм (хурфикрлик)	Ягона мафкура ҳукмронлиги	Расмий ягона мафкура
9	Ҳуқуқ-тартибот органлари	Қонун билан қатъий чекланган	Оммавий сийосий қатагонларни амалга оширади	Яширин сийосий қилдирув амалга оширилади
10	Мухолифат	Ошқора фасолият курсатиши	Тақиқланган	Инкор қилинади

Маъба: Фафуров С. М., Ҳайдаров А. А., Тўлаганова Н. Ў. Сийосатшунослик асослари. Ўқув қўлланма. Т., 2005.

сиятдир. Бунда кўп асрлик анъаналарга, ҳокимиятнинг кўп асрлик турлари-га, ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтишига, фуқароларнинг ҳукмдорларга сўзсиз бўйсуниларига, улар ўртасидаги мунобатларнинг норасмийлигига асосланади.

Анъанавий легитимлик тарихий жараён давомида қатор ўзгаришларга юз тутган бўлса-да, уни бугунги кунда ҳам кузатиш мумкин.

2) **Харизматик легитимлик** (юнонча «харизма» – худо томонидан инъом этилган илоҳий қобилият). Бу легитимлик раҳбарнинг ҳаддан ташқари илоҳий қобилиятига, фавқулодда истисоддига, яъни харизмасига ишонишга асосланади. Унинг негизини тарихий анъаналар эмас, балки шахсга халқнинг чексиз ишончи ташкил этади.

Легитимликнинг харизматик тури анаъанавий легитимликнинг тамомила аксидир. Анъанавий легитимлик анъана, урф-одатга боғланган бўлса, харизматик легитимлик, аксинча, шу пайтгача тан олинмаган тамомила янги нарсаларга, янги ғояларга асосланади.

Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, харизматик легитимлик кўпинча ўтиш даврларида тез-тез кузатилади. Ҳар бир тарихий давр муайян харизматик турдаги легитимликни илгари суради. Ундан ҳозирги давр ҳам истисно эмас.

3) **Рационал-ошкора легитимлик** – легитимликнинг мустақил туридир. У легитимликнинг анъанавий, харизматик турларидан фарқ қилади. Рационал-ошкора легитимлик фуқароларнинг алоҳида шахсларга эмас, балки давлат тузилмаларига бўлган ишончига асосланади. Унинг манбаини оқилона анъанавий манфаат ташкил этади. Бу манфаат кишилардан умумжаҳон томонидан эътироф этилган қондалар бўйича шаклланган ҳукумат қарорларига ихтиёрий буйсуниш ҳиссини уйғотади.

Рационал-ошкора легитимлик илғор, демократик давлатларга хос хусусиятдир. Бундай давлатларда кишилар раҳбар шахсга эмас, балки қонунларга бўйсунди. Ҳокимият вакиллари демократик тамойиллар асосида сайландилар ва ҳаракат қиладилар. Уларда Конституция асосий ҳуқуқий акт ҳисобланиб, социал ҳуқуқ-атворларнинг муайян қондаларини белгилаб беради. Бу қондаларга барча фуқароларнинг, шу жумладан, сиёсий раҳбарларнинг ҳам қаттиқ риоя қилишлари урф-одатга айланади.

Ҳозирги замон сиёсий амалиётида рационал-ошкора легитимликни соф, идеал ҳолда учратиш қийин. Уни кўпинча бошқа турлар билан боғланган, оқилоналикнинг анъанавийлик билан тўлдирилган ва бойитилган кўриниши ҳолида учратиш мумкин.

4. Фуқаролик жамияти ва ҳокимият.

Илмий адабиётда фуқаролик жамиятининг табиати хусусида турли-туман фикрлар мавжуд.

«**Фуқаролик жамияти**» тушунчасининг илдилари Аристотелнинг «полис» ғоясига бориб тақалади. Мазкур анъанада фуқаролик жамияти ва сиёсий давлат ўзаро бир-бирининг ўрнини босувчи атамалар сифатида қаралар эди. Қадимги грек мутафаккирлари тасавурида «сиёсат» тушунчаси жамият ҳаётининг барча муҳим соҳаларини: оила, дин, таълим, маданият ва бошқаларни қамраб олган. Улар тор маънодаги бошқарув билан боғлаш, функциялар, масалан, қонунлар ишлаб чиқиш ва уларни қабул қилиш, уруш, дипломатия кабилар сифатида қаралган.

Жамият аъзоси бўлиш жамиятнинг фуқароси – аъзоси бўлишни, бинобарин, унинг қонунларига мувофиқ ва бошқа фуқароларга зарар етказмасдан ҳаракат қилиш мажбуриятини аниқлар эди. Бу ҳолат антик даврда ва ўрта асрларда инсон ўзини иқтисодий, диний, ижтимоий ва бошқа соҳалардан ташқарида тасаввур қила олмаганлиги билан изоҳланади. Ушбу соҳалар, ўз навбатида, давлат билан, шунингдек, сиёсий тизим билан ажралмас бир бутунликни ташкил этди. Ҳаётнинг барча энг муҳим соҳалари, аслида, давлат сиёсий ибтидоси билан суғорилган эди.

Бундай ёндашув XVIII асргача ўзгармаган ҳолда сақланиб келди. Янги даврнинг машҳур мутафаккирлари Ж. Локк, Ж. Ж. Руссо, И. Кант «фуқаролик жамияти» ва «давлат» тушунчаларидан синонимлар сифатида фойдаландилар. Аста-секин фуқаролик жамияти билан давлат ўртасида чегараланиш юз беради.

Фуқаролик жамиятининг келиб чиқиши, тарихий тақдир, қирралари, унинг давлат ҳокимияти билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги «фуқаролик

жамиятини қуриш бир қанча ваколатли вазибаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутиши рад этиб бўлмайдиган факт ҳисобланади.

Чинакам фуқаролик жамияти деб ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий соҳада энг мақбул мутаносибликка эришган, жамиятнинг доимий равишда олдга қараб ҳаракат қилиши таъминланган жамиятни ҳисоблаш мумкин. Фуқаролик жамияти шахслар иттифоқи бўлиб, уларсиз ҳеч қандай маънога эга эмас. Жамиятнинг сифати уни ташкил этувчи, ижтимоий ҳаёт шаклларига ўз хоҳиш-иродаси, интилишлари, маънавий мезонлари билан таъсир кўрсатувчи шахсларнинг сифатига боғлиқ. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши индивидуал эркинлик ғоясининг шаклланиши билан узвийдир (18-жадвал).

18-жадвал

Фуқаролик жамиятининг келиб чиқиши ва тузилиши

Тарихий кўринишлари	Таркибий тузилиши
Антик давр фуқаролик жамияти (полис)	Қонунчилик ва ҳукумат органларида ишлаб чиқариладиган сиёсий партиялар ва лоббист гуруҳлар (комитетлар, комиссиялар ва кенгашлар)
	Ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар (экологик, урушларга қарши, ҳуқуқни ҳимоя қилувчи)
Ўрта асрлар фуқаролик жамияти (феодал шаҳар-давлатлар)	Ишлаб чиқарувчилар иттифоқи, истеъмолчилар ассоциациялари, инсонпарварлик фондлари
	Илмий ва маданий ташкилотлар, спорт жамиятлари
Замонавий фуқаролик жамияти	Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, нодаклат-нотижорат ташкилотлари, муниципал жамоалар, сайловчилар уюшмалари, сиёсий клублар
	Мустақил оммавий ахборот воситалари

Манба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

Фуқаролик жамияти хусусий мулк эгаларининг ҳамжамияти бўлиб, бу жамиятда уларнинг барчаси ижтимоий мақоми, диний ва сиёсий қарашлари, ирқий мансублигидан қатъий назар, ҳуқуқий жиҳатдан қонун олдида тенгдирлар. Фуқаролик жамияти аъзолари қонунда кўзда тутилган барча воситалар ёрдамида ўз манфаатларини ҳимоя қилишлари мумкин. Чинакам фуқаролик жамиятининг юзага келиши ва қарор топишининг зарурий шарти иқтисодий ва сиёсий ҳокимият ҳамда мулк билан ҳокимият ўртасида чегараланишнинг мавжудлигидир.

Юксак даражада ривожланган фуқаролик жамияти давлат барқарорлигининг асосини ташкил этади. Агар давлат зил кета боиласа, фуқаролик жамиятининг мустақам тузилмалари уни суяб қолади. Бу, айниқса, Скандинавия мамлакатлари учун хос хусусиятдир.

Юксак даражада ривожланган фуқаролик жамиятининг белгилари қуйидагилардир:

- шахс эркинлигининг асосий шарти — одамлар тасарруфида хусусий мулкнинг мавжудлиги;

• жамиятда унинг турли гуруҳлари ва табақаларининг турлича ва кўндан-кўн манфаатларини ақс эттирувчи ҳар хил ижтимоий тузилмалар, ривожланган ва тармоқланган демократиянинг мавжудлиги;

• жамият аъзоларининг интеллектуал, психологик ривожининг юқори даражада бўлиши, уларнинг мустақил ва эркинлиги, аҳоли қонуний ҳуқуқларининг таъминланиши.

Буюк Британия фуқаролари ҳазил қилиб, «бизнинг давлатга икки ҳолатда ишимиз тушади, қутидан хат-хабарларни олганимизда ва кўча ҳаракати қоидаларини бузганимизда», дейдилар.

Аксинча, фуқаролик жамияти заиф ривожланган мамлакатларда кишилар доимий равишда давлатга мурожаат қилишга мажбур бўладилар: у ниманидир тартибга солади, ниманидир ҳал қилади, ниманидир тасдиқлайди, одамларнинг иш ва яшаш жойларига оид, сайёҳлик ва илмий сафарлар билан боғлиқ масалаларга қадар ўзи ҳал этади.

Фуқаролик жамияти ҳаёти ва фаолиятининг кучайиши натижасида шу нарса аён бўлиб қолдики, ўз фуқароларининг кундалик меҳнат, тadbиркорлик, ижодий ва бошқа фаолиятлари билан доимий шуғулланиш давлатнинг асосий вазифаси эмас. Унинг асосий вазифаси – давлат стратегиясини ишлаб чиқиш, асосий устуворликларни, ривожланиш суръатлари ва хажмларини белгилаш, давлат ва жамиятни ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, халқ ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларини демократлаштириш, чегараларни кўриқлаш ва ички тартибни таъминлаш, мамлакат ва халқ хавфсизлигани таъминлашдан иборат.

Шу билан бирга, фуқаролар ва давлат бир-бири билан ҳуқуқлар ва мажбуриятлар орқали ўзаро боғланган бўлиши лозим. Фуқаролар суднинг қарорисиз ҳуқуқларидан маҳрум этилиши ёки ҳуқуқларининг чекланиши мумкин эмас. Айни пайтда фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг, давлат ва жамиятнинг манфаатларига зид бўлмаслиги керак (19-жадвал).

Фуқаролик жамияти ҳақида сўз кетганда, унинг сиёсий жамият билан ўзаро ҳамкорлигининг табиатини қайд этиб ўтиш зарур. Ушбу ўзаро ҳамкорликнинг бирлаштирувчи пировард негизи инсон ҳуқуқларини ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва шахсий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ҳимоя қилишдан иборат бўлган фуқаролик жамияти – ҳуқуқий жамият ҳосил бўлади.

Фуқаролик-сиёсий жамиятининг асосий тамойиллари куйидагилардир:

- ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг устуворлиги;
- давлат ва унинг органларининг қонун билан боғлиқлиги;
- инсон эркинлигининг, ҳуқуқлари ва манфаатларининг дахлсизлиги;
- шахс ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амалга оширилишини назорат қилиш ва кузатишнинг самарали шакллари мавжудлиги.

Ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида фуқаролик-сиёсий ҳокимиятининг концептуал моделлари яратилган. Улардан айримларини кўриб чиқишдан олдин шу нарсага қайд этиш жонзки, мамлакатимизда фуқаролик ҳокимиятини ривожлантиришнинг асосий концептуал қоидалари Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарларида ишлаб чиқилган. Жумладан, уларда

Фуқаролик жамияти

Асослари			Характерли белгилари	Амал қилиш тамойиллари
Иқтисодий	Сиёсий	Маънавий	Аҳоли ҳаётининг шаҳарларда концентратциялашуви	Ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан шахсий мулкдорлик
Қўп укладли иқтисодиёт	Ҳокимият ваколатларининг аксилмарказлашуви (децентрализацияси)	Битта дунёқараш ёки мафкураининг устувор эмаслиги	Давлатнинг демократик қурилиши	Индивидуал эркинлик ва шахс ўзлиги
Мулкчиликнинг хилма-хил шакллари	Ҳокимиятнинг бўлиниши			Халқ суверенитети ва халқнинг устуңлиги ҳамда унинг ҳокимиятта эгаллик қилиши
Тартибга солинадиган иқтисодий муносабатлар	Сиёсий плюрализм		Фуқароларнинг шахсий автономияси	Фуқароларнинг давлат ва жамият фаолиятидан огоҳлиги
	Фуқароларнинг давлат ва ижтимоий муаммоларни ечишдаги иштироки	Виждон ва сўз эркинлиги		Ижтимоий фикр шаклланишининг эркинлиги
	Қонун устуворлиги ва қонун олдида барчаниннг тенглиги	Бағрикенглик	Шахсий ёки фуқаролик ҳуқуқининг устуңлиги	Қонунларнинг адолатлилиги ва улар ижросининг барқарорлиги

Маъба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

бизнинг сиёсий қурилиш концепциямизнинг моҳияти: «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамиятига» йўналтирилганлиги ўз ифодасини топгандир. Айнан ана шундай ёндашув фуқароларнинг ўзларини ўз ҳаётлари ва бутун жамият ҳаётини бошқариш ва ташкил қилишда кенг иштирок этишларига имкониёт яратдики, бу фуқаролик жамияти тамойилларига тўлиқ мос тушади».

Ҳозирги замон жамиятини *сиёсий модернизациялаш концепцияси* жамиятни сиёсий жиҳатдан ташкил қилишнинг ўтган даврлар тажрибасини ўзига сингдирган моделини ишлаб чиқишга бўлган илк уринишлардан бири ҳисобланади. Ушбу назария, энг аввало, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг ривожланишига таъсир кўрсатишга хизмат қилади.

Сиёсий модернизация тарафдорларининг асосий тезиси қуйидагилардан иборат:

- ҳокимиятни ташкил этишнинг демократик шакли техник-иқтисодий тузилмалар ривожининг паст даражаси билан келиша олмайди;

- кам ривожланган мамлакатларда демократиянинг йўқлиги, саноати ривожланган мамлакатлардаги демократик сиёсий тизимларга ханф тугдирди;

- демократик фуқаролик-сиёсий жамиятига ўтиш техник-иқтисодий тузилмаларни ҳар қандай чора-тадбир билан ривожлантириш ва қарор топшириш орқали амалга оширилади;

- модернизациянинг характерли белгилари сифатида урбанизация даражасининг юқорилиги, саводхонлик, аҳоли жон бошига тўғри келадиган да-

ромаднинг юқорилиги, жамият аъзоларининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларга кенг жалб қилиниши кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Меритократия назарияси (французча *merit* – хизмат, қадр-қиммат сўзидан) алоҳида хизмат кўрсатган ва қадр-қимматга эга бўлган шахслар, малакали мутахассислар, технократлар, интеллектуаллар ёрдамида ҳукмронлик қилишни кўзда тутди. Мазкур назария тарафдорларининг фикрига кўра, ижтимоий тараққиёт даражаси сиёсий ҳокимият ва интеллектни бирлаштириш борасидаги тадбирларга боғлиқ бўлади. Бу шуни англатадики, тараққиётда юксак муваффақиятларга эришишни истаган жамият ўз ихтиёридаги инсоний салоҳиятдан максимал даражада фойдаланишни ўрганиши лозим. Меритократиянинг вазифаси – бир томондан, ижтимоий ҳаётга интеллектуал оқимни олиб кириш, иккинчи томондан эса, шахс табиий истеъдодининг намоён бўлишига кўмак беришдан иборат.

Меритократиянинг модели сиёсий ва ижтимоий қадриятларнинг адолатсиз тақсимолига қарши йўналтирилган. Мазкур модел адолатнинг меритократик (ҳар кимга хизматига яраша) тамойилини ўзида мужассам этиши керак.

Бутунжаҳон жамияти назариясининг моҳияти шундан иборатки, ҳозирги замоннинг барча дунёвий муаммолари ечимига фақат умумсиёсий ҳаётни юксак даражада байналмилаллаштириш орқали, янги халқаро ташкилотларни барпо этиш ёки қайта қуриш йўли билан келиш мумкин.

ДЕМОКРАТИЯ НАЗАРИЯСИ ВА УНИНГ ҲАЁТГА ТАТБИҚ ЭТИЛИШИ

Режа:

1. Демократия, унинг моҳияти ва эволюцион ривожланиш босқичлари.
2. Демократиянинг либерал-демократик кадриятлари ва асосий тамойиллари.
3. Демократик тизимларнинг фаолият кўрсатиш механизми.
4. Ўзбекистонда демократияни ривожлантиришнинг асосий хусусиятлари.

1. Демократия, унинг моҳияти ва эволюцион ривожланиш босқичлари.

Инсоният тарихида демократиядан кўра кўп ишлатилган сўз бўлмаса керак. Турли давр ва жамиятларда кишилар бу атамага мурожаат қилиб келганлар. Бу сўз, айниқса, XX асрга келиб жаҳон мамлакатлари бўйлаб кенг тарқалди.

Демократия юнонча сўз бўлиб, «demos» — халқ ва «cratos» — ҳокимият демакдир. Демократия бошқарув шаклларидан бири бўлиб, давлат ва жамиятни сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан идора этиш усулидир. Демократия — бу халқ томонидан идора этиш бўлиб, олий ҳокимият халқ қўлига топширилади ва халқ уни ё бевосита, ё эркин сайловлар ёрдамида ўзи сайлаган вакиллари (вакиллик демократияси) орқали амалга оширади. *Авраам Линкольн* таъбири билан айтганда, демократия — «халқ учун халқ томонидан амалга оширилган халқ ҳокимиятидир».

Сиёсатшунослик фанида демократия турлича талқин этилади. Унга кўра, демократия: (1) давлат бошқаруви ва қурилиши шакли; ижтимоий ҳаётнинг фаолиятини ташкил қилиш тамойили; (2) инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари, уларнинг бошқарувдаги иштирокини таъминлашда эришилган даража; (3) энг муҳим масалаларни сайловлар йўли билан ҳал қилиш; (4) ҳокимият фаолиятининг фуқаролар томонидан назорат қилиниши; (5) барча ҳокимиятлар ишидаги ошкоралик; (6) қонун устуворлиги каби тушунчаларни билдириши мумкин (20-жадвал).

Ибтидоий жамоа тузумида қадимги ҳарбий-қабилавий давлатчилик босқичларида ўзига хос демократик бошқарув шакли мавжуд бўлган. Қадимги Юнонистонда демократия бошқарувнинг бошқа усуллари (тирания, деспотизм, олигархия, аристократия кабилар) билан ўзаро ўрин алмашиб турган. Қадимги Римда эса Республикача демократия бир неча асрлар мобайнида амал қилиб келган ва кейинчалик империя типигаги монархия бошқаруви тизимига ўз ўрнини бўшатиб берган эди. Ўрта асрлар мобайнида ҳам баъзи-баъзида демократик типдаги шаҳар ва давлатлар вужудга келиб тур-

ган ва у ерда халқ йиғинлари жамият ҳаётида ҳал қилувчи роль ўйнаган (масалан, Голландия, Венеция, Лукка, Женева, Генуя ва ҳ. к.). Ватанимиз тарихидан яхши маълумки, Амир Темур (1336 – 1405) тузган марказлашган давлатда ҳам демократиянинг кўплаб унсурлари (қонунлар устуворлиги ва ижтимоий адолат, турли динларнинг ўзаро ҳамжихатлиги, энг йирик масалаларни ҳал қилиш бўйича ўзига хос йиғин – қурулғойнинг чақрилиб турилиши кабилар)ни кўришимиз мумкин.

20-жадвал

Демократиянинг ўзига хос хусусиятлари

Демократиянинг ўзига хос жиҳатлари	Мавжуд бўлиш асослари ва ривожланиш мезонлари	
	Иқтисодий соҳада	
Халқнинг ҳокимият манбаи деб тан олинishi	Хусусийлаштиришнинг ривожланиши ва фуқароларнинг мулкка эгаллиги, мулкка эгаллик қилиш ва фойдаланиш ҳамда ишлаб чиқаришни бошқариш	Мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти ва аҳоли моддий аҳолининг яхшилиги
Фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги	Сиёсий соҳада	
	Давлат ҳокимияти ва маҳаллий бошқарувни амалга оширишда аҳолининг кенг қатнашуви	Сиёсий ҳуқуқлар тизими ва шахс эркинлигинининг ривожланганлиги ва таъминланганлиги
Қарорлар қабул қилишда озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi	Ижтимоий соҳада	
	Моддий ва маънавий ҳимояланганлик	Ижтимоий ҳуқуқ ва қафолатларнинг ривожланганлиги, шахснинг ҳимояланганлиги
Асосий органларнинг сайланиши	Маънавий соҳада	
	Жамият ва шахснинг етарли даражада ривожланган сиёсий маданияти, ўз-ўзини англаш ва кишиларнинг масъулияти	

Манба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

Таъкидлаш жоизки, оддий фуқароларнинг ўз ҳаётларига тегишли бўлган қарорларни қабул қилишда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлиш гоёси турли тарихий даврларда кишиларни қизиқтириб келган. Бироқ бу орзу фақат мил. ав. V—IV асрларда нисбатан рўёбга чиққан эди, ўша даврда афиналиклар ўз жамиятлари сиёсатини ишлаб чиқиш ва қонунлар қабул қилишдаги овоз беришларда ва мулоқотларда эркин қатнашар эдилар. Улар, шунингдек, ротация асосида маъмурий кенгашларга ва судларга аъзо бўлиб кирар ва, шу тариқа, сиёсий бошқарувда иштирок этар эдилар. Бироқ *Афина демократияси* ниҳоятда жўн характерда ва «бевосита демократия» бўлганлиги билан замонавий демократиядан тубдан фарқ қилади. Афина демократиясининг камчиликларидан яна бири шунда эдики, унда фуқаролик нисбий маъно касб этган ва хотин-қизларга, қулларга, келгиндиларга фуқаролик берилмаган. Аксинча, фуқаролик жамиятнинг саралаб олинган аъзоларига берилган ва у ана шу қатлам манфаатлари учун хизмат қилган эди.

Ташқи адоват ва ички зиддиятларга қарамай, Афина демократияси 200 йил давом этди ва аста-секинлик билан инқирозга юз тугди.

Таъкидлаш жоизки, фуқароликнинг берилиши борасида юқоридаги каби чекловлар нафақат Афина демократияси даврида, балки ундан кейин ҳам ва, ҳатто, XX асрнинг ўрталарига қадар Фарб парламент тизимларида ишлаб чиқилган аксарият ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган эди. Масалан, 1789—1794 йиллардаги Буюк француз инқилобининг маҳсули бўлган тамойил — «барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва сиёсий ҳокимиятнинг халқ томонидан амалга оширилиши» ижтимоий қатламларнинг ҳаммасига тегишли эмас эди. Бошқа бир мисол: демократиянинг илк икки ўчоғи ҳисобланган АҚШ ва Францияда хотин-қизлар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига фақатгина XX асрнинг 2-ярмидан бошлаб эришдилар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, айтишимиз мумкинки, демократия XX асрнинг маҳсули эмас, балки инсониятнинг тарихий тараққиёти мобайнида узлуксиз давом этган ва қатор ўзгаришларни бошдан кечирган мураккаб жараёндир.

Демократия буйича олиб борилган тадқиқотлар хилма — хиллиги ва кенг қамровли эканлиги билан ажралиб туради. Бу тадқиқотлар демократиянинг эволюцион тарихини ва унинг асосий универсал хусусиятларини очиб беради. Барча тадқиқотларни қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин:

I. Қадимги давр назарияси. Унда демократия шаҳар аҳолиси, яъни полисларнинг ҳокимияти сифатида талқин этилган. Масалан, Платон ўзининг «Республика» асарида барча бошқарув шаклларини 2 гуруҳга, яъни ижобий ва салбий гуруҳларга бўлади. У демократияни салбий гуруҳга киритган эди.

Платон демократия тўғрисидаги қарашларини ўзининг «Давлат», «Қонунлар» каби асарларида ҳам ривожлантирган эди. У демократияни давлатнинг зулмкор шаклларида бири деб ҳисоблаб, уни тимократия, олигархия ва тирания билан бир қаторга қўйган эди. Унинг фикрича, тимократия — шуҳратпарастлар ҳокимияти бўлиб, шуҳратпарастлик, бойлик орттиришга бўлган майлларни қўллаб-қувватлайди. Натижада, тимократия олигархияга, яъни бир ҳовуч бадавлат кишиларнинг ҳокимиятига айланади. Давлат қурилишининг бундай шаклида икки синф мавжуд бўлиб, булар бойлар ва камбағаллардир. Бу икки синф ўртасида доимий кураш боради. Бу кураш кўпчиликнинг ҳокимияти, яъни демократиянинг ўрнатилишига олиб келади. Демократик давлатда эса — «озодлик шаробидан ҳаддан ташқари мастлик ҳолати юзага келади». Алоҳида киши ва давлатда ҳаддан ташқари озодликнинг мавжудлиги охир-оқибатда қулликка олиб келади. Айни пайтда, юзага келган турли тартибсизликлар замирида ҳокимиятни кучлироқ гуруҳлардан бири босиб олади, ушбу гуруҳдан энг уddaбурони ва айёри тиранга айланади. Шу тариқа, демократия муқаррар равишда тиранияга айланади. Тирания давлат қурилишининг энг номақбул усули бўлиб, худди демократия сингари у ҳам абалдий эмас ва аста—секинлик билан инқирозга юз тутади. Натижада ҳаммаси яна бир бошдан қайтарилади.

Бошқарувнинг ушбу номақбул занжирини парчалаб ташлаш учун Платон идеал давлат, яъни бир гуруҳ аристократ (зодагон) донишмандларнинг бошқарувини жорий этишни таклиф қилади.

Платоннинг ушбу таснифи қарийб 2,5 минг йил давомида ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Унинг тарафдорлари ҳатто ҳозирги кунга қадар ҳам топилди. Платоннинг фикрича, номақбул бошқарув шакллари ҳисобланган демократия ва монархия шу билан фарқланадики, агар демократияда ҳаддан зиёд озодлик мавжуд бўлса, монархияда аксинча, ҳадсиз-ҳудудсиз ҳокимият мавжуддир.

Аристотель ҳам демократия назариясининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган мутафаккирлардан биридир. У бошқарув усулларини 6 турга бўлади ва уларни 2 гуруҳга ажратади.

• *Ижобий усуллар* — монархия, аристократия, политика;

• *Номақбул усуллар* — зўрлик, олигархия, демократия.

Аристотелнинг фикрича, демократик бошқарув усулини жорий қилиш учун қуйидаги омилларнинг мавжудлиги жуда муҳимдир:

1) Бой ва камбағаллар бошқарувда тенг ҳуқуқлилиқ асосида иштирок этишлари лозим.

2) Бошқарув лавозимларига кишиларни мулкый цензнинг энг паст даражаси асосида тайинлаш лозим.

3) Лавозимларни эгаллашда суд томонидан таъкиб қилинмаган барча шахслар иштирок этишлари лозим.

4) Лавозимларни эгаллашда барча тенг ҳуқуқли, яъни кул бўлмаган озод фуқаролар иштирок этишлари лозим.

5) Сиёсий ҳуқуқлар қандайлигидан қатъий назар, қонунлар эмас, балки халқ оммаси суверен бўлиши лозим.

II. Ўрта асрлар сиёсий қарашларида демократия назарияси қадимги даврдан анча фарқланади. Бу даврга келиб «демократия — монархнинг халқ устидан ҳокимияти» деган маъно касб эта бошлаган эди. Чунки ўша даврда амалдаги қирол ҳокимияти олий ҳуқуқларининг демократик легитимизацияси (қонунийлаштирилиши)га уринишлар мавжуд эди. Бу даврдаги кўпгина муаммолар, жумладан, қонунлар кимга тегишли: халққами ёки монархгами, ҳокимиятни амалга ошириш монархнинг функцияси ҳисобланадими ёки мажбурийтими, каби саволлар ўртага ташланади. Агар қадимги ва илк ўрта асрларда асосий ҳокимият қонунчилик ҳисобланса, бу даврда ижроия ҳокимиятининг мавқеи анча юксалиб, у ҳукмдор қўлида мужассамлашди. Демократиянинг бир қатор асосий элементлари (халқ ва ҳокимият суверенитети, улар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш ва ўзаро зиддиятларни бартараф қилиш учун шартномавий муносабатларни ўрнатиш ғояси) шаклланди.

Бу даврда Марказий Осиёда яшаб, ижод этган буюк мутафаккирлар ва давлат арбобларидан Фаробий, Ибн Сино, Беруний демократик жамият тўғрисидаги назарий билимларнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган бўлсалар, кейинроқ Амир Темур, М. Улуғбек, А. Навоий демократик тамойиллар ва кадриятларнинг аксариятини нафақат ўз сиёсий қарашларида, балки амалий фаолиятларида ҳам мужассамлаштирган эдилар.

Масалан, Фаробийнинг *идеал шаҳар (жамоа)* тўғрисидаги қарашлари демократик жамият тўғрисидаги тасаввурларга айнан мос тушади. У бу соҳада «Фозил шаҳар аҳли қарашлари ҳақида китоб», «Сиёсат ал—мадания» (Ша-

ҳарлар устида сиёсат юргизиш) каби асарлар ёзиб қолдирган. Уларда Фаробий олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этган. Фаробий шаҳарларни 2 га, яъни фозил ва жоҳил шаҳарларга бўлади. Унинг фикрича, «маданий шаҳар ва маданий жамият (ёки мамлакат) шундай бўладики, шу мамлакатнинг аҳолисидан бўлган ҳар бир одам касб-ҳунарни озод танлайди. ҳамма тенг бўлади. Кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўзи истаган ёки танлаган касб-ҳунар билан шуғулланади. Одамлар чин маънода озод бўладилар. Бири иккинчисига ҳужайин бўлмайди. Одамларнинг тенглик ва эркинликларига халақит берувчи султон, яъни подшоҳ бўлмайди».

Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар мутлақ ҳоким бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган, энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ҳаммага баробар муносабатда бўладилар, ҳатто ҳамманинг манфаатини ўзларининг манфаатларидан ортиқ кўрадилар, умумнинг манфаати учун ўзларининг шахсий манфаатларидан кечадилар, халқ манфаати учун ўзларидаги куч—гайрат ва бойликларини аямайдилар».

Жоҳил шаҳар аҳолиси тўғрисида Фаробий қуйидагича ёзиб қолдирган: «Уларда (яъни жоҳил шаҳар аҳолиси) бутун халқнинг фикри-зикри, ақли-идроки бойлик тўплаш, мол-дунё орттиришга қаратилган бўлади. Улардан чиққан раҳбарлар ҳам раҳбарликни мол-дунё кўпайтиришда, деб биладилар. Шунинг учун улар эрта-ю кеч мол-дунё тўплаш ҳаракатида бўладилар. Бундай раҳбарларнинг қўл остида ишлаган шаҳар халқларида турли бузуқ одатлар, шаҳвоний нафс, бир-бирини кўролмаслик, бир-бирларини талаш, душманлик, низо -- жанжаллар пайдо бўлади».¹

III. Янги даврда демократия назарияси. унинг амалиёти каби бутунлай янги босқичга кўтарилди. Янги давр демократик таълимоти тўғрисида сўз кетганда, демократиянинг республикача концепцияси, Буюк француз инқилоби ва унинг асосий демократик тамойиллари, замонавий демократиянинг шаклланишига муҳим ҳисса қўшган Америка Қўшма Штатлари Конституциясига алоҳида тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Бу даврда давлатнинг республикача шакли ва унга демократиянинг муносабати масаласи юзага чиқди. Таъкидлаш жоизки, XVIII аср охиригача Республика тузуми 2 кўринишга, яъни аристократик ва халқ Республикалари кўринишига эга, деб талқин этилган эди. Масалан, бу давр мутафаккирларидан бири Ш. Монтескьёнинг фикрича, бошқарув шакллари 3 та (республика, монархия, деспотия) бўлиб, улардан республика ўз навбатида 2 га, яъни аристократик ва демократик республикаларга бўлинади. Шунга қарамай, Ш. Монтескьё (Сен Жюст, Ж. Ж. Руссо, М. Робеспьерлар сингари) республикага хос бўлган хусусиятлар кўпроқ демократик республикада намоён бўлишини таъкидлаган эди.

Ш. Монтескьё ўзининг «Қонунлар руҳи ҳақида» асарида демократия ва озодлик гояларини қарама—қарши қўяди. У бир—биридан устуңлик қилишга интилаган кучлар ўртасида мувозанат ўрнатишга ҳаракат қилган эди. Бу мувозанатни у ҳукмдорнинг мутлақ ҳокимиятини учга бўлиш орқали амалга оши-

риш мумкин, деган фикрда эди. Бу уч ҳокимият қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимиятлари бўлиб, улар бир—бирларини тўлдириб туриши ва назорат қилиши лозим эди. Монтескьё бошқарувнинг асосини қонунлар ташкил қилади, деб ҳисобларди. Олий суд қонунчиликни ва қонунлар ижросини назорат қилади. Монтескьё давлат бошқаруви ва шакллари унинг ҳудудига мос равишда тузилиши лозим, деб ҳисобларди. Ҳудуди катта бўлмаган давлатлар — республикалар бўлиши керак, ўртамиёна катталиқдаги давлатлар — монархия, йирик давлатлар — деспотия бошқарувига эга бўлиши керак. Шу билан бирга, у йирик ҳудудда феодал тузилмалар шароитида республика тузиш мумкинлигини ҳам инкор этмаган эди.

III. Монтескьё оптимист бўлган, у тараққиёт кучига ишонарди ва уни сиёсий эркинликлар билан чамбарчас боғлиқ деб биларди. Унинг фикрлари сиёсий эркинликлар, иқтисодиёт, саноат, савдо—сотикнинг ривожланишига катта туртки бўлган эди.

Бу даврда яшаган буюк мутафаккир ва давлат арбоби Т. Жефферсон бўлиб, демократия тўғрисида сўз борар экан, унинг номини тилга олмаслик мумкин эмас. Т. Жефферсон Америка халқининг демократия учун олиб борган озодлик кураши зарварақларидан муносиб ўрин олган шахслардан биридир. У ўз замонасинини буюк ҳужжати — *АҚШ Мустақиллик декларациясининг* (1776 йил 4 июлда қабул қилинган) муаллифидир. Барча кишиларнинг ҳаёт кечириши, эркинлиги, мулкка эгаллик қилиши, хавфсизлигининг таъминланиши каби ҳуқуқларга эга бўлиши маъзур Декларациянинг асосий жиҳатлари эди. Декларацияга кўра, халқ — ҳокимиятнинг бирдан—бир манбаси ва унга суверенитет хосдир; ҳукумат халқнинг хизматкоридир; давлатнинг барча органлари халқ манфаатлари йўлида фаолият юргизиши лозим ва агар ушбу манфаатларни бузсалар, халқ ўзига ёқмаган ҳукуматни ағдариб ташлаш ҳуқуқига эга; ҳокимиятлар бўлиниши таъминланиши лозим. Ўз моҳиятига кўра ушбу ҳужжат 1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг дебочаси бўлиб, унинг учун асос бўлиб хизмат қилди.

IV. Демократия тўғрисида замонавий қарашлар. XX асрда демократия тўғрисидаги қарашлар губдан ўзгарди. Бу даврга келиб замонавий демократия фақат давлат ёки ҳукумат доираси билан чекланиб қолмасдан, барча турдаги катта-ю кичик жамоалардаги қарорлар қабул қилиш жараёнига ҳам тааллуқли бўлиб қолди. Давлат доирасидаги демократия билан ижтимоий институтлардаги демократия ўртасида кескин фарқланишлар юзага келди. Бироқ давлатнинг ўзи кўп сонли жамоалардан таркиб топганлиги сабабли, давлат миқёсидаги демократия ўз устувор аҳамиятини сақлаб қолди.

XX асрда аксарият сиёсатшунос олимлар демократиянинг салбий жиҳатларини кўра унинг ижобий жиҳатлари кўплиги учун ундан барча жамиятлар амалиётида фойдаланиш мумкин, деган хулосага келдилар ва демократиянинг ижобий жиҳатлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтдилар. 1) Фуқаролар тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш демократиянинг асосий мақсадидир. 2) Барча ҳукуматлар ичида оддий халқнинг талабларига мувофиқ келувчиси — демократик ҳукумат ҳисобланади. Демократия кенг омманинг сиёсий ҳаётдаги кенг иштирокини таъминлайди. Ўз навбатида, сиёсий доиралар унинг

ташвиш ва интилишлари билан ҳисоблашишга мажбурдирлар. 3) Демократия жамиятда очиқ мулоқот, ишонч ва келишувни таъминлайди. У нафақат асосий, балки асосий бўлмаган сиёсий масалалар юзасидан ҳам билдирилган барча фикр—мулоҳазаларни ифодалаш учун қулай замин яратади. Хурфикр-лилик (плюрализм) одатий ҳолга айланади. 4) Демократия инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлайди. Зеро, ушбу ҳуқуқ ва эркинликларсиз очиқ мулоқот ва турли қарашларни эркин ифодалаш мумкин эмас. 5) Демократия ижтимоий ҳаётни янгилаб туриш имконини беради. Сиёсий саҳнада ва сиёсий раҳбариятда доимий ўзгаришларни таъминлаган демократик тизимлар жамиятни янгилаш ва авлодлар алмашинувини тинч ва осойишта усуллар билан йўлга қўяди.

Таъкидлаш жоизки, бу даврдаги қарашлар ниҳоятда хилма хил бўлиб, уларни таснифлаш жуда мушкул. Чунки талқиқотлар демократиянинг турли масалаларини қамраб олади. Масалан, АҚШнинг Гарвард университети профессори, машҳур сиёсатшунос олим С. Хантингтон фикрича, демократия мураккаб тарихга эга бўлиб, у барқарор ривожланмаган, балки ана шу тарихи мобайнида турлича қийинчиликларни бошдан кечирган. С. Хантингтон демократия бошдан кечирган уч тарихий ёки «узун тўлқинни» ажратиб кўрсатади:

Биринчи тўлқин XIX аср бошида АҚШнинг эркак жинсига мансуб аҳолиси овоз бериш ҳуқуқига эга бўлгандан сўнг бошланиб, то XX асрнинг 20-йиллари бошларигача давом этди. Бу давр мобайнида демократия 29 мамлакатда қарор топти. Биринчи тўлқиннинг заифлашуви ва орқага чекиниши 1922 йилда Италияда ҳокимият Муссолинининг қўлига ўтиши билан бошланди ва 1942 йилгача, яъни демократик жамиятлар сони 12 тага тушгунча давом этди.

Иккинчи тўлқин 2-жаҳон урушида Иттифоқчилар қозонган ғалабачан туртки олиб, 1962 йилгача, яъни демократик давлатлар сони 36 тага етгунча давом этди. 1962 йилдан 70—йилларнинг ўрталаригача давом этган давр иккинчи тўлқиннинг орқага чекиниши даври бўлди. Бунинг оқибатида демократик мамлакатлар сони яна 30 тагача озайди.

Учинчи тўлқин 1974 йилда бошланиб, яна 30 га яқин демократик тузумларни юзага чиқарди. Учинчи тўлқин, ҳатто Совет Иттифоқи ва Африканинг айрим қисмларида содир бўлган инқилобий ўзгаришларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам, демократик мамлакатлар сонини икки бараварга оширди.

С. Хантингтоннинг мазкур концепцияси камчиликлардан холи эмас, албатта. Чунки унда учинчи тўлқин ўз равнақига эришдими ва унинг ҳам худди биринчи ва иккинчи тўлқинлар сингари орқага чекиниш хавфи борми, каби саволлар жавобсиз қолган. С. Хантингтон муайян ва аниқ хулоса чиқариш ўрнига демократия учинчи тўлқинининг заифлашув эҳтимоли мавжуд, деган анча ноаниқ ва исбот талаб этиладиган хулоса чиқаради. У ўз хулосаларига эҳтимол қачонлардир вақти келиб, XXI асрда унинг кетидан тўртинчи тўлқин келар, деган маъҳум башорат билан яқун ясайди.

Кўриниб турибдики, мазкур концепция нисбий характерга эга бўлиб, унинг муқаррар эмаслигини сиёсатшунос олимнинг ўзи ҳам тан олади. Унинг фикрича, ўтмиш сабоқларига қараганда демократиянинг келажакда жипслашуви ва кенг қулоч ёйишига таъсир ўткази оладиган иккита ҳал этувчи омил

бор. Буларнинг биринчиси, иқтисодий тараққиёт бўлса, иккинчиси сиёсий раҳбарликдир. Иқтисодий тараққиёт демократиянинг юзага чиқиш эҳтимолини яратади. Сиёсий раҳбарлик эса, уни амалга оширади.

Демократиянинг эволюцион ривожланиш босқичлари. Демократия – доимий ўзгариш, ривожланишда бўлган ҳодиса. Инсон қўли билан демократия эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам йўналтирилиши мумкин. Кейингиси юз бермаслиги учун бу ҳодисанинг табиатидан келиб чиқадиган барча нуқсон-иллатлар ҳақида ўз-ўзига яхшилаб ҳисоб бериш керак бўлади. Асрлар давомида аксилдемократик тафаккурнинг жуда мустаҳкам анъаналари манжуд бўлиб келганлиги тасодикий эмас. Демократиянинг асосий муаммолари ва, ҳатто, унинг вакиллик, плебисцитлик, партиципаторлик моделлари антик лавраёқ таърифлаб берилганлиги катта аҳамиятга эга. Ҳатто демократиялар ўртасидаги тафовут каби жуда долзарб муаммо — қонун доирасида кўпчиликнинг устулиги ҳеч нарса билан чекланмаганлиги Аристотелгаёқ маълум бўлиб, у бунга қатъий қилиб қўйган эди. Антик давр (Платон, Полибий), ўрта асрлар (Макиавелли) ва ҳатто Янги ва Энг янги давр (Крозье, Хантингтон) олимлари демократияга танқидий муносабатда бўлдилар. Уни анархия, ўзбошимчиликка ўта мойил бошқарув шакли де ҳисоблаб, ундан нафратландилар. Масалан, Платон учун демократия қарийб ҳамиша бемаъниликка айланиш билан якун топади. «Ҳокимият оломон қўлида экан, сафсатабозлар ҳал қилувчи аҳамият касб этадилар ва қонунлар ўрнини халқ қарорлари эгаллайди».

Феодализмда автократия – авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган якка шахснинг ҳукмронлиги, яъни монархия давлат ташкилотининг лидер шакли эди: у демократияга очиқдан-очиқ салбий муносабатда бўлди, бошқача фикрлайдиганларни шафқатсизлик билан қатағон қилди.

«Демократия» термини янги даврда инглиз ва француз буржуа инқилоблари даврида ижобий мазмунга эга бўлди. Ш. Монтескьё, Т. Гоббс, Ж. Локк, Ж. Ж. Руссо, И. Кант каби мутафаккирлар ўз қарашлари билан бу терминнинг илгариги ҳуқуқини тикладилар. Ш. Монтескьё (Ж. Локк билан бир вақтда) вакиллик демократиясининг институционал асосини – ҳокимиятнинг бўлиниш назариясини таклиф қилди. Бу демократияни кашф этиш эди, «Инсон ҳуқуқлари декларацияси» (1791 й.) эса демократияни давлат ташкилоти сифатида республика шаклида расман эътироф этди.

XIX асрда демократияга нисбатан, умуман олганда, яна ижобий муносабат билдирила бошланди. Жамоатчилик фикрида демократияга нисбатан қайтадан ижобий муносабат шаклланиши учун машҳур француз давлат ва сиёсат арбоби **Алексис де Токвиль** (1805-1859)нинг «Америкада демократия» китоби пайдо бўлиши катта тurtки бўлди.

А. Токвиль демократия деганда тоифалар ўртасидаги тафовутларнинг йуқолиши, фуқаролар сиёсий тенглигининг қарор топишини тушунди. XVIII ва XIX асрлардаги инқилоблар ўрта асрлардан мерос бўлиб келаётган ҳар бир кишининг ҳокимият тизими, нуфузи, маданиятдаги маъқеи аниқ белгиланадиган тарихий тузилмаларга барҳам берди. Айни маънода, демократия тузилмасиз жамият, турли тоифадаги кишиларнинг тартибсиз равишдаги аралашуви тамойилини ўзида акс эттиради. Агар илгари ҳар кимнинг ўрни олдин-

дан белгилаб қўйилган бўлса, эндиликда жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз аҳволини на кафолатланган, на табиий ва на адолатли деб ҳисоблайди.

Бунда ҳар куни кураш бўлади, унда кишилар нимага арзишлари ва қандай мақомга эга эканликларини бир-бирларига исботлайдилар. А. Токвиль демократияни ҳар қанча яхши кўрмасин, унга хос бўлган анархияга айланиш хавфини кўра олди. Лекин у ҳаммадан кўпроқ демократик жамиятлардаги объектив тамойиллар марказлашувидан, инсон ҳаётининг унинг индивидуал эркинликларини чеклаб қўядиган даражада давлатлашувидан хавфсираган эди. Эркинликларнинг бу чекланиши, жамиятнинг қулликка қараб бориши ҳам демократик хусусиятга эга. Бу хавфсирашларнинг беҳуда бўлмаганлигини биз бугунги кун тажрибасидан кўриб турибмиз. Ҳозирги давр учун А. Токвилнинг демократия бу — жамиятни ташкил қилиш шаклигина бўлиб қолмай, аини пайғда, унда кечаётган жараён ҳамдир, деган хулосаси жуда муҳим.

XIX аср охири ва XX асрда амалда ўз мафкураларининг негизига демократиянинг турли хил назарияларини аралаштирмаган (большевизм ва фашизмни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) сиёсий таълимот қолмади.

1917 йил инқилобидан кейин ўрнатилган пролетариат диктатураси — пролетар демократиясининг олий типи деб тантанали суратда эълон қилинди. Ленин таълимотига кўра, у буржуазия демократиясидан 100, 1000 марта кўпроқ демократик характерга эга. Лекин пролетар демократиясининг: «Нимаики инқилоб учун мақсадга мувофиқ бўлса, ўша демократикдир» (мақсадга мувофиқлик тамойили), «алмаштириб бўлмайдиган кишилар йўқ» (ҳар бир инсон — тақдорланмас ҳодиса ва шу жиҳатдан ҳар бир инсоннинг ўрни алоҳида) тамойиллари амалда демократик ҳаракатга озмунча зиён келтирмади. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси» 1948 йилда қабул қилинганидан кейин дунёда демократия учун курашнинг янги тўлқини бошланди.

Ҳозирги сиёсатшуносликда «демократия» термини тўрт маънода қўлланади:

- асосийси — халқ ҳокимияти, «халқ бошқаруви, халқ томонидан ва халқ учун сайланиш»;

- аъзоларининг бошқарувдаги тенг ҳуқуқли иштироки ва кўпчилик овоз орқали қарорлар қабул қилишга асосланган ҳар қандай ташкилотнинг тузилиш шакли;

- муайян қадриятлар тизими, муайян дунёқарашга асосланган идеал жамият тузуми. Эркинлик, тенглик, инсон ҳуқуқи ва бошқаларни бу идеалнинг таркибий қисмлари қаторига киритадилар;

- халқ ҳокимиятига интиланган ижтимоий ва сиёсий ҳаракатлар, демократик мақсад ва идеалларни амалга ошириш.

2. Демократиянинг либерал-демократик қадриятлари ва асосий тамойиллари.

Демократия ўзининг қарор топиши ва мўътадил фаолият кўрсатиши учун муайян шарт-шароитларни тақозо қилади. Ҳар бир халқ ўзини-ўзи бошқаришнинг тегишли шакли ва механизмларини ташкил қилиш учун тайёр бўли-

ши зарур. Унинг нафақат ўз ҳуқуқлари, балки жавобгарлиги, ўзини ўзи чеклашга олиб борадиган мажбурияти чегараларини ҳам англаб етиши муҳимки, бунга узоқ давом этадиган тарихий тажриба натижасида эришилади.

Чинакам демократ бўлиши учун инсон демократик муҳитда туғилиши ва ўсиши зарур.

Куйидагилар демократиянинг белгилловчи хусусиятлари ҳисобланди:

- конституцияда халқ олий ҳокимиятининг ҳуқуқий жиҳатдан тан олиниши ва институционал ифодаланиши;

- давлатнинг асосий органларининг даврий сайланиши.

- ҳокимият органлари муайян муддатга сайлаб қўйиладиган давлатгина демократик давлат деб ҳисобланиши мумкин;

- фуқароларнинг давлатни бошқаришда иштирок этишда тенг ҳуқуқларга эга бўлиши. Бу белги энг камида сайлов ҳуқуқларининг тенг бўлишини ҳамда сиёсий партиялар ва фуқароларнинг хоҳиш-иродасини ифода этиш мақсадида бошқа бирлашмалар тузиш эркинлиги, фикр эркинлиги, давлат мансабларини эгаллаш учун олиб бориладиган рақобатли курашда иштирок этиш ҳуқуқларининг берилишини талаб қилади;

- қарорларнинг кўпчилик овоз билан қабул қилиниши ва уларни амалга оширишда озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi.

Демократияда ҳар доим синфийлик унсурлари мавжуд бўлади, аммо улар унинг моҳиятини белгиламайди. Синфийлик демократияда катта ўрин тутмайди. Бугунги кунда биз демократияга консенсус (муросаг, ўзаро ён бериш) ва жамиятда барқарорликка эришиш бош манбаи сифатида қараймиз.

Демократиянинг тараққиёти партияларнинг, ижтимоий ташкилотлар ва бошқа институтларнинг сони билан эмас, балки инсоннинг жамиятдаги маъқеи билан белгиланади. Демократия — умуминсоний қадрият. Қерда халқ демократияни чуқур англаб етса, халқнинг эътиқоди, меҳнатсеварлик этикаси кучли бўлса, ўша ерда демократия мустаҳкам бўлади.

Тарих шундай сабоқ берадики, демократия, халқнинг сиёсий маданиятига ва турмуш тарзига мос келган ва зарур иқтисодий ҳамда ижтимоий омиллар мавжуд бўлган тақдирдагина, халққа бахт-саодат келтиради. Бунинг акси бўлганда эса, у айниб, охлократияга — демагоглар томонидан йўлга солиб турилувчи оломон ҳокимиятига айланади ва тартибсизликка, анархияга, вайронагарчиликка олиб боради.

Шундай қилиб, демократия халқ ҳокимияти сифатида кўп жиҳатдан улопийдир, бироқ шунга қарамай, у катта аҳамиятга эга, чунки у жамият сиёсий тараққиётининг мақсади, унинг йўналишини белгилловчи мезон ҳисобланади. Амалдаги демократия ўзининг яхшироқ кўринишида — кўпчиликнинг озчилик устидан ҳукмронлиги, ёмонроқ кўринишида эса — яхши уюшган, иқтисодий ҳокимиятга таянувчи озчиликнинг ҳукмронлигидир. Озчилик кўпчиликка нисбатан ижтимоий имтиёзларга эга бўлади, ахборот воситалари томонидан қўллаб-қувватланади ва расман кўпчилик фуқароларнинг розилигини олади.

Саноати ривожланган мамлакатларда амалда мавжуд бўлган демократия, асосан маҳаллий миқёсда ва ишлаб чиқаришда ўзини-ўзи бошқариш

гоясини ҳаётга жорий этишга интилоқда. Умумжамият миқёсида эса, демократия ҳокимиятнинг бўлинишига ва халқ томонидан ваколат берилган парламент ҳокимиятининг устуворлигига асосланган бошқарув тизими — парламентаризм кўринишида намоён бўлади.

Ҳозирги замон парламент демократияси «халқ ҳокимияти» тушунчасидан жуда йироқ. Шундай бўлсада, амалдаги демократия, ўзининг номукамал эканлигидан қатъий назар, ҳозирги кунда бошқарувнинг энг оммалашган шакли бўлиб қолмоқда.

Методологик нуқтаи назардан, демократиянинг либерал, социалистик ва плюралистик кўринишларини фарқлаш муҳимдир.

Либерал демократиянинг ўзига хос белгилари:

- мулкӣ ва бошқа чекловларнинг йўқлиги;
- индивидуализм, индивиднинг давлат қонунларидан устунлиги тан олинши;

- эркинликни ҳар қандай мажбурлаш ва чеклашларнинг бўлмаслиги деб тушуниш;

- давлат фаолияти соҳасини асосан ижтимоӣ тартибни, ижтимоӣ тинчликни муҳофаза қилиш билан чеклаб қўйиш, унинг фуқаролик жамияти ишларига аралашмаслиги;

- фуқароларнинг бўлиниши;

- давлат устидан фуқаролар назорати ўрнатилишининг самарали шакли сифатида тийиб турувчи ва мувозанат сақловчи тузилмаларнинг яратилиши;

- кўпчиликнинг озчилик устидан ҳукмронлигининг чекланиши ва ҳоказо.

Социалистик демократиянинг ўзига хос жиҳатлари:

- жамоавийлик, ижтимоӣ манфаатларнинг шахсий манфаатлардан устунлиги;

- давлат ишларида фуқароларнинг тенг ҳуқуқлиги ва фаол иштироки;

- инсон ҳуқуқларининг кафолатланиши;

- сўз ва митинглар ўтказиш эркинликлари;

- фуқароларнинг бошқарувда иштирок этишлари учун ижтимоӣ шарт-шароитларнинг яратилиши.

- ана шу асосий гуруҳларнинг демократик тарзда ташкил этилиши.

Демократия унга хос бўлган, унинг ҳаёти ва фаолиятини ҳамда самардорлигини таъмин этувчи ички механизмлар ва воситаларга эга. Ана шу механизмларнинг энг муҳими демократик давлатнинг ҳуқуқий табиатидир.

Демократия ўзининг бутун тарихи мобайнида аниқ тамойилларни ишлаб чиқарган бўлиб, уларсиз мавжуд бўлолмайди. *Демократиянинг асосий тамойиллари*, асосан, қуйидагилардир:

- Халқ ҳокимияти;

- Кўпчилик тамойили, яъни сиёсий қарорларнинг кўпчилик томонидан қабул қилиниши;

- Озчиликнинг муҳолифатга ўтиш ҳуқуқи. Озчилик ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши;

- Асосий инсон ҳуқуқларининг кафолатланиши;

- Барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги;

- Ҳокимиятларнинг тақсимооти;
- Сиёсий рақобат ва плюрализм тамойили;
- Эркин, даврий, умумхалқ ва яширин сайловлар;
- Матбуотда эркинлик ва ошкоралик. Матбуотнинг цензурадан холи бўлиши;
- Бағрикенглик, доно прагматизм, ҳамкорлик, муроса-мадора.

Демократия асосий инсон ҳуқуқларининг кафолати демакдир. Демократик жамият кишиларга асосий ҳуқуқларни берибгина қолмай, балки уларни ҳимоя ҳам қилади. Асосий инсон ҳуқуқларига сўз ва матбуот эркинлиги; диний эътиқод эркинлиги; мажлислар ва уюшмалар эркинлиги; қонун олдида тенг ҳимоя эркинлиги; қонунга риоя қилиш ва адолатли суд юритиш ҳуқуқлари киради. Демократик жамият фуқаролари ғоялар ва қарашларнинг эркин алмашуви натижасида ҳақиқатни аниқлашга ёрдам берадилар. Фикрлар ва ғоялар хилма-хиллиги жамият тараққиёти учун йўл очади. Демократия чекланмаган ғоялар, маълумотлар, қарашлар, фикр-мулоҳазалар учун замин яратади, ўз навбатида, улар ҳам демократиянинг гуллаб-яшнаши учун хизмат қилади.

Демократик жамиятда диний эътиқод эркинлиги ёки вижлон эркинлиги ҳам муҳим ўрин тутади. Демократик ҳукумат диний эътиқод одамларнинг шахсий иши, деб ҳисоблайди. Шун билан бирга, бирор-бир динга эътиқод ёки мансублик ҳеч кимга мажбуран сингдирилмайди. Фуқаролар у ёки бу динни бошқасидан афзал кўрганликлари ва аксинча, бирорта ҳам динга имон келтирмаганликлари учун жазога тортилиши ёки жарима тўлашга мажбур этилиши мумкин эмас.

Демократик жамият фуқаролари сиёсий жараёнда иштирок этишга мажбур қилиниши мумкин эмас. Улар турли ташкилотлар, уюшмалар ва кўнгилли жамиятларга бирлашиши имкониятларига эгадирлар. Жамият аъзоларининг эркин равишда бирлашуви ва ҳукуматдан айри хилма-хил гуруҳлар ташкил этиш ҳуқуқи демократиянинг пойдевори ҳисобланади.

Демократия фақатгина инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш эмас, балки ана шу ҳуқуқлардан келиб чиқувчи бурч ва масъулиятни бажариш ҳам демакдир. Масалан, демократик жамият фуқаролари сайловларда қатнашган вақтда ким улар номидан ҳукм юритишини ҳал этиш борасида ўз ҳуқуқлари, шу билан бирга, масъулиятларини амалга оширадилар. Демак, сайловларда қатнашиш нафақат ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш, балки зиммадаги масъулиятни бажариш ҳамдир. Шунинг учун, ҳозирги кунда Фарб мамлакатларининг айримларида сайловларда қатнашиш мажбурийлик даражасига кўтарилган. Сайловларда қатнашишдан бўйин товланган фуқаролар учун турли маъмурий жазо чоралари белгиланган. Яна бир мисол ҳарбий хизмат бўлиб, у ҳуқуқ ва бурчларни амалга оширишнинг эркин намунаси дир. Демократик жамиятнинг аксар фуқароси ўз зиммасига олган мажбуриятни ўтаётганлик ҳисси билан қонунда белгиланган хизмат муддатини адо этади.

Қонун олдида барчанинг тенг ҳуқуққа эгаллиги ҳар қандай адолатпарвар ва демократик жамиятнинг асосини ташкил этади. Демократик жамиятда ҳеч ким қонундан устун турмайди, қонунни эса мажбуран тиқиштириш мумкин эмас, балки халқ томонидан, халқнинг ўзи учун яратилгандир. Демократик жамият фуқаролари қонунга бўйсуннади. Халқ бўйсуннишга мажбур бўлган

қонуннинг айнан халқ томонидан яратилиши ҳам қонун, ҳам демократия манфаатларига хизмат қилади.

Сайловлар демократик жамиятнинг пойдеворини ташкил қилади. Чунки демократик ҳукуматнинг куч-қудрати фақат идора этилаётганларнинг розилигидан келиб чиқади. Мазкур розиликни ҳукумат ваколатига айлантиришнинг асосий механизми – эркин ва одил сайловлар ўтказишдир.

Ҳозирги кунда барча демократик жамиятлар даврий сайловлар ўтказди, аммо барча сайловлар ҳам аслида демократик тамойилларга мос келмавермайди. Ўнг йўналиш дастурлари, марксистик тузумлар ва бир партиявий ҳокимиятлар ҳам ўз ҳукмронлигига қонунийлик тусини бериш ниятида сайловлар жараёнини саҳналаштиради. Собиқ Совет Иттифоқи бунга яққол мисол бўлади. Бундай «сайловларда» танлаш имкониятидан холи руйхат, яъни бир кишининг номзоди ўртага ташланиши мумкин. Бундай сайловлар асносида битта лавозимга бир неча номзод ҳам кўрсатилиши мумкин, аммо кўрkitиш ва қаллоблик ёрдамида ҳукумат маъқуллаган номзод ўтиши муқаррардир. Баъзи ҳолларда сайловчилар танлаш ҳуқуқига эга бўлади, аммо уларнинг ихтиёри ҳукмрон партия номзодлари доираси билан чегараланади. Табиийки, бундай «сайловларни» демократик дейиш мумкин эмас.

Демократик сайловлар даврий бўлади. Демократик давлатларда диктаторлар ёки президентлар умрбод сайланмайди. Сайланган вакиллар халқ олдида ҳисобот беради ва муайян белгиланган муддат ўтгач, сайловчилар ҳузурига қайтиб, ўз лавозимларидаги фаолиятларини давом эттириш учун уларнинг розилигини олиши шарт. Оқибатда, демократик жамият мансабдорлари иккинчи марта сайлана олмаслик ханфи борлигини мунтазам ҳис эгалдилар.

Давлат арбобларини сайлаш жараёнида овоз бериш ҳозирги замон демократик жамият ҳаётида иштирок этишнинг энг кўзга кўринган ва кенг тарқалган ва, айни пайтда, асосий шаклидир. Эркин ва одил сайлов ўтказиш қобилияти жамиятни демократик деб аташ учун асосий мезонлардан биридир.

Инсоният тарихи мобайнида демократиянинг энг фожиали саҳифалари хоҳ ирқий, хоҳ этник, хоҳ диний жиҳатдан камчиликни ташкил этган ёки аёллар каби тақиқланган гуруҳларнинг тўлиқ фуқаролик ҳуқуқлари ва, шу жумладан, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлиш учун олиб борган курашида намоён бўлади. Биз айни кунда энг демократик тузум деб тан олаётган АҚШда ҳам 1787 йил Конституцияси қабул қилинганида фақат оқ танли мулк эгалари, шунда ҳам эркакларгина сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Сайловчи ва сайланувчиларнинг мулкка эга бўлишлари шарти фақатгина XIX асрнинг бошларида бекор этилган бўлса, аёллар сайлаш ҳуқуқига фақат 1920 йилдагина эришдилар. Қора танли Америка фуқаролари 1960 йилда Жанубий Штатларда фуқаролик курашлари олиб борганликлари натижасида сайлов ҳуқуқига эга бўлдилар. Ниҳоят, 1971 йили ушбу мамлакатда ёшига қараб сайловларда қатнашиш ҳуқуқи 21 ёшдан 18 ёшга пасайтирилгач, ёш фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эришдилар.

Демократик жамият фуқаролари тенг маромда йиғилиб намоийшлар, илтимосномалар тузиш, бойкотлар эълон қилиш, иш ташлаш каби очиқ

усуллар ёрдамида ҳукмрон доиралар олиб бораётган сиёсатга қарши ўз норозиликларини билдиришга ҳақлидирлар. Бироқ эътироз билдириш турлари қўлланилаётган пайтда энг муҳими жамоат тартибини сақлаш, яъни сўз ва йиғинлар эркинлигини ҳимоя қилиш билан бирга қўрқитиш ва зўравонликка йўл қўймаслик муҳим масала ҳисобланади.

Демократик жамиятда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва таъсири ниҳоятда юқори бўлиб, улар қуйидаги икки асосий вазифани бажарадилар:

- ахборот бериш ва шу орқали халқнинг маърифатли бўлишига ҳисса қўшиш;

- ҳукумат ёки ўзга ҳукмрон доиралар олиб бораётган сиёсатни назорат қилиш. Бунда, айниқса, ҳолисона мавқеда турган оммавий ахборот воситалари муҳим аҳамият касб этади. Чунки улар ҳукуматнинг фаолиятини ҳолисона ёритиш билан бирга мансабдор шахсларнинг ўз хатти-ҳаракатлари юзасидан ҳисобот беришини таъминлайдилар.

3. Демократик тизимларнинг фаолият кўрсатиш механизми.

Халқнинг бошқарувда қандай иштирок этиши, ҳокимият функцияларини ким ва қандай бевосита ижро этиши билан боғлиқ равишда демократиянинг тўғри, либерал (конституциявий, плебисцитар), ваколатли (репрезентатив) ва ижтимоий шакллари ажратиб кўрсатилади.

Демократиянинг бевосита (тўғри) шакли қарорларни қабул қилиш, муҳокама этиш ва тайёрлашда фуқароларнинг ўзлари иштирок этишларини тақозо қилади. Амалда ушбу шаклдан нисбатан унча катта бўлмаган жамоаларда фойдаланилади. Бунда қабул қилинаётган қарорлар оддий бўлиб, уларни тайёрлаш ва муҳокама қилиш учун махсус малака талаб қилинмайдиган ҳолларда фойдаланиш мумкин. Ҳозирги кунда бевосита демократия асосан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш даражасида учрайди (АҚШ, Швейцария жамоалари, Россияда тикланаётган жамоа йиғинлари).

Демократиянинг либерал шакли президент, ҳукумат, партия ёки ташаббускор гуруҳ томонидан тайёрланган қонун лойиҳалари ёки бошқа қарорларни маъқуллаш ёки рад этиш учун умумхалқ овоз беришида ифодаланади.

Агар тўғри демократия фуқароларнинг қарорларни тайёрлаш, муҳокама қилиш на қабул этиш иштирокини тақозо қилса, либерал демократия уларнинг фақат овоз беришда (референдум, сўрошлар ва ҳоказо) иштирок этишини назарда тутди.

Ваколатли (репрезентатив) демократия. Унинг моҳияти фуқароларнинг қарорлар қабул қилишда ўз сиёсий ваколатларини улар томонидан сайланган, уларнинг манфаатларини ифодалайдиган ҳамда ана шу манфаатларга мос равишда қонунлар қабул қилиши, фармойишлар бериши лозим бўлган депутатларга ўтказиб бериш орқали билвосита иштирок этишидан иборат. Хусусан, худуднинг катталиги ёки бошқа сабаблар туфайли фуқароларнинг муҳим сиёсий қарорларни қабул қилишда бевосита қатнашиши қийин бўлган ҳолларда ҳамда мутахассисларнинг юқори малакага эга бўлишини талаб қилувчи мураккаб қарорлар қабул қилишда ваколатли демократия жуда зарурдир.

Ҳар қандай сиёсий ёки ижтимоий тизимнинг ўз олдига ижтимоий ва иқти-

содий фарқларни энг кам даражага келтиришдан иборат мақсадни қўйишга имкон берувчи бошқарув шакли *социал-демократия* деб аталади.

Ваколатли демократиянинг энг катта афзалликларидан бири эркин ижтимоий тузум ва ижтимоий вазифаларни ҳал этишнинг юксак даражада самардорлигидир. У барқарорлик ва тартибни кафолатлайди, жамиятни унинг кенг қатламлари интиладиган текисчиликдан сақлайди. Ваколатли демократиянинг юксак самара бериши сиёсий тизимнинг оқилона ташкил этилиши, аниқ ва равшан меҳнат тақсимоти, қарорлар қабул қилувчи шахсларнинг тўғри демократия шароитларидагига нисбатан анча юқори иқтидорга эга эканликлари билан изоҳланади.

Шу билан бирга, ваколатли демократия бир қатор камчиликларга ҳам эга. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- сайловлар оралигидаги муддатда халқнинг амалда ҳокимиятдан четла-тиб қўйилиши ва бу билан демократиянинг халқ ҳокимияти сифатидаги мо-ҳиятидан узоқлашиб кетиши;

- бюрократлашувнинг муқаррарлиги, депутатлар ва мансабдорларнинг халқдан узилиб қолиши;

- мансабдор шахсларни сотиб олиш имкониятларининг нисбатан кенг-лиги;

- сиёсий ўйинларни амалга ошириш, ҳокимиятнинг мураккаб кўп поғо-нали тизими ёрдамида кўпчиликка маъқул бўлмайдиган қарорларни қабул қилиш учун кенг имкониятларнинг мавжудлиги. Сайловчи – парламент – ҳукумат – бош вазир ёки президент.

Янги даврнинг кўпгина мутафаккирлари, жумладан, Ж. Ж. Руссо ва-киллик демократиясини кескин танқид остига олган эди. Унинг фикрича, бундай демократия шароитида фуқаролар озодликка бир неча йилдагина бир марта эришишлари мумкин. Қолган вақтда эса, улар ҳукмдорга тобе бўлиб қолаверадилар. Ҳозирги кунда ҳам бир қатор мамлакатлардаги айрим сиёсий кучлар, хусусан, «сўл» радикаллар бундай демократияга нисбатан кескин танқидий фикрлар билдирмокдалар ва бевосита демократияни жорий этиш-ни талаб қилиб чикмокдалар.

Бошқа бир гуруҳ сиёсатшуносларнинг фикрича, вакиллик демократия-си ҳозирги кунга қадар ишлаб чиқилган тизимлар ичида энг мақбули ҳисоб-ланади. Маълумки, мамлакат фуқаролари ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳала-рида банд эканликлари сабабли, доимий равишда сиёсий фаолият билан шуғуллана олмайдилар. Шу боис, вакиллик демократияси асосида улар амал-даги ҳукумат устидан доимий назорат ўрнатадилар. Назарий жиҳатдан олиб қараганда фуқаролар раҳбари (Президент ёки Бош Вазир)ни ёки қонунчи-лик органи (Парламент) аъзоларини сайлаб ҳукумат устидан назорат ўрна-тадилар, ўз навбатида улар ҳам фуқаролар номидан иш юритиб, турли қарор-ларни қабул қиладилар ёки қонунларни ишлаб чиқадилар.

Бевосита демократиянинг ҳам ўз камчиликлари бор, жумладан, етарли даражада иқтидорга эга бўлмаганлиги сабабли, қабул қилинган қарорлар-нинг кам самара бериши; омманинг мафкуравий таъсирларга берилувчанли-ги оқибатида тоталитаризм ёки популистик авторитаризм хавфининг кучайи-

ши; фуқароларнинг катта қисмини мажбурлашсиз, уларнинг шахсий эркинликларига дахл қилмасдан туриб, бошқарузда доимий тарзда иштирок этишга жалб қилишнинг мумкин эмаслиги.

Демократияни амалга ошириш учун бир қатор иқтисодий, ижтимоий, маданий, диний ва ташқи сиёсий шарт-шароитлар зарур бўлади. Демократияни ривожлантиришнинг **иқтисодий шарт-шароитларига** қуйидагилар киради:

1) иқтисодий ривожланиш даражасининг умуман юқори бўлиши. Нисбатан ривожланган демократияга эга бўлган давлатлар иқтисодий кўрсаткичлар бўйича авторитар ва тоталитар давлатларни анча орқада қолдирадилар;

2) бозор муносабатларининг мавжудлиги. Сўнгги ўн йилликлар шуни кўрсатдики, фақат ижтимоий ишлаб чиқариш эмас, балки хусусий тадбиркорлик ва бозор ҳам демократиянинг ривожлантирилиши, тақсимотдаги ижтимоий ҳимоянинг кучайиши билан кўшилиб кета олди. Бозор иқтисодиёти иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг жамиятдаги гуруҳлардан бирининг қўлида жамланишига тўсқинлик қилади;

3) урбанизация даражасининг юқорилиги. Саноатнинг ривожланиши объектив тарзда шаҳар типдаги йирик аҳоли манзилларининг яратилишига олиб келади, уларнинг аҳолиси эса бошқарувнинг анъанавий шакллариغا содиқ бўлган қишлоқ аҳолисига қараганда демократияга кўпроқ тайёр бўлади;

4) ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мувозанат. Агар ана шундай мувозанат сақланадиган бўлса, унда ҳаётнинг барча соҳалари, шу жумладан, демократия ҳам қулай иқтисодий муҳитда ривожланади. Мувозанат бузилган тақдирда эса, муқаррар равишда танглик, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланиши, давлат ҳокимиятининг бузилиши, унинг турли тармоқлари ўртасидаги зиддиятли тўқнашувлар юзага келади.

Демократияни ривожлантиришнинг **ижтимоий шарт-шароитлари** қуйидагилардан иборат:

- меҳнаткашлар турмуш фаровонлигининг нисбатан қониқарли даражаси. Бу ижтимоий зиддиятларни юмшатишга, демократия учун зарур бўлган ҳамжиҳатликка эришишга имкон беради;

- ижтимоий тенгсизлик даражасининг пасайиши. Жамиятнинг бойлар ва камбағалларга бўлиниши демократия йўлидаги энг жиддий тўсиқдир, зеро, у кескин ижтимоий зиддиятларга олиб келади ҳамда олигархик бошқарув учун асос бўлади;

- жамият тузилмасида ижтимоий плюрализмнинг мавжуд бўлиши. Бу умумий манфаатларга эга бўлган аҳоли ижтимоий таркибининг хилма-хиллигини англатади. Бундай гуруҳлар ҳокимиятнинг кимнингдир қўлида тўшланишига тўсқинлик қилади, унинг устидан назорат қилиш имкониятини яратади. Ижтимоий плюрализм фуқаролик жамиятининг ривожланганлиги, унинг давлатга қарам бўлмаган партиялар, ҳаракатлар ва гуруҳларни шакллантиришига, яъни сиёсий плюрализмга қодирлигини тавсифлайди;

- аҳолининг саводхонлиги, умуман унинг маълумотта эгаллиги. Шахснинг сиёсий мулоҳазаларининг асосланганлиги, фуқаролик позицияси унинг маълумотли эканлиги билан боғлиқ. Саводсиз одам сиёсатдан ташқарида туради. У ҳокимият ёки сиёсий кучлар учун манипуляция объекти бўлиб қолади.

5) Аҳолининг сиёсий маданияти сиёсий билимларни, халқ анъаларини, сиёсатни қабул қилиш ва идрок этиш усуллари, одамларнинг ҳокимиятга муносабатини тавсифловчи қарашлари ва мезонларини ўз ичига олади.

Демократиянинг *ташқи сиёсий шарт-шароитларига* куйидагилар кирди:

- аралашув;
- сиёсий таъсир кўрсатиш;
- иқтисодий таъсир ўтказиш;
- маданий-ахборот таъсири;
- яхши қўшничилик, демократияни ривожлантиришда амалий ёрдам кўрсатиш.

Тарихий тажриба шунини кўрсатдики, демократик режимларнинг ўрнатилиши кўпинча ташқи таъсир остида, шу жумладан куч қўлланган ҳолда юз берган. Бироқ демократияни ташқаридан кўр-кўрона киритиш мумкин эмас. Демократия учун давлатнинг ичида зарур шарт-шароитлар яратилмагунча у барқарорлик ва яшовчанлик касб эта олмайди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, *демократияни амалга ошириш механизмларининг* куйидаги жиҳатларини санаб ўтиш мумкин:

1. Ҳокимиятларнинг бўлиниши функцияси – қонуночилик, ижроия ва суд;
2. Иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ҳуқуқларнинг қонун томонидан мустақамлаб қўйилиши;
3. Эркин ва мунтазам даврий сайловлар;
4. Сиёсий қарорларнинг кўпчилик томонидан қабул қилиниши ва бунда озчилик ҳуқуқларининг қатъий кафолатланиши;
5. Қонуний муҳолифатнинг мавжудлиги.

Демократия мавжудлигининг асосий шартлари сифатида куйидаги уч омилни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз:

А) *Иқтисодий омил* – эркин бозор иқтисодиётининг мавжудлиги. Демократик жамият муайян бир иқтисодий назария ва амалиёт усулидангина иборат бўлмайди. Бирор-бир демократик мамлакатда давлат мулки мутлақ ҳукмрон бўлган иқтисодий тизим мавжуд эмас. Уларнинг барчаси хусусий габиркорлик ва давлат мулки аралашмасидан таркиб топган иқтисодиётга эгадир. Уларнинг барчасида эркин бозор иқтисодиёти мавжуд бўлиб, унда минг-минглаб истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчилар мустақил, айна пайтда, бир-бирларига боғлиқ ҳолда фаолият юритадилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги демократик жамиятнинг аксариятида ҳокимият учун олиб борилаётган партиялараро мунозаралар иқтисодий масалаларга бағишланган. Чунки иқтисодий эркинлик ҳар қандай жамиятнинг асосий негизини ташкил этади.

Б) *Ижтимоий омил* – фуқаролик жамияти ва плюрализмнинг мавжудлиги. Давлат ва жамият ўртасидаги доимий боғлиқлик демократиянинг муҳим шартли ҳисобланади. Бу боғлиқликни муҳим звенолар, яъни давлат ҳокимияти институтлари, сиёсий партия ва ҳаракатлар, шунингдек, ижтимоий ташкилотлар таъминлайдилар. Масалан, сиёсий партиялар ҳокимият билан жамиятни боғлаб турувчи муҳим бўғин ҳисобланади. Улар сиёсий муносабатларнинг субъекти сифатида давлат ҳокимиятидан кейинги ўринда туради. Демократик жамиятда кўппартиявийлик ғояси муҳим аҳамият касб этади. Кўппар-

тивийлик жамиятда гоёлар хилма—хиллигини таъминлайди ва манфаатлар хилма—хиллигини ифода этади. Мавжуд сиёсий партиялар тарафдорлар жамлайди, номзодларни белгилайди ва давлат арбобларини сайлаш кампанияларини ўтказди: партиялар кўпчилик овозга эга бўлган тақдирда ҳукумат учун сиёсий дастурлар тузади; партиялар муҳолифатда бўлган тақдирда ҳукумат учун сиёсий дастурларни қўллаш билан боғлиқ турли манфаатдош гуруҳларни сафарбар этади; жамоатчиликни давлат сиёсатига оид муаммолардан хабардор этади; жамиятда мавжуд бўлган сиёсий баҳслар низоми ва қонун—қоидаларини белгилайди.

В) *Сиёсий амил*— фуқаролар сиёсий маданиятининг юқори даражаси. Демократиянинг ривожланиши демократик фуқаролик маданиятининг ривожига ҳар томонлама боғлиқдир.

Фуқаролик маданияти ҳам ўз навбатида таълим тизимининг нечоғлиқ тараққий этганлиги билан ўлчанади. Бунда ҳар бир мамлакатнинг таълим тизими муҳим аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, таълим демократик жамиятнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистонда ҳам сўнгги йилларда фуқаролик жамиятини шакллантириш сари муҳим қадамлар қўйилди ва қўйилмоқда. Жумладан, аҳолининг сиёсий—ҳуқуқий саводхонлигини оширишга ва умуман таълим тизимини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Республика Президенти И. А. Каримов ўзининг «Баркамол авлод орзуси» китобида демократик жамиятда таълим тизимининг асосий мақсади — мустақил, қизиқувчан ва ўз қарашларида эркин тафаккурга таянган ва, айни пайтда, демократик тамойиллар тўғрисида чуқур билимга эга бўлган фуқароларни етиштириб беришдан иборатлигини алоҳида таъкидлайди.

4. Ўзбекистонда демократияни ривожлантиришнинг асосий хусусиятлари.

Жаҳон сиёсий майдонида юз бераётган улкан ўзгаришлар Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий—сиёсий ва иқтисодий ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатмоқда. Тобора кўпроқ очиқлик, демократик тамойилларга, умуминсоний ҳамда миллий кадриятлар ва меъёрларга содиқлик республика ижтимоий ҳаётидаги демократиялаш жараёнигагина эмас, балки ана шу ўзгаришларнинг жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинишига ҳам таъсир этиб, бу билан Ўзбекистоннинг замонавий қиёфасини шакллантирмоқда.

Ўзбекистонда мустақилликнинг ўтган 16 йили ичида демократик тараққиёт сари муҳим қадам ташланди. Биринчи навбатда, демократик жамиятнинг мустаҳкам пойдевори, яъни қонунларнинг такомиллашган базаси яратилди. Шу кунгача ишлаб чиқилган қонунлар Ўзбекистоннинг демократия йўлидан оғишмай барқарор ривожланишини таъминлайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатда демократик жамиятнинг қарор топишига жуда катта ҳисса қўшиши шубҳасиздир, чунки у инсон эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилгандир. Ўзбекистон Конституцияси халқ манфаатларини ифода қилади. Халқ ҳокимиятчилигини таъминлайди. Унда халқнинг асосий ҳал қилувчи роли ҳар томонлама тўлақонли ифодасини топган. Унинг моддаларидан бирида халқ дав-

лат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи эканлиги (7-модда) таъкидланади. 8-моддада, Ўзбекистон халқини миллатидан қатъий назар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ташкил этади», деган қоида мустаҳкамланган. «Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади», дейилади 9-моддада. Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний тамойилларга асосланади. Уларга кўра, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр—қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Конституциямизда кафолатланган бу юксак ҳуқуқ ва мажбуриятлар унинг теран демократик руҳи ва табиатидан далолат беради.

«Республикамизда демократик ҳуқуқий жамият асослари фаол ранишда вужудга келтирилмоқда. Аввалги яккаҳоқимлик тизимининг иллатлари қатъиян тугатилмоқда. Кўппартиявийлик, ғоялар ва фикрлар хилма-хиллигига тоқат қилиш реал воқеликка айланмоқда. Ягона мафкура яккаҳоқимлигига барҳам берилди. Умумбашарий қадриятларнинг устуворлиги, чинакам демократия, инсон эркинликлари ва ҳуқуқларининг бутун дунё тан олган маром ва қоидалари тобора кўпроқ қарор топмоқда»¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов мустақил ҳуқуқий давлат қуришнинг мақсад ва вазифаларини белгилар экан, Ўзбекистоннинг цивилизация ва тараққиёт чўққилларини эгаллашида асосий таянч маданият ва тарихий мероснинг энг яхши жиҳатларини, халқнинг гуманистик анъаналарини, умуминсоний қадриятлар ва меъёрларга содиқликни сингирган, эркин ва уйғун ривожланувчи шахс эканлигини бир неча бор таъкидлади.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунларидан бошлаб, республикада барча ва ҳар қандай тузилмаларни орқа-олдига қарамасдан бузавериш мустақил давлатчиликнинг тақдири учун оғир оқибатларга олиб келиши ҳақидаги қатъий ишонч шаклланди. Халқнинг мақсади бир неча авлодлар томонидан яратилган нарсаларнинг ҳаммасини йўқотиш эмас, балки уларнинг энг яхшиларини ўзига сингдириб олиш ва демократик меъёрларга, миллий манфаатларга, мустақиллик талабларига жаноб бера олмайдиганларни қайта тузиш, мавжуд тузилмаларни янги мазмун билан бойитишдир. Ўзбекистон ҳукумати танлаган ва халқ қўллаб-қувватлаган йўл ана шу тизимларнинг ҳаммасини ўзбек халқининг асрий анъаналари, миллий урф-одатлари, маданияти ва тили ҳамда жаҳон фани ривожига қўшган улкан ютуқлари асосида янги мафкуравий платформага ўтказиш ва қайта йўналтиришдан иборат. «Маълумки, ҳар қандай жамиятда ҳам демократия қай даражада эканлигини белгилوғчи камиди учта мезон бор. Булар — халқнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлиги, ҳукумат қарорларининг халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқароларнинг давлатни бошқаришда қанчалик ишғирок этишидир».² Бизнинг фикримизча, юқорида айтиб ўтилган мезонларнинг ҳаммаси мамлакатимизда демократик жамият қуриш жараёнида мавжуд.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сийosat, мафкура. Т. 1. Т., 1996. 37-бет.

² Каримов И. А. Адolat ҳар инда ҳамроҳимиз ва дастримиз бўлсин. // Биз келажигини ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1998. 243-бет.

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, демократия бу фақат назария ёки сиёсий жараён эмас, балки халқнинг менталитети, анъаналари, маданиятининг ўзига хослиги, руҳиятини ўз ичига олган турмуш тарзи ҳамдир. Демократия ғояларини эълон қилиш мумкин, демократияни юқоридан туриб жорий этиш мумкин, аммо бу билан демократия реал ҳаётга кириб келмайди. Демократия жамиятнинг қадриятига, ҳар бир шахснинг қадриятига айланиши лозим. Бу эса бир мартада амалга ошириладиган иш эмас. Демократияни қарор топтириш учун демократия тамойилларини қабул қилишга тайёргарлик кўриш ва уларни ўзлаштиришнинг узоқ давом этувчи жараёни талаб қилинади. Бунинг учун баъзи давлатларга кўп авлодларнинг аламинишуви керак бўлди.

Ўзбекистон ана шундай демократик ривожланиш анъанасига эга. Шу сабабли, демократияга босқичма-босқич ва иложи борица қисқа муддатларда ўтишнинг стратегик аҳамияти фақат жамиятдаги барқарорликни сақлашдагина эмас, балки янгидан пайдо бўлаётган фуқаролик жамияти куртакларини асраб-авайлаш ва ўстиришдан ҳам иборатдир.

Бизнинг давлатимиз учун демократик тараққиёт йўли халқ вакиллари сайловларини, депутатлар халқнинг чинакам хоҳиш-иродасини ифода этган ҳолда ҳаққоний иш олиб боришларини англатади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Халқ вакиллари ўз халқи берган ваколатлари билан ҳукуматни тузади. Бу — демократик йўл».¹

Халқимизнинг мамлакатимизда очиқ фуқаролик жамиятини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда эркин бозор иқтисодиётига асосланган демократик давлат қуришдан иборат олий мақсад амалга ошириш мумкин бўлган вазифа эканлигига ишониш учун ҳамма асослар бор. Бой тарихимиз, жаҳон цивилизацияси хазинасига улкан ҳисса бўлиб қўшилган маданиятимиз, улкан табиий ва интеллектуал салоҳият, халқимизнинг кўп авлодлар ҳаёти давомида шаклланган юксак маънавияти ва ахлоқий қадриятлари, меҳнатсеварлиги, очиқ кўнгиллилиги ва ўзбек тупроғида яшовчи барча кишиларнинг жаҳон ҳамжамиятидан ўзимизга муносиб ўрин эгаллашга интилиши бунинг гаровидир.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. //Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафҳура. Т. 1. Т., 1996. 34-бет.

ДАВЛАТ – СИЁСИЙ ТИЗИМНИНГ АСОСИЙ ИНСТИТУТИ СИФАТИДА

Режа:

1. Давлатнинг вужудга келиши. Давлатнинг пайдо бўлиши тўғрисида турли назариялар.
2. Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрни ва роли.
3. Давлатнинг моҳияти, функциялари ва бошқариш органлари.
4. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида.

1. Давлатнинг вужудга келиши. Давлатнинг пайдо бўлиши тўғрисида турли назариялар.

Сиёсий фан учун давлат қадимдан тафаккурнинг бошланғич нуқтаси ва маркази бўлиб келган. Узоқ вақт мобайнида жамият ва давлат тушунчалари мазмунига кўра ва терминологик жиҳатдан ўзаро фарқланмаган. Уларни бири-биридан ажратиш йўлидаги илк қадамлардан бири Н. Макиавелли томонидан қўйилди – у давлатни белгилаш учун махсус *Stato термини*ни жорий этди. Фуқаролик жамияти ва давлатни жиддий назарий фарқлаш биринчи бўлиб Гегель томонидан амалга оширилди. Бунда у, албатта, давлатни биринчи ўринга қўйди. Давлат ва жамиятни айнан бир нарса деб қараш анъанаси ҳозирда ҳам мавжуд – фақат назарий жиҳатдан эмас, балки кундалик онгда ҳам.

Алоҳида ижтимоий институт сифатидаги давлатнинг бошланғич манбалари, унинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақидаги масала сиёсатшунослик учун муҳим аҳамиятга эга. Сиёсий фан класиклари бу борада қатор муҳим ғояларни таърифлаб берганлар.

Давлатнинг пайдо бўлиши тўғрисида турли назариялар мавжуд:

Теологик концепция давлатнинг келиб чиқишини илоҳий қонунлар билан боғлайди.

Патриархал назария (асосчиси – XVIII аср инглиз сиёсий мугафаккири Роберт Филмер) давлатнинг вужудга келишини уруғларнинг қабиаларга, қабиаларнинг эса катта ижтимоий бирликларга, шу тариқа давлат тузилмаларига қадар механик бирлашуви натижаси, деб ҳисоблайди.

Ўз вақтида Конфуций давлатнинг **патриархал-патерналистик концепциясини** баён қилиб берган эди: унга кўра давлат катта оила ҳисобланади. У ҳукмдорларни фуқаролар билан яхши фазилатлар асосида муносабат ўрнатishга даъват қилди. Конфуцийнинг фикрига кўра, давлат – бу умум манфаати йўлида ҳамманинг номидан амалга ошириладиган патриархал ҳокимиятнинг ривожланган шакли.

Т. Гоббс, Ж. Локк ва Ж. Ж. Руссо томонидан ривожлантирилган *ижтимоий келишув назарияси* давлатни ижтимоий ҳаётни ташкил қилиш ва тартибга солишни таъминлаш мақсадида мустақил ҳукмдор ва фуқаролар ўртасида ўрнатилган ўзаро келишувдан келтириб чиқаради.

XIX асрда давлатнинг пайдо бўлишини бир гуруҳнинг иккинчисини бо-сиб олиш билан изоҳловчи *зўравонлик назарияси* (асосчиси австриялик со-циолог ва ҳуқуқшунос Л. Гумплович) кенг тарқалди.

Психологик назария давлатнинг пайдо бўлишини инсон даҳосидан ту-зилган ғоялардан келтириб чиқаради.

Ижтимоий-иқтисодий назария давлатнинг келиб чиқиш манбаларини меҳнат тақсимотидан, жамиятни бошқариш фаолиятининг ажралиб чиқи-шидан қидиради. Унинг энг қадимий кўриниши – Платон қарашлари.

Марксистик назарияга кўра, давлат иқтисодий жиҳатдан ҳукмрон синф манфаатларининг ифодачиси сифатида жамиятнинг синфларга бўлиниши натижасида пайдо бўлади. Давлатнинг барҳам толиши муаммоси бу назария-нинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади.

Давлат пайдо бўлишининг *замонавий назарияси* юридик ҳисобланади, чунки у давлатни халқларнинг ҳуқуқларида кўради ва ҳокимиятни инсон ҳуқуқлари, яъни белгиланган даражадаги инсон эркинликлари асосий талаб-ларининг ҳокимиятга муносабат билан боғлайди.

2. Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрни ва роли.

Ҳозирги тушунчада давлат мураккаб, кўп функцияли, ичдан табақалан-ган яхлитликни ўзида акс эттиради. Бошқа сиёсий шакллардан уни расмият-чилик, муайян қоидалар, биринчи навбатда, унинг фаолиятини тартибга соладиган ҳуқуқнинг мавжудлиги ажратиб туради. Жаҳоннинг ривожланган давлатлари тажрибаси шуни кўрсатадики, демократик давлат қурилишига бирор бир синфнинг «туб манфаатлари»ни мутлақлаштириш йўли билан эмас, балки кишилар турли ижтимоий бирликлари манфаатларининг консенсуси йўли билан эришилади.

Давлат бу – бутун халққа, кишиларнинг барча ижтимоий бирликлари, партиялар ва ҳаракатлар, кўнгилли уюшма ва иттифоқларга хизмат қилиши мажбурий бўлган орган. У тартиб-интизом ва барқарорликни, жамият ри-вожланишининг демократик асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркин-ликларини таъминлашга даъват қилинган.

Шундай қилиб, давлат бу – асосий элементларини қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти, жамоат тартибини муҳофаза қилиш ва давлат хавфсизлиги, қуроли кучлар, қисман оммавий ахборот воситалари ташкил этган мураккаб кўп қиррали тизим ҳисобланади.

Ижтимоий институт сифатида давлат муайян тарихий вазифалар ва бел-гиларга эга. Қуйидагилар *давлатнинг умумий белгиларига* кирди:

- Ижтимоий ва синфий тафовутлар мавжуд бўлганда давлатнинг жами-ятни бир бутун қилиб бирлаштиришга қолирилиги. Давлат, биринчи навбат-да, ҳаммага тааллуқли манфаатлар доирасида фаолият кўрсагади, ижтимоий яхлитликни сақлаш муаммоларини ҳал қилади. Агарда у бу вазифаларни ҳал

қилмаса, давлат сифатидаги лаёқатини йўқотган ҳисобланади. Давлатни бир синфнинг иккинчиси устидан ҳукмронлик қилиш воситаси деб билиш моҳият эътибори билан анархистик анъаналарга эргашиш, унинг табиатини жиддий равишда нотўғри талқин этиш, давлатнинг ижтимоий яхлитликнинг умумий манфаатлари билан муқаррар алоқасини унутиш ҳисобланади.

• Давлат бу — ҳокимият органи, лекин нафақат ишонтириш, балки, шу билан бирга, ижтимоий мажбурлаш, белгиланган меъёрларга риоя қилганлик ёки уларни бузганлик учун тақдирлаш ёки жазолаш чора-тадбирларидан фаол фойдаланадиган орган. Ошқора куч ишлатиш, жисмоний мажбурлаш монополияси.

• Давлат фаолиятининг меъёрлари ҳуқуқлари — жамиятнинг вакиллик органлари томонидан қабул қилинадиган қонунлар билан белгиланади ва мустақамланади. Улар асосида жамиятни бирлаштириш ва бошқариш, давлатнинг бевосита фаолиятини қатъий белгилаш амалга оширилади. Ҳамма учун мажбурий бўлган қонунлар ва меъёрлар чиқаришда танҳолик ҳуқуқи.

• Мустақиллик давлатнинг ўз чегараси ҳудудида фаолият кўрсатадиган субъектларга нисбатан энг олий ва чекланмаган ҳокимиятга эгаллигини билдиради. Бошқа давлатлар ҳам бу тамойилни ҳурмат қилишлари керак. Бу тамойил жамиятнинг эркин, мустақил ҳаёт кечириши ва ривожланишини таъминлайди. Ҳозирги давлатларнинг мустақиллик доираси битимларда мустақамланган халқаро иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ўзаро боғлиқликлар билан чегараланади. Мустақиллик бу муайян ҳудуддаги олий ҳокимиятдир.

• Умумийлик ўз таъсир доирасига бошқа давлатлар фуқаролари билан биргаликда унинг ҳудудидаги барча кишиларни қамраб олади.

• Давлатнинг ўз функцияларини амалга ошириши билан боғлиқ харажатларини қоплаш мақсадида аҳолидан йиғиб олиннадиган солиқлар.

• Давлатга таъриф беришда унинг ажралиб турувчи белгилари ўзига хос хусусиятлари билан тўлдирилади, улар жумласига чегаралар билан белгиланган, барча чегара давлатлари томонидан расмий-келишув асосида тасдиқланган ҳудуд киради. Давлат ҳудуди ер, ер ости бойликлари, ҳаю кенглиги ва ҳудудий сувлари ўз ичига олади. Бу дегани давлат ушбу муҳитларда ўз ҳокимиятини ўрнатади ва уларни бошқа давлатлар ва жисмоний шахслар томонидан бўладиган ташқи тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Нисбатан барқарор ва кафолатланган ҳудуд яхлитлигига эга бўлиш давлатни сақлаб қолишнинг муҳим шартини ҳисобланади. Кўпгина ички ва ташқи сиёсий зиддиятлар айнан давлатнинг моддий асоси устидан назорат ҳақидаги масала атрофида авж олади.

• Давлат аҳолиси ягона миллатдан ташкил топиши ҳам мумкин, лекин, кўпинча у кўп миллатли бўлади.

• Давлат аппарати воситасида давлат фаолият кўрсатади ва ўз ҳокимиятини амалга ошириб, ривожланади. Ҳокимият давлатда институтлаштирилган характер касб этади. Бу мазкур ҳокимиятни вақтинча амалга оширадиган шахсни сиёсий бирлик-давлатга мансуб ҳокимиятнинг ўзи билан аранаштирмашлик кераклигини билдиради. Олий ҳокимият таркибига кирувчи шахслар алмашиб туради, лекин бу билан давлатнинг институтлаштирилган ҳокимияти йўқолмайди. Бу ўзгаришлар фуқаролар уруши ёки бошқа давлатларга бўйсун

ниш каби давлатни йўқ қиладиган сабаблар билан бирга кечадиган ҳоллар бундан мустасно.

Давлатнинг белги ва хусусиятлари уни нафақат бошқа ижтимоий ташкилотлардан фарқлаш, балки унда ҳозирги цивилизацияда жамиятнинг яшаши ва ривожланишининг зарур шаклини кўриш имконини ҳам беради.

3. Давлатнинг моҳияти, функциялари ва бошқариш органлари.

Давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни ва роли унинг функциялари билан белгиланади. Одатда, давлат функциялари ички ва ташқи функцияларга бўлинади.

Давлатнинг ички функциялари куйидаги соҳалар: иқтисодий (иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, давлат корхоналарини бошқариш, нарх сиёсатининг ҳуқуқий асосларини белгилаш, ташқи иқтисодий муносабатларни тартибга солиш), ижтимоий (иш билан бандликнинг ижтимоий кафолатларини таъминлаш, фуқароларнинг ижтимоий ҳимояси), таълим (таълим олишни демократлаштириш, унинг узлуксизлигини таъминлаш, таълим олиш учун барчага тенг имкониятлар бериш), экологик, солиқ йиғиш, маданий ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ўз ичига олади.

Давлатнинг ташқи функциялари жаҳон иқтисодига интеграциялашув ва ташқи иқтисодий шериклик, давлатни ҳимоя қилиш, дунёвий тартиб-қоидаларни қўллаб-қувватлаш, шунингдек, бошқа мамлакатлар билан ҳамкорликдан иборат.

Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, агарда давлат фаолияти Ш. Монтескьёнинг *қонуни чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти* функцияларини ажратиш ҳақидаги ғоялари асосида қурилган бўлса, ҳокимият органлари самарали фаолият кўрсатиши мумкин. Уларга яна давлат бошлигининг ҳокимияти қўшилади.

Давлатлар, бошқарув шакллари ва давлат қурилиши шаклларига кўра ўзаро фарқланади. Улар давлатчиликнинг тарихий анъаналари, унинг вужудга келишининг асосий хусусиятлари ва бошқалар жиҳатидан турли-тумандир. Бир томондан, ягона типдаги давлат ҳудудида давлат ҳокимияти фаолияти ва уни ташкил этишининг турли шакллари учраши, иккинчи томондан эса, турли типдаги давлат бир хил шаклда намён бўлиши мумкин. Давлатнинг моҳияти бевосита унинг шаклидан келиб чиқади ва у орқали аниқланади.

Давлат шаклига халқнинг маданий даражаси, унинг тарихий анъаналари, диний дунёқарашлар табиати, миллий хусусиятлар, ҳаёт кечиришининг табиий шароитлари ва бошқалар жиддий таъсир кўрсатади.

Давлат шакли – мураккаб ижтимоий ҳодиса, у ўзаро боғланган уч унсурни ўз ичига олади: бошқарув шакли, давлат қурилиши шакли ва давлат режим шакли. Турли мамлакатларда давлат шакллари ўз хусусиятларига, характерли белгиларига эга, ижтимоий ривожланиш даражасига қараб улар янги мазмун билан бойиб боради. Шу билан бирга, мавжуд давлатлар шакли умумий белгиларга ҳам эга, бу нарса давлат шаклининг ҳар бир унсурига таъриф бериш имконини беради.

Бошқарув шакли давлат ҳокимияти олий органларининг тузилиши, уларнинг вужудга келиш тартибини ўз ичига олади.

Давлат шакли қуйидагиларни англаш имкониятини беради:

- Давлат олий органларининг вужудга келиши ва уларнинг тузилиши;
- Давлатнинг олий ва бошқа органлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қурилиши;
- Олий давлат ҳокимияти ва мамлакат аҳолиси ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қурилиши;
- Олий давлат органлари томонидан фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиш даражаси.

Кўрсатилган белгилар бўйича давлат бошқарув шакли монархия (мутлақ, конституцион, теократик, дуалистик) ва республикага бўлинади.

Монархия — бу шундай бошқарув шаклики, унда олий ҳокимият якка бир шахс томонидан амалга оширилади ва, одатда, мерос бўлиб ўтади.

Ўз ҳокимиятидан умрбод фойдаланувчи якка давлат раҳбари (султон, қирол, император, шох), олий ҳокимиятнинг ворисийлик асосида мерос бўлиб ўтиш тартиби, монархнинг юридик жиҳатдан масъулиятсизлиги классик монархистик давлат бошқарувининг асосий белгилари ҳисобланади.

Монархия қулдорлик жамияти шароитларида вужудга келган. Феодализмда у давлат бошқарувининг асосий шаклига айланди. Ҳозирги дунёда монархияга асосланган бошқарувнинг фақат анъанавий, асосан, юзаки белгилари сақланиб қолган. Ўз навбатида, монархия мутлақ, чекланган (конституцион), дуалистик ва теократик монархияга бўлинади.

Мутлақ монархия — бошқарувнинг шундай шаклики, унда олий давлат ҳокимияти қонун бўйича тўлалигича битта шахсга бўйсунди. Бундай бошқарув шакли Саудия Арабистони, Қатар, Уммон, Бирлашган Араб Амирликлари ва бошқа мамлакатларда амалга оширилади.

Чекланган монархия (ёки конституциявий монархия) — бошқарувнинг шундай шаклики, унда монархнинг ҳокимияти вакиллик органлари томонидан сезиларли даражада чекланади. Одатда, бу чеклаш парламент томонидан тасдиқланган конституция билан белгиланади. Монарх эса конституцияни ўзгартириш ҳуқуқига эга эмас.

Чекланган монархиянинг асосий белгилари — ҳукумат парламент сайловларида кўпчилик овоз олган муайян партиянинг вакиллари асосида шакллантирилади; энг кўп депутат ўринларига эга бўлган партия лидери ҳукумат раҳбарига айланади; қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд соҳалари амалда монарх ҳокимиятига бўйсунмайди, унинг бу соҳалардаги ҳокимияти рамзий ҳисобланади; қонунчилик ҳужжатлари парламент томонидан қабул қилинади ва фақат расман монарх томонидан имзоланади; конституцияга мувофиқ, ҳукумат монарх олдида эмас, балки парламент олдида ҳисобот беради. Бошқарувнинг бундай шакли Япония, Буюк Британия, Дания, Испания, Бельгия, Швеция ва бошқа мамлакатларда амал қилади.

Конституциявий монархиянинг шаклларида бири сифатида **дуалистик монархия** майдонга чиқади. Дуалистик монархиянинг асосий белгилари — иккиёқлама характер касб этади; юридик жиҳатдан ҳокимият ҳақиқатда монарх томонидан шакллантирилган ҳукумат ва парламент ўртасида бўлинади; ҳукумат парламентдаги партия таркибига боғлиқ бўлмаган ҳолда шаклан-

тирилади ва унинг олдида ҳисоб бермайди; монарх асосан феодалларнинг манфаатларини ифодалайди, парламент эса буржуазия ва аҳолининг бошқа қатламларини ҳимоя қилади. Бошқарувнинг бундай шакли кайзер Германиясида мавжуд эди (1871-1918), ҳозирда эса Марокашда амал қилапти.

Бир қатор давлатларда монарх мамлакатнинг нафақат дунёвий, балки диний ҳаётига ҳам бошчилик қилади. Бундай монархиялар **теократик монархиялар** деб аталади. Бошқарувнинг бундай шакли Саудия Арабистони ва Ватиканда амал қилади.

Бошқарувнинг яна бир шакли республика бўлиб, унда олий ҳокимият аҳоли томонидан муайян муддатга сайланган сайлов органлари томонидан амалга оширилади.

Бошқарувнинг **республика** шаклининг умумий белгилари — яқка ҳукмдор ва коллегиял давлат раҳбариятининг мавжудлиги; давлат раҳбари ва бошқа давлат ҳокимияти олий органларининг муайян муддатга сайлаб қўйилиши; давлат ҳокимиятининг ўз иродасига кўра эмас, балки халқ хоҳиши бўйича амалга оширилиши; қонун билан кўзда тутилган ҳолларда давлат раҳбарининг юридик жавобгарликка тортилиши. Республика ҳам ҳамма вақт ва ҳамма жойда бир хил эмас. У ҳам монархия каби ҳар хил бўлади. Ҳукуматнинг парламент ёки президент олдида масъулиятлилигига қараб парламентар республика ва президентлик республикасига бўлинади (21-жадвал).

21-жадвал

Бошқарув шаклларининг қиёсий жадвали

Парламент шакли (Германия модели)	Президентлик шакли (АҚШ модели)
Ҳукумат бошлиғи (ижроия ҳокимияти) Парламент (қонун чиқарувчилар) томонидан сайланади, Парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга бўлади.	Президент (ижроия ҳокимияти) ва Парламент таркиби (қонун чиқарувчилар) алоҳида сайловларда сайланади, шунинг учун Президент парламентни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга бўлмайди.
Ҳукумат Парламент томонидан тайинланади ва улар томонидан қақриб олиниши мумкин эмас.	Америкалик қонун чиқарувчилар Конгресснинг кўпчилик аъзолари у шарғани сабабли, Президентни алмаштира олмайдилар. Фақат Президент жиноятда айблангани каби истисноли ҳолатларда Сенат аъзолари учдан икки қисмининг овози билан лавозимдан четлатилиши мумкин (импичмент).
Бош Вазир умумий палата таркибига кирди.	Президент ва унинг ҳукумати аъзолари ҳукумат лавозимлари ва Парламент манфаатларини ҳўшиб олиб бориши мумкин эмас.
Президент ижроия ҳокимиятида фақат вакилик функцияларини бажаради, ҳақиқий ҳокимият ҳукумат (Бош Вазир ёки канцлер) нинг қўлида.	Президент ҳақиқий ҳокимиятга эга, у ўз сиймосида давлат раҳбари ва ҳукумат раҳбари функцияларини бирлаштиради
Ҳукуматда қонунчилик ташаббуслари ҳуқуқи мавжуд ва қонунлар чиқаришга тўла равишда вето ҳуқуқи бор.	АҚШ Президентига қонунчилик ташаббуслари имкониятлари расмий равишда берилмаган. У Конгресснинг қонунчиликка оид қарорларига вето қўйиш ҳуқуқига эга.. Президент вето си учдан икки қисм кўпчилиқнинг овоз бериши билан бекор қилиниши мумкин.

Малба: Фафуров С. М., Ҳайдаров А. А., Тўлағанова Н. Ў. Сийсатшунослик асослари. Ўқув қуланма. Т., 2005.

Парламентар республикада парламентнинг роли катта. У президентни, яъни давлат бошлиғини сайлайди. Ҳукумат парламент томонидан тузиллади ва унинг олдида жавоб беради.

Президентлик республикасида президент парламент йўли билан эмас, балки махсус тартиб, яъни халқ томонидан сайланади. У, ўз навбатида, тегишли вазирларни тайинлайди. Ҳукумат парламентга ҳисоб бермайди. Ҳозирги вақтда президентлик республикаси кўриниши кенг тарқалган. У дунёдаги кўпгина мамлакатларда мавжуд. Парламент республикаси президентлик республикасига нисбатан камроқ тарқалган. У Италия, Ҳиндистон, Германия, Австрия, Финландия, Туркия, Исландия ва бошқа айрим мамлакатларда амал қилади.

Республика бошқарувининг **аралаш шакли** ҳам мавжуд. Бу шакл икки хил моделга эга. Биринчи типга бошқарувнинг шундай шакли киралики, унда парламент моделига кўра президент сезиларли даражада муҳим роль ўйнайди (ҳозирги Франция Республикаси). Бундай тизимларда Президент очиқ сайловларда сайланади, у ҳукуматни шакллантириш ва асосий қарорларга тайинлашда муҳим таъсир кўрсатади. Ҳукумат президентга бўйсунибгина қолмай, парламент олдида ҳисоб ҳам беради, баъзи ҳолларда у парламент билан алмаштирилиши ҳам мумкин. Конституциявий бошқариш билан бир қаторда партия тизимлари тузилмаси ва парламентдаги кўпчилиكنинг ҳақиқий муносабати муҳим роль ўйнайди. Франция Президенти парламентда кўпчилик овозга эга бўлсагина, ўз позицияларини мустаҳкам сақлаб қолиши мумкин.

Республика бошқарувининг иккинчи аралаш шакли Швейцарияда мавжуд. Бу ерда парламент ҳукуматни сайласа-да, уни чақириб олиш ҳуқуқига эга эмас. Ўз навбатида, ҳукуматда парламентга нисбатан қарор қабул қилиш ҳуқуқи йўқ. Ҳукумат лавозими ва депутатлик мандатини бир-бирига қўшиб бўлмайди. Ҳукуматни коллегиал орган шакллантиради, айни пайтда, президентлик тизимига зид равишда расман қонун чиқаришда ташаббус кўрсатиш имкониятига эга бўлади.

Давлатни бошқариш шакллариининг бир-биридан фарқланишига қарамай, парламент ва ҳукуматнинг мавжудлиги ҳар қандай типдаги давлатлар (мутлақ монархия бундан мустасно) учун умумий ҳисобланади.

Парламент бир палатали (Дания, Швеция, Белоруссия) ва **икки палатали** (АҚШ, РФ, Канада, Германия, Франция, Буюк Британия, Ўзбекистон) бўлади. Куйи палаталар ва бир палатали парламентлар ҳаминша тўғридан-тўғри сайловлар ўтказиш йўли билан, юқори палаталар эса ёки ворисийлик (Буюк Британия), ёки ҳукумат бошлиғининг тайинланиши (Канада, Иордания), ёки сайлаш (АҚШ, Италия, Ҳиндистон, Франция, Россия) тамойили асосида шакллантирилади.

Куйи палата ички ва ташқи сиёсатнинг кундалик масалаларини ҳал қилиш учун масъул ҳисобланади. У, одатда, юқори палатага қараганда қисқа муддатли ваколатларга эга бўлади. Юқори палата куйи палата фаолиятининг ўзига хос эксперти сифатида майдонга чиқади – у қабул қилган қонун лойиҳаларини Конституцияга мувофиқ келиш-келмаслик нуқтаи назаридан кўриб чиқади.

Ҳар иккала палата аъзолари ҳам қуйидаги парламент имтиёзига эга бўладилар:

- иммунитет (дахлсизлик);
- индемнитет (депутат парламентдаги чиқиши ва овоз бериш йўли билан қўллаб-қувватлаган чоралари учун жавобгар бўлмайди).

Парламентнинг асосий функциялари:

- Қонун ижодкорлиги;
- Вакиллик;
- Тескари алоқа функцияси – бусиз давлат органлари олиб борилган сиёсатнинг ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлай олмайдилар. Ушбу алоқа турли усуллар билан амалга оширилади. Бир қатор давлатлар алоҳида парламент комиссарлари (омбудсманлар) институтига эга, улар давлат хизматчиларининг қонунларга риоя қилиши устидан назорат этиш мақсадида тайинланади. Ўзбекистонда бу институт парламент ҳузурида, Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (1995 йил, февраль) тузилган.

- Бюджетни шакллантириш функцияси;
- Ташқи сиёсат функцияси.

Ҳукумат – ижроия ҳокимиятининг олий давлат органи, парламент томонидан қабул қилинган асосий сиёсий қарорларни амалга оширади. Бошқарувнинг парламент шакли амал қиладиган мамлакатларда (монархия шаклида ҳам, республика шаклида ҳам) у олий давлат органлари тизимида марказий ўрин тутади. Ҳукумат ваколати амалдаги қонунчилик билан белгиланади. Ҳукумат қонун чиқаришда ташаббус кўрсатиш ҳуқуқидан фойдаланиб, парламентнинг фаолият йўналишини белгилаб беради. Ўзбекистон, Франция, Ирландия, Россияда президентлар умумхалқ томонидан сайланади. АҚШ, Аргентина ва Финляндияда президент парламент иштирокисиз, лекин очиқ сайлов йўли билан эмас, балки сайловчилар коллегияси томонидан сайланади. Греция, Исроил, Ливан, Мальтада президент парламент томонидан сайланади. Италия, Германия, Ҳиндистонда парламент аъзолари президентни сайловчи коллегиянинг бир қисмини ташкил этади.

Сиёсий ҳокимият ўзининг тузилишига кўра оддий ва мураккаб шаклларда намоён бўлади. Оддий давлат ҳокимиятига унитар давлатни киритиш мумкин.

Унитар давлат ҳокимияти – бу маъмурий-худудий, қисмларга бўлинган яхлит, бир бутун марказлашган давлат шаклидир (22-жадвал).

Мураккаб шаклдаги давлат ҳокимиятига федератив **давлатни** киритиш мумкин. У ўз қонун чиқарувчи органларига, ўз ҳукуматларига ва суд органларига эга бўлган бир нечта нисбий мустақил давлатлардан таркиб топади.

Бундай давлатлар ихтиёрий равишда марказлашган давлатни ташкил қиладилар. Бу иттифоқ мамлакат ички ва ташқи ҳаётида барча федерация аъзоларининг номидан иш олиб боради ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилади; ягона фуқаролик ва ҳудуд, кредит-молия ҳамда бошқа муносабатларни ўрнатади (23-жадвал).

Давлат тузилиши шакллари ва улар ўртасидаги тафовутлар

Мезонлар	Одий	Мураккаб	
	Унитар давлат	Федератив давлат	Конфедератив давлат
Конституция	ягона	умумий конституция асосида давлатнинг конституцияси бўлиши	умумий конституцияси йўқ, аммо бўлиши ҳам мумкин
Ҳокимият олий муассасалари	ягона	икки палатали парламент	ҳокимият муассасаларининг ваколатлари энг кўп даражада
Фуқаролиги	ягона	ягона ва икки фуқаролилик	фуқаролиги бўлмайди
Ҳуқуқ тизими	ягона	ягона, алоҳида ҳуқуқ тизимига эга бўлиши мумкин	иттифоқ шартномаси
Судлов тизими	ягона	ягона ва икки тизимли	ягона судлов тизими йўқ
Хулуди	ягона	ягона. Чегарани қўриқлаш ягонадир.	ягона хулуди бўлмайди
Валютаси	ягона	ягона	ягона валютаси бўлиши ва бўлмаслиги ҳам мумкин.

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Федератив давлат ҳокимияти – бу тенг ҳуқуқли республикалар, мухториятлар, штатлар, ерлар, кантонлар, вилоятлар ва округларнинг ихтиёрий бирлашуви натижасида вужудга келадиган сиёсий ҳокимият шаклидир.

Ҳозирги кунда федератив давлатлар ҳокимиятига Аргентина, АҚШ, Бразилия, Австралия, Мексика, Германия, Россия, Ҳиндистон ва бошқалар кирди.

Конфедерация – бу тўла мустақил давлатларнинг кўнгилли иттифоқидир. Мураккаб шаклдаги давлат ҳокимиятига конфедерацияни ҳам киритиш мумкин. У муайян мақсадларда – иқтисодий, мудофаа ва бошқа соҳадаги муаммоларни биргаликда ҳал этиш учун тузилади. Бу ҳолда давлат айрим ҳуқуқларини иттифоққа берса-да, ўзининг тўла суверенитетини, мустақиллигини ва бир бутунлигини сақлаб қолади.

Турли мамлакатларнинг давлат қурилиши

	Франция	АҚШ	Англия	Германия	Россия
Бошқарув шакли	Ярим президентлик, ярим парламентар республика	Президентлик республикаси	Конституциявий монархия	Парламентар республика	Президентлик республикаси
Маъмурий-хулудий бўлиниши	Унитар давлат	Федератив давлат	Унитар давлат	Федератив давлат	Федератив давлат

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

4. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий давлат сифатида.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди ва давлат тинч йўл билан ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эга бўлди. Кўпмиллатли республика аҳолисининг иродаси «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги конституциявий қонун билан мустақамланган ва бир вақтнинг ўзида умумхалқ референдуми томонидан тасдиқланган.

Республикада бошланган ислохотларнинг пировард мақсади кучли демократик ҳуқуқий давлат ва барқарор бозор иқтисоди, очиқ ташқи сиёсатга асосланган фуқаролик жамиятини қуришдан иборат бўлиши керак. Фақат шундай жамиятгина Ўзбекистон халқининг муносиб ҳаётини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаши, миллий маданият ва анъаналарнинг тикланиши, инсоннинг шахс сифатидаги маънавий-ахлоқий ривожланишини таъминлаши мумкин¹.

“Барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонун устуворлигининг таъминланиши – ҳуқуқий давлатнинг асосий белгилари ҳисобланади». ² Ҳуқуқий давлат – сиёсий ҳокимият ҳуқуқий (конституцион) тартибда амалга оширилиши билан характерланувчи режим қарор топган давлат типи.

Маълумки, ҳуқуқий давлат тамойили барча ҳокимият органларининг ҳуқуқ тизимларига сўзсиз бўйсунуши, ҳокимият органлари реал бўлинишининг мавжудлиги, оммавий сиёсий доирада қарор топган қатъий жамоат назоратини кўзда тутади.

Ҳуқуқий давлатнинг биринчи тамойили – жамиятнинг барча доираларида ҳуқуқ (қонун)нинг устуворлиги ҳисобланади. У мамлакат Конституцияси (Асосий қонун) билан мустақамланади, унга риоя қилинишини Олий суд ва бутун суд тизими назорат қилади.

Қонуннинг ҳақиқий устуворлиги шу билан таъминланадики, олий ҳокимият томонидан қабул қилинганидан кейин уни на қонуности ҳужжатлари, на фармойишлар, на партияларнинг қарорлари билан бекор қилиш, тўхта-тиб қўйиш ёки ўзгартириш мумкин эмас. Шу муносабат билан қонуннинг сифати ҳақидаги масаланинг ўзи кун тартибига чиқади. У инсонпарвар, адолатли бўлиши, инсоннинг даҳлсиз ҳуқуқларини мустақамлаши керак. Бундан мантиқан ҳуқуқий давлатнинг иккинчи тамойили келиб чиқади: шахс эрки, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, ор-номус ва кадр-қимматининг пой-дорлиги, уларнинг кафолати ва муҳофаза қилиниши. Шу ўринда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан тортиқ қилинади, деб ўйлаш тўғри эмас. Инсон табиатан яшаш, муносиб ҳаёт кечириш, шахсий хавфсизлигини таъминлаш ва ҳоказо ҳуқуқларга эга бўлади, давлат эса уларга риоя қилинишини кафолатлаши шарт.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон: ўз янгилашиш ва тараққиёт йўли. // Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисодиёт сиёсат, мафкура. Т., 1996. 39-бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт сиёсат, мафкура. Т., 1996. 119-бет.

Инсон ҳуқуқларида унинг турли-сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий соҳаларда фаолият кўрсатиш имконияти ўз аксини топади. Ҳуқуқий давлатда барча қонунчилик ҳужжатлари инсон ҳуқуқлари билан мувофиқлаштирилади, уларнинг бузилмаслиги тамойилга бўйсундирилади.

Лекин фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг шунчаки тантанали суратда эълон қилиниши ҳали реал ҳаётда уларга сўзсиз риоя қилинишини билдирмайди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий давлатнинг учинчи тамойили фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиниши устидан қузатув олиб бориш ва назорат қилишнинг самарали шакллари мавжуд бўлиши, қонунлар, бошқа меъёрий ҳужжатларнинг нафақат мамлакат ичкарисила, балки халқаро даражада ҳам амалга оширилишини тақозо этади. Жумладан, инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро ҳужжатларга риоя қилиниши устидан назорат ўрнатиш учун БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро комиссияси, Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа комиссияси каби махсус назорат органлари тузилган.

Бунга тўртинчи тамойил – давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига бўлиниши ҳам хизмат қилади – улар қонун доирасида бир-бирларини қўллайдилар ва ишларини ўзаро мувофиқлаштирадilar.

Ҳуқуқий давлатнинг бешинчи тамойили – шахс ва давлатнинг ўзаро жавобгарлиги ҳисобланади. Бу инсоннинг бир марказ бўлиб, бутун ижтимоий тартибот унинг ва манфаатларининг атрофида фаолият кўрсатишини билдирди. қонунлар чиқарар экан, давлат фуқаролар олдидан уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича муайян мажбуриятларга эга бўлади. Лекин ҳуқуқларнинг берилиши фуқаролар томонидан ҳам муайян мажбуриятларнинг бажарилиши, масалан, қонунларга риоя қилиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, солиқлар тўлаш ва бошқаларни ҳам тақозо қилишини кўзда тутиш лозим. Шу билан бирга, кишилар бунга қанчалик масъулият билан ёндашсалар, улар шунчалик кенг миқёсдаги ҳуқуққа эга бўладилар.

Бинобарин, замонавий тушунчадаги ҳуқуқий давлатнинг бош негизи нафақат қонунларда, балки улар тоталитар режимларда ҳам мавжуд, балки уларни ҳурмат қилиш ва давлат томонидан фуқаролар ҳукуматларига риоя қилинишида. Таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон ҳуқуқларини амалга ошириш имконияти давлатда тегишли иқтисодий потенциал, маданият даражаси ва бошқа омилларнинг мавжуд бўлишига боғлиқ. Шу билан бирга, фуқарога унинг ҳуқуқларини амалга ошириш соҳасида халқаро мезонлардан алоҳида чекинишларга ҳам йўл қўйилади. Лекин давлат фуқаролар учун умум томонидан қабул қилинган ҳуқуқ ва эркинликларни энг қисқа муддатларда таъминлаш йўлида мумкин бўлган барча чораларни кўриши шарт.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий давлат сари илк қадамлар қўйилганлигини эътироф этиш керак. Инсон ҳуқуқи ва демократия каби умуминсоний қадриятлар республиканинг миллий-давлат манфаатларига, халқимизнинг ўзига хослиги, унинг анъаналарига тўла-тўқис мувофиқ келади. Инсон ҳуқуқи бизнинг жамиятда нафақат қонунлар, балки халқнинг ўз-ўзини англаши, унинг ахлоқий тажрибалари, азалий кўнгилчанлиги билан мустаҳкамланади.

Республика амалда инсон ҳуқуқларига тааллуқли аксарият халқаро ҳуқуқий битимларнинг иштирокчисига айланди. Республика парламентида ёш мустақил давлатнинг шаклланишини юридик жиҳатдан ҳар томонлама таъминлашга йўналтирилган фаол қонун ижодкорлиги фаолияти олиб борилмоқда. Давлат бошқарувининг янги, нисбатан замонавий ва самарали тизими вужудга келмоқда, унинг негизи – президент бошқарув шакли. Жойлардаги бошқарув тизимлари қайта ташкил этилди, вилоятлар, туманлар, шаҳарларда ҳокимлик институти таъсис этилди. Қонун устуворлиги, қонун олдида барча фуқароларнинг тенглигини таъминлашга қаратилган суд ҳокимиятини ислоҳ қилиш ишлари амалга оширилмоқда.

СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ВА ПАРТИЯВИЙ ТИЗИМЛАР

Режа:

1. Сиёсий партия тушунчаси, унинг келиб чиқиши ва асосий хусусиятлари.
2. Сиёсий партияларнинг функциялари.
3. Партиялар ва партиявий тизимлар типологияси.
4. Ўзбекистонда шаклланаётган партиявий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Сиёсий партия тушунчаси, унинг келиб чиқиши ва асосий хусусиятлари.

«*Партия*» сўзи латинча «*partio*» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «*инш*», «*қисм*» деган маъноларни англатади. Сиёсий партия – аҳолининг, синфнинг, ижтимоий қатлам ёки қатламларнинг бир қисми. Унинг пайдо бўлишини сиёсатшунослар буржуа демократиясининг вужудга келиш даврига нисбат берадилар. Бироқ давлатларнинг конституцияларида партия ҳақидаги моддалар фақат XX асрга келиб пайдо бўлди.

Ҳозирги замон жамиятининг сиёсий ҳаёти мураккаб, зиддиятли ва хилма-хилдир. Бугун бирон-бир сиёсий партия мавжуд бўлмаган давлатни тасаввур қилиш қийин. Ҳозирги дунёнинг аксарият мамлакатларида икки партиявий ёки кўппартиявий тизимлар мавжуд.

Сиёсий партиялар сиёсий ҳокимият механизмининг фаолият кўрсатишида илгирок этади ёхуд унга муайян таъсир ўтказди. Улар фаолиятининг асосий жиҳати аҳоли сиёсий онгининг шаклланишига таъсир кўрсатишидир.

Сиёсий партия кўп мезонли ва мураккаб ҳодиса бўлганлиги туфайли уни таърифлашга ҳам турлича ёндашувлар мавжуд. Умуман олганда, учта ана шундай асосий ёндашув ажратиб кўрсатилади. Айримлар партияни кўпроқ мафкуравий бирлашма сифатида тушунадилар. Бошқалар партияни сайлов жараёни, сайловолди кураши, ҳокимиятни эгаллашга интилиш билан боғлиқ ҳолда таърифлайдилар. Маркесчилар «партия» тушунчасига синфий нуқтаи назардан таъриф берадилар. Улар партияни синфнинг энг онгли, уюшган, ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган қисми деб ҳисоблайдилар.

Шундай қилиб қуйидаги таърифни асос сифатида қабул қилиш мумкин: *сиёсий партия* -- фуқароларнинг энг фаол, мафкуравий муштараклик билан боғланган, давлатда ҳокимиятни қўлга олишга интилувчи қисми, ихтиёрий иттифоқи. Ҳокимият – ҳар қандай *партиянинг асосий мақсади*. Партия қайси ижтимоий гуруҳ ёки синфнинг ташаббуси билан юзага келган бўлса айнан шуларнинг манфаатларини амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Партия ўз олдига қандай мақсадларни қўйган бўлса ҳам уларга ҳокимият учун кураш, ўз ҳукуматини шакллантириш ёки коалицион ҳукумат таркибига ўз вакилла-

рини киритиш орқали эришади. Хукмронликни қўлга киритган партия давлатнинг бутун қудратидан ўзига ваколат берган ижтимоий-синфий кучларнинг манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади.

Партия бошқа жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлардан, лоббистлар тузилмаларидан айнан шуниси билан фарқ қилали. Бу санаб ўтилганлар ҳам худди партиялар сингари сиёсий ҳаётда фаол иштирок этади, лекин ўз олдига давлатда сиёсий ҳокимиятни қўлга киритиш ва ҳокимиятдан фойдаланиш мақсадини қўймайди.

Партиялар билан ижтимоий ҳаракатлар ўртасидаги туб фарқ шундан иборатки, партиялар давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш учун курашадилар, ижтимоий ҳаракатлар эса унда бевосита иштирок этишга даъво қилмайдилар ва шу билан боғлиқ мажбуриятларни ҳам ўз зиммаларига олмайдилар. Сиёсий партияларнинг *асосий белгиларига* қуйидагилар кирази: уларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиши, аъзоликнинг ва муайян ижтимоий негизнинг мавжудлиги, сиёсий дастур ва уставга эга бўлиши, партияга бирлашган кишиларнинг умумий манфаатларга ва бир-бирига яқин бўлган мафкуравий қарашларга эга бўлиши; бир ёки бир неча лидерларнинг мавжудлиги.

Партиялар ҳақидаги илк тасаввурлар Ж. Ж. Руссо, Ш. Монтескье, Э. Берк ва бошқа улуг мутафаккирлар ҳамда сиёсий арбобларнинг номлари билан боғлиқ. Сиёсий партиялар муаммоси М. Вебер, Г. Моска, В. Парето каби XX аср бошларига мансуб машҳур Фрб социологларининг асарларида ҳам катта ўрин эгаллайди. Сиёсий партия қачон пайдо бўлган?

Тарихдан маълум бўлган дастлабки сиёсий партиялар *Қадимги Грецияда* юзага келган. Масалан, Аристотель водий партияси ва тоқлар партияси ҳақида сўз юритган. Албатта, у бу ўринда ҳозирги маънодаги партияни эмас, сиёсий иттифоқларни назарда тутган. Улар нисбатан кам сонли, тор доирадаги иттифоқлар ёки гуруҳлар бўлиб, ўзларининг барқарорликлари билан ажралиб турмас, ташкилий жиҳатдан ҳам мустақам шаклланмаган эди. Бу сингари партиялар ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлган.

Сиёсий партияларнинг фаолияти XIX асрга келиб, яъни овоз бериш ҳуқуқининг кенгайиши, парламентларнинг ва парламентаризмнинг пайдо бўлиши туфайли янада жонланди. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, Европанинг бир қатор мамлакатларидаги ҳозирги сиёсий партиялар тизимининг илк шаклланиш жараёни айнан ана шу даврга тўғри келади. Масалан, Буюк Британиянинг ҳозирги кундаги йирик сиёсий партияларнинг ўтмишдошлари Тори ва Вигилар XVII асрдаёқ вужудга келган бўлса-да, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими, ҳокимият учун курашни ташкил этиш механизмлари, сайловларда иштирок этишнинг замонавий шаклларида XIX асрдан бошлаб ўта бошладилар.

Сайлов ҳуқуқининг кенгайиб бориши, жамиятдаги синфий фарқларнинг кучайиши ва ижтимоий зиддиятларнинг чуқурлашуви, кенг халқ оммасининг сиёсатга жалб этилиши билан партияларнинг роли ҳам ошиб борди. Улар тобора кўпроқ сиёсатнинг асосий субъектларига айлана бошлади.

Демократик жамиятда партиялар халқ, парламент ва ҳукуматни бир-

бири билан боғловчи энг муҳим бўгин ҳисобланади. Айнан улар орқали давлат органлари ўзларини қўллаб-қувватлаши учун оммага мурожаат қилишлари, омма эса, ўз навбатида, парламент ва ҳукумат ишига, уларни шакллантириш жараёнига таъсир ўтказиши мумкин.

Партияларнинг вужудга келиш тарихида уларнинг *М. Вебер* таклиф этган бўлинишини барча тан олган ҳисобланади. У, хусусан, учта босқични ажратиб кўрсатади: зодагонлар гуруҳи, сиёсий клуб, оммавий партия. Шу билан бирга, қайд этиб ўтиш жоизки, партиялар шаклланишининг барча босқичларини фақат икки инглиз партияси: либерал (виглар) ва консерватив (тори-лар) партиялар ўтган, ҳолос. Ҳозирги замон партияларининг кўпчилиги эса бирданига оммавий партия сифатида юзага келган.

Биринчи оммавий сиёсий партияга 1861 йилда Англияда асос солинган. У «сайловларни қайд этиш бўйича либерал ўртоқлик» деб аталган эди. 1863 йилда Фердинанд Лассаль Германияда «Ишчиларнинг умумгерман иттифоқи» деб аталган биринчи оммавий ишчилар партиясини тузган.

Пролетариатнинг дастлабки сиёсий ташкилотларидан бири К. Маркс ва Ф. Энгельс томонидан 1847 йилда Лондонда тузилган «Коммунистлар иттифоқи» эди.

Айрим партиялар умумий сайлов ҳуқуқининг жорий этилиши натижасида, сайлов қўмиталари ёки бирлашмалари негизида вужудга келди, бошқалари ўзига хос ғоявий-сиёсий клублар, учинчилари биқиклиги ва кучли ривожланган ўзаро ёрдам туйғуси билан ажралиб турувчи ўрта асрлардаги анъанавий яширин жамиятлар асосида шаклланди. Кўпчилик партиялар католик ташкилотларидан, шу жумлалан, айрим монахлик орденларидан ҳам яқинларига ёрдам бериш ва уларга хизмат қилиш ғояларини мерос қилиб олдилар. Меҳнаткашларнинг партиялари кўп ҳолларда касаба уюшмалари асосида юзага келар эди.

Партиялар йирик ташкилотларнинг бўлиниб кетиши ва кўплаб майда гуруҳлар ва бирлашмаларнинг қўшилиши орқали ҳам тузилган. Миллий озодлик ҳаракатлари зонасидаги кўп партиялар яширин сиёсий тўғарақлардан, миллий озодлик фронтларидан пайдо бўлган ва ҳатто айрим ҳарбий тузилмалар асосида ҳам юзага келган.

Шундай қилиб, партиялар вужудга келишининг жуда кўп йўллари мавжуд. Партиялар пайдо бўлишининг *икки асосий сабабини* кўрсатиш мумкин:

- сиёсатда иштирок этиш соҳасини анча кенгайтирган умумий сайлов ҳуқуқининг жорий этилиши;

- ишчилар синфининг ташкилий жиҳатдан ривожланиши. Бунинг таъсири икки ёқлама намён бўлди: бир томондан, уюшаётган пролетариат парламентда ва ундан ташқарида унинг манфаатларини ҳамоя қилувчи кўплаб оммавий партияларни яратди; иккинчи томондан эса, рақобат тақозоси билан анъанавий сиёсий гуруҳларнинг сон жиҳатдан ўсиб бораётган пролетар партияларига ўзларининг тегишли тарзда трансформация қилинган ташкилий тузилмаларини қарши қўйиш зарурати пайдо бўлди.

Партиялар сиёсий қарашлари бир-бирига яқин бўлган шахслардан таник топган, барқарор ва сиёсий поғоналарга эга бўлган ташкилотдир. Парти-

яларнинг асосий мақсадлари у ёки бу тарзда сиёсий тизимларда ҳокимиятни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган. Улар аъзоларининг умумий сиёсий ғоялари асосида партияларнинг дастурлари ишлаб чиқилади ва уларда қисқа, ўрта ва узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган вазифалар белгиланади.

Партия тузилмасида қуйидаги асосий қисмларни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) раҳбарлик ролини бошқарувчи олий йўлбошчи ва штаб; б) раҳбарлик қилувчи гуруҳнинг буйруқларини бажарувчи барқарор бюрократик аппарат; в) бюрократия таркибига киргани ҳолда партия ҳаётида иштирок этувчи фаол партия аъзолари; г) партияга эргашувчи, лекин унинг фаолиятида жуда кам иштирок этувчи пассив аъзолар. Улар қаторига партияга хайрихоҳ бўлганларни ва пул-маблағ билан ёрдам кўрсатувчиларни ҳам қўшиш мумкин.

Сиёсий партия таърифининг асосида қуйидаги тўртта мезон ётади:

1. Ташкилотнинг узоқ муддат давомида мавжуд бўлиши, яъни партия узоқ муддат давомида сиёсий фаолият кўрсатишни мўлжаллайди;

2. Миллий раҳбарият билан доимий алоқада бўлиб турувчи барқарор маҳаллий ташкилотларнинг мавжудлиги;

3. Марказий ва маҳаллий ташкилотлар раҳбарларининг фақат ҳокимиятга қандайдир таъсир кўрсатишни эмас, балки ҳокимият учун курашни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши;

4. Сайловлар ёки бошқа усуллар ёрдамида ўзининг халқ томонидан қўллаб-қувватланиши йўллари излаш.

Биринчи мезон (ташкилотнинг узоқ муддат мавжуд бўлиши) партияни ўз асосчилари ва илҳомчилари билан бирга йўқ бўлиб кетувчи фракциялар ва тўдалардан фарқлаш имконини беради.

Иккинчи мезон (ташкилотнинг тўла миқёсда, маҳаллий поғоналарни ҳам қамраб олган ҳолда фаолият кўрсатиши) партияни ташкилотлар билан мукамал ва доимий алоқага эга бўлмагани ҳолда фақат миллий миқёсда мавжуд бўладиган оддий парламент гуруҳидан фарқлаб туради.

Учинчи мезон (ҳокимиятни амалга ошириш учун интилиш) сиёсий партиялар билан турли ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўртасидаги фарқни белгиланига имкон яратади. Партияларнинг бевосита мақсади — ҳокимиятни эгаллаш ёки уни амалга оширишда иштирок этиш. Партиялар жамиятни ривожлантириш ёки қайта қуришнинг глобал концепцияларини олға суради ва уни амалга оширишга интилади.

Тўртинчи мезон (халқнинг қўллаб-қувватлашига эришиш, хусусан, сайловлар йўли билан) партияни тазйиқ ўтказувчи гуруҳлардан ажратиб туради, улар, одатда, сайловларда иштирок этмайдилар, парламент ҳаётида қатнашмайдилар, фақат партияга, ҳукуматга, ижтимоий фикрга яширин таъсир кўрсатадилар. Сиёсий партиялар — шундай сиёсий бирлашмалардирки, улар ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари, мақсадлари ва идеалларини жамлантирилган шаклда ифода этадилар, ана шу гуруҳларнинг энг фаол вакиллари дан ташкил топадилар ва жамиятда давлат ҳокимиятини амалга ошириш бўйича ўзаро ҳамкорлик жараёнида уларга раҳбарлик қиладилар. Улар синфларни ва бошқа ижтимоий гуруҳларни бир-бирлари билан ҳамда давлат ҳокимияти билан боғловчи воситачи институтлар сифатида намоён бўладилар.

Сиёсий партиялар сиёсатнинг ўзича фаолият кўрсатувчи субъектлари сингари бошқа ижтимоий-сиёсий ташкилотлар билан бир қатор умумий жиҳатларга эга. Жумладан, муайян ташкилотнинг ҳамда ҳокимият ва бошқарув аппаратининг мавжудлиги; уларнинг аъзоларини бирлаштириб турувчи ва тарафдорларни жалб этувчи ғоявий тамойилларнинг мавжуд бўлиши; муайян дастурий қондаларнинг қайд этилиши (улар очик ифодаланиши ҳам, яширин мавжуд бўлиши ҳам мумкин); аъзолар ва тарафдорлардан иборат оммавий негизнинг мавжудлиги.

Партияларни бошқа ташкилотлардан ажратиб турувчи энг асосий белги эса уларнинг давлат ҳокимияти учун, давлат сиёсатини шакллантириш ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш ҳуқуқи учун очик ва аниқ ифодаланган курашга йўналтирилганлигидир.

Сиёсий партиянинг моҳияти қуйидаги асосий тавсифларга боғлиқ: партиянинг ижтимоий таркиби ва ижтимоий негизи; партия раҳбариятининг таркиби, манфаатлари ва мақсадлари; ташкилотнинг дастурий қондалари; унинг сиёсий ҳатти-ҳаракатларининг объектив йўналтирилганлиги.

Сиёсий партия моҳиятининг энг муҳим кўрсаткичи унинг охир-оқибатда кимнинг ва қандай кучларнинг манфаатлари ҳамда қарашларини ифода этиши, ҳимоя қилиши ва ўз кундалик фаолиятида амалга оширишидир.

2. Сиёсий партияларнинг функциялари.

Сиёсий партиянинг жамиятдаги функциялари ҳаётдаги масалани ўрғаниш унинг сиёсий тараққиётдаги ўрни ва ролини тушуниб этиш, мақсадларини яхшироқ тасаввур этишга ёрдам беради. Жамиятнинг сиёсий тизимида сиёсий партиялар қуйидаги *асосий функциялари* бажарадилар:

- *сиёсий мақсадни белгилаш.* Мафқурани ва дастурларни ишлаб чиқарар экан, партиялар стратегияни белгилашга, фуқароларни муқобил ва бошқа ҳатти-ҳаракатларнинг ҳам мумкинлигига ишонтиришга интиладилар;

- *ижтимоий манфаатларни ифода этиш ва саралаш.* Манфаатларни гуруҳлар ҳам ифода этишлари мумкин, лекин фақат партияларгина уларни марказий давлат органларининг қарорларига таъсир кўрсатадиган шаклда бир бутун қилиб бирлаштира оладилар;

- *фуқароларни сафарбар қилиш ва ижтимоийлаштириш.* Партиялар ўз фаолиятининг узоқ муддатли ижтимоий ва ғоявий-психологик асосини яратадилар, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланган ҳолда тегишли ижтимоий фикрни шакллантирадилар;

- *ҳуқмрон элитани рекрутлаш (шакллантириш).* Ҳокимиятнинг маҳаллий органларини, ҳукуматнинг аввал яширин, сўнгра эса реал таркибини шакллантирадилар; ҳокимиятнинг ваколатли органлари билан жамият ўртасидаги алоқаларни таъминлайдилар; бошқа сиёсий институтлар билан бирга давлат бошқаруви ва ижтимоий бошқарув механизмини шакллантирадилар; ҳукумат тузилмалари ва механизмларининг барқарорлигини таъминлайдилар;

- *сиёсий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш.* Сиёсий партиялар фаолиятининг асосий йўналишлари орасида дастурий қондаларни, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий стратегияни ишлаб чиқишни алоҳида ажратиб кўрса-

тиш лозим бўлади. Ҳозирги замон стратегиясини ишлаб чиқишга малакали кадрлар жалб этилади.

Сиёсий партиялар ўз тарафдорлари фаолиятида бирдамликни таъминлашга, ўзларининг иттифоқчилари томонидан қўллаб-қувватланишларини ташкил этишга интиладилар. Партияларнинг мафкуравий функцияси, бир томондан, гоёлар ишлаб чиқишга, иккинчи томондан, «одамларни ишлаб чиқаришга» қаратилган сиёсий фаолиятда ўз ифодасини топади. Партиялар ўзларига ваколат берган ижтимоий бирлашмаларнинг манфаатлари ва хоҳиш-иродасини ифодаловчи стратегик ва тактик концепцияларни ишлаб чиқишнинг ташаббускорлари ва штаблари сифатида намоён бўлади. Мазкур концепцияларнинг асосий компонентлари жамиятнинг ривожланиш ва, умуман, фаолият кўрсатиш моделларидир. Партияларнинг мафкуравий фаолияти, концепциялар ишлаб чиқишдан ташқари, ана шу концепцияларни ва уларнинг мақсадларига мос келувчи бошқа гоёларни кенг тарқатиш ва тарғиб этишга қаратилган. Ҳукмрон партиялар бунинг учун давлатнинг мафкуравий функциясидан ҳам фойдаланадилар.

Партияларнинг фуқароларни ижтимоийлаштириш борасидаги фаолияти уларнинг пировард мақсадлари ва уларга ваколат берган ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари билан боғлиқ. Ҳукмрон партиялар улар ҳимоя қилаётган қадриятларнинг ижобий қабул қилинишини, улар тутаётган йўлнинг кенг ижтимоий қўллаб-қувватланишини таъминлайдиган ижтимоийлашувни амалга оширишга интиладилар.

Ҳар бир партия учун тегишли ижтимоий бирлашмаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ваколати жуда муҳимдир. Ушбу функциянинг мазмунини мазкур манфаатларни ифодалашнинг сиёсий воситаларини таъминлаш, уларни мақсадлар ва идеаллар шаклида баён қилиш ҳамда сиёсатнинг бошқа субъектлари билан ўзаро таъсир жараёнида ҳимоя қилиш ташкил этади. Манфаатларни ифода этиш ваколати функцияси турли қатламлар ва гуруҳларнинг ўзига хос манфаатларини мувофиқлаштириш асосида ижтимоий birlikларнинг умумий манфаатларини жамлаш йўли билан ҳамда давлат органларини эгаллаш ва улар устидан назорат ўрнатиш ёки сиёсий қарорлар қабул қилиш ва амалда ҳукмронлик қилиш жараёнида ушбу органларга тазйиқ ўтказишнинг турли шакллари воситасида амалга оширилади.

Партия сиёсий тизимнинг ва умуман, жамият ривожланишининг мақсадлари ва сиёсий мезонларини белгилашда муҳим роль ўйнайди. Бу функциянинг бажарилиш ҳажми ва самарадорлиги партиянинг сиёсий тизимдаги мавқеига боғлиқ бўлади. Бу борада энг катта имкониятларга ҳукмрон партиялар эгадирлар. Улар бутун ижтимоий тизимнинг ҳаракат йўналишини белгиловчи сиёсатни ишлаб чиқадиладар ва шакллантирадилар. Партиянинг сиёсий йўлни ишлаб чиқишда интироқ этиш даражаси, бу функциянинг амалга оширилиш ҳажми ва самарадорлиги партиянинг мавжуд сиёсий тизимдаги мавқеини белгилувчи кўрсаткичлар ҳисобланади. Партиянинг ташкилотчилик функцияси муайян кадрлар сиёсатида, яъни партиянинг ўзида, бошқа давлат ва жамоат ташкилотларида кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишдан иборат фаолиятда ўз ифодасини топади. Партияларнинг ташки-

лотчилик борасидаги ушбу кичик функциясини сиёсатшунослар *сиёсий рекрутлаш* – сиёсий раҳбар кадрларни танлаш функцияси деб атайдилар. Узининг сиёсий кадрлари орқали партия давлат аппаратида ва бошқа ташкилотларда ўз сиёсатини ўтказди, сиёсий тизимнинг бошқа институтларига ўз таъсирини ёяди.

Партия сафларининг бирлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлашга, партия аъзолари ва тарафдорларини ўзаро яқинлаштирувчи қадриятлар ва меъёрларни ишлаб чиқишга, раҳбарликни амалга ошириш ва партия фаолиятини бошқаришга қаратилган партия ички фаолияти жуда муҳимдир.

Сиёсий партиялар фаолиятининг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- тегишли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларини аниқлаш, баён қилиш ва асослаш, уларни фаоллаштириш ва интеграциялаш;
- сиёсий доктриналар ва дастурлар яратиш;
- давлатда ҳокимият учун курашга ва давлатнинг фаолият дастурларини яратишда, давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этиш;
- умуман жамиятни ёхуд унинг бир қисмини сиёсий жиҳатдан тарбиялаш, ижтимоий фикрни шакллантириш;
- давлат аппарати, касаба уюшмалари, жамоат ташкилотлари учун кадрлар тайёрлаш ва уларни юқори мансабларга кўтариш;
- партия ичидаги ташкилий фаолият.

3. Партиялар ва партиявий тизимлар типологияси.

Сиёсий партиялар муайян умумий белгиларга эгадирлар. Бу ҳол уларни турли асосларда таснифлашга имкон беради. Партиялар типологиясига уларнинг синфий табиати, келиб чиқиши, ички тузилиши, аъзолик муносабатларининг ўзига хосликлари, сиёсий мақсадлари ва бошқа мезонлар асос қилиб олиниши мумкин.

Партияларни кадрлар партиялари ва оммавий партиялар сифатида таснифлаш партияларнинг кенг гарқалган типологиясидир. Бу типология XX асрнинг 50-йиллари бошида француз сиёсатшуноси *М. Дюверже* томонидан ишлаб чиқилган.

Кадрлар партиялари XIX аср ўртасида эволюция жараёнида электорал кўмиталар ва парламент гуруҳларидан пайдо бўлган. Улар нисбатан кам сонли эканликлари, аъзоликнинг эркинлиги билан ажралиб туради ва, энг аввало, профессионал сиёсатчиларга ҳамда партияни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашга қодир бўлган молия элитасига суянади. Ушбу партиялар электорал функцияларга йўналтирилган. Уларда парламент аъзолари устулик қилдилар. Улар, одатда, либерал ва консерватив партиялардан иборат. Кадрлар партияси фаолларни, ижтимоий элиталар вакиллари бирлаштиришга қаратилган фаолият олиб боради, уларни ўз томонларига жалб қилишга интилади, чунки улар сайловчилар ўртасида обрў-эътиборга молик ёки сайлов кампанияларида кетган харажатларни қоплашга ёрдам бериш учун етарли мол-мулкка эгадирлар. Кадрлар партияларида уларга кирувчиларнинг сонига эмас, сифатига аҳамият бериледи.

Оммавий партиялар аъзолар сонининг кўпчилиги ва аъзоликнинг доимийлиги билан ажралиб туради. Улар кадрлар партияларидан кейинроқ, умумий сайлов ҳуқуқининг тарқалиши билан боғлиқ равишда ва кўп жиҳатдан ишчилар ҳаракатининг тўлқинида пайдо бўлган. Оммавий партиялар аниқ-равшан мафкуравий йўналтирилганлиги, фаолиятнинг тарбиявий шакллари билан кенг фойдаланиши, аъзолар билан турли партия тузилмалари ўртасида қалин алоқанинг мавжудлиги билан ажралиб туради. Оммавий партияларга коммунистик, социал-демократик, популистик ва фашистик партиялар киради.

Қуйида партияларнинг тасниф жадвали келтирилган. Албатта, ҳар қандай типология шартлидир, шундай бўлса ҳам, у жамиятнинг сиёсий ва партиявий ҳаётидаги сохта ва турли-туман ҳолисаларни яхшироқ фарқлашга ёрдам беради (24-жадвал).

24-жадвал

Партиялар таснифи

№	Таснифлаш меъюни	Партиялар тури
1.	Синфий табиатига кўра	1) ишчи партиялар: социал-демократик, коммунистик; 2) буржуа партиялари: майда буржуа, миллий буржуа, савдо-судкўр буржуа партиялари; 3) ўрта табақалар партиялари: демократик; 4) деҳқонлар партиялари; 5) синфлараро партиялар: ишчи-деҳқонлар, зиёлилар, миллатчилик, диний, трайболистик (қабилавий) партиялар.
2.	Сиёсий фаолият воситаларига кўра	1) кўпроқ парламентда фаолият кўрсатувчи партиялар; 2) кўпроқ парламентдан ташқарида фаолият кўрсатувчи партиялар.
3.	Мавжуд ижтимоий тузумга муносабатига кўра	1) инқилобий; 2) ислоҳотчилик; 3) либерал; 4) консерватив.
4.	Ташкилий тузилмасининг типига кўра	1) кадрлар партиялари; 2) оммавий партиялар: катъий ёки мослашувчан тарзда ташкил этилган.
5.	Жамиятнинг сиёсий тизимидаги ўрни ва ролига кўра	1) ҳукмрон партия; 2) ҳукмрон бўлмаган партия; 3) кам таъсирга эга партия; 4) «сўллар», 5) марказчилар, 6) «ўнгар»; 7) мухолифатдаги партия.
6.	Давлат тузилиши шаклига муносабатига кўра	1) унитар; 2) федерал; 3) айирмачи (сепаратист) партиялар.
7.	Мафкурасига кўра	1) қаттиқ мафкуралашган партия; 2) прагматик партия.

Маъна: Ғафуров С. М., Ҳайдаров А. А., Тулаганова Н. Ў. Сиёсатшунослик асослари. Ўқув қўлланма. Т., 2005.

Партиялар ўз фаолиятлари жараёнида бир-бирлари билан муайян ўзаро муносабатларга киришадилар ва бу ҳол партиявий тизим деб аталади. Барча партиялар, шу жумладан, очиқ ва ярим ошқора фаолият кўрсатувчи партиялар ҳам, мамлакат сиёсий ҳаётига таъсири катта ёки кам бўлган партиялар ҳам партиявий тизимнинг иштирокчиларидир. Шундай қилиб, **партиявий тизим** — мамлакатда мавжуд бўлган ва фаолият кўрсатаётган барча сиёсий партиялар жаммуи.

Ҳозирги босқичда партиявий тизимларнинг миқдорий мезонга, яъни ҳокимият учун курашаётган партияларнинг сонига асосланган типологияси кенг тарқалди. Бундай ёндашувга кўра, барча партиявий тизимлар бир, икки ва кўп партиявий тизимларга бўлинади.

Бир партиявий тизимлар давлатнинг барча партияларини унга тарафдор бўлган битта партияга қўшиб юбориш ҳамда бутун сиёсий ҳокимиятни монополия қилишга интилиши натижасида пайдо бўлади (масалан, собиқ СССРдаги КПСС). Бир партиявий тизимда мавжуд партия у билан бир қаторда давлат ҳокимияти учун кураш олиб борувчи рақобатга эга бўлмайди. Ягона партияга эга бўлган жамиятларни мумтоз бир партиявий тизим дейиш мумкин. Бундай кўринишдаги сиёсий тизимларга собиқ СССР, Ироқ, КХДП каби мамлакатларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ушбу тизимларда, одатда, ягона партия давлат ҳокимияти билан қоришиб кетган бўлади. Аксарият ҳолларда ҳатто партия давлат номидан иш юритиши ҳам мумкин. Бошқа сиёсий партияларнинг тузилиши қонун томонидан тақиқлаб қўйилади. Ягона партия сиёсий фаолиятни монополлаштириб олади, партиядан ташқаридаги ҳар қандай сиёсий фаолият қонунга хилоф, деб эълон қилинади. Мамлакатдаги асосий сиёсий қарорлар олий партия раҳбарлари томонидан қабул қилинади.

Икки партиявий тизимлар бир-бири билан рақобат қилишга қодир бўлган иккита кучли сиёсий партиянинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Уларнинг ҳар бири мустақил равишда парламентда кўпчилик овоз олишга, ўз ҳукумати тузишга ва, шу тариқа, ҳукмрон партияга айланишга қодирдир, бошқаси эса, бу даврда муҳолифатдаги партия бўлиб қолади. Икки партиявий тизимнинг классик намунаси АҚШ ва Буюк Британиядир. Масалан, АҚШда икки йirik партия – Демократлар ва Республикачилар мунтазам равишда ҳокимиятда ўрин алмашиб келмоқдалар. Тўғри, АҚШда учинчи партияни тузиш саъй-ҳаракатлари ҳам бўлган, бироқ улар ҳар гал муваффақиятсизликка учраган.

Кўппартиявий тизимга хос жиҳат шундан иборатки, унда иккидан ортиқ партиялар давлат ҳокимиятини эгаллаш учун реал имкониятга эга бўладилар. Бундай тизимда, одатда, парламент аъзоларининг катга қисмига таянувчи коалицион ҳукумат тузилади. Кўппартиявий тизимлар Италия, Бельгия, Голландия сингари давлатларнинг сиёсий ҳаёти учун хосдир. АҚШдан фарқли ўлароқ, Фарб мамлакатларининг аксариятида кўппартиявий тизимлар мавжуд бўлиб, ушбу мамлакатларда сиёсий партияларнинг сони тахминан 3 талдан 10тагача оралиқни ташкил этади. Улар қаторига Германия, Франция, Канада, Австрия, Австралия каби мамлакатларни киритиш мумкин. Уларни, шунингдек, молификациялашган икки партиявий тизимлар деб аташ ҳам мумкин, чунки бир-бирига муҳолифатда бўлган икки йirik партия учинчи партияларни ўз атрофларига бирлаштирган ҳолда ҳукумат тузишлари мумкин.

Маълумки, ҳокимият учун курашда иттифоқлар, партиялар блоклари иштирок этади. Мазкур блоklarга кирмайдиган партиялар амалда ҳокимият учун курашда ғалаба қозониш имкониятига эга бўлмайдилар. Президент ва парламент сайловлари арафасида одатда икки блок – “ўнг” ва “сўл” кучлар блоки шаклланадиган Франциянинг сўнги ўн йилликлардаги ҳаёт тажрибаси шундан яққол далolat беради. Айрим мамлакатларда икки ва кўппартиявийлик шароитларда партияларнинг **кооперациялашуви тизими** деб аталувчи тизим фаолият кўрсатади. Унинг моҳияти шундан иборатки, партиялар ўргасидаги рақобат кураши фақат сайловларга тайёрлик кўриш ва уларни ўтказиш даврида олиб

борилади, ҳейн эса у партиялар ҳамкорлиги билан алмашинади. Бунашй назиятнинг юзага келишига кўпроқ сиёсий кучлар мувозанатининг қарор топиши, мамлакат умумий манфаатларининг, масалан, уруш хавфи муносабати билан ватанни ҳимоя қилиш кабиларнинг биринчи ўринга қўйилиши кўмак беради.

Доминанция тизими деб аталувчи тизим ҳам мавжуд. Бу тизимга давлатнинг сиёсий ҳаётида алоҳида ўрин тутувчи партиянинг узлуксиз, узоқ муддат давомида ҳокимиятни амалга ошириши хосдир. Бундай ҳол коалиция мавжуд бўлмаган, бошқа сиёсий партиялар томонидан мухолифат заиф бўлган, анъанавий тарзда обрў-эътибори катта бўлган партияларни афзал кўрувчи сайлов тизимининг мавжудлиги шароитларида мумкин бўлади. Доминанция тизими, мисол учун, Япония, Ҳиндистон ва Швецияда мавжуд.

Таъкидлаш жоизки, партиявий тизимлар типологияси универсал эмас, зеро, партиявий тизимлар давлатнинг ижтимоий тузумидаги ўзгаришларга мувофиқ тарзда доимий равишда ўзгариб туради. Собиқ социалистик ҳамдўстлик мамлакатлари ва МДҲ давлатларидаги партиявий тизимларнинг ўзгартирилиши бунга мисол бўла олади. Мазкур давлатларда жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий тузилмаларида чуқур ўзгаришлар юз бермоқда, кўппартиявий тизимларнинг шаклланишидан иборат қизғин жараёнлар давом этапти.

Ҳозирги кунда сиёсий партиялар жамият сиёсий ҳаётининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Улар бир-бирига рақобатда бўлган турли муқобил сиёсий йўналишларни ифодалайди, муайян ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ва эҳтиёжларини ифодалайди; давлат ва фуқаролик жамиятини боғлаб турувчи кўприк вазифасини ўтайди. Партияларнинг асосий вазифаси турли ижтимоий қатламлар ва алоҳида фуқаролар ҳамда манфаатдор гуруҳларнинг қизиқиш ва ингилишларини умумлаштириб ифодалашдир. Айнан сиёсий партиялар орқали фуқароларнинг сиёсий ҳаётдаги иштироки расман таъминланади. Сиёсий партиялар аҳолига мафкуравий таъсир ўтказади, аҳолининг сиёсий онги ва маданияти даражасини оширишда муҳим хизмат қилади. Ўзбекистонда эса жамиятнинг демократлаштиришда сиёсий партияларнинг роли муҳим бўлмоқда.

4. Ўзбекистон Республикаси партиявий тизимининг ўзига хос хусусиятлари.

Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларидаёқ яккапартиявий диктатта барҳам берилди ва кўппартиявий сиёсий тизимни шакллантириш мақсад қилиб олинди. Бироқ бу йўл бирданга ёки дабдурустдан бирор-бир хорижий мамлакат андозасини қабул қилиш эвазига эмас, балки аста-секинлик билан, босқичма-босқич амалга оширилиши белгилаб олинди.

1992 йил 8 декабрда Республика Конституцияси қабул қилингандан сўнг, сиёсий партияларнинг шаклланиши учун муҳим ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. қисқа фурсат ичида мамлакатимизда ҳуқуқий асосда, парламентад фаолият кўрсатувчи партияларнинг шаклланиш жараёни содир бўлди.

Мустақиллик йилларида республикада сиёсий институтларнинг, мафкураларнинг, фикрларнинг хилма-хиллигига асосланган ва фуқароларнинг давлат ва жамият ишларини бошқаришда кенг иштирок этишини таъминлайдиган янги демократик сиёсий тизимнинг негизлари вужудга келди.

Ўзбекистон сиёсий партияларининг ҳозирги фаолиятини таҳлил қилган олимларнинг акарияти шуни таъкидлайдики, сиёсий партияларнинг шаклланиш жараёни демократик ислохотлар билан, хусусан, конституциявий ва сайлов тизими ислохотлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган мураккаб жараёндир.

Ҳозирги пайтда республикада **бешта сиёсий партия** фаолият кўрсатмоқда. Булар Ўзбекистон халқ демократик партияси, “Фидокорлар” миллий демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси, “Миллий тикланиш” демократик партияси, Ўзбекистон тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Либерал-демократик партиясидир.

Мамлакатда фаолият юритаётган асосий сиёсий партиялар. Энг тажрибали, кўп сонли ва шаклланган деб, 1991 йил 1 ноябрда ташкил қилинган **Ўзбекистон халқ демократик партияси**ни (ЎХДП) айтиш мумкин. ЎХДПнинг II съезди 1994 йил 1 ноябрда бўлиб ўтди. У Ўзбекистон Олий Мажлиси ва халқ депутатларининг маҳаллий Советларига сайловлар ўтказилиши билан боғлиқ равишда Уставда белгиланган муддатдан илгари чақурилди. Унда Партия сайловолди дастурининг масалалари, парламент депутатларига номзодлар кўрсатилиши, унинг Уставига ўзгартиришлар киритилиши кўриб чиқилди.

Шуни айтиш жоизки, бугунги кунга келиб ЎХДП сафларида 400 мингдан ортиқ аъзолар бор. Партия аъзоларининг ярмидан кўпини хизматчилар, 40 фоиздан ортиғини аёллар, аъзоларнинг 50 фоизини ёшлар ташкил қилади. Зиёлилар, хизматчилар ва талабалар аъзоларнинг 50 фоиздан кўпини, 40 фоизини моддий ишлаб чиқаришда бандлар, 10 фоизини нафақадагилар ва уй бекалари ташкил қилади. Партиядаги ишчи 60 дан ортиқ миллат вакиллари — ўзбеклар, қорақалпоқлар, қozoқлар, тожиклар, руслар, украинлар, татарлар, уйғурлар, туркманлар, қирғизлар, корейслар ва ҳоказолар юритадилар.

Партия ўзининг ўзбек ва рус тилида чоп этиладиган газеталарига эга. «Ўзбекистон овози» 20 минг нусха тиражда чиқади, улардан 3 мингтаси матбуот дўконларида эркин нархда сотилади. Газетанинг тахминан 80% обуна орқали тарқатилади.

1995 йил февралда ташкил қилинган **«Адолат» социал-демократик партияси** таркибида фан-техника зиёлилари, давлат муассасалари ишчилари етарли даражада кенг ифодаланган.

«Адолат» социал-демократик партияси, аввалдан ўзининг тутган ўрнини, социал-демократизмнинг умумжаҳон мафкуравий оқими билан солиштиради. «Адолат» ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий газетаси партиянинг бош матбуот органидир (25-жадвал).

1995 йил май ойида **«Миллий тикланиш» демократик партияси** ташкил қилинди, унинг асосий мақсади — миллий ўз-ўзини англашни ривожлантириш жараёнларини фаоллаштириш, аҳолини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ва ҳоказо. «Миллий тикланиш» партияси ўз дастурида консерватив жиҳатларга таяниб, ўзини фуқароларнинг миллий руҳ, дунёқараш, миллий англаш ва ватанпарварликка асосланган нуқтаи назарлари ва манфатларини бирлаштирувчи, сиёсий ташкилот деб таърифлайди.

**“Адолат” СДП аъзолари сони ва бошланғич партия ташкилотлари
(2007 йил 1 октябрь ҳолатига кўра)**

Партия аъзолари сони	Партия хенгашлари сони	Бошланғич партия ташкилотлари	30 ёшгача бўлган партия аъзолари сони	Партия аъзолари ичида аёллар сони
58974	188	1700	23611 (40%)	27121 (46%)

Маъба: “Адолат” СДП Марказий аппарати маълумоти.

1995 йил июн ойидан партия «Миллий тикланиш» газетасига эга. Ушбу газетанинг турли бўлимлари миллий ва умумбашарий бойликларни тиклашга, ёшларни тарбиялашга, миллий тикланиш гоёларини тарғибот қилишга қаратилган.

Ўзбекистондаги ёш сиёсий партиялардан **«Фидокорлар» миллий-демократик партияси** ҳукуматнинг ҳар қандай қатламида порахўрлик, уруғ-аймоқчилик ва маҳаллийчиликка қарши курашни ўзининг асосий вазифаларидан бири деб биледи. Партиянинг асосий шиори — «Ислоҳотлар ислоҳ учун эмас, инсон учун». Партия 1998 йил 28 декабрда Ўзбекистон Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтди. 2000 йил 14 апрелда у «Ватан тараққиёти» партияси билан бирлашди. Партия аъзоларининг 90 фоизга яқини олий маълумотта эга. Партия ўз сафларида иқтисодчилар, ўқитувчилар, юристлар, тиббиёт ходимлари, журналистлар, қишлоқ хўжалиги ишчилари, турли соҳалаги мутахассис меҳнаткашларни бирлаштиради.

Энг ёш сиёсий партия 2003 йилда **“Ўзбекистон ишбилармонлар ва тadbиркорлар ҳаракати — либерал демократик партияси”** (ЎзЛиДеП) ташкил топди. Унинг “XXI аср” деб номланган газетаси мавжуд. Тузилганлигига ҳали бир ёш бўлишига қармай, ЎзЛиДеП партияси 2004 йилда ўтказилган Парламент сайловларини юқори савияда ташкил этиб, бошқа партияларга нисбатан тўлиқ устулик қилишга муваффақ бўлди. ЎзЛиДеП 120 депутатлик ўринлари учун 120 нафар номзод кўрсатишга муваффақ бўлди. Улардан 41 нафар депутатлик ўринлари учун ўтказилган сайловларда ғалаба қилдилар ва энг кўп сонли партиявий фракция тузишга муваффақ бўлдилар.

Ўзбекистон сиёсий партияларининг мафкуравий дастурлари таҳлили шуни кўрсатадики, фуқаролик жамиятини қуриш асосларини ҳисобга олган ҳолда; улар партия дастурларининг мазмунига кучли даражада тузатишлар киритилишига муҳтождир. Манфаатлар, мақсадлар, йўналишларнинг хилма-хиллиги уларнинг қўшимча кучлар билан умумий мақсадларга эришиш йўлида бирлашишлари зарурлигини билдиради (26-жадвал).

Кўриб турибмизки, партиявий тизим тадрижийлик асосида, бир маромда ўз тақомилига етиб бормоқда. Масалан, 1994 йилги Парламент сайловларида ҳокимият органлари ва аҳолининг ташаббускор гуруҳларидан 167 нафар депутат сайланган бўлса, 1999 йилги Парламент сайловларида уларнинг сони 125 тагача қисқарди. 2004 йилги Парламент сайловларида сайланган депутатларнинг 90 фоизидан кўпроғи сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган ном-

**Ўзбекистон сиёсий партияларининг муҳим кўрсаткичлари
(2008 йил 1 январь ҳолатига кўра)**

№	Сиёсий партиялар	Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар кенгашида депутатлар сони	Халқ депутатлари вилоят кенгашида депутатлар гуруҳлари	Халқ депутатлари туман ва шаҳар кенгашида депутатлар сони	Жами партия аъзолари ичinda аёлларнинг нисбати	Фуқаролар ўз-ўзини бошқариш органлари раислари (оқсоқоллар)нинг партиявий мансублиги ¹	Жами партия аъзолари ичinda 30 ёшга бўлган ешларнинг нисбати
1.	Халқ демократик партияси	2539	13	187	37,5%	3713	25,3%
2.	ЎзЛиДеП	1889	13	175	36,2%	2386	34,4%
3.	“Фидокорлар” МДП	578	13	73	44%	235	44,1%
4.	“Миллий тикланиш” ДП	138	14	14	52,2%	92	37%
5.	“Адолат” СДП	172	7	18	46%	112	40%

Мавба: Фуқаролик жамиятини ўрганиш институти маълумоти.

зодлардир. Энди тобора кўпроқ депутатлар партиявий мансублик асосида сайлана бошладилар. Бу эса сиёсий ҳаётда сиёсий партияларнинг вазни ва нуфузи тобора ошиб бораётганлигидан далолат беради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон сиёсий партиялари шаклланиш босқичида бўлиб, уларда ҳокимият учун кураш олиб бориш механизмлари ҳали тўлиқ шаклланмаган, уларнинг ижтимоий база доираси аниқлаб олинмаган. Чунки турли ижтимоий табақалар манфаатларининг аниқлашуви ва уларни маданий тарзда ифодалаш жараёнлари эндигина бошланмоқда. Ўзбекистон сиёсий партиялари тизимидаги ушбу ҳолат вақтинчалик бўлиб, сиёсий ҳаётдаги либерализация жараёнлари чуқурлашган ва фуқароларнинг сиёсий фаоллиги ошиб борган сайин партиялар ўртасидаги дифференциация ҳам ортиб бораверади.

Республика ҳукумати сиёсий партияларни қўллаб-қувватлашга мунтазам равишда алоҳида аҳамият бериб келмоқда. Чунончи, 2006 йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Президентини И. А. Каримов томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига қонунчилик ташаббуси тартибида “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун ва “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тузатишлар киритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳалари киритилди. 2007 йил апрель ойида ушбу қонун қабул қилинди ва 2008 йил 1 январида кучга кирди. Қуйидаги жадвалда Конституциявий қонуннинг асосий жиҳатлари берилган (27-жадвал).

¹ Жами 9971 нафар фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари раислари (оқсоқоллар)дан 6538 нафари сиёсий партияларга аъзо, 3433 оқсоқол эса бирор бир сиёсий партияга аъзо эмас.

“Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонуннинг асосий жиҳатлари

Конституциявий қонуннинг бош мақсади	Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш; Мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш.
Конституциявий қонунда қўлланилган янги тушунчалар	<p>1. Парламентдаги кўпчилик: Қонунчилик палатасида кўпчилик ўринни эгаллаган сиёсий партия фракцияси; блок ташаббуслардан бири неча сиёсий партиялар фракциялари ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар.</p> <p>2. Парламентдаги мухолифат: Янгидан шакллантирилган ҳукуматнинг тутган йўли (курси) ва дастури ёки унинг айрим йўналишларига қўшилмайдиган сиёсий партиялар фракциялари, шунингдек, сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар.</p>
Конституциявий қонунда парламентдаги мухолифат фракциясининг қўшимча ҳуқуқлари	<p>Қонунчилик палатаси масъул қўмитасининг тегишли масала бўйича маърузаси билан бир вақтда қонун лойиҳасининг муқобил таҳририни киритиш; муҳокама этилаётган масалалар юзасидан ўзининг алоҳида фикрини Қонунчилик палатаси ялпи мажлисининг баённомасига киритиш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун бўйича келишув комиссиясида ўз вакилларининг қарорлати иштирок этиши.</p> <p>Мухолифат фракциясининг ҳуқуқлари парламент кўпчилиги томонидан камситилиши мумкин эмас.</p>
Бош вазир номзодини тайинлаш тартиби	Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан сиёсий партиялар фракцияларининг ҳар бири ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан маслаҳатлашувлар ўтказилган сўнг Қонунчилик палатаси ва Сенати тасдиқлаши учун киритилади.
Қўпчилик овозини ололмаган Бош вазир номзоди	<p>Ўзбекистон Республикаси Президенти сиёсий партиялар фракциялари ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳларидан сайланган депутатлар билан қўшимча маслаҳатлашувлар ўтказганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Бош вазири лавозимига номзодни яна икки марта тақдим этиш ҳуқуқига эга.</p> <p>Бош вазир номзоди уч марта рад этилган тақдирда: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси Бош вазири вазифасини бажарувчини тайинлайди; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини ёки унинг палаталаридан бирини тарқатиб юборади.</p>
Вилоят, Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлаш ва тасдиқлаш тартиби	<p>Ҳоким номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар кенгашларидаги партия гуруҳларининг ҳар бири билан маслаҳатлашувлар ўтказилгандан сўнг тегишли Халқ депутатлари кенгашларига тасдиқлаш учун тақдим этилади.</p> <p>Ҳоким номзоди тегишли Халқ депутатлари кенгаши депутатлари умумий сонининг кўпчилиги овозини олган тақдирда, тасдиқланган ҳисобланади.</p>
Қўпчилик овозини ололмаган Ҳоким номзодлари	<p>Ўзбекистон Республикаси Президенти номзодларни партия гуруҳлари билан қўшимча маслаҳатлашувлар ўтказганидан сўнг бир ой ичида яна икки марта тақдим этиш ҳуқуқига эга.</p> <p>Тегишли Халқ депутатлари кенгаши тақдим этилган ҳоким номзодларини уч марта рад этган тақдирда: Ўзбекистон Республикаси Президенти вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими вазифасини бажарувчини тайинлаш; Тегишли халқ депутатлари кенгашини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга.</p>

Маъқур қонунларда берилган асосий конституциявий тадбирларнинг амалга оширилиши сиёсий партияларнинг давлат ва жамият қурилиши тизимидаги роли ва аҳамиятини тубдан кучайтириши ва сайлов жараёнларида фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини оширишга, аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиб, уларнинг марказда ва жойларда давлат ҳокимиятини шакллантиришда бевосита иштирок этишига хизмат қилиши тахмин этилмоқда.

Ушбу янги қонунлар давлат бошқарувини янада демократлаштириш, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи тармоқлари, ҳукумат ва жойлардаги давлат органларининг зиммасига Конституция билан юклатилган вазифаларини амалга оширишдаги роли ва маъсулиятини кучайтириш, энг асосийси, сиёсий партияларнинг мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳаётига ва мамлакатни янгилаш жараёнларига таъсирини оширишда ҳуқуқий механизм бўлиб хизмат қилади (28-жадвал).

28-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида сиёсий партиялар вазни

1994 йил 25 декабрь сайловларидан сўнг (жами 250 депутат)	1999 йил 5 декабрь сайловларидан сўнг (жами 250 депутат)	2004 йил 26 декабрь ва 2005 йил 9 январдаги сайловлардан сўнг ¹ (жами 120 депутат)
ХДП – 69 депутат; “Ватан тараққиёти” – 14 депутат; Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари – 167 депутат	ХДП – 48 депутат; “Ватан тараққиёти” – 20 депутат; “Адолат” СДП – 11 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 10 депутат; “Фидокорлар” МДП – 34 депутат; Ҳокимият вакилик органлари – 110 депутат; Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари – 15 депутат	ЎзЛиДеП – 41 депутат ² ; ХДП – 28 депутат; “Фидокорлар” МДП – 18 депутат; “Миллий тикланиш” ДП – 11 депутат; “Адолат” СДП – 10 депутат; Фуқаролар ташаббускор гуруҳлари – 12 депутат

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

¹ 2004 йил сайловларида икки палаталик парламентга ўтилиши муносабати билан Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайловлар назарда тутилмоқда.

² ЎзЛиДеП партияси Олий мажлис Қонунчилик палатасида бўлиб қолган 3 нафар депутатлик ўринлари учун 2006 йил декабрда ўтказилган сайловла ҳам муваффақият қозониб, ҳар уччала ўринни ҳам қайтариб олишга муваффақ бўлди.

ИЖТИМОЙ ГУРУҲЛАР СИЁСАТНИНГ СУБЪЕКТИ СИФАТИДА

Режа:

1. Сиёсат субъекти тушунчаси.
2. Ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг сиёсатдаги иштироки.
3. Жамоат бирлашмалари ва ННТлар тушунчаси.
4. Ўзбекистонда жамоат бирлашмалари ва ННТларнинг ривожланиши.

1. Сиёсат субъекти тушунчаси

Сиёсат ҳаётнинг ўзига хос муҳим соҳаси ҳисобланади. Аммо инсонлар ҳамиша ҳам сиёсат билан шуғулланавермайди. Айримлар сиёсий фаолият билан унчалик қизиқмасалар, айримлар эса у билан қизиқишга вақт тополмайдилар. Айни пайтда, шундай одамлар ҳам борки, сиёсатдан «четда» туришни истайдилар ёки сиёсатни сирли, тушунарсиз бир соҳа деб ҳисоблайдиганлар ҳам топилди. Аммо сиёсатга бўлган муносабат инсон ёши билан боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Инсон ўз меҳнат (касб) фаолиятдан қатъий назар, вақти келганда унга қизиқиш пайдо бўлиши ва сиёсий фаолият билан бевосита, фаол шуғулланиши, унинг иштирокчиси (субъекти)га айланиши ҳам табиий жараёндир.

Халқимизда шундай доно фикр бор: «Ҳар бир киши сиёсат билан шуғулланиши керак, аке ҳолла сиёсат у билан шуғулланади». Бунда қандай маъно бор. Бундан сиёсат билан инсон ўртасидаги муносабатда икки хил муносабат мавжудлигини ҳамда ҳар хил оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигини англаб олиш мумкин. Инсон сиёсат билан шуғулланса, уни сиёсатнинг фаол субъекти сифатида, унда ўзига хос сиёсий дунёқараш, онг ва маданият ҳамда сиёсий муносабатларнинг моҳиятини идрок этадиган, сиёсий жараёнларга баҳо берадиган кўникма, малакага эга эканлигилан далолат беради.

Аксинча, сиёсат инсонлар билан шуғулланса, инсонда унга нисбатан «тобе» лик руҳияти устуворлик қилади.

Бу жамиятнинг сиёсий тизими, унинг характери ва мазмуни билан ҳам бевосита боғлиқ бўлади. Масалан, демократик тамойилларга асосланган жамият инсонларни сиёсатнинг субъекти сифатида, унинг бевосита иштирок этишидан кўпроқ манфаатдор.

Маъмурий-буйруқбозлик бошқарувида асосланган жамиятда демократик тамойиллар ривожига ўрин берилмайди. Бундай жамиятда сиёсат инсоннинг сиёсат билан шуғулланишига эркинлик бермайди.

Айрим инсонлар сиёсий фаолият билан бевосита боғлиқ бўлмасалар-

да, лекин бундан у инсон сифатида сиёсат билан алоқадор эмас, у унинг ҳаётига таъсир кўрсатмайди ва ҳеч қандай мажбуриятларни ундан талаб қилишмайди деган хулосани бермайди. Буни ҳисобга олиш керак.

Ҳозирги замон жамияти мураккаб ташкилий тузилишга эгаки, унда сиёсий ҳокимият муҳим вазифаларни бажарали. Масалан, ҳар бир киши (инсон) у ёки бу давлатнинг фуқароси ҳисобланишининг ўзи, уни давлат қурилишининг сиёсати билан боғлайди, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, бурчларини белгилаб беради. Инсон кундалик ҳаётида ўз хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда сиёсат билан боғланади. Бунда инсон у ёки бу жамиятда яшар экан, албатта сиёсатдан четда бўлолмайди.

Сиёсат – бу инсонлар ўртасидаги муносабат соҳасидир. Шунинг учун, сиёсатга жуда кўп омиллар, муносабатлар таъсир кўрсатади. Сиёсий муносабатларда иштирок этаётган кучлар, социал гуруҳлар, қатламлар, ташкилотлар сиёсий фаолиятнинг қатнашувчилари, яъни сиёсатнинг субъекти деб ҳисобланадилар.

Ўзгаришга, ўзгартиришга ёки қўллаб-қувватлашга йўналтирилган сиёсий фаолият билан боғлиқ бўлган сиёсий реаллик сиёсат объектидир. Сиёсат субъекти сифатида, алоҳида инсонлар, социал гуруҳлар, қатламлар, институтлар ва ҳаракатлар фаолиятда иштирок этишини билдирса-да, уларнинг сиёсатда туттап ўрни ва роли хилма-хил бўлади. Бунда уларнинг сиёсий муносабатлардаги иштироки, ўрни ва роли улар олдига қўйилган мақсад, унинг тамойиллари ҳамда манфаат доираси билан белгиланади. Масалан, муайян «гуруҳ манфаати» доирасидан чиқа олмаган сиёсат субъектининг манфаати давлат ҳокимиятининг бевосита аралашувини тақозо этмаслиги мумкин. У сиёсий муносабатлар ва жараёнларнинг боришига сезиларли таъсир кўрсатмайди ёки сиёсий аҳамият касб этмайди. Фақат у эътибор қаратишни ва ўз қўлами даражасида ҳал этилишини тақозо этади.

2. Ижтимоий гуруҳлар ва уларнинг сиёсатдаги иштироки.

Сиёсий фаолиятда шундай субъектлар ҳамда уларнинг манфаатлар доираси мавжудки, у сиёсий муносабат ва жараёнларда, сиёсатни тўғри ишлаб чиқишда ва унга амал қилишда алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, мамлакатда мавжуд турли хил ижтимоий қатламлар, гуруҳлар, ўрта мулкдорлар қатлами ва бошқалар; ёки миллатлар, инсонларни умумий тил, маданият, урф-одат ва анъаналар билан боғлаб, уларни бирлаштириб туради. Уларнинг ўзаро муносабатларидаги мавжуд муайян муаммолар, манфаатлар доираси ҳам ўзига алоҳида эътибор талаб қилади. Улар жамиятдаги муайян сиёсий кучлар, партиялар, ҳаракатлар, ижтимоий ташкилотлар орқали сиёсатда иштирок этади. Муаммолар юзага келганда уни ҳал этиш учун давлат ҳокимиятининг аралашуви зарур бўлади. Сиёсатда масалан, этник ва миллатлараро муносабатлар соҳасида зиддиятлар келиб чиқмаслиги учун миллий қадриятлар ва анъаналарни сақлаб қолиш билан боғлиқ табиий ингилишлар ҳамда уларнинг тил, маданият ва бошқа хусусиятларини эркин ривожлантиришни ҳисобга олиш муҳим ўрин тутаяди.

«Айни маҳалда, – деб таъкидлайди Президент И. А. Каримов, – бир мил-

лат ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини бошқа миллатнинг ёки бошқа халқ вакилларининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. Баъзи миллат, этнослар вакилларининг бошқаларга тақабурлик билан менсимай муносабатда бўлиши каби ҳолатлар юзага чиқиши мумкин бўлган ҳар қандай шароитга барҳам бериш лозим».

Бу мамлакатда сиёсий жараёнларни ва муносабатларни барқарорлаштириш ҳамда демократик жамият қуриш вазифаларини амалга ошириш, фуқароларнинг муайян социал гуруҳнинг хоҳиш-иродаси ва орзу-умидларини рўёбга чиқариш билан боғлиқ. У сиёсатда алоҳида эътиборга олинishi лозим, зеро, у сиёсатнинг субъекти сифатида социал гуруҳлар манфаатини ўзида уйғунлаштиради. Ўзбекистон Республикасини кўп миллатли (полиэтник) давлат сифатида унда мавжуд социал гуруҳларнинг манфаатлари аниқ ҳисобга олинаётганлигини ва миллатлараро тотувлик, ҳамжиҳатликнинг кафолати деб мисол тарзида келтириш мумкин.

Сиёсий фикр тарихида турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар манфаатини ҳисобга олиш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилган фикрларни кўплаб учратамиз. Хусусан, А. Н. Фаробий, Юсуф Хос Хожиб, А. Темур, А. Навоий, З. М. Бобур ва бошқаларни мисол тарзида келтириш мумкин. Масалан, Амир Темур мамлакатни мавжуд ижтимоий гуруҳларга таянган ҳолда бошқариш, уларнинг манфаатларини уйғун тарзда ҳисобга олиш зарурлигини, ўзи шунга амал қилган ҳолда жамиятдаги 12 та тоифани ҳисобга олиб бошқарганлигини келтиради.

Мустақил Ўзбекистон давлати сиёсатида, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси, бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос хусусиятлари билан мос равишда, унинг социал муносабатларининг негизини ташкил этувчи муайян гуруҳлар ва қатламларга жиддий эътибор билан қараб, уларнинг мақсад, манфаатлари ҳамда муаммоларини аниқ ҳисобга олган ҳолда амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда амалда давлат бошқаруви тизими таркиб топди. Давлатимизда қонун чиқарувчи орган — икки палатали Олий Мажлис, сайлаб қўйиладиган маҳаллий вакилик органлари — Кенгашлар, Президент, Бош Вазир, Бош Вазир ўринбосарлари, тегашли ваколатга эга бўлган вазирлар ва маҳкамалар раҳбарлари, ҳокимлар ва уларнинг таркибий бўлинмалари бор. Уларнинг пировард мақсади — халқ иродасини ва умидларини, турли социал гуруҳлар манфаатларини ҳисобга олиш ҳамда рўёбга чиқаришга қаратилган.

Фуқаролик жамиятида турли-туман ижтимоий гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидагиларга бўлинади:

- Қасаба уюшмалари.
- Ёшлар ташкилотлари.
- Фахрийлар ташкилотлари.
- Хотин-қизлар ташкилотлари.
- Физкультура ва спорт.
- Ижодий уюшмалар.
- Диний ташкилотлар.
- Сайёҳлик уюшмалари.

- Байналмидал уюшмалар.
- Экологик ташкилотлар.
- Фан ва техника жамиятлари.
- Ватан ҳимояси ташкилоти.
- Маданият, маориф, санъат уюшмалари.

Сиёсатнинг субъекти бўлмиш *ёшлар* ижтимоий гуруҳ ёки қатлам сифатида сиёсий муносабатларда алоҳида ўрин тутади. Мамлакатимизда ёшларга алоҳида эътибор берилаётганлиги, аввало, ёшларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги ўрни билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, Ўзбекистоннинг келажаги ана шу социал гуруҳнинг мақсад ва интилишларини, муаммоларини сиёсий муносабатларда аниқ ҳисобга олиш билан боғлиқ эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди.

Республика аҳолисини ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаёт соҳалари, ҳамда уларни ёш таркиби, касб йўналишлари, ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва бошқа соҳалар бўйича турли социал гуруҳларга бўлиш мумкин. Бу сиёсат субъекти ва унинг иштирокчиларини ўрганишда, таҳлил этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, Республикаимиз *кўпконфессияли жамият* эканлигига ҳам жиддий эътибор қаратиш лозим. Жумладан, ислом, рус православ, рим-католик, арман-григорян, лютеран, баптистлик, яҳудийлик ва бошқа диний конфессиялар ҳам муайян ижтимоий гуруҳларни ташкил этади. Шунинг учун сиёсатда уларнинг ҳар бирининг манфаатлари алоҳида эътиборга олинмоқда.

3. Жамоат бирлашмалари ва ННТлар тушунчаси.

Ижтимоий гуруҳларнинг энг асосийлари ва ўзаги сифатида фуқаролик жамиятида турли-туман *нодавлат нотижорат ташкилотлари* (ННТ) майдонга чиқади. Илк одамлар пайдо бўлибдики, улар жамоа бўлиб яшашга ва ҳаёт учун курашишга кўникишган. Фуқароларнинг илк нодавлат бирлашмалари қадимги цивилизацияларда вужудга келган. Қадимги Юнон ва қадимги Рим мутафаккирлари уларни белгилаш учун «шаҳар-давлат фуқароларининг ҳамжамияти» терминидан фойдаланишган. Маърифатпарварлик даври ва янги давр муаллифларининг ишларида (Пайндан тортиб, то Гегелгача) бу термин ўзгача маъно касб этди: давлат структураларига параллель бўлган манфаатларни эътиборга олган ҳолда тузилган фуқаролик бирлашмаларининг тармоғи маъносини англата бошлади. Янги тафаккур хусусий мулкчилик, бозор ва буржуазия муносабатларининг юксалиши каби янги иқтисодий воқеликни акс эттирди. XIX асрда саноат инқилоби туфайли сиқиб чиқарилган фуқаролик иттифоқлари концепцияси инқи-розга учради.

XX асрнинг 20-30-йилларида Германияда, реал воқелик бой тўғаракка оид ҳаёт билан фарқ қилар (немисларнинг деярли ярми у ёки бу касаба ассоциацияси ва маданий бирлашмаларнинг аъзоси эди) ва бу ҳолат демократик институтларнинг мустақамланишига олиб келиши лозим эди. Бироқ бу шак-

лдаги “фуқаролик жамияти” нафақат демократия ва либерал қадриятларнинг галабасини кафолатламали, балки аксинча, уларга путур ҳам етказди. Веймар Республикасининг заиф сиёсий структуралари рақобатлашаётган фуқаролик бирлашмаларининг ошириб юборилган ва қарама-қарши эҳтиёжларини қондира олиш ҳолатида эмас эди. Оқибатда, бу ҳолат миллатчи, популистик ҳаракатларнинг ва «кучли қўлга» бўлган эҳтиёж ҳиссининг кенг қулоч ёйишига ҳамда нацистлар партиясининг вужудга келишига замин яратди. Фуқаролик жамиятининг жиблиги ва тизимлилиги нацистлар учун динамик сиёсий машинанинг яратилиш жараёнини енгиллаштирди.

Фуқаролик иттифоқлари гоёси Иккинчи жаҳон урушидан сўнг яна қайта кун тартибига кирди. Бу вақтда италиялик назариётчи А. Грамши фуқаролик иттифоқларининг фаолларига буржуазия диктатурасига қарши курашаётган мустақил сиёсий ташаббусларнинг тармоғи сифатида қарашни таклиф қилган эди. 70-80-йилларда бу маънодаги фуқаролик иттифоқлари Лотин Америкаси ва Шарқий Европадаги авторитар режимларга қарши курашнинг барча шакллари учун ташкилий «бошпана» ҳисобланарди.

Шу вақтдан бошлаб нотижорий секторнинг жадал кенгайиш тенденцияси кузатилади. Шундай қилиб, Америка Қўшма Штатларида 1967 йилдаги 309 минг ННТ билан таққослаганда, 1997 йилда икки миллиондан ортиқ нодавлат, нотижорат ташкилотлари бор эди. Иш билан банд бўлганлар умумий сонининг 13,4 фоизга яқини шу соҳага жалб қилинган эди (6,4 млн. кўнгилчиларни ҳисобга олмаганда, даромадсиз ташкилотларда ишлаётганларнинг мутлақ сони 9,3 млн. кишини ташкил этди). Нотижорат секторининг иқтисодийдаги роли ҳақидаги тасаввурни унинг миллий даромаддаги улуши ҳам беради, яъни 1990 йилда АҚШда даромадсиз сектор улуши ялпи даромаднинг 6,8 фоизга яқинини ташкил этди, бу кўрсаткич 1985 йилдагидан 1,5 баравар юқоридир.

Мана ярим асрдирки, Япония ўзининг барқарор демократияси билан бошқалардан фарқ қилади, бироқ унда ўта жонбозлик кўрсатиш АҚШ ва Фарбий Европаникага қараганда нисбатан заиф. Франция ва Испания тўлиқ маънодаги демократик мамлакатларга мисол бўла олади, зеро, уларда ўта кучли давлат ва нисбатан заиф иттифоқчилик ҳаёти мавжуд; сиёсий партиялар ва демократик сайловлар механизмини бу ерда плюрализм ва сиёсий сайлов ҳуқуқи таъминлайди. Баъзи бир америкалик сиёсий таҳлилчилар буларнинг ҳаммаси учун Япония, Франция ва Испанияни танқид қилишади. Лекин бу мамлакатларнинг олимлари, — “фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларда биз ўз анъанамизга мувофиқ равишда яшаймиз”, — деб жавоб беришади.

Нодавлат ташкилотлари, табиийки, ривожланган мамлакатларда ҳукуматга тузатувчи босим ўтказиши ва махсус масалаларда сиёсатчиларга маслаҳатлар берган ҳолда муҳим роль ўйнайди. Бундан ташқари, манфаат нуқтаи назаридан, бундай ташкилотлар черковлар, касаба уюшмалари, палаталар, спорт клублари ва бошқалар сифатида кенг аъзолик базасига ва ўзларининг ички молиявий манбаларига эга. Улар ўз аъзоларини ўзларига мутлақ алоқадор бўлмаган, сараланган фаолларнинг ниҳоятда тор қатламидан рекрут қили-

шадл (жалб қилишадл ёки ёллашадл) ва бу фаоллар уларнинг номидан иш кўришадл.

XXI аср бошларидан фуқаролик иттифоқларининг тармоғи глобаллашиб бормоқда. Пиёдаларга қарши қўйиладиган миналарни таъқиқлаш бўйича Халқаро компания ёки «Чегара билмас шифокорлар» ташкилотининг мувафқиятлари амалда трансмиллий фуқаролик жамиятининг шаклланишига, глобал (умумбашарий) фуқаролик сиёсатининг юзага келишига олиб келди. Аммо жамоатчилик бирлашмаларининг глобаллашуви тўғрисидаги ҳулосалар маълум маънода босиқлик билан қабул қилиниши лозим, зеро, биринчидан, трансмиллий фуқаролик жамияти туюлиши мумкин бўлгани каби унчалик янги эмас, улар ўтмишда ўзининг кўтарилиш ва инқироз даврларига эга бўлган. Ўз даврининг сиёсатига улкан таъсир эта олган шундай жамиятлар бўлган. Масалан, рим-католик черкови, тинчликни ҳимоя қилиш ҳаракати, Пагуош ҳаракати. Иккинчидан, ривожланаётган ва янги мустақил давлатлардаги “фаол ҳаракатлар”нинг аксарият кўпчилиги Фарб бирлашмаларининг соф нусхаси ёки чет эл ноҳукумат ташкилотларининг атиги филиаллари, холос. Уларнинг «глобаллиги» шубҳали ва ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Учинчидан, фуқаролик жамияти институтларининг глобаллашуви ҳам миллий давлатлар доирасидаги бирлашмаларнинг фаолияти каби муқаррар эмас. Уларнинг фойдали ёки зарарлилиги (мавжуд) вазиятга боғлиқ. Ахир нафақат барча мамлакатларнинг ҳуқуқ ҳимоячилари бирлашмоқдалар, балки экстремистик гуруҳларнинг мувофиқлашуви ҳам ошиб бормоқда, жиноий дунё ўзаро лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида жипслашмоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳар бир давлатда ўзига хос тарзда номланади. Жумладан, ноҳукумат ташкилотлари, нотижорат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлари. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги бўйича бундай бирлашмалар нодавлат нотижорат ташкилотлари деб номланади.

Нодавлат нотижорат ташкилоти деганда, жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрий равишда тузилган, ўз фаолияти давомида фақат фойда олишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўймаган ва олинган фойдани унинг иштирокчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўз-ўзини бошқара оладиган ташкилот тушунилади.

ННТларининг 4 та *асосий белгилари* бор:

- 1) ўзини-ўзи бошқариши;
- 2) жисмоний ёки юридик шахслар томонидан ихтиёрий равишда ташкил этилиши;
- 3) ўз фаолиятидан фойда олишни кўзламаслик;
- 4) ННТлар фойда олиши мумкин, аммо фойда аъзолар томонидан бўлиб олинмайди, балки Низомда кўрсатилган вазифаларни ҳал этишга сарфланади.

Хўш, ННТлар нима учун керак? Давлатнинг ўзи барча соҳаларни назорат қилса бўлмайди? Биз давлатга солиқ тўлаймиз, давлат эса бизларнинг ижтимоий муаммоларимизни ҳал этади. Ҳамма ўз бурчини бажаради. Бир жиҳатдан бу тўғри фикр. Ҳақиқатдан ҳам, давлат ижтимоий муаммолар билан аввало ўзи шуғулланади. Аммо дунёда ҳеч бир давлат жамиятдаги ижтимоий муаммоларни ёлғиз ўзи тўлиқ ҳал эта олмайди. Чунки ижтимоий соҳа жуда

кенг: таълим, фан, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, иш билан таъминлаш ва ҳқ. Буларнинг барига давлатнинг маблағи, салоҳияти етмайди.

ННТлар қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

- давлат харажатлари (бюджети)ни иқтисод қилишга кўмаклашади. Чунки ННТлар давлат бюджетидан маблағ олмайди, (грант орқали) олган тақдирда ҳам ижтимоий муаммоларни анча камхаражат ҳал этилишига эришади;

- жамиятда мавжуд ички (ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий) муаммолардан ўз вақтида хабардор қилади;

- ижтимоий муаммоларни ҳал этиш борасида янги тажрибаларни ўрганади ва уларни татбиқ этади;

- жамиятда юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ечишда фаол иштирок этади ва ҳ. к.

Нодавлат нотижорат ташкилоти жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, шунингдек, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва таълим соҳасидаги мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия ишларига оид фаолиятни амалга ошириш учун ва бошқа ижтимоий фойдали мақсадларни кўзлаган ҳолда тузилади. Ривожланган мамлакатларда ННТ раҳбарлари ва ходимларини давлат тузилмаларига ишга қабул қилиш амалиёти кенг тарқалган. Нотижорат ташкилотлари иш жараёнида улар томонидан эгалланган амалий тажриба аҳоли ва ҳудуд муаммоларини чуқурроқ англашга, уларнинг ечимини топишга янада кенгроқ дунёқарашга эга бўлишга, янги ностандарт механизмларни қўллашга имкон яратади. Демак, ННТ нафақат жамиятнинг кадрлар ресурсига айланиб бормоқда, балки у давлатнинг кадрлар резерви (захираси) ҳамдир.

Шундай қилиб, жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, биринчидан, давлат функцияларини аста-секин жамоатчилик ташкилотларига топшириш жараёни юз бераяпти; иккинчидан, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалардаги вазифаларни ҳал қилишда нодавлат фуқаролик институтлари ролининг юксалиш тенденцияси ортиб бормоқда; учинчидан, маҳаллий аҳамиятга молик вазифаларни давлатлараро фуқаролик органлари орқали ечиш йўналишлари пайдо бўлаяпти; тўртинчидан, таълим ва маданият, шунингдек, ахборот технологияларини тарқатиш соҳасида фуқаролик институтларига қизиқиш кучаймоқда; бешинчидан, кенг миқёсли, халқаро, трансмиллий нодавлат нотижорат ташкилотлар пайдо бўлмоқда.

4. Ўзбекистонда жамоат бирлашмалари ва ННТларнинг ривожланиши.

Ўзбекистонда фуқаролар бирлашмаларининг ривожланишини шартли равишда бир неча даврларга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич, мустамакла бўлгунга қадар ўтган давр. Бу босқич таҳминан XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган даврни қамраб олиб – деҳқонлар (миришкорлар), ҳунармандлар, халқ ичида юрувчи санъаткорларнинг непрофессионал бирлашмаларини ўз ичига олади. Ҳашарни жамиятдаги хусусий ёки ижтимоий муаммони ҳал қилишда ўзбек халқининг энг қадимий анъанаси, вақтинчалик фуқаролик меҳнат иттифоқи шакли деб ҳисоб-

лаш мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистонда ўз-ўзини бошқаришнинг ўзига хос модели мавжуд бўлиб келган ва ҳозирда ҳам амал қилмоқда, бу – маҳалладир.

Иккинчи босқич, мустамлакачилик даври, яъни колоннал босқич (1865-1917 йиллар) сиёсийлашган жамиятлардан иборат эди. Бу жамиятлар чоризм ва маҳаллий бошқарув ҳукуматининг зулмига қарши қаратилган эди. Шунингдек, манфаатлар асосида тузилган турли адабий тўғарақлардан иборат эди (масалан, зиёлилар йиғиладиган бедилхонлик, машрабхонлик, навоийхонлик кечалари). Бу даврда ҳаттоки, археология, сайроқи қушлар ихлосмақддларининг маҳаллий тўғарақлари, шашмақомчилар жамияти ва бошқалар тузилди. Барча тўсиқларга қарамасдан, сўфийларнинг диний жамоалари ҳам фаолият кўрсатиб келган. Табиийки, мустамлака режими ўзга юянинг ҳар қандай кўринишини, миллий уйғониш ва фуқаролар мустақил фаолиятини ҳар томонлама бўғишга ҳаракат қилди.

Учинчи босқич, «совет» мустамлакачилиги даври (1917-1985 йй.). Мазкур босқич совет ҳокимияти томонидан «коммунизм қуриш ишида халқнинг сиёсий фаоллигини» бутун дунёга кўрсатиш мақсадида фойдаланилди. Булар :

- ихтирочилар ва рационализаторларнинг илмий-техник жамияти, радиоҳаваскорлар илмий-техник жамияти, «Билим» илмий-техник жамияти ва бошқалар;

- жисмоний тарбия ва спорт соҳасида – «Динамо» жамияти, «Спартак» жамияти ва бошқалар;

- ногиронларнинг жамиятлари – Ўзбекистон кўзи ожизлар жамияти, Ўзбекистон қарлар жамияти ва бошқалар;

- қизиқиш бўйича – Шахматсеварлар жамияти, Овчилар ва балиқчилар уюшмаси ва бошқалар;

- профессионал соҳада – Ўзбекистон бастакорлар уюшмаси, Ўзбекистон архитекторлар уюшмаси, Ўзбекистон ёзувчилар иттифоқи ва бошқ. ;

- ташқи-сиёсий тарғибот соҳасида – Тинчликни сақлаш кўмитаси, Осиё ва Африка халқлари билан бирдамлик кўмитаси ва бошқ. ;

- маданий-тарихий соҳада – Тарихий ва маданий ёдгорликларни ҳимоя қилиш Ўзбекистон жамияти ва бошқ. ;

- гуманитар соҳада – Ўзбекистон Қизил Хоч ва Қизил Яримой жамияти, Сув (ҳавзалари)да қутқариш Жамияти ва бошқалар.

Ушбу ташкилотларнинг ҳаммаси расмий характерга эга бўлган – табиийки, буни аҳолидан сир тутиш қийин эди, зеро, аҳоли орасида уларга нисбатан икки томонлама ёндашув шаклланди: бир томондан, ҳамма уларнинг зарурлигини тушунарди, бошқа томондан эса, уларнинг фойдасиз эканлигини кўришди (ёки шунга гувоҳ бўлишди). Совет ҳукумати бу бирлашмаларнинг ҳар қандай сиёсийлашувига ниҳоятда эҳтиёткорона муносабатда бўлган. Айниқса, ушбу жамоатчилик бирлашмаларига уларнинг деярли бефойда эканлигини намоён қилган аъзоликнинг «ихтиёрий-мажбурий» характери одамларнинг фашига тегар эди.

Тўртинчи босқич 1985 йилда бошланиб, 1991 йилгача давом этди. Бу даврда «қайта қуриш» орқали «социализмни янгилаш» юяси остида фуқа-

ролик иттифоқларининг ривожланган моделини қуришга ҳаракат қилинган. Лекин вазият коммунистик режим назоратидан чиқиб кетди. Бу ҳолат, биринчидан «жараённинг бориши»га умумий Кремль кайфиятини ва мамлакатда умумий бошқарувсизликни акс эттирди, иккинчидан, жамоатчилик бирлашмалари фаолиятининг ҳуқуқий механизмлари йўқлиги ва учинчидан, бундай бирлашмаларни молиявий таъминлаш имкониятининг йўқлиги аён эди.

Аммо шу даврда Ўзбекистонда мамлакатнинг олий раҳбарияти бошчилигидаги соғлом кучлар давлат мустақиллигига эришишда том маънодаги жамоатчилик бирлашмаларининг ролини инobatта олган ҳолда, уларнинг ривожланишига замин ҳозирлади. Шундай қилиб, Президент И. Каримов ташаббусига кўра, ҳали 1991 йилнинг ёзиданоқ, жамиятда аёллар роли ва, айниқса, мамлакатда демографик вазиятнинг хусусиятларини инobatта олган ҳолда, Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси қайта тикланди. 1995 йилнинг мартдан жамоатчилик-давлат мақомини олган бу ягона ташкилот ўз структурасида вертикал иерархия тизимига эга бўлди: вилоят қўмиталари -- 14, туман қўмиталари -- 170. Хотин-қизлар қўмиталарининг барча раҳбарлари маълум даражадаги ҳоким ўринбосарлари саналади. Бугун мамлакатимизда 91 та хотин-қизлар ноҳукумат ташкилотлари фаолият юритмоқда. Уларнинг 55 фоизи таълим йўналишидаги лойиҳалар билан ишламоқда.

Ўзбекистондаги ННТлари тараққиётининг *бешинчи босқичи* 1991 йилнинг сентябридан бошланиб, 1996 йилгача, яъни ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида либерализация жараёни бошлангунга қадар давом этди. Унинг асосий хусусиятлари: *биринчидан* -- жамоатчилик бирлашмаларининг мазмун ва функцияларининг ўзгариши; *иккинчидан* -- совет структураларининг демократик структураларга оддий трансформацияси қилинишининг тугатилиши (КПни ХДПга, Ёшлар Иттифоқини «Камолот» жамғармасига ва ҳоказо); *учинчидан* -- баъзи бир собиқ совет структураларининг шунчаки йўқолиб кетиши.

1996 йилдан бошланган *олтинчи босқич* билан амалдаги жамоатчилик бирлашмалари мустаҳкамланди ва мустақиллик, демократия, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти руҳига мос янги ташаббускор иттифоқлар яратила бошланди.

Мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг ҳам айнан Президент И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Биз фуқаролик жамияти қуришга интилоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожланиб борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини-ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир»¹.

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятла-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари. Т.. 1995. 14-бет.

ри, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари **жамоат бирлашмалари** сифатида эътироф этилади (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 56-модда, 13-боб).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида «жамоат бирлашмаси» тушунчаси ишлатилган бўлса-да, 90-йилларнинг ўрталарига келиб, кўпроқ «нодавлат ташкилот» ёки «учинчи сектор» тушунчаси ҳам (яъни, биринчи сектор — давлат ташкилотлари, иккинчи сектор — тижорат ташкилотлари) қўлланила бошлади.

«Нодавлат нотижорат ташкилотлари — jisмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини-ўзи бошқариш ташкилотидир»¹.

Бугун Ўзбекистонда бир қатор жамоат бирлашмалари фаолият олиб боради. Жумладан, Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси, Республика қасаба уюшмалари федерацияси, Республика Маънавийт тарғибот маркази, «Соғлом авлод учун» халқаро хайрия жамғармаси, «Камолот» Ёшлар ижтимоий ҳаракати, Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси, «Нуроний» жамғармаси ва бошқалар (28-жадвал).

29-жадвал

**Ўзбекистонда ННТларнинг ривожланиш динамикаси
ва улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари**

Ўзбекистон Республикасида ННТлар фаолиятининг ҳуқуқий асослари	<p>Ўзбекистон Республикаси 13-моддаси «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»; «Жамоат бирлашмалари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни» (1992);</p> <p>«Қасаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида» (1992);</p> <p>«Сиёсий партиялар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни» (1996);</p> <p>«Ўзбекистон Республикасида ижтимоий бирлашмаларнинг шартларини қайта қилиш тартиби тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вакирлар Маҳкамасининг қарори (1999)</p> <p>«Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни» (1999);</p> <p>«Ижтимоий жамғармалар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни» (2003); «ННТлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни» (2007).</p>
Ўзбекистон Республикасида ННТлар сонининг ошиб бориши	<p>1992 йилда 300 та ННТ;</p> <p>2003 йилда 3000га яқин ННТ;</p> <p>2007 йилда 5000 дан зиёд ННТ.</p>

Манба: Фуқаролик жамиятини ўрганиш институти маълумоти.

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги қонуни 2-моддаси.

Мустақиллик йилларида фуқаролик иттифоқларининг ташкил этилиши ва фаолиятини тартибга солувчи қонунчилик базаси яратилди. Хусусан, 1991 йилнинг 15 февралда «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» қонун қабул қилинди (1992 йил 3 июль ва 1997 йил 25 апрелда ўзгартиришлар киритилди). Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилингандан сўнг бу жараён Асосий Қонуннинг 13, 56-62-моддалари билан тартибга солина бошланди. 1992 йилда «Касаба уюшмалари, улар фаолиятининг ҳуқуқлари ва кафолатлари тўғрисида» қонун қабул қилинди. 1996 йилда «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонун, шунингдек, 1996 йилда «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий бирлашмаларнинг низомларини қайд қилиш тартиби тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинди.

1999 йил апрелда Ўзбекистон Республикасининг “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуни, 2004 йилда “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида” қонуни қабул қилинди. Энг сўнггиси 2007 йил январь ойида “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари тўғрисида” қонун қабул қилинди.

Бугунги кунда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари кўмитаси фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан берилган маълумотларга кўра, ҳозирги кунда республикада адлия органлари томонидан *5000 дан зиёд* нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда *50 дан* ортиқ халқаро ва чет эл ноҳукумат ташкилотларининг ваколатхона, филиаллари давлат рўйхатиغا олинган¹.

Ўзбекистонда вазифа ва функцияларига кўра бир-биридан фарқланувчи, иштирокчилар оммавийлигига ва моддий-техника имкониятларига қараб қуйидаги ташкилотларни ННТ тоифасига киритиш мумкин:

- жамоат бирлашмалари;
- ижтимоий фондлар;
- ассоциациялар;
- ўз-ўзини бошқариш органлари.

1995 йилда киритилган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мупофиқ, истеъмолчи кооперативлар шаклидаги юридик шахслар ҳам нотижорат ташкилотларига киради.

Умумэтироф этилган таснифга кўра, Ўзбекистондаги нодавлат нотижорат ташкилотлари қуйидаги гуруҳларни ўз ичига олади:

Биринчи гуруҳ — аҳолининг муайян йирик тоифаларининг ижтимоий манфаатларига хизмат кўрсатишга ихтисослашган умуммиллий структура-лар («Маҳалла» фонди, Хотин-қизлар кўмитаси, Ногиронлар ассоциацияси, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати, «Нуроний» фахрийлар фонди ва бошқалар).

Иккинчи гуруҳ — экология, маданият ва саломатликка ихтисослашган

¹ “Халқ сўзи”. 2006 йил 19 декабрь.

миллий-халқаро фондлар («ЭКОСАН» фонди, «Олтин мерос» фонди, «Соғлом авлод учун» фонди, Амир Темур маданий-тарихий фонди, Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш фонди, Оролни қутқариш фонди, Марказий Осиё мамлакатларининг фан ва маданият ходимлари фонди ва бошқалар).

Учинчи гуруҳ — профессионал манфаатларга оид ижтимоий муассасалар, улардан энг кўзга кўринганлари қуйидагилар: «Ижтимоий фикр» маркази, «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик маркази, Журналистларни қайта тайёрлаш Халқаро маркази ва бошқалар.

Туртинчи гуруҳ — умуммиллий хайрия жамиятлари, фондлар (Болалар фонди, «Улуғбек» иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлаш фонди, Ўзбекистон миллий рақс фонди, «Устоз» Республика фонди, Меҳрибонлик уйлари тарбияланувчиларини ижтимоий ҳимоялаш фонди, Республика студентлар фонди ва бошқалар).

Бешинчи гуруҳ — ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ноҳукумат ташкилотлари (Ўзбекистон судьялар ассоциацияси, Ўзбекистон адвокатлар ассоциацияси, Ўзбекистон аёл юристларининг жамоат бирлашмаси, Шаҳс ҳуқуқини ҳимоя қилиш қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон мустақил ташкилоти ва бошқалар).

Олтинчи гуруҳ — ижодий интеллигенциянинг миллий жамоат ташкилотлари (Ёзувчилар уюшмаси, Ўзбек химия жамияти, журналистлар иттифоқи, раққа қарши жамият, Бастакорлар уюшмаси, Меъморлар (архитекторлар) иттифоқи, Кинематографчилар иттифоқи ва бошқалар).

Еттинчи гуруҳ — Ўзбекистонда истиқомат қилаётган майда миллат нақилларини бирлаштирувчи миллий маданият марказлари (юздан ортиқ) — маданият, маънавият, урф-одатлар ва анъаналар, шунингдек, хорижий мамлакатлар билан тузилган дўстлик жамиятлари.

Саккизинчи гуруҳ — жойларда ижтимоий аҳамияти ва ижодий қизиқишига кўра ташкил этилган бирлашмалар (Уруш фахрийлари бирлашмаси, Автомотоҳаваскорларнинг кўнгилли жамияти, Ихтирочилар ва рационализаторлар жамияти, Сайёҳлар ва ҳаваскорлик қўшиқларининг клублари, Ногирон болалар ота-оналарининг уюшмаси ва бошқалар).

Шундай қилиб, республикада жамоатчилик ташкилотларни ривожлантириш ўзининг янги тараққиёт босқичига қадам қўйдики, бу босқич ННТ тикланиш жараёнининг фаоллашуви ва улар сонининг ошиши билан характерланади. Бироқ кўп сонли нодавлат ташкилотларининг пайдо бўлиши ҳали уларнинг барқарор фаолияти ва ҳаётий яшовчанлигидан далолат бермайди. Бу, биринчидан, ННТ ўз гоёлари ва давлат ҳокимияти органлари олдидаги ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қодир эмаслиги, уларнинг профессионализм даражасининг, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятининг пастлиги ва ҳоказолар; иккинчидан, кўпчилик ННТ олдиларига қўйган мақсалларининг фойда олишга йўналтирилганлиги; учинчидан, ННТ мазмун ва моҳиятини жамоатчилик томонидан (ҳали) яхши англаб этилмаганлиги ва бошқалар билан ифодаланади.

Таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда юртимизда муайян ижобий иш-

лар ҳам амалга оширилди. Масалан, 2003 йилдан бошлаб **“Фуқаролик жамиятини ўрганиш институти”** фаолият юритиб келмоқда. Бу институт томонидан халқаро ва миллий ННТлар ҳамкорлигида бир қатор тадбирлар амалга ошириб келинмоқда. Шунингдек, 2005 йилнинг май ойидан бошлаб **“Ўзбекистон нодавлат нотижорат ташкилотлар миллий ассоциацияси”га** асос солинди. 2006 йилда ассоциациянинг ННТларни қўллаб-қувватлаш фонди томонидан 19та лойиҳа бўйича 73 млн. сўм миқдоридagi грантлар ажратилди¹.

Хулоса қилиб айтганда, ННТлар айни кунда жамиятимиздаги фаол кучлардан бирига айланмоқда. Бу жараёнларни янада жонлаштириш учун эса, энг аввало, улар фаолиятини аниқ мақсадлар (давлат ва жамият манфаатлари)га йўналтириш ва бу орқали уларнинг жамоатчилик орасидаги обрў-эътиборини ошириш лозим.

¹ Миллий манфаатларимиз йўлида. . // “XXI аср”. 2006 йил 6 апрель.

САЙЛОВ ТИЗИМЛАРИ ВА САЙЛОВ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Режа:

1. Демократик жамиятда сайловларнинг ўрни.
2. Сайловларнинг функциялари.
3. Эркин, демократик сайловларнинг асосий тамойиллари.
- 4 Сайлов тизимлари ва сайлов жараёнининг асосий босқичлари.
5. Ўзбекистонда сайлов тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

I. Демократик жамиятда сайловларнинг ўрни.

Сайловлар демократик жамиятнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Улар фуқароларнинг сиёсий хоҳиш-иродасини ифода этиш орқали ҳокимият ва бошқарув органларини шакллантириш мезони ҳисобланади. Сайловлар натижасида сайланган номзодлар ҳокимият ваколатларига эга бўлишади. Сайловлар *кенг (умумхалқ) миқёсли ва тор (жамоавий) миқёсли* бўлиши мумкин. Кенг миқёсли сайловларда давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органларига номзодлар сайланади. Тор миқёсли сайловлар давомида турли демократик институтлар ва ташкилотлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, кўнгилли жамиятлар, акциядорлик компаниялари, касаба уюшмалари ва бошқа шу каби жамоаларнинг бошқарув органларига номзодлар сайланади.

Сайловлар нақиллик демократияси шароитида кенг қўлланилади ва аксинча, бевосита демократия шароитида эса сайловларнинг аҳамияти унчалик юқори эмас. Чунки бевосита демократия шароитида ҳокимият сайланган вакиллар орқали эмас, балки фуқароларнинг бевосита иштироки орқали амалга оширилади. Буни Қадимги Афина давлати мисолида кўриш мумкин. Бу ерда республика аҳамиятига молик энг муҳим масалалар – жумладан, солиқларнинг миқдори, уруш ва тинчлик масалалари, судьялар ва ҳарбий қўмондонларни алмаштириш, ҳудудий яхлитлик каби масалалар барча фуқароларнинг иштирокида ҳал қилинган. Ҳозирги жамиятларда Қадимги Афина республикасига ўхшаб барча фуқароларни бир майдонга тўплаб, у ёки бу масалага доир уларнинг фикрини билиш жуда мураккаб иш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, олдин халқнинг вакиллари сайлаб олинади ва ундан сўнг ана шу вакиллар халқ номидан ҳокимиятни амалга оширади. Бу эса сайловларнинг юқори аҳамиятга эга эканлигидан далolat беради.

Замонавий демократия шароитида сайловлар халқ суверенитетини ва халқнинг ҳокимият манбаи сифатидаги ролини намоён этишнинг асосий шакли ҳисобланади. Шунингдек, сайловлар турли ижтимоий гуруҳлар ман-

фаатларини ҳокимият органларида акс эттиришда муҳим ўрин тутади. Умум-халқ сайловлари ҳар бир фуқарони жамият тақдирига бепарво бўлмасликка ундайди. Аксарият фуқаролар учун сайловлар жамият сиёсий ҳаётида ишти-рок этишнинг бирдан бир воситаси ҳисобланади. Айнан сайловлар орқали оддий фуқаролар ҳокимиятга таъсир этиш, Парламент ва ҳукумат аъзолари-ни алмаштириш, уларнинг халқ олдидаги жавобгарлигини таъминлаш, сиё-сий курсни ўзгартириш имконига эга бўладилар.

2. Сайловларнинг функциялари.

Илмий адабиётларда сайловларнинг қуйидаги функциялари ажратиб кўрсатилган:

1) Аҳолининг турли-туман манфаатларини ифодалаш, яъни *артикуля-циялаш ва агрегациялаш функцияси*. Сайловлар фуқароларнинг ўз манфаат-ларини англаб олишлари ва ушбу манфаатларнинг сиёсий партиялар ва ало-ҳида номзодлар дастурларида ифодаланиши учун қулай замин яратади. Сиё-сий партиялар ва алоҳида номзодлар ўз сайловолди платформаларида энг муҳим ва долзарб муаммоларга катга эътибор қаратадилар ва номзодларнинг ишон-чини қозонишга ҳаракат қиладилар. Гарчи депутатларнинг айримлари сайло-волди кампанияси давомида берган ваъдаларини қисман ёки бутунлай уну-тиб қўйсалар-да, бироқ, умуман олганда, депутатлар ахлоқий меъёрлар дои-расида ҳаракат қиладилар, зиммаларидаги мажбуриятни шараф билан бажар-ишга, ўз партияларининг обрўсини тўкмасликка ва навбатдаги сайловларга муносиб қатнашишга интиладилар.

2) Ҳокимият институтлари устидан *назорат қилиш функцияси*. Сайлов-лар натижасида ҳукумат устидан назорат қилувчи муҳим институт – Парла-мент вужудга келади. Бундан ташқари, сайловларнинг ўзи ҳам қайсидир маъ-нода назорат институти бўлиб, сайловчиларга ҳукуматни қисман ёки бутун-лай янгиллаш, ҳукумат таркибига муҳим таркибий ўзгартиришлар киритиш, мавжуд сиёсатни ўзгартириш имконини яратади.

3) Турли қарашларни *жипслаштириш ва умумсиёсий иродани шакллан-тириш функцияси*. Замонавий жамиятда плюрализм, яъни фикрлар хилма-хиллиги ҳадсиз-худудсиз эмас. У анархияга, бошбошдоқлик ва ижтимоий кри-зисга олиб бормаслиги учун давлат томонидан бошқарилиши зарур. Сайлов-лар ёрдамида кўпчилик фуқароларнинг муайян сиёсий платформага эга бўлиш-лари ва унинг лидерлари атрофида бирилашуви таъминланади, ҳукмрон сиё-сий ирода аниқлаб олинади. Ушбу сиёсий ироданинг ифодаланиши ҳукуматга куч ва нуфуз бахш этади ҳамда унинг ишчанлигини оширади.

4) Сиёсий тизимни *легитимлаш ва барқарорлаштириш функцияси*. Сайловлар фуқаролар ишончини оқламаган ҳукуматни алмаштириш им-конини беради. Акс ҳолда муайян ҳукумат ва у олиб бораётган нооқил сиёсат туфайли фуқаролар бутун сиёсий режимни рад этишлари мумкин. Демак, сайловлар сиёсий тизимнинг беқарорлашуви ва бухронга юз ту-тишига йўл қўймайди ҳамда кризис ҳолатлари, инқилобий ҳаракатлар, деструктив интилишларнинг олдини олишга хизмат қилади. Сайловлар ёрдамида нафақат сиёсий тизим, балки парламент, ҳукумат ва бошқа

ҳокимият структуралари легитимлашади, уларнинг давлатни бошқаришдаги ҳуқуқи тан олинади.

5) Ҳокимият институтлари ва фуқаролар ўртасидаги ўзаро **алоқаларни кенгайтириш функцияси**. Сайлов жараёнида номзодлар мунтазам равишда фуқаролар билан учрашадилар, уларни қизиқтираётган ёки қийнаётган муаммоларни эшитадилар, ўз сайловолди дастурларига тузатишлар киритадилар. Сайловлар фуқаролар ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро мулоқот учун муҳим канал ҳисобланади. Сайловлар туфайли давлат раҳбарлари ва аҳоли ўртасида ўзаро ишонч, тушуниш ва ҳамжиҳатлик вужудга келиши мумкин.

6) Тинч, институционаллашган йўллар орқали **сиёсий можароларни ҳал қилишга йўналтириш функцияси**. Сайловлар қарама-қарши манфаатлар, қадриятлар, ғояларни халқнинг очиқ ҳукмига ҳавола этади, ижтимоий фикр кучи ва давлат институтларининг нуфузи орқали қарама-қарши томонларни кескин қарорлар чиқариш, радикал талабларни илгари суриш ва ноқонуний хатти-ҳаракатлардан фойдаланишдан сақланишга ундайди.

7) Сайловчиларни долзарб ижтимоий вазифаларни ҳал қилишга **мобилизациялаш функцияси**. Фуқароларга ўз дастурини тушунтириш, одамларни у ёки бу сиёсий қадриятлар ва мақсадларни қабул қилишнинг нечоғлик муҳим эканлигига ишонтириш, уларни амалга ошириш усулларини кўрсатиб бериш орқали партиялар ва алоҳида номзодлар аҳолининг кенг қатламлари ва ижтимоий фикрни мамлакат учун муҳим бўлган ишларни бажаришга сафарбар этадилар.

8) Аҳолини **сиёсий социализациялаш**, унинг сиёсий онгини ва сиёсий маданиятини юксалтириш функцияси. Сайлов жараёнида фуқаролар сиёсий қадриятлар ва меъёрларни янада кўпроқ ўзлаштирадилар, сиёсий билим ва тажрибаларини кенгайтирадилар. Сайлов жараёнида сиёсий ахборот ва ташвиқотларнинг ҳажми кескин ошади, турли-туман сиёсий-тарбиявий ишлар кўлами кенгаяди, одамларнинг эътибори долзарб сиёсий муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўлларига жалб қилинади. Сайловчилар муносиб номзодларни танлаш билан параллель равишда ўзлари ҳам маълум маънода муайян сиёсий кучга тарафдор эканликларини ҳис этадилар.

9) **Сиёсий элитани етиштириб бериш (рекрутлаш) функцияси**. Сайловлар фуқаролар ичидан сиёсий элита сафларига кириши мумкин бўлган иқтидорли шахсларни аниқлашда хатта ёрдам беради. Сайловлар натижасида элита сафлари янгиланади, сиёсий партиялар ва вакилларининг сиёсий ҳаётдаги вазири ҳам ўзгаради.

10) Муқобил сиёсий дастурларнинг ўзаро рақобати асосида **жамиятнинг янгиланишига эришиш функцияси**. Сайловлар – оддий фуқароларнинг давлат ва жамиятга институционаллашган, тартибланган ҳолда таъсир ўтказиш омили демакдир. Турли-туман сиёсий кучлар ижтимоий муаммоларни аниқлаб, уларнинг ечими борасида сайловолди дастурларини тузиб чиқадилар. Бунинг натижасида сайловчилар бир нечта дастурлар ичидан энг яхшиларини танлаб, улар учун овоз бериш имкониятига эга бўладилар. Бу эса, самарасиз сиёсий дастурлар ўрнига янги, ҳаёتبаш сиёсий дастурларнинг қабул қилинишини таъминлайди.

Сайловларнинг юқоридаги функциялари фақат улар демократик тарзда ташкил қилинган тақдирда тўла амал қилади. Сайловлар демократик жамият-дагина ўзини тўлиқ намоён қилиши мумкин, чунки сайловлар демократия-нинг умумий концепцияси ва қадриятлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, демократиянинг асосий тамойилларидан бири ҳам даврий ва адолатли сай-ловлар ҳисобланади.

3. Эркин, демократик сайловларнинг асосий тамойиллари.

Қуйидигилар демократик сайловларнинг асосий тамойиллари ҳисобла-нади:

1. Умумхалқ сайловлари. 2. Тенглик. 3. Сайловларда яширин овоз бериш эркинлиги. 4. Тўғридан-тўғри (бевосита) овоз бериш.

1. **Умумхалқ сайловлар тамойили** барча фуқароларнинг, уларнинг жин-си, ирқи, миллати, синфий ёки касбий мансублиги, тили, даромадининг миқдори, бойлиги, маълумоти, диний ёки сиёсий эътиқодидан қатъий на-зар, сайловларда сайловчи ёхуд номзод сифатида иштирок этишлари мум-кинлигини билдиради. Умумхалқ сайловлар тамойилидан айрим ҳолатларда-гина чекиниш мумкин. Масалан, балоғат ёшига тўлмаганлар сайловларда қат-нашиш ҳуқуқига эга эмаслар. Шунингдек, руҳий носоғлом кишилар (агар суд томонидан тасдиқланган бўлса) ва суд қарорига кўра жазони ўташ жойлари-да сақланаётган маҳбусларга ҳам сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи берилмаган.

Ғарб мамлакатларининг аксариятида ХХ асрнинг ўрталарига қадар мул-кий ценз ва бошқа бир қатор чекловлар мавжуд бўлиб, уларга кўра, муайян миқдорда моддий бойликларга эга бўлмаган аҳоли қатламлари, ёлланма иш-чилар, аёллар сайловларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлишмаган. Маса-лан, Францияда ушбу чекловлар 1944 йилда, Италия ва Японияда — 1945 йилда, Грецияда — 1956 йилда, Швейцарияда — 1971 йилда, Португалияда эса — 1974 йилда бекор қилинган. Умумхалқ сайловлар тамойили демократик мам-лакатларнинг аксариятида Иккинчи жаҳон урушидан кейин жорий қилинган.

2. **Тенглик тамойили** ҳар бир сайловчи, у ким бўлишидан қатъий назар, бир овозга эга эканлигини билдиради. Унинг ижтимоий келиб чиқиши, эгал-лаб турган мавқеи ва лавозими ёки бошқа шахсий фазилатлари унинг сай-ловчи мақомига ҳеч қандай таъсир кўрсатмаслиги лозим.

3. **Сайловларда яширин овоз бериш эркинлиги** — сайловчининг муайян қаро-ри бошқа бирор кишига ошкор қилинмаслигини билдиради. Ушбу тамойил танлаш эркинлигини таъминлайди, фуқароларни эҳтимолдан холи бўлмаган таъқиблардан ҳимоя қилади, қинғирликнинг олдини олади.

4. **Тўғридан-тўғри (бевосита) овоз бериш тамойили** сайловчи аниқ бир ном-зод учун бевосита овоз бериши лозимлигини англатади. Сайловчилар ва номзод-лар ўртасида бирор бир воситачи мавжуд эмас, балки ана шу номзодлардан қайси бири сайланадиган лавозимига сайланишини сайловчиларнинг ўзлари ҳал қилади. Агарда фуқаролар олдин сайлаш гуруҳи ёки махсус орган ташкил қилинса ва улар орқали номзод сайланса, бундай сайловлар билвосита сайловлар деб юритилади. Сайловларнинг ушбу тури аксарият ҳолларда фуқароларда сайлов-ларга нисбатан қизиқишнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

4. Сайлов тизимлари ва сайлов жараёнининг асосий босқичлари.

Сайлов жараёни муайян ҳуқуқий меъёрлар, Конституция ва сайлов қонунчилигида белгиланган қоидалар асосида амалга оширилади. Сайловларни ташкил қилиш амалдаги сайлов тизими билан чамбарчас боғлиқдир. Сайлов тизимининг асосий вазифаси эса халқ хоҳиш-иродасини намоён этиш ва ҳокимият органларининг самарадорлигини таъминлашдан иборат. Жаҳон мамлакатлари амалиётида энг кўп учрайдиган сайлов тизимлари мажоритар (муқобил) ва пропорционал (ваколатли) сайлов тизимларидир.

Мажоритар сайлов тизимида номзод ёки партия ғалаба қозониш учун сайловчилар кўпчилигининг овозини олиши лозим. Камчилик овозларни олса, номзод ёки партия ҳеч қандай мандатга эга бўлолмайди. Мажоритар тизим ҳам ўз навбатида 2 турга бўлинади: 1) Мутлақ кўпчилик тизими кўпинча мамлакат Президентини сайлаш чоғида қўлланилади. Унга кўра, сайловларда қатнашганларнинг ярмидан кўпи (50 фойздан кам бўлмаган) овозини олган номзод ғалаба қозонади. 2) Нисбий кўпчилик тизимида эса – номзод ғолиб чиқиш учун бошқа номзодларга нисбатан кўпроқ овозларни олиши лозим.

Мажоритар сайлов тизими АҚШ, аксарият Латин Америкаси мамлакатлари, Франция, Англия каби ривожланган мамлакатларда муваффақиятли қўлланиб келмоқда. Олимларнинг фикрича, мажоритар сайловларнинг яна бир афзаллиги унинг парламент ичида кўпчиликни юзага чиқаришида ва ана шу кўпчилик асосида барқарор ҳукумат тузилишида намоён бўлади.

Масалан, Францияда сайловларнинг мажоритар тури қўлланилади. Парламентда кўпчиликни ташкил қилувчи партиялар коалицияси учун ҳар доим бир хавф мавжуд бўлиб, коалициядаги партиялар ўртасида ички келишмовчиликлар юзага келиши оқибатида парламент тарқатиб юборилиши мумкин. Шунинг учун депутатлар илгари ўзлари сайловчиларга тақдим этган дастурлари доирасида фаолият олиб боришга мажбурдирлар. Парламентни тарқатиб юбориш хавфи ундаги “кўпчилик” коалициясини янада жипслашиб, баҳс-мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал қилишга даъват этди. Мабодо парламент тарқатиб юборилгудек бўлса, депутатлар ўз сайловчиларининг олдига келиб, сайловолди дастурлари билан яна бир марта ўртоқлашишга мажбур бўладилар. Мажоритар сайловларнинг жамиятни жипслаштириш ва мувозанатни сақлаш каби ижобий жиҳатларга эга эканлигини француз сиёсий тажрибаси яққол тасдиқлайди.

Мажоритар сайлов тизими демократик жамиятда энг оптимал вариант ҳисобланади. Мажоритар сайлов ҳар бир сиёсий партияни ўз таъсир доирасини кенгайтиришга ва ўз мафкуравий арсеналидан тўлиқ фойдаланишга етаклайди. Чунки ушбу партия бошқа партияларга нисбатан ҳеч бўлмаганда бир овоз кўпроқ олишга интилиши натижасида сиёсий саҳнада бир бирига мухолиф блоklar вужудга келади. Хорижий мамлакатлар тажрибаси икки кутбли сиёсий партиялар тизими бошқа сиёсий тизимлардан кўра самарали сиёсий қарорлар чиқаришда ва масъулиятни тўлиқ ҳис этувчи ҳукуматлар тузишда ижобий натижалар беришини тасдиқлайди. Икки кутбли кўппартиявийликнинг моҳияти шундаки, унда бир томон сиёсий ҳокимиятни амалга оширади, иккинчи томон эса конструктив мухолифатга айланади. Электорат эса

ҳокимиятни ҳукмрон партия қўлида қолдириши ёки муҳолифатга ишониб топшириши мумкин. Электорал рақобатнинг ушбу динамикаси партияларни сиёсий спектрнинг марказига томон интилишга мажбур қилади ва ўз сафларида экстремистик ғояларнинг тарқалишига йўл қўймайди. Бундан ташқари, агар фавқуллода ҳолатлар ёки бўҳронлар юз бериб қолгудай бўлса, бир-бирига муҳолиф томонлар умумдавлат манфаатлари йўлида ўзаро мурося қилган ҳолда ягона дастур тузиб чиқишлари ёхуд, ҳатто коалицион ҳукумат ташкил қилиб хавфли вазиятдан чиқиб кетишлари мумкин.

Пропорционал (партиявий рўйхат асосидаги) тизим Ғарбий Европадаги аксарият мамлакатларда, шунингдек, Исроилда кенг қўлланилади. Унинг асосий моҳияти шундаки, дастлаб партиялар номзодларнинг умуммиллий ёки ҳудудий рўйхатини тузадилар, сайловчиларнинг ҳар бири эса ўз партиялари фойдасига овоз беради. Сўнгра номзодлар мазкур партияларга берилган овозларнинг умумий сонига пропорционал равишда сайланадилар. Парламентда вакилликка сазовор бўлиш учун партиялар ҳар сафар кўпчилик овозларга эга бўлишлари талаб этилади.

Пропорционал сайловларнинг афзалликлари шундаки, у, биринчидан, сиёсий партияларнинг доимо фаол бўлишига туртки беради; иккинчидан, бирор депутат ўз ваколатини амалга оширолмай қолган тақдирда, унинг ўрнини тўлдириш учун ўтказиладиган оралик сайловларни бартараф этади. (ўз ваколатини топширган депутатнинг ўрнини партиявий рўйхатдаги навбатдаги партиядоши эгаллайди). Учинчидан фақат йирик сиёсий партиялар эмас, балки кичиклари ҳам парламентга сайланиш имкониятига эга бўлади. Ва бу ҳол парламент ичида турли фракцияларнинг фаолият олиб боришини таъминлайди.

Пропорционал тизимнинг асосий камчилиги шундаки, электорат номзодларни танлаш жараёнига таъсир кўрсата олмайди, сайланган вакиллар эса, ўзларини сайловчилар олдида эмас, кўпроқ ўз партиялари олдида масъул, деб биладилар. Бироқ пропорционал тизим сиёсий партияларни фаолликка ундайди; сайловчилар эътиборига номзодларнинг мутаносиблашган ва сараланган рўйхатини тақдим этишга даъват этади. Бу эса партиялараро рақобатнинг ниҳоятда кучайишига олиб келади.

Айрим мамлакатларда, хусусан, Германияда **аралаш сайлов тизими** – мажоритар ва пропорционал сайлов комбинациялари қўлланилади. Немис сайловчиси икки овозга эга: биринчи овозни у ўз сайлов округидан номзодларнинг бирига берса, иккинчи овозни партиявий рўйхат асосида ўзига маъқул бўлган партияга беради. Биринчи овоз муайян номзодга берилса, иккинчи овоз сиёсий партияга берилади. Шу тариқа, парламент депутатларининг ярми яқка тартибда, қолган ярми эса партиявий рўйхат асосида сайланади.

Маълумки, XX асрда Германия демократик жамиятга томон ниҳоятда қийин бўлган йўлни босиб ўтди. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан сўнг мамлакат тоталитар ва антилиберал мафжураддан воз кечиб, демократик ва гуманистик қадриятларни мустаҳкам қарор топтириши керак эди. Бу вазифаларни бажаришда ва мамлакатда сиёсий маданиятни шакллантиришда немис парламенти – Бундестагнинг роли беқиёс бўлди. Германияда Парламент Республикаси шаклидаги либерал-демократик давлат бунёд этилди ва унда

барча фуқароларнинг эркинликлари, қонун устуворлиги, ҳокимиятлар бўлиниши, сиёсий қарорлар чиқариш жараёнида халқ оммасининг иштироки таъминланган ҳуқуқий-демократик давлат бунёд этилди.

Пропорционал сайловларнинг афзалликларидан яна бири оралиқ сайловларнинг ўтказилмаслигида намоён бўлади. Масалан, Германияда қўшимча сайловлар ўтказилмайди. Бундестагдан кетган депутат ўрнига партиявий рўйхатда ундан кейин турувчи киши депутат бўлади. Бундестаг сайловлари оралигида ландтаглар (маҳаллий қонунчилик органлари)га сайловлари ўтказилиши натижасида сиёсий партияларнинг фаоллиги сақлаб қолинади.

Агар Германия парламентаризмини вакиллик демократиясининг бошқа моделлари билан солиштирадиган бўлсак, унинг аралаш шаклга эга эканлигини кўраимиз. Немис бундестаги АҚШ Конгрессига ўхшаб ҳукумат бошлиғидан мустақил эмас, айни пайтда худди Буюк Британия вакиллар палатасига ўхшаб ҳукуматга тобе ҳам эмас. АҚШ Конгресси ниҳоятда ишчан бўлиб, мамлакат сиёсатини ишлаб чиқиш ва қонунлар қабул қилиш билан фаол шуғулланса, Буюк Британия вакиллар палатаси, аксинча, ҳукумат сиёсатини «муҳрловчи инструмент», сайловчилар наздида эса муҳим масалалар бўйича баҳс юритаётган «нотиқ парламент» сифатида эътироф этилади. Германия бундестаги ана шу ҳар иккала моделнинг аралашмасидан ташкил топган, дейиш мумкин.

Ҳозирги даврда мажоритар, пропорционал ва аралаш тизимлардан ташқари, яна бир қатор сайлов турлари ҳам қўланиладики, уларда юқоридаги тизимларнинг у ёки бу унсурлари намоён бўлади. Масалан, сўнгги йилларда бир қатор халқаро ташкилотларда *консенсус сайлов тизими* қўланилмоқда. Унинг асосий моҳияти шундаки, сайловчи бирор-бир алоҳида номзод учун эмас, балки номзодларнинг барчасига 5 баллик тизим асосида баҳо қўйиб чиқади. Чунончи, президентлик лавозимига 4 нафар номзод кўрсатилган бўлса, сайловчи номзодларнинг 1-сига 5 балл, 2-сига 4 балл, 3-сига 3 балл ва 4-сига 2 балл баҳо қўяди. Овоз бериш тугагандан сўнг баллар ҳисоблаб чиқилади ва голиб аниқланади.

Сайлов тизими жамиятнинг сиёсий тизими билан бевосита чамбарчас боғлиқдир. Амалдаги сиёсий тизим у ёки бу сайлов тизимининг қабул қилинишида катта роль ўйнайди. Ўз навбатида, сайлов тизими ҳам сиёсий тизимдаги ўзгаришларнинг моҳиятига катта таъсир ўтказиши мумкин.

Сайловларни ташкил қилиш билан боғлиқ жараён жуда мураккаб бўлиб, у бир неча *босқичлардан* иборатдир. Улар қуйидагилар:

- 1) Тайёргарлик босқичи.
- 2) Номзодларни илгари суриш, уларни рўйхатга олиш босқичи.
- 3) Ташвиқот-тарғибот кампанияси.
- 4) Овоз бериш ва сайлов натижаларини эълон қилиш босқичи.

Ҳар бир босқич ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, сайловларга *тайёргарлик босқичида* партиялар рўйхатга олинади; бўлажак сайловлар тўғрисида халққа ахборот берилади; халқнинг сайловлар тўғрисидаги электорал саводхонлиги оширилади; овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар рўйхатга олинади; мустақил ва одил сайлов комиссияси ташкил қилинади; сайлов жа-

раёнининг ҳаққонийлигини назорат қиливчи тегишли ҳуқуқ идоралари ташкил қилинади ёки тайёр ҳолга келтирилади ва ҳ. к.

Номзодларни илгари суриш босқичи ҳам турли ташкилий, сиёсий, ахборот-ташвиқий тадбирларни ўз ичига олади. Номзодларни ёки партияларни рўйхатга олиш усуллари ҳар бир мамлакат амалиётида алоҳида бўлиб, улар бир нечта бўлиши мумкин. Масалан, 1) номзод ёки партия учун имзо тўплаш 2) номзоднинг рўйхатга олиш бадалини тақдим этиши ёки муайян пул маблағларини гаровга қўйиши, шунингдек, номзоднинг уни муайян қўллаб-қувватловчи гуруҳга эгаллигини тасдиқловчи ҳужжатга эга бўлиши 3) номзодларни оддий, партиявий мансублик асосида рўйхатдан ўтказиш.

Ташвиқот-тарғибот босқичи ҳам сайловларнинг муҳим босқичини ташкил этади. Бу даврда сиёсий партиялар ва сиёсий тизимдаги кучларнинг ўта фаоллашуви кузатилади. Улар ўз эътиқодлари, мақсад ва вазифаларига ҳалқни ишонтириш, ва, шу тариқа, кенг аҳоли қатламларини ўз атрофига жалб-лаштириш учун турли имконият ва воситалардан, жумладан, ОАВ, реклама, амалий ташвиқот, сайловчилар билан номзодларнинг ёки уларнинг ишончли вакилларининг учрашувлари кабилардан кенг фойдаланадилар. Сайловолди кампаниясини олиб бориш учун махсус штаб ташкил қилинади. Сайлов кампаниясининг штаби маълум бир номзоднинг сайлов жараёнини бошқариш органи ҳисобланади. У унчалик расмий бўлмаган вақтинчалик ташкилот бўлиб, номзод тарафдорларини тартибга солади ва йўналтиради. Ўз тузилишида номзод тарафдорларини, партия аъзоларини, ҳамфикрлар гуруҳи, сиёсий консультантлар ва бошқаларни бирлаштиради (30-жадвал).

30-жадвал

Сайлов штаби

Номзод		
Ишончли вакиллар	Штаб раҳбари ва унинг қуйидаги аъзолари: 1. Матбуот бўлими. 2. Ахборот-таҳлил бўлими. 3. Жамоатчилик билан ишлаш бўлими. 4. Молия-хўжалик бўлими. 5. Техник таъминот бўлими. 6. Сиёсий маслаҳатчи. 7. Юрист.	Копибият

Мабса: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Штаб, асосан, штаб бошлиғи, молия-хўжалик бўлими, матбуот бўлими, сиёсий маслаҳатчи, техник ходимлар ва ёрдамчилардан таркиб топади. Штаб атрофига, шунингдек, номзоднинг ишончли вакиллари, номзодни қўллаб-қувватловчи гуруҳ, моҳир политологлар, психологлар, ҳуқуқшунослар, имижмейкерлар, ҳомийлар, кўнгилли ташвиқотчилар ҳам бирлашишлари мумкин. Уларнинг ҳар бири ўзининг муайян вазифасига эга бўлади. Масалан, молиявий ходим сайловолди кампаниясини ташкил қилишнинг молиявий жиҳатлари учун масъул бўлса, номзоднинг ишончли вакиллари жа-

моатчилик, сайловчилар билан бўладиган учрашувларда номзоднинг манфаатларини ҳимоя қилади ва номзод номидан жамоатчилик ва сайловчилар билан муносабатга киришади.

Сайловолди ташвиқот-тарғибот кампаниясини олиб бориш турли молиявий ва моддий ресурсларни ишга солишни талаб қилади. Дунёнинг аксарият мамлакатларида сайловолди кампания давлат бюджети маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Чунончи, Ўзбекистон Республикасида ҳам сайловолди ташвиқот кампаниясини ўтказиш билан боғлиқ харажатлар республика бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Сайловолди кампаниясини молиялаштириш қуйидаги соҳаларни ўз ичига олиши мумкин:

- Сийсий партиялар, номзодларнинг сайловолди плакатларини наشر этиш;
- Оммавий ахборот воситаларида сийсий партиянинг, номзодларнинг сайловолди дастурларини эълон қилиш;
- Радио ва телевидение орқали сайловолди ташвиқотларини олиб бориш учун барча номзодларга тенг имконият яратини;
- Номзодларнинг сайловчилар билан сайловолди учрашувларини ўтказиш учун бино ва ускуналарни уларнинг ихтиёрига бепул бериш;
- Номзодларга жамоа транспортдан бепул фойдаланиш имконини яратиш ва ҳ. к.

Ҳозирги давр амалиёти шуни кўрсатадики, деярли барча мамлакатлардаги сайловолди кампанияларини молиялаштиришда номзодлар ёки партиялар қонунда белгиланмаган, айрим ҳолларда эса, ҳатто қонунан тақиқланган усуллардан фойдаланмоқдалар. Шунинг учун ҳам, сайловолди кампаниясида сарфланаётган маблағларнинг шаффофлиги катта аҳамият касб этади. Зеро, биринчидан, сайловолди кампанияларида сарфланаётган харажатларнинг шаффофлиги баъзи бир зиддиятларга барҳам беради, сайловчиларнинг номзодларга бўлган ишончини мустаҳкамлайди. Бинобарин, сайловлардан кейинги қонунчилик жараёнига ҳам ишонч кўзи билан қарашга замин ҳозирлайди ҳамда қабул қилинадиган қонунлар ва қарорларнинг юқори сифатда бўлишига муҳим ҳисса қўшувчи омил сифатида хизмат қилади. Иккинчидан, сайловолди ҳаракатларининг шаффофлиги эҳтимолдан холи бўлмаган ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг, шу жумладан, сийсий коррупциянинг олдини олишга ёки ҳеч бўлмаса қисқартиришга хизмат қилади; турли лобби ва манфаатдор гуруҳларнинг ҳамда криминал структураларнинг сийсатга араланишга тўсқинлик қилади.

Овоз бериш ва сайлов натижаларини эълон қилиш босқичи сайлов жараёнининг кульминацион нуқтасини ташкил этади. Ушбу босқичда фуқароларнинг иродаси тўлиқ ўз ифодасини топади ва ҳокимият органлари таркиби маълум бўлади.

Овозларни ҳисоблаб чиқиш турли мамлакатлар амалиётида турлича йўлга қўйилган. Баъзи мамлакатлар махсус сайлов машиналаридан фойдаланадилар, баъзи бирлари эса, сайлов бюлетенларидан фойдаланадилар. Овоз бериш жойи ҳам турлича бўлиб, аксарият мамлакатларда сайлов участка-

ларида овоз бериш ташкил қиланади, айримларида (масалан, Швецияда) уйдан ёки почта орқали овоз бериш йўлга қўйилган. Айрим мамлакатларда сайловларда иштирок этиш фуқаролик ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида талқин этилса, бошқа баъзиларида (масалан, Австрия, Австралия, Бельгия, Италия, ФРГ ва бошқ.) фуқаролик мажбуриятлари сифатида қаралади. Бинобарин, ушбу мамлакатларда сайловларда иштирок этиш мажбурий ҳисобланади.

5. Ўзбекистонда сайлов тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

Мамлакатимизда сайлов тизими тобора шаклланиб бормоқда. Қисқа давр ичида сайлов қонунчилигининг мустақкам базаси бунёд этилди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва унга мос равишда қабул қилинган қонунларда фуқароларнинг сайловга оид ҳуқуқлари мукамал тарзда ифода этилган. Жумладан, Асосий қонунимизнинг 117-молдасида шундай таъкидланади: "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар... овоз бериш ҳуқуқи, ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади" Эътироф этилган бу қонуннинг Конституциямизда мустақкамланиши айнан демократик жамият талабларига ҳамоҳангдир. Ўз навбатида, ушбу метёр фуқароларимизнинг Асосий қонун 32-молдасида белгиланган «...жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқининг кафолати ҳамдир (31-жадвал).

31-жадвал

Ўзбекистон Республикаси сайлов тўғрисидаги асосий қонунлари

№	Ҳуқуқий ҳужжат	Қабул қилинган йили
1.	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	1992 йил 8 декабр
2.	"Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлови тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	1991 йил 18 ноябрь
3.	"Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	1994 йил 5 май
4.	"Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	1994 йил 5 май
5.	"Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	1998 йил 30 апрель
6.	"Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида" Ўзбекистон Республикаси Қонуни	2001 йил 30 август
7.	"Референдум якушлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонуни	2002 йил 4 апрель
8.	"Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	2003 йил 29 август
9.	"Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари сайлови тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	2004 йил 29 апрель

Манба: Ўзбекистон Республикасидаги сайловларга оид қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2007.

Масалан, парламент сайловларининг конституциявий асослари тўғрисида гап кетар экан, мазкур ҳолат Асосий қонунимизда ифода этилганлигининг гувоҳи бўламиз. 11-моддада белгиланганидек, Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниш тамойилига асосланишининг ўзидек фикримизнинг далилидир. Бундан ташқари, Асосий қонунда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси” деб номланган алоҳида боб мавжуд. Унда Олий Мажлиснинг икки палатадан иборат эканлиги ҳамда ҳар иккала палатанинг ваколат ва бурчлари, Олий Мажлисга кимлар сайлаши ва кимлар сайланиши мумкинлиги, Парламент таркибидаги қўмита, комиссияларнинг ҳуқуқий ҳолати каби кўплаб муҳим масалалар атрофлича ифода этилган.

Асосий қонунимизнинг 76-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси олий вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Олий Мажлис ҳар иккала палатасининг ваколат муддати беш йил этиб белгиланган.

Шу ўринда Конституциямиз 77-моддаси моҳиятига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Унда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган 120 депутатдан иборат эканлиги таъкидланган.

Этиборли жиҳати шундаки, Асосий Қонун Қонунчилик палатасининг кўппартиявийлик асосида шакллантирилишини белгиламоқда. Бу айнан демократик тамойилларга ҳамоҳангдир. Яъни Парламент битта партия ёки сиёсий ҳаракат вакилларидангина иборат бўлиб қолмайди. Бу эса ўз навбатида жамиятдаги турли қарашлар, турфа фикрларнинг, хоҳиш-истакларнинг рўёбга чиқишига уларнинг ранг-баранг тарзда қонунларда ифода этилишига хизмат қилади.

77-моддада белгиланганидек, Сенат аъзоларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда – 6 кишидан сайланиши адолат тамойиллари тантанасидир. Бу ҳол келиб чиқиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг олдини олади. Қарорлар қабул қилишда ҳудудларнинг тор доирадаги ўзига хос манфаатларининг устунлиги истисно этилади, ҳар бир ҳудуднинг манфаатлари инobatта олинган ҳолда умуммамлакат манфаатлари устуворлик касб этади.

Сенат аъзоларининг Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлардаги давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланиши гоят муҳим аҳамият касб этади. Сир эмаски, кўпчилик ҳолларда маҳаллий вакиллик органлари ҳамда мазкур органлар депутатларининг нуфузи, таъсирчанлиги замона талаблари даражасида бўлмаётган эди.

Асосий қонунимиз эса, уларга энди жуда катта ваколат бермоқда. Вакиллик органлари депутатлари Олий Мажлиснинг юқори палатаси, яъни Сенатни шакллантиришда бевосита қатнашадилар. Бундан ташқари, Сенат аъзоларининг аксарияти айнан улар орасидан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Сенатнинг 16 нафар

аъзосининг тайинланиши ҳам ўзбек парламентчилиги шаклланишининг муҳим жиҳатидир. Бу 16 нафар аъзонинг фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар томонидан тайинланиши ана шундай шахсларнинг жамиятда алоҳида эъзоланишидан далолатдир. Шунингдек, Конституциядаги бу меъёр уларнинг бой тажрибалари, салоҳиятларидан қонунчиликни такомиллаштириш, умуман, жамият тараққиёти учун фойдаланишнинг имкониятидир. Яна бир муҳим жиҳат шундаки, бўлажак Сенат аъзоларининг ишлаб чиқариш соҳаси билан бирга айнан фан, санъат, адабиёт намояндalarидан тайинланиши мазкур соҳаларнинг ривожига ҳам маълум маънода хизмат қилади, жамиятда зиёли инсонлар қатлами мавқеини янада юксак мавқега кўтаради.

Шу билан бирга, Асосий қонунимиз депутатликка, Сенатга аъзоликка номзодларга нисбатан муайян талабларни ҳам қўяди. Яъни, 77-моддага мувофиқ, сайлов куни 25 ёшга тўлган ҳамда камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин.

Айнан бир шахс бир пайтнинг ўзида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати аъзоси бўлиши мумкин эмас. “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги янги таҳрирлаган Қонуннинг 25-моддасига биноан, содир этган жинояти учун судланганлиги тугалланмаган ёки олиб ташланмаган фуқаролар, Қуроли Кучларнинг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати ходимлари, бошқа ҳарбийлашган қисмларнинг ходимлари, диний ташкилотлар ва уюшмаларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод бўлолмайдилар.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий тамойиллари тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар мамлакатимизда сайловларнинг конституциявий асосларини аниқлаштиради, мукамаллаштиради, тўлдиради.

Республикамыза энг сўнгги сайловлар – 2007 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозими учун бўлиб ўтди. Президентлик сайлови миллий қонунчилигимизга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунда белгиланган демократик, ошкоралик ва очиқлик тамойиллари асосида, умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилди. Бу эса Ўзбекистон сайлов тизимининг умумэпироф этилган халқаро ҳуқуқий стандартларга, демократик ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибасига тўла мос келиши яна бир қарра тасдиқлади.

Сайлов кампанияси муқобиллик ва соғлом рақобат муҳити асосида ўтказилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида мамлакатимиз сиёсий ҳаётида тобора мустақкам ўрин эгаллаб бораётган қуйидаги уч сиёсий партиядан номзодлар иштирок этдилар

- Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод – И. А. Каримов;

- Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан кўрсатилган номзод – А. А. Рустамов;

- “Адолат” социал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод Д. Ф. Ташмухамедова;

- 2007 йилги Президент сайловида илк бор сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳи томонидан кўрсатилган номзод – А. Х. Саидов ҳам иштирок этди.

Ушбу муҳим сиёсий тадбирда Президентликка ўз номзодини кўрсатган сиёсий партиялар ва сайловчилар ташаббускор гуруҳидан 23 минг нафардан ортиқ кузатувчилар иштирок этгани сайлов жараёнида номзодларга тенг шароит яратиш, адолатлилик, қонунийлик, ошкоралик тамйоилларига қатъий амалга оширишга кўмаклашди. Президентлик сайлови мониторингида 30 дан ортиқ хорижий мамлакатлардан ташриф буюрган, МДХ, ЕХХТ, ШХТ, ЕвразЭС, ИКТ каби халқаро ташкилот вакиллари бўлган қарийб 300 нафар халқаро кузатувчилар қатнашди. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловини 300 нафарга яқин мамлакатимиз ва хорижий ОАВ журналистлари кенг ёритиб борди.

Сайловда рўйхатга олинган 16 миллион 297 минг 400 нафар сайловчидан 14 миллион 765 минг 444 нафари овоз беришда иштирок этди. Бу рўйхатга киритилган сайловчилар умумий сонининг 90,6 фоизи демакдир.

Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод – И. А. Каримовга 13 миллион 8 минг 357 нафар сайловчи (88,1%) овоз берди. Ўзбекистон Халқ-демократик партиясидан кўрсатилган номзод – А. А. Рустамовга 468 минг 64 нафар сайловчи (3,17%), Сайловчилар ташаббускор гуруҳидан кўрсатилган номзод – А. Х. Саидовга 420 минг 815 нафар сайловчи (2,85%), Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партиясидан кўрсатилган номзод – Д. Ф. Ташмухамедовага 434 минг 111 сайловчи (2,94%) овоз берди¹.

¹ http://elections.uz/uzb/yangiliklar/ozbekiston_respublikasi_markaziy_saylov_komissiyasida_1.mgr

СИЁСИЙ ЭЛИТА ВА ЛИДЕР

Режа:

1. Сиёсий элита тушунчаси ва унинг таркиби.
2. Сиёсий элиталар пайдо бўлишининг сабаблари ва уларнинг вазифалари.
3. Сиёсий элита тўғрисидаги асосий назариялар.
4. Сиёсий лидер ва унинг типологияси.

1. Сиёсий элита тушунчаси ва унинг таркиби.

Тарихий тажриба ва барча мамлакатларнинг, шу жумладан, энг ривожланган мамлакатларнинг сиёсий амалиёти шуни кўрсатадики, ҳокимиятни тақсимлаш ва амалга ошириш жараёни фуқароларнинг тенг қатнашишини назарда тутмайди.

Ҳар доим ва ҳамма жойда ҳокимиятни тор доирадаги одамлар, озчилик амалга оширади. Ҳукмронликни қолганлар устидан амалга оширадиган ушбу озчиликнинг моҳияти нимадан иборат? Унинг вазифалари нима? Ушбу саволларга элиталар назариясидан жавоб олиш мумкин.

Элиталар назарияси сиёсатшунослик фанида яқинда шакллланган. Унинг шаклланишига сиёсий жараёнларни кўриб чиқишдаги синфий ёндашув тўсқинлик қилган. Ушбу ёндашувнинг энг ёрқин мисоли марксизм эди. Марксизм назариясида муҳим бир ҳукмрон элитанинг мавжудлиги рад этилган.

Классик марксизм назарияси бўйича сиёсий ҳукмронликни амалга оширган синф бу иқтисодий ҳукмронликни амалга ошираётган синф, бошқача қилиб айтганда, ишлаб чиқаришни ўз қўлида тутган синф ташкил этган.

«Элита» атамаси французча «elite» сўзидан келиб чиққан бўлиб, у энг яхши, танланган деган маънони билдиради. «Танланган буғдой», «танланган пола» ва ҳқ. дейилади. Бунинг энг яхшилигини, олий навлигини, танланганлигини кўрсатиш учун айтилади. Сиёсий лексикада ҳам аввалдан ушбу термин худди шундай маънони англатган.

Аввал жамиятни муайян танланган ва шунинг учун ихтисослашган муайян одамлар бошқариши керак бўлган деб ўйлаганлар.

Сиёсий лексиконда «элита» атамаси авваллари худди шундай тусга эга эди. Жамиятнинг энг яхши (зўр), махсус бу ишга аталган, муносиб кишиларнинг бошқариши тўғри деб ҳисобланарди. Тарихан «элита» атамаси омма тепасида турган ва ўзларининг махсус хусусиятларига кўра уни, яъни оммани бошқара оладиган, жамият учун жуда қадри ҳисобланган ижтимоий гуруҳга нисбатан қўлланилган. Платон демос (халқ)нинг давлатни бошқаришига қатъиян қарши бўлган. Унинг назарида, жамиятни донолик фазилатига эга бўлган,

ақлий жиҳатдан яхши ривожланган файласуфлар бошқариши лозим. Жамиятнинг бошқа лаззат ва шахватларга фарқ бўлган қисми доно файласуфларга бўйсунуши лозим.

«Сиёсий элита» атамаси ўзининг замонавий талқинида, бутун жамият устидан реал ҳокимиятга эга бўлган «озчилик» ижтимоий гуруҳи сифатида сиёсатшуносликда XX асрнинг бошларида австриялик сиёсатшунос Р. Михельс ва италиялик сиёсатшунослар Г. Моска ва В. Паретолар томонидан киритилди.

Р. Михельс *олигархиянинг темир қонуни*ни яратди. Унга кўра, ҳокимиятнинг озчилик томонидан эгалланиш жараёни муқаррардир ва ҳар қандай ташкилотда муқаррар равишда кўпчиликни бошқаралиган озчилик вужудга келади. Г. Моска бу қарашни ривожлантирган ҳолда, сиёсий элитани *ёпиқ синф*, «сиёсий синф» деб атайди.

В. Парето сиёсатшунослик фанига *«элита»* ва *«контрэлита»* тушунчаларини киритди. В. Паретонинг фикрича, индивидлар бир-бирларидан жисмоний, ахлоқий ва интеллектуал (ақлий) хусусиятлари билан ажралиб туришади. Шуларнинг ҳар бирида юқори кўрсаткичларга эга бўлган индивидлар гуруҳи элита номини олади. Шундай қилиб, жамият элитаси – бу ўзларининг туғма рухий (психологик) хусусиятлари сабабли, юқори фазилатни ёки ўз фаолият соҳаларида юқори даражадаги қобилиятни кўрсата оладиган маълум бир кишилар гуруҳи. «Элита» атамасининг асосий ғояси устунлик демакдир.

Паретога биноан, элита *ҳукмрон элитага* – бевосита ёки билвосита бошқариш ишларида қатнашадиган ва *ҳукмрон бўлмаган элитага* – *контрэлитага* бўйсунди. Контрэлита бу элитага хос бўлган психологик хусусиятларга эга, бироқ у ёки бу жамиятда мақоми ва бошқа турли хил тўсқинликлар сабабли, бошқарув функцияларига киришга эга бўлмаган кишилар гуруҳидир. Баъзи бир ҳолатларга кўра, элита ва контрэлиита вакиллари ўзаро ўрин алмашишлари мумкин.

Америкалик сиёсатшунос Р. Милс ҳукмрон элитанинг ижтимоий гуруҳ сифатида махсус, қадриятли ва психологик ўхшашлигини кўрсатади. Милснинг талқинига кўра, сиёсий элита ягона ижтимоий илдишларга, аниқ ифодаланган гуруҳ ижодига, ҳаракат ва бирлашиш учун умумий иродага эга. Умумий ижтимоий илдиз, таълим-тарбия, «ҳаёт тарзи»дан келиб чиққан ҳолда манфаатларнинг умумийлиги ва шахсий бирдамликка таянган юқори жипслик бунга кўрсатади. Милснинг фикрича, сиёсий элитага кирадиган шахсларнинг маънавий талаблари, имкониятларининг мажмуи, ижтимоий даъволарининг даражаси ва ҳатто, психологик хусусиятлари ҳам юқори мослик билан ажралиб туради. Бу эса, сиёсий элита нафақат ҳокимиятга эга бўлган кишилар гуруҳини, балки ижтимоий танлаш натижасида шаклланган ижтимоий гуруҳ эканлигини билдиради.

«Сиёсий элита» тушунчасини кенг ва тор маънода қўллаш лозим. *Кенг маънода* «сиёсий элита» тушунчаси «ҳукмрон элита» тушунчасига тенг.

Бошқарув элитаси бу жамиятнинг ташкилий озчилиги бўлиб, кўпчиликдан фарқли бўлган, лекин ниҳоятда яқдил ижтимоий гуруҳ ҳисобланади. У лидерлик қобилиятларига эга бўлиб, бошқарув функцияларини амалга оши-

ришга тайёргарлик кўрган; у жамият институтларида бошқарув курсини эгаллаши билан бир вақтда ана шу жамиятда ҳокимият қарорларига бевосита ва билвосита таъсир кўрсата олади.

Сиёсий элита *тор маънода* бошқарувчи элитанинг бир қисми бўлиб, ўзининг ҳокимиятни амалга оширишга бевосита қатнашиши билан ундан фарқ қилади.

Сиёсий элита ўз қўлида давлат ҳокимиятини жамлаган ва жамият бошқарувида юқори лавозимларни эгаллайдиган ижтимоий гуруҳдир. Жамиятнинг сиёсий элитасига ҳокимият функцияси ва ваколатларига эга бўлган юқори мартабали профессионал сиёсатчилар киради. Яна сиёсий элитага сиёсий дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда, жамият ривожланишининг стратегиясини ишлаб чиқишда қатнашадиган, махсус тайёрланган олий даражадаги сиёсий ходимларни киритамиз, сиёсий элитанинг ўзига хос асосий томонини таъкидлаш мақсадида, уни баъзан «давлатларнинг сиёсий раҳбарияти», «сиёсий қарорлар қабул қилиш маркази» деб айтишади. Унинг таркиби йилдан-йилга ўзгаради, аммо лавозимлар тузилиши деярли ўзгармайди. Бу давлат бошлиқлари, ижро этиш, қонун чиқариш, суд ҳокимиятларининг раҳбариятлари, олий дипломатик корпусларидир. Сиёсий элитани ҳокимият функцияларининг ҳажми асосида қуйидаги даражаларга бўлиш мумкин: олий, ўрта ва қуйи.

Олий даражадаги сиёсий элитага мамлакат раҳбари, Бош вазир, Бош вазир ўринбосарлари ва етакчи вазирлар, парламент спикери, депутатлар фракциялари раҳбарлари киради. Бу, жамият учун анча муҳим бўлган сиёсий ечимларни қабул қиладиган, сон жиҳатидан анча чекланган инсонлар гуруҳи (100-200 киши).

Ўрта даражадаги сиёсий элита кўплаб сонли сайланган мансабдор шахслардан шаклланади: ҳокимлар (губернаторлар), парламент депутатлари, сиёсий партиялар ва жамоат ҳаракатлари ҳамда касаба уюшмалари бошлиқлари. Лекин демократик институтлар ривожланган давлатларда партиялар ва касаба уюшмалар лидерлари юқори элита таркибига киришлари мумкин.

Қуйи даражадаги элитани маҳаллий доирада фаолият олиб борувчи сиёсатчилар ташкил қилади (раҳбарлар ва маҳаллий бошқарув органлари депутатлари, регионал доирадаги партия аъзолари).

Маъмурий элита – бу бошқарувнинг техник-ташкिलий воситаларини ўз қўлида монополаштирган, бошқараётган элитанинг бир қисмидир. Персонал таркибда административ элита – бу вазирликларда, ҳукуматнинг турли бошқарув органлари департаментларида муҳим ўринларни эгалловчи давлат ишчиларининг (мансабдор шахслар) энг юқори табақаси. Административ элита сиёсий элита таркибига киради, лекин уни (бошқарув аппарати) тузилиши жиҳатидан мустақил гуруҳга ажратиш мумкин.

Иқтисодий элита – бу бошқарув тизимида ўз фаолиятини хусусий мулк асосида олиб борувчи, бошқараётган элитанинг бир қисмидир. Иқтисодий элита таркибига ўз қўлларида моддий ва молиявий ресурсларни тўплаган шахслар киради: улкан корпорациялар, банклар эгалари ва уларнинг менежерлари.

Ҳарбий ва полиция элитаси таркибига давлатнинг олий ҳарбий раҳбарлари, генералитет, ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлиги, махсус хизматлар ва ҳқ. бошлиқлари киришади. Баъзи давлатларда ҳарбий элитанинг бир қисми олий табақа элита таркибига кирса, бошқа қисми эса ўрта ёки административ элита таркибига киритилиши мумкин.

Кўзга кўринадиган қатламлардан бирини **маънавий, маданий, мафкуравий элиталар** ташкил қилади. «Маънавий йўлбошчилар» ва йирик оммавий ахборот воситалари ходимлари ва таълим-тарбия масканлари, зиёлилар ва заковатлилар, ёзувчилар, диний арбоблар, адабиёт ва санъат ходимлари шулар жумласидандир.

2. Сиёсий элиталар пайдо бўлишининг сабаблари ва уларнинг вазифалари.

Сиёсий элита — бу ҳокимиятга эришган, жамият ҳаётининг турли соҳаларида буйруқ берувчи ўринларни эгаллаган одамлар тўдаси эмас, балки барча сиёсий тизимларда бўладиган, мукаммал ташкил этилган ҳамкорлик асосидаги ижтимоий гуруҳлардир. Шу ўринда, у гуруҳларнинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шарт-шароит ва имкониятлар бўлиши лозим ва уларни қуйидаги уч даражага бўлиш мумкин. Биринчи даражали имкониятлар ижтимоий сабаблар туфайли юзага келади ва умумий меҳнат тақсимооти ҳамда жамиятни ижтимоий йўналтиришдан иборат.

Меҳнат тақсимооти қонуни ва у билан боғлиқ бўлган жамиятнинг ижтимоий йўналтирилиши, турли гуруҳлар ва қатламларнинг ижтимоий вазифаларининг фарқлилигини таъминлайди. Жамиятнинг соҳалаштирилиши фақат меҳнат тақсимооти туфайли юзага келиши мумкин ва бу ерда ҳар бир ижтимоий гуруҳ ҳаёт учун муҳим бир вазифани бажаради: бири моддий ишлаб чиқариш билан машғул бўлса, кейингиси — маънавий қадриятни ташкил қилади, учинчиси — бошқарувчидир ва ҳоказо. Жамият организмнинг мўътадил ишлаши учун ва ўз вазифасини рисоладагидай бажариши учун ҳаёт фаолиятининг барча турларини ҳисобга олиш, ўрганиш лозим. Лекин улардан баъзилари ҳаёт учун муҳимроқ, бошқалари эса иккинчи даражалидир. Шундай қилиб, ижтимоий иерархия асосида уларни ижро этадиган мос синфлар, қатламлар ва гуруҳлар иерархияси пайдо бўлади.

Ижтимоий пирамида юқорисига умумий бошқарув ва раҳбарликни амалга оширувчилар қўйилади, зеро, ушбу функциялар воситасида ижтимоий организм бирлиги таъминланади. Бошқа функцияларнинг муваффақиятли ижроси учун тегишли зарур чоралар кўрилади. Шундан келиб чиқиб, элитанинг мавжудлиги бошқарув меҳнатининг юқори ижтимоий аҳамияти ва унинг ус-тунликлари ҳамда бошқа шакллар тизими кўринишидаги мувофиқ хоҳиш-иродаси билан изоҳланади. Рағбатлантиришнинг бу шакли барча сиёсий тизимларда мавжуд. Ундан давлатни бошқариш борасида фаолиятнинг юқори мотивациясини яратишда фойдаланилади. Аммо бу ерда нафақат жамият ва давлат томонидан йўлга қўйилган мотивациялар, балки индивидларнинг «юқорига кўтарилиш», давлатни бошқаришда муҳим позицияларни эгаллаш учун бўладиган ички мотивацияси ҳам намоён бўлади. Гап шундаки, сиёсат бу қадрият ва ресурслар ёйилиши билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган бош-

қарув меҳнатидир. Бошқарувда сиёсатдан фойдаланишдаги кенг имкониятлар муҳим стимуллар, демак бошқарувчи элита мавжудлигининг омили ҳам айнан шудир.

Ижтимоий тенгсизлик бу мақомлар тенгсизлигидир. Бу тенгсизлик иқтисодий сабаблар билан изоҳланиши мумкин. Мулкка ва аввало ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлган индивидлар ва гуруҳлар моддий бойликнинг истеъмолида ва тақсимланишида ҳукмрон мавқега эга.

Ҳозирда ҳам бу тенгсизлик индивидларнинг у ёки бу ижтимоий ролни бажаришдаги қобилиятлари билан характерлидир. Шу билан бирга, раҳбарликда ва бошқарув фаолиятида тажриба, умумий билимлар, шунингдек, андиша юксак ақл-заковат талаб қилинади.

Лекин одамлар табиатан ҳар хил қобилиятларга эгадирлар. Демак, одамларнинг табиат инъомига эгалиги, психологик тенгсизлиги жамиятнинг элита ва омгага бўлиниши борасидаги иккинчи муҳим омилдир.

Жамиятнинг сиёсий соҳа фаолиятининг хусусиятларидан келиб чиқувчи сиёсий элитанинг сиёсий омиллари ҳам мавжуд. **Сиёсат ҳар кимнинг қизиқиш доирасига кирвермайди.** Кўплар учун сиёсатга жалб қилиниш бу иккинчи даражали ишдир. Сиёсатда озчилик фаоллик кўрсатади.

Шундай қилиб, асосий ҳаётий манфаатлари сиёсатда бўлмаган **сиёсий пассив омма** сиёсий элитанинг мавжудлигидаги муҳим омил ҳисобланади. Ҳатто энг тараққий этган демократик давлатларда ҳам асл сиёсий амалиётда омманн сиёсий қарорлар қабул қилиш ва сиёсатни идора қилишдан четлатиш юқори даражада бўлиб, халқ ҳокимиятининг халқни бошқариши ҳар хилдир.

Ижтимоий бошқарувда жамоавий қадриятлар муҳим аҳамиятга эгадир. Бошқарувдаги элита жамиятдаги тараққиётнинг қадриятларини, мақсад ва вазифаларини ишлаб чиқиш масъулиятига эга ва бу меъёр ҳамда қадриятлар, идеаллар, ижтимоий-сиёсий доктриналар давлат фаолиятининг узоққа йўналтирилган дастурлари шаклида бўлиши керак.

Жамиятнинг сиёсий маданияти шаклланишига бошқарувчи элита фаоллик билан таъсир кўрсатади ва ҳозирги мафкуравий моделлар ва мақсадларни “Ёруғ келажак” барпо этиш учун аниқлаштириб ишлаб чиқади.

3. Сиёсий элита тўғрисидаги асосий назариялар.

Сиёсий элита тўғрисидаги тасаввурларни чуқур билиш учун аниқ тарихий ёндашуларни кўриб чиқиш лозим.

XX аср сиёсатшунослари учун сиёсий элита ёхуд бошқарувчи сиёсий элитанинг мавжудлиги мутлақ сийқа воқелик сифатида қабул қилиниши керак. Аммо ҳозирги кунда сиёсий элита ва жамият ўртасида мавжуд бўлган муносабатларнинг кескинлашуви кузатишмоқда ва ўртада низолар келиб чиқмоқда. Бу орада иккита асосий моделни кўриб чиқиш керак. Биринчи модел шуни таъкидлайдики, таъсир доираси кенг ва бутун жамиятни ўзига қамраб оладиган сиёсий элиталар мавжуд. Бу олигархик, элитаристик моделдир. Иккинчи модел эса кўлаб элиталарнинг мавжудлигини таъкидлайди ва элиталар ўртасидаги рақобатни ҳам ўз назарида тутуди. Бундай модел эса полигархик, ёхуд демократик модел номини олган.

Биринчи моделнинг кўзга кўринган вакиллари, “макиавеллистик мактаб” деб ном олган оқим намояндалари Г. Моска, В. Парето, Р. Михельслардир. “Макиавеллистлар” деган атамани биринчи бўлиб америкалик сиёсатшунос Ф. Хинтер ишлатган. Бунга сабаб ушбу сиёсатшуносларнинг фикрлари XVI асрда ижод қилган буюк мутафаккирнинг фикрларига яқинлиги эди.

“Макиавеллистларнинг” хусусияти шундаки, улар элитани алоҳида муҳассамлашган гуруҳ сифатида кўрганлар. Бундан ташқари, бу гуруҳ бошқа гуруҳлар орасида ўз устунлигини алоҳида хусусиятлар билан қўллаб-қувватлаган.

Жамиятнинг бошқаруви озчиликка бўйсунishi, яъни элита ва бўйсунадиган кўпчилик – ҳар қандай жамиятни ҳаракатта келтирувчи омма ҳисобланади. Бундай бўлиши қонун бўйича инсоннинг табиатидан келиб чиқади. Бу табиий ҳол бўлиб, элита таркибининг ўзгаришига қарамадан, ўз асосига кўра, унинг оммага бўлган ҳукмронлик ҳолати ўзгармасдир. Кўпчилик озчилик томонидан бошқарилади, чунки озчилик яхши ташкиллаштирилган бўлади. Ҳукмрон синфга асосан гуруҳ ҳамжиҳатлиги хос бўлади. Бу гуруҳнинг ҳамжиҳатлиги нафақат профессионал статус ва ижтимоий келиб чиқишининг умумийлигига асосан, балки ўзини элитаристик англаш, ўзини жамиятни бошқаришга қодир деб топилган алоҳида қатлам деб ҳисоблашга ҳам асосланган. Бошқарувчи элита қаторига қўшилиш ҳар бир шахсдан алоҳида сифат ва қобилиятлар мажмуасига эга бўлишни талаб қилади. Элиталарнинг алоҳида сифати табиий туғма ҳолат ҳамда бошқариш қобилиятини шакллантиришга қаратилган тарбияга боғлиқдир.

Аммо бу сифатлар доимий эмас. Улар инсон жамиятининг эволюцион жараёнида ўзгаради. Шундай қилиб, оддий жамиятда ҳарбий ботирлик юксак даражада баҳоланган. Цивилизациянинг ривожланиш сифати меъёрида ҳукмронликни озчиликнинг қўлига берадиган ҳукмронлик бойликка эга бўлишни билдирар эди. Тарихни ўрганиш шуни кўрсатадики, ҳукмрон синфга киришнинг уч омил очиб беради: ҳарбий ботирлик, моддий бойлик, маънавий ҳукмронликка эгаллик. Ушбу уч омил билан аристократиянинг уч тарихий шакли боғлиқ: ҳарбий, черков ва молиявийдир. Бироқ ҳукмрон синфга ажратишнинг олий мезони бошқариш қобилияти ҳисобланади. Ўз жамиятининг заиф ва кучли томонларини билувчи, уни назорат қила олувчи.

Ҳозирги пайтда ташкил этилган жамиятнинг устидан ҳукмронлик қилиш ушбу вазиятнинг ўзгармаслигини билдирмайди. Жамиятда ҳар доим ҳокимият учун кураш олиб борилади.

Табиий туғма истеъдодли кўпгина кишилар ҳукмронлик имтиёзи ҳолатини қўлга киритишга интиладилар. Жамият эса ўз-ўзидан доим ривожланиб боради. Янги вақт ҳукмрон элита олдига янги вазифаларни қўяди. Г. Моска ҳукмрон синфнинг ривожланишида иккита тенденцияни белгилайди. Бир томондан, элита вакиллариининг ўз вазифалари ва имтиёзларини ўзларида доимо қолдиришга ҳаракат қилиши, иккинчи томондан, янги кучларнинг эски кучларнинг ўрнига келишидир. Агар жамиятда аристократик ёндашув устунлик қилса, ҳукмрон синф ёпиқ бўлади ва жамиятнинг ривожланиш қобилияти қисқаради. Агар иккинчи (демократик) тенденция устунлик қилса, ҳукмрон синфга кириш қийинчилик туғдирмайди ва унинг шахсий янгилаши тез суръатлар билан ошиб боради. Аммо бундай тенденция ҳолатида қуйи

гуруҳларнинг ҳоқимиятни эгаллаш учун бўлган хатти-ҳаракатлари беқарор вазият, сиёсий кризисларга олиб келиш хавфини туғдиради.

В. Парето Г. Москанинг элиталар назарияси билан боғлиқ кўпгина фикрларини бойитди. У шуни алоҳида таъкидлаб ўтдики, ҳукмрон элита бу жамият устида турувчи махсус ижтимоий гуруҳ ҳисобланади. Бу гуруҳ муҳим муштаракликка эга. У умумий келиб чиқиш ва биргаликда ўтган тарихий йўл асосида чатишиб кетган ва ўзининг хатти-ҳаракатларини ўз мақсадларига эришиш учун йўналтиради. В. Паретонинг аҳамиятли назарияси элитанинг омма устидаги устуңлигини асослаш фикрига қаратилган. Ушбу устуңлик элиталар вакилларининг табиий сифати билан тушунтирилади: уларнинг ҳаёти, кучи, энергияси ва иродасидир.

В. Паретода жамиятни бошқариш учун қўлланадиган ресурсларни шарҳлашда кўпроқ макиавеллистик қарашлар мавжуд. Унинг фикрича, нисбатан камсонли синф қисман куч билан ҳоқимият тепасида тура олади ва қисман бўйсунувчи синфнинг кўп қисми томонидан берилган розилиги сабаби билангина тура олади. Розиликнинг омили ҳукмрон элитанинг оммани ўзининг ҳақлигига ишонтириш қобилиятига асосланган. Розилик эҳтимолига элиталарнинг кўпчилик ҳис-ҳаяжони ва эмоциясига таъсир этиш усули билан, усталик билан эга бўлишига боғлиқдир. Бироқ ишонтириш қобилияти ҳоқимиятни сақлаш учун кўп ҳолларда етарли эмас ва ўша пайтда элита ўз фаолиятида куч ишлатиши керак.

В. Парето шуни таъкидлайдики, озчиликнинг кўпчилик устидан ҳукмронлиги табиий туғма қобилиятга боғлиқ бўлса, бироқ ўзининг доимий ҳукмронлик ҳолатини таъминлаб туриши учун бу омил эмас. Элиталарга тегишлилик мажбурлаш асосида ҳеч қачон мерос бўлиб ўтмайди. Болалар ўз ота-онасининг юксак сифатли қобилиятларини ўзларида мужассамлаштира олмайдилар ва шунинг учун бу хислатлар камайиш тенденциясига эга. Айни пайтда, жамиятда доимо контрэлита мавжуд бўлган. Контрэлита элиталар элементининг доимий салоҳиятли, муқаррар рақибларидирлар (32-жадвал).

32-жадвал

Сиёсий элита тўғрисида турли қарашлар

В. Парето	Бу шундай кишиларки, улар ўз фаолият соҳаларида юқори кўрсаткичларга (натижаларга) эришадилар.
Н. Дюпре	Жамиятда юқори ўринда турувчи ва шу туфайли ижтимоий жараёнларга таъсир этувчи кишилар.
Г. Москва	Ҳукуматга нисбатан ориентациялашган, сиёсий жиҳатдан энг фаол кишилар; жамиятнинг уюшган озчилиги.
Р. Уильямс	Ўз биологик ва генетик келиб чиқиши туфайли жамиятда олий ўринларни банд этувчи кишилар.
Ж. Бернхейм	Максимал миқдорда моддий ва маънавий бойликларга эга бўлган кишилар.
Ж. Боден	Бу шундай шахсларки, омма устидан ўз институционал ва морал устуворлигига эга бўладилар.
Г. Лассуэл	Жамиятда энг катта обрў, мақомга эга кишилар.
М. Вобер	Харизматик шахслар.

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, *элиталар циркуляциясини* кузатиш мумкин. Жамиятда доим эски элиталарнинг янги элиталар билан алмашиб туриш жараёни кўзга ташланади ва янги элиталар ўзларининг келиб чиқишлари бўйича қуйи қатламлардан чиққанлар. Энг яхши элиталарнинг пайдо бўлишини таъминлаб берадиган элиталар циркуляциясининг меъёрига қараб ижтимоий тизим мустаҳкамланади. Паретонинг фикрича, элитанинг ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш имконияти унинг таркибига ижтимоий гуруҳлар вакилларининг кириш имкониятининг очиқлигига боғлиқ.

Бу ҳақда Буюк Британиянинг тарихи бизга яққол гувоҳлик беради. Қачонки ҳукмрон элита ёпиқ бўлса ва кастага айланса, у ўзининг бошқариш қобилиятини йўқотади ва ҳокимиятни сақлаб қолиш учун куч ишлатади. Бу ҳолатда элиталарнинг алмашинуви инқилоблар ва зўравонлик йўли билан амалга оширилади. Инқилоблар ижтимоий тенгликни бузади ва мавжуд бўлган тизимда ижтимоий тенглик бузилади ва ижтимоий кучларнинг янги конфигурацияси шаклланади, элиталарнинг тубдан ўзгариш ҳолати юз беради. Ушбу тизимнинг яққол мисоли сифатида XVIII аср охирида юз берган Буюк Француз инқилоби мисол бўла олади.

Ижтимоий мойиллик, бошқача қилиб айтганда, элиталар қаторига қуйи қатламлардан чиққан вакилларни киритиш В. Парето бўйича инқилобий ҳаракатларга қарши энг яхши чорадир. Бироқ унинг назарияси, ушбу қондаси жамиятнинг элитар тузилмасига бўлган эҳтиёжини шубҳа остига қўймайди.

4. Сиёсий лидер ва унинг типологияси.

Сиёсий лидерлик ҳодисасига социология, сиёсатшунослик, психология ва бошқа фанларда кўплаб назариялар мавжуд. Бу ҳодисага қизиқиш ва уни таҳлил этишга интилишнинг ибтидоси қадимги даврларга бориб тақалади. Антик даврнинг муаллифлари Геродот, Плутархлар ҳам сиёсий лидерлик тўғрисида кўплаб мулоҳазалар билдиришган.

Сиёсатшунослик нуқтаи назаридан сиёсий лидерлик ҳодисасини таҳлил этишда Абу Наср Фаробий, Амир Темур, А. Навоий, Н. Макиавеллининг хизматлари каттадир. Н. Макиавеллининг фикрича, *сиёсий лидер* – бу бутун жамиятни жипслаштирувчи, ижтимоий тартибларни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун ҳар қандай воситаларни қўлловчи ҳукмдордир.

Лидернинг волюнтаристик назариясини Г. Карлейл (1795-1881) ва Р. У. Эмерсонлар (1803-1882) ишлаб чиққанлар. Уларнинг фикрига кўра, тарих қаҳрамон, диний шахс ижодининг маҳсулидир.

Сиёсий фикрлар таълимотидаги сиёсий лидерлик назариясида *Ф. Ницше* ишлаб чиққан *парадигмалар* ҳам муҳим роль ўйнайди. У олий биологик тип – етакчи, йўлбошчи инсон, гайритабиий фавқулодда инсон тўғрисидаги ғояни асослашга ҳаракат қилди. Гайритабиий, фавқулодда инсон инсоний ахлоқ меъёрлари билан чегараланмаган бўлиб у, яхшилик ва ёмонликдан юқори туради. У оддий одамларга, ўзига ўхшаш фавқулодда йўлбошчи инсонлар билан меҳрибон, мулоийм бўлиши мумкин. У юксак ҳаётий қувватга эгаллиги ва ҳокимиятга бўлган иродаси билан бошқа кишилардан ажратиб туради. У киши иродали, ривожланган ва гўзал инсондир.

Лидер, йўлбошчилар тўғрисидаги замонавий назарияларга *Г. Тард* (1843-1904) ижоди сезиларли таъсир кўрсатган. У ижтимоийлашув тўғрисидаги назария асосчиларидан бири бўлиб, ҳаётнинг асосий қонуналаридан бири лидер, йўлбошчиларга издошларнинг тақлид қилишидир, деган ғояни асослашга ҳаракат қилади. Жамият тараққиётининг асосий манбаларидан бири ташаббускор ва ноёб шахслар томонидан қилинган янгиликлар ва кашфиётлардир.

Лидер – йўл кўрсатувчи маъносини англатади. Бу хусусиятга эга инсон бошқаларга таъсир эта олиш, муайян мақсадларга эришиш учун уларнинг биргаликда фаолиятини ташкил эта олиш қобилиятига эга.

Сиёсий лидерлик – сиёсий фаолият тури бўлиб, у икки томоннинг ўзаро алоқаларини англатади: *биринчи томон* – лидерлар ўз издошларининг манфаат ва эҳтиёжларини яхши биладилар ва баён этадилар, *бошқа томон* эса, шу манфаатларни ифодалаш ва амалга ошириш учун ўз ваколатларининг бир қисмини уларга ихтиёрий равишда топширадилар.

Замонавий сиёсатшуносликда лидерликка доир бир қанча ёндашувлар мавжуддир:

Лидер – бу бошқа кишиларга таъсир этиш демакдир. Лидер ва унинг издошлари ўртасида ўзаро муносабатлар мавжуд бўлиб, у лидердан гуруҳ аъзоларига қараб ҳар доим бир томонлама йўналтирилган бўлади.

Лидерлик – бу бошқарувчанлик мақоми, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий позициядир.

Сиёсий лидерлик – бу сиёсат бозорида амалга ошириладиган махсус тadbиркорлик шаклидир. Бундай рақобатчилик курашувида томонлар ижтимоий вазифаларни ечиш бўйича дастурлар билан алмашинадилар.

Сиёсий лидер – сиёсий жараёнлар билан бирга бутун жамият ва сиёсий ташкилот ёки ҳаракатни ҳам бошқаради, воқеаларнинг бориши ва сиёсий жараёнлар йўналишини ўзгартира олади. Сиёсий лидерлар жамиятдаги сиёсий жараёнларни жонлантирадилар, жамиятнинг тарихий ривожланишини белгилловчи дастурлар ва ғояларни илгари сурадилар.

Сиёсий лидерга кучли ирода, ёқимлилиқ, қатъийлик қобилияти, интуиция зарур бўлади.

Лидерлик ва йўлбошчиликнинг табиатини тушунириб беришда килма-кил назариялар мавжуд. Улардан бири характер назариясидир. Ушбу назариянинг моҳияти шуки, унда лидерлик ҳодисаси шахснинг юксак хусусиятлари асосида тушунириб бериллади. Бундай хусусиятларга қуйидагилар киритилган: ўткир заковат, фаҳм-фаросат, темир ирода, кайноқ энергия, юксак ташкилотчилик қобилиятлари, кишиларга ёқа олишлиқ хусусияти, айниқса, билимдонлик ва маъсулиятлилиқни ўзига олишга тайёрлик хусусияти. Ҳозирги демократик давлатларда сиёсий лидерларга хушсуратлилиқ, нотиклик хусусиятлари ҳам асосий талаблар сифатида қўйилмоқда.

Сиёсий лидерларнинг характерли хусусиятларини аниқлаш мақсадида кенг социологик тадқиқотлар ўтказилган. Бу тадқиқот натижалари характерлар назариясини муайян даражада инкор этади, яъни чуқурроқ таҳлил қилганда лидерларнинг индивидуал хусусиятлари умуман шахснинг барча жи-

ҳатлари ва ижтимоий хусусиятлари билан умуман олганда мос келиши аниқланган.

Яна шу нарса аниқланадими, шахснинг лидерликни амалга ошириши учун муайян хусусиятлар йиғиндиси ҳақиқатан ҳам муайян даражада роль ўйнайди. Бу хусусиятлар йиғиндиси тарихий давр ва дунёдаги турли ҳисла-латлар хусусиятларига кўра турлича бўлиши мумкин.

Булар характерлар назариясидаги иккинчи йўналишни ёки омилни-таҳлили таълимотларни вужудга келтиради. Бу таълимот лидерларнинг соф индивидуал хусусиятларини ва муайян сиёсий мақсадларини амалга ошириш йўлидаги хулқ-атворларнинг белгиларини таҳлил қилади.

Омилли-таҳлилий таълимот сиёсий лидерлар назариясига муайян вазият билан боғлиқ мақсад ва вазифалар тушунчасини киритади. Сиёсий етакчининг индивидуал хусусиятлари ва унинг олдида турган мақсадларга эришишга интилиши натижасида сиёсий лидернинг «иккинчи табияти» вужудга келади. Хулқ-атвор услуби ишлаб чиқилади. Сиёсий лидернинг мақсадни мўлжаллаш ва унга эришиш услубига муайян ижтимоий вазиятлар таъсир кўрсатади.

Лидерликнинг муайян ижтимоий шароит-шароитларга боғлиқлигини **вазиятлар таълимоти** янада ривожлантиради ва асослаб беради. **В. Даль, Т. Хилтон, А. Гарднер** ва бошқалар лидер ҳодисасининг нисбийлигидан, кўп хиллигидан келиб чиқдилар. Лидер — муайян вазият маҳсулидир. Айнан вужудга келган муайян вазиятлар сиёсий лидерларни танлаб олади ва унинг хулқ-атворини белгилайди. Тарихда тасодифий лидерлар бўлмади: ҳар бир лидер ўз даврининг ва шу даврга хос тарихий вазиятнинг маҳсулидир. Искандар Зулқарнайн, Оливер Кромвель, Чингизхон, Амир Темури, Жалоловдин Мангубердилар ҳам ўз даврининг лидерлари эдилар. Аммо, табиийки, улар бир-бирларидан тубдан фарқ қилардилар.

Вазиятлар таълимоти сиёсий лидернинг индивидуал хусусиятларини рад этмайди, лекин уларни мутлақлаштиришни ҳам ноўрин деб ҳисоблайди ва сиёсий лидерни муайян сиёсий вазиятлар ҳосиласи деб қарайди. Вазиятлар таълимотига аниқлик киритиш, ривожлантириш ва сифат жиҳатидан бойитиш натижасида сиёсий лидерликни, унинг издошлари ва тарафдорлари ёрдамида тушунтириш таълимоти вужудга келди.

Замонавий сиёсатшуносликда **тарафдорлар тушунчаси** кенг қамроми бўлиб, сиёсий фаоллардан ташқари лидернинг сайловчилари, шунингдек, у билан ўзаро муносабатда бўлувчилар ҳам бу тушунча мазмуни таркибига киритилади. Уларни таҳлил қилиш сиёсий лидернинг хулқ-атворини, қабул қиладиган қарорларини олинган билиш имкониятини беради.

Бундай ёндашувнинг афзаллиги шунидирки, лидерлик раҳбар ва тарафдорлар ўртасидаги махсус муносабатлар сифатида қаралади.

Лидер билан муносабатларнинг шаклланиши ва амал қилишида сиёсий фаолларнинг роли каттадир. Айнан тарафдорлар унинг шахсий сифатлари ва имкониятларини етарли баҳолай оладилар, уни қўллаб-қувватлаш кампаниясини ташкил қилардилар. Улар воситасида, айниқса, уларнинг мақсад ва қарашларига, шунингдек, сайловчиларнинг кайфиятларига таъсир кўрсатади.

Сиёсий лидерларни тарафдорлар манфаатларининг ифодачиси сифатидаги бундай қараш бирмунча камчиликларга ҳам эгадир. Ушбу назария ва вазиятлар таълимоти ҳам сиёсий лидернинг ҳокимиятни эгаллагандан кейинги фаолиятидаги мустақилликни, фаолликни тушунтириб бера олмайди. Тарих сабоқлари кўрсатадики, кўпгина сиёсий раҳбарлар ўзини ҳокимият тепасига келтирган қатламлар ва гуруҳлар манфаатларига қарши қаратилган фаолият юритганлар.

Буни Сталин фаолиятида яққол кўришимиз мумкин. У ҳокимиятга чиққандан кейин ўн беш йил давомида ўзини ҳокимият тепасига келтирган большевикларни деярли бутунлай, бундан ташқари, ўз партияси аъзоларининг ҳам ярмини йўқ қилди. Бунга ўхшаш ҳолни А. Гитлер мисолида ҳам кўришимиз мумкин. У ҳам ўзини ҳокимият тепасига келтирган эски нацистлар партияси аъзоларини деярли бутунлай йўқ қилди.

Ана шу ва шунга ўхшаш кўпгина далиллар шуни кўрсатадики, лидер ва тарафдорлар ўзаро таъсирини икки томонлама йўналтирилган ҳаракат сифатида қараш керак. Лидерлар ўз ижтимоий таянчларини муайян даражада ўзгартиришлари мумкин. Бундай ҳол, айниқса, авторитар ва тоталитар сиёсий режимида фожиали тус олиши мумкин.

Сиёсий лидерлик табиатини тушунтириш ва уни бир хилда изоҳлаш мураккаб вазифа бўлиб, унинг субъектив механизмларини психологик таълимотлар, хусусан *психоаналитика назарияси* тушунтириб беради. Унинг асосчиси *З. Фрейд*дир. Сиёсий лидерлик асосида шахвоний майллар ётади. Сублимация, бошқа ҳолатга ўтиш жарёнида, у ижодий фаолиятга, жумладан, сиёсий лидерликка ҳам интилиш сифатида намоён бўлади. Кўпгина кишиларда раҳбарлик лавозимларини эгаллаш субъектив – компенсаторлик вазифасини бажаради. Турли хил камчиликларга йўл қўймаслик, номукамаллик ҳиссиётини енгишга ёрдам беради. Муайян психологик эҳтиёжлар сиёсий лидерга бўйсуннишга мажбур ётади.

Сиёсий лидерликнинг психоаналитик назарияси ривожига Франкфурт мактаби вакиллари *Э. Фромм* ва *Т. Адорно* сезиларли ҳисса қўшдилар. Улар авторитаризмга мойил бўлган ва ҳокимиятга интилувчи шахс типини аниқладилар. Бундай шахс носоғлом, яъни оилавий невроз ҳолатини келтириб чиқарувчи шароитларда шаклланади. Киши бундай шароитларда уларнинг ҳаммасидан ҳукмронлик ёки бўйсунуш муносабатларига қочиб интилади. Лидерлик – авторитар шахс учун ўзининг нотекис кайфиятларидан холи бўлишга ва ўз иродасига бошқаларни бўйсундиришга имкон берадиган психологик эҳтиёждир. Бошқалар устидан чексиз ҳукмронлик қилиш, бундай кишига ўзига хос сархушлик бахш ётади. У ўзига хос садизм, зўравонлик шаклидир. Шу билан бир вақтда, авторитар шахс мазохистик хусусиятга ҳам эгадир, яъни у ўздан зўрроқ куч билан тўқнашганда, унга сажда қилади. Бошқаларнинг кучсизлиги унда ғазабланиш, уларни таҳқирлаш кайфиятларини тугдиради.

Бундай хулқ-атвор шакли психологик маънода кучлиликнинг эмас, кучсизликнинг намоён бўлишидир. Авторитар шахс ҳаққоний кучга эга бўлмасдан, бошқа кишилар устидан ҳукмронлик қилиш воситасида у кучга эга

бўлишга ўзини ишонтиришга ҳаракат қилади. Бундай шахс иррационалдир, мистикага мойилдир ва, биринчи навбатда, ҳиссиётлар асосида фикр юритади, тенглик ва демократияга тоқат қила олмайди. Бошқа барча кишиларни кучли-кучсиз муносабатлари воситасида идрок этади.

Сиёсий лидерлик турлари жуда кўп бўлиб, уларни таҳлил қилиш ҳам анча мураккаблик туғдиради. Ушбу вазифани сиёсий лидерликни комплекс таҳлил қилиш орқалигина амалга ошириш мумкин. У лидерликнинг 4 асосий хусусиятини ҳисобга олади: лидернинг характерли хусусиятлари, у бажариши лозим бўлган вазифалар, унинг издошлари ва уларнинг ўзаро ҳаракати тизими, лидер ва ўзаро муносабат механизми. Лекин лидерликнинг универсал таълимотини яратиш мумкин эмас. Сабаби, бу воқеликнинг ўзи намоён бўлишига, вазифаларига, тарихий давр, сиёсий тизим хусусиятларига кўра хилма-хилдир. Ҳозирги замон сиёсатшунослигида сиёсий лидерлар у ёки бу мезонларга кўра хилма-хил турларга ажратилади.

Раҳбарнинг қўл остидагиларга муносабатига кўра, у **авторитар ва демократ лидерларга** ажрагилади. Авторитар лидерлик танҳо йўнаштирилган таъсир этиш хусусиятига эга бўлиб, у санкциялар, куч ишлатишни назарда tutади. Демократик етакчилик раҳбар томонидан гуруҳ ёки ташкилот барча аъзоларининг фикрлари, манфаатларини ҳисобга олишда, уларни бошқаришда иштирок этишда ифолаланади.

Ушбу тасниф ўзининг баъзи камчиликларига қарамасдан, уни қўллашда оддий ва қулайдир. Биринчи турлаги лидерлик асосида олатлар, иккинчисида – тафаккур, учинчисида – эътиқод ва ҳиссиётлар ётади. Ушбу тасниф асосчиси М. Вебер **харизматик лидерликни** таҳлил этишга алоҳида эътибор беради. У лидерликнинг ушбу турини инқироз даврида жамиятни янгилашнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қарайди, чунки харизматик доҳийнинг обрў-эътибори ўтмиш билан боғлиқ бўлмасдан, у оммани ижтимоий янгилашни вазифаларини счинга сафарбар этишга қолдирди. Жамият тараққиётидаги нисбатан тинч даврда эса тарихий анъаналарни авайлаб асровчи ва зарурий ислохотларни амалга оширувчи ҳар қандай вазиятда ва оқилона иш тутувчи легал лидерлар майдонга чиқади. Умуман олганда, кўпгина даъватлар тарихида сиёсий лидерлар турларининг алмашинувида муайян кетма-кетлик кузатилади.

Лидерликнинг мумтоз, деб ҳисоблаш мумкин бўлган уч турини М. Вебернинг «Сиёсат – ҳам майл, ҳам касб сифатида» мақоласида берган легитимликнинг уч турига асосланади:

Анъанавий лидерлик. Лидерликнинг бу турлари анъаналар, маросимлар, одат кучи каби механизмларга таянади. Итоат қилиш олати анъаналарнинг муқаддаслигига ва ҳокимиятнинг мерос тариқасида ўтишига асосланган. Лидерликнинг бу тури доҳийлар, оқсоқоллар, шоҳлар бошқаруви учун ҳосилдир.

Харизматик лидерлик. Ҳукмдор – лидернинг қудратига халқнинг чексиз ишончига асосланади.

Рационал-ошкора лидерлик. Лидерликни сайлашнинг тартиби, унга муайян ҳокимлик ваколатларининг оқиллиги, қонунийлиги тўғрисидаги тасаввурларга асосланади (33-жадвал).

Сийёсий лидер типологияси

№	Таснифлаш мезони	Лидерлик турлари
1.	Ўз қўл остидагиларига муносабатига кўра	Авторитар лидер. Демократик лидер.
2.	Лидерлик кўламига кўра	Умуддавлат лидери. Муайян синф лидери. Ижтимоий гуруҳлар лидери.
3.	Лидерлик услубига кўра	Байроқбардор лидер. Хизматчи лидер. Тижоратчи лидер. Ўт ўчирувчи лидер. Актёр лидер (демагог)
4.	Мавжуд сийёсий тизимга бўлган муносабатига кўра	Функционал лидер. Дисфункционал лидер. Конформист лидер. Нонконформист лидер.
5.	Ўз авторитетининг ижтимоий моҳиятига кўра	Анъанавий лидер. Бюрократик лидер. Харизматик лидер.

Маъба: Сийёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Америкалик политолог **Роберт Такер** сийёсий лидерликнинг уч турини ажратиб кўрсатган:

- **Консерваторлар.** Жамиятни шу ҳолатида сақлаб қолишга қаратилган фаолият олиб борилади.

- **Реформаторлар.** Ҳокимият таркибини кенг қамровли ислохотлар воситасида тубдан ўзгартиришга интиладилар.

- **Икқилбчилар.** Одатда қурол кучи билан бошқа ижтимоий тузумга тез, сакраш орқали ўтишни режалаштиради.

Замонавий сийёсатшуносликда лидерларнинг 4 та йиғма образи қўлланилади: байроқдор ёки буюк инсон, хизматкор, савдогар ва ўт ўчирувчи. **Байроқдор лидерни** воқеликни шахсий идрок этиш, оммани жалб этишга қодир бўлган гоёлар, идеаллар ажратиб туради, бундай турга Мартин Лютер Кингни киритиш мумкин.

Хизматчи-лидер ҳам ўз тарафдорлари ва сайловчиларнинг манфаатларини ифода этишга интилади ва улар номидан иш кўради. Савдогар-лидер учун ўзининг гоё ва режаларини чиройли қилиб кўрсатиш, фуқароларни уларнинг афзаллигига ишонтириш, уларни бу гоёларни сотиб олишга жалб этиш ҳосдир. Ва ниҳоят, **ўт ўчирувчи лидер** энг долзарб ижтимоий муаммоларга, даврнинг муҳим талабларини мўлжалга олади. Унинг хатти-ҳаракатлари конкрет вазиятга кўра аниқланади. Реал ҳаётда бу образдаги лидерлар алоҳида ҳолда учрамасдан, сийёсий арбобларда аралашган ҳолда учрайди.

Лидерларни классификациялашнинг бошқа концепциялари ҳам мавжуддир. Лидерлар турининг хилма-хиллиги, уларнинг фаолиятлари йўналишларининг бойлиги ҳал этиладиган вазифаларнинг кенглиги билан боғлиқдир.

Лидернинг функциялари унинг фаолиятининг бош йўналишларидир. Уларнинг миқдори сиёсий тартибот, фуқаролик жамиятининг етуқлиги, аҳоли турмуш даражаси каби омилларга боғлиқ.

Адабиётларда лидерликнинг асосан қуйидаги 6 функцияси кўрсатилади:

1) **Жамиятни жипслаштириш ва бирлаштириш.** Лидер ўзида ва бошқа давлатлар билан муносабатда миллий бирликни гавдалантириши ва намойиш қилиши, фуқароларни умумий мақсадлар ва қадриятлар йўлида бирлаштириши, Ватанга, давлатга, халққа хизмат қилишда ўрнатилган бўлиши лозим.

2) **Энг мақбул сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш.** Лидерлар хатолар қилишдан кафолатланмаган бўлса ҳам, кўпинча яхши савий-ҳаракатлар кўрсатмаса ҳам, барибир ижтимоий вазифаларни ҳал қилишнинг энг маъқул йўлини топа олиш қобилиятларига кўра одатда, уларнинг раҳбарлик лавозимларини эгаллашлари ўзини оқлайди.

3) **Ижтимоий ҳакамлик ва патронажлик,** қўриқчилик, оммани қонунсизликдан, амалдорларнинг ўзбошимчалигидан ҳимоя қилиш, тартибот ва қонунчиликни назорат, рағбатлантириш ва жазолаш чоралари билан сақлаб туриш.

4) Ҳокимнинг ва омманинг мулоқот, сиёсий ва ҳиссий алоқа каналларини мустаҳкамлаш ва шу билан **фуқароларнинг сиёсий раҳбарликдан бегоналашувининг олдини олиш.** Оммавий ахборот воситалари, айниқса, телевидение, шунингдек, сайловчилар билан ўзаро учрашувлар ва бошқа тадбирлар орқали президентлар ва бошқа сиёсий раҳбарлар халқ билан бевосита алоқада бўлиши учун кенг имкониятларга эга бўладилар.

5) **Янгиланишларнинг ташаббускори бўлиш,** оптимизм ва ижтимоий энергияни тўплаш, оммани сиёсий мақсадларини амалга оширишга сафарбар қилиш. Лидер халқ анъаналарини авайлаб асраши, ўз вақтида янгилликларни илғай олиши, жамият тараққиётини таъминлаши, халқда ижтимоий идеаллар ва ғояларга ишонч уйғотиши лозим.

6) **Сиёсий тизимни легитимлаштириш.** Бу функция асосан тоталитар жамият лидерларига хосдир. Сиёсий режим тарихий халқ анъаналарида ва демократик тартибларида ўз-ўзини оқлай олмаганида, у буни харизматик лидернинг алоҳида хусусиятларидан излашга ҳаракат қилади. Бунда лидерларнинг қобилиятлари ҳаддан ташқари бўрттирилади.

Ҳозирги дунёда лидерлик ривожланишида **бешта тенденция** шаклланди:

1. Миллий лидерлар эндиликда глобал муаммоларни четлаб ўта олмайдилар. Улар ўз ички сиёсатларини умумжаҳон, глобал жараённинг бир қисми сифатида қарашлари лозим бўлади;

2. Норасмий лидерлар роли ва таъсирининг ортиб бориши;

3. Лидерлар фаолияти иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга кўпроқ жалб қилиняпти. Бу — лидер фаолияти билан боғлиқ равишда у ёки бу миллат турмуш даражасининг ортишида намоён бўляпти, ўз навбатида, бу фаолиятнинг давомийлиги ҳам ортапти.

4. Лидер-қахрамон ва лидер-антиқахрамон каби сиёсатчиларнинг пайдо бўлиш эҳтимоли камайяпти.

5. Ҳокимиятлар бўлиниши ва фуқаролик жамияти чегараларининг кенгайтириши ҳисобига сиёсий етакчи ҳокимият ҳам чекланыпти.

Етакчи ўз фаолияти учун зарур бўлган қатор хислатларга эга бўлиши лозим. Илмий адабиётларда эса етакчининг қуйидаги хислатлари келтириб ўтилади (34-жадвал).

34-жадвал

Сиёсий лидернинг асосий хусусиятлари

№	Таснифланг мезонлари	Лидернинг хусусиятлари
1.	Шахсий хислатлар	<ol style="list-style-type: none"> 1) И жтимоий манфаатларни ўз шахсий манфаатларидан юқори қўйиши. 2) Адолатпарварлик. 3) Ўз қўл остидагиларга ҳурмат билан қараш, инсонпарвар ва ғамхўр бўлиш. 4) Камтарлик ва очиқ чеҳрали бўлиш. 5) Меҳнат жамоасида қулай руҳий муносабатларни вужудга келтириш. 6) Одамлар билан осонликча тил топиша олиш. 7) Мустақил фикр эгаси бўлиш. 8) Умумий маданият савиясининг юксаклиги, воқелик маданияти билан ички ва ташқи маданиятнинг уйғун бўлиши. 9) Босиқ бўлиш. 10) Ўзига ишонч. 11) Ўз-ўзинга талабчан бўлиш. 12) Билимдонлик. 13) Ташкилотчилик. 14) Раҳбарликка хос хотирага эга бўлиш. Ходимларни имкон қадар исм-шарифи билан сўраш. 15) Ишга ҳар доим яхши кайфиятда келиб-кетиш.
2.	Амалий хислатлар	<ol style="list-style-type: none"> 1) Фикрининг типиклиги, ўз овози, нутқи, ҳиссиётини бошқара олиши, тетиклик. 2) Янгиликни қабул қила билиш, янгича ғимонавий технология ва механизмларни ўрганиб олиш, уни амалиётга тағбиқ этиш. 3) Ташкилотчилик қобилияти. 4) Ўз сўзининг устидан чиқа билиш. 5) Ташаббускорлик. 6) Ишбилармонлик 7) Тадбиркорлик. 8) Объективлик. 9) Касб олоби ва маданиятига амал қилиш.
3.	Профессионал хислатлар	<ol style="list-style-type: none"> 1) Ўз касбига қизиқиш. 2) Ишлаб чиқаришни билиш. 3) Қадрларга эътибор бериш. 4) Ўз малакасини оширишга интилиш. 5) Ишбилармонлик. 6) Тадбиркорлик. 7) Касбий ишланувчанлик, касбий кулатувчанлик. 8) Касбий ўзини-ўзи тарбиялаб бориш. 9) Уддуксиз касб маҳоратини ошириб бориш. 10) Жамоода уюшқоқлик ва ҳамжихатликни таъмин этиш. 11) Онгли интизом ва ўзаро ҳурматни йўлга қўйиш. 12) Сўз эркинлигини қарор топтириш. 13) Тежамкорлик ва вақтдан улуғли фойдаланишга эришиш. 14) Ўз қадр-қимматини сақлаб бориш. 15) Ҳар доим касб олоби, маданиятига амал қилган ҳолда ижодкорлик ва ташаббускорликни ривожлантириб бориш.

Манба: Политология (Ўқув қўланма). Г., 2006.

Ҳар бир мамлакатда лидерларни етиштириб берувчи кадрлар тайёрлаш тизими мавжуд. У жамият сиёсий тизим мақсадлари, сиёсий мафкура қадриятлари билан чамбарчас боғлиқ. Шунга кўра кадрлар тайёрлаш тизимларини учга ажратиш мумкин:

1. **Либерал-демократик тизим.** Унинг икки қўриниши мавжуд: ғарбий ва шарқий.

2. **Тоталитар тизим.** Унда лидерга, тизимга ва мафкурага содиқлик алоҳида қадрланади.

3. **Теократик тизим.** Диний мафкура амал қиладиган мамлакатларда мавжуд. Сиёсий лидернинг ижтимоий аҳамияти тўғридан- тўғри сиёсий маданият даражаси ва омманинг фаоллиги билан боғлиқдир. Фаол сиёсий маданиятнинг, барқарор демократик анъаналарнинг мавжудлиги, давлат томонидан назорат қилинмайдиган фуқаролик жамияти ва сиёсий мухолифатнинг борлиги заиф лидерлар учун имкониятларни камайтиради; турли хил ўзбошимчаликнинг, ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг олдини олади ва, шу билан бирга, сиёсатда индивидуал қобилиятлар ва талантларни намоён қилишга кенг йўл очиб беради.

Раҳбар фазилати ҳақида академик Иброҳим Мўминов шундай фикр билдирган эди: «Раҳбар 3 масалада қатъий бўлиши керак. Шунга амал қилган бошлиқнинг раҳбарлик фаолияти боқий бўлади. Улар:

1) ҳалоллик; 2) ростгуйлик; 3) изчил фидоийликдир.

СИЁСАТ ВА МИЛЛАТЛАРАРО ҲАМДА ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР

Режа:

1. Миллат тушунчаси. Миллатлараро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Миллий муносабатларнинг зиддиятли табиати.
3. Миллий давлат тузумининг асосий шакллари.
4. Ўзбекистонда миллий сиёсат.

1. Миллат тушунчаси. Миллатлараро муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари.

Миллий муносабатлар муаммоси ҳозирги замоннинг энг кескин муаммолари орасида олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Мазкур муаммоларнинг ечилимаганлиги туфайли СССР ва Югославия сингари федератив давлатлар парчаланиб кетди, миллий масала Англияда (Ольстер), Бельгияда (Фламандия-Валония низолари), Канадада (инглиз Канадаси ва француз Канадаси масаласи) энг мураккаб ички сиёсий муаммо бўлиб турибди. Агар Ер шарида майда қабиалардан тортиб кўп миллионли миллатларгача бўлган 2000 дан ортиқ халқлар борлигини, миллатлар ва элатларнинг 90 фоизи кўп миллатли давлатлар таркибига киришини, фақат 327 та халқ ва миллий гуруҳлар кўпсонли эканлигини ҳисобга оладиган бўлсак, миллий масала энг мураккаб масалалардан бири бўлиб қолаётганлигини тушуниш қийин эмас.

Масалан, собиқ Югославия ўрнида пайдо бўлган давлатлардан бири Сербия ҳам, ўз навбатида, айнан миллий муносабатларнинг оқилона ҳал қилинмаганлиги сабабли парчаланиб кетиш хавфи остида қолди: 2008 йил 17 февралда ушбу давлат таркибидаги албанлар яшайдиган ҳудуд – Косово аҳолиси ўз мустақиллигини эълон қилди. Ушбу “митти давлатчани” тан олиш масаласи эса жаҳон ҳамжамиятини бир бирига зид бўлган икки лагерга бўлинишига олиб келди. АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британия каби давлатлар Косовони тан олган бўлсалар, Россия, Хитой, Испания, Озарбайжон каби миллий айирмачилик муаммосини бошдан кечираётган давлатлар Косовони тан олишдан бош торғидилар ва ҳатто, бу давлатнинг бир ёқлама тuzилганлигини халқаро ҳуқуқ меъёрларига зид, дея баҳоладилар.

Миллий муносабатларда, яъни кишиларнинг миллат деб аталувчи бирликдаги ёки бошқа этномиллий муносабатлари давлатдан алоҳида ёки унга параллел равишда мавжуд бўлмайди. Миллий ва этномиллий муносабатлар у ёки бу тарзда давлат билан боғлиқ бўлиб, ягона сиёсий яхлитликни ҳосил

қилади. Халқаро майдонда миллатлар ўртасидаги муносабатлар, энг аввало, давлатлар ўртасидаги муносабатлар сифатида намоён бўлади ва, шу сабабли, сиёсий мазмун касб этади.

Миллатни тушуниш борасида учта асосий ёндашув кенг тарқалган: сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-маданий ва биологик ёндашув.

Сиёсий-ҳуқуқий ёндашувда миллат деганда — фуқаролик, яъни у ёки бу давлат фуқароларининг ҳамжамияти англашилади.

Халқаро ҳуқуқда миллатлар ҳақида сўз кетганида, айнан фуқаровий ёки сиёсий миллатлар назарда тутилади.

Одатда, фуқаролик жипслашуви ва давлатга хайрихоҳлик даражасининг турлича эканлиги ўзига хос кўпэтностли бирлашмалар тимсолидаги сиёсий миллатлар халқаро майдонда ўз миллий манфаатлари, миллий чегаралари, миллий байроғи ва миллий тавсифларга эга «миллий» давлатлар сифатида намоён бўлади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзолари айнан ана шундай миллий давлатлар сифатида майдонга чиқувчи сиёсий миллатлардир.

Ижтимоий-маданий ёндашувда миллатни ҳосил қилувчи кишилар катта гуруҳининг тили, маданияти, дини, анъаналари, урф-одатлари муштараклигига урғу берилади. Бу миллатни маънавий маданиятнинг, тарихий тараққиётнинг, маиший турмуш тарзининг муштараклиги хос бўлган кишилар бирлиги сифатида баҳолашга имкон беради. Бундай ҳолда маданий миллат ёки этномиллат ҳақида сўз юритилади.

Шуни ҳам эътиборга олиш керакки, миллат фақат давлат сиймосидаги объектив мавжудлик эмас, балки инсонга ўзи ҳақида «мен ўзбекман», «мен америкаликман», «мен русман» дейиш, бутун гуруҳга эса «биз ўзбекмиз», «биз америкаликмиз», «биз русмиз» дейишга, ўз мамлақати, ўз давлатига нисбатан «Ўзбекистон — менинг ватаним», «АҚШ — менинг ватаним», «Россия — менинг ватаним» деб айтишга имкон берувчи ондан ва ўзликни англашдек субъектив феномендан ҳам иборатдир.

Миллий онг ва ўзликни англаш бўлмаса, миллат ҳам бўлмайди. Миллат феноменининг таниқли тадқиқотчиси Э. Геллнер шундай деган: «Биринчидан, икки киши уларни фақат гоёлар, шартли белгилар, алоқалар, хулқ-атвор ва муомала усуллари тизими сифатида англонадиган муштараклик бирлаштириб тургандагина, битта миллатга мансуб бўлади. Иккинчидан, икки киши бир-бирининг мазкур миллатга мансублигини тан олгандагина, бир миллатга мансуб бўлади. Бошқача қилиб айтганда, миллатларни инсон яратади; миллатлар — инсоний эътиқодлар, интилишлар ва майллар ҳосиласи»¹.

Дунёнинг кўпчилик мамлакатлари, АҚШ, Англия, Франция, Испания, Лотин Америкаси ва Скандинавия сингари бир-бирига ўхшамаган мамлакатлар миллатни тушунишда аввалги икки ёндашувга асосландилар. Барча фарқларга қарамасдан, уларда битта муштараклик бор, қон-қариндошликни миллатнинг ҳосил бўлишини белгиловчи омил сифатида тан олмаслик.

Миллатни тушунишдаги учинчи, **биологик ёндашув** айнан ана шунга, қон муштараклигини миллатнинг асосий доминанти деб тан олишга асосла-

¹ Геншер Э. Нации и национализм. // Вопросы философии. 1989. № 7. С. 124.

нади. У Япония ва Германия сингари мамлакатлар учун хос. Ҳар икки давлатнинг конституцияларига кўра, миллатни фақат тегишли тарзда томирларида япон ёки немис қони оқайтган кишиларгина ташкил этади.

Исроил миллати ҳам қон белгисига кўра шакллантирилади. Унинг яна бир мажбурий белгиси ўзига мувофиқ дин (иудаизм)дир.

Тан олиш жоизки, биологик қон тамойили инсоннинг ўзида мавжуд бўлади, лекин шундай бўлса-да, миллат генлар, яъни биологик омиллардан кўра кўпроқ ижтимоий омиллар – маданий муҳитнинг хусусиятлари, болани тарбиялаш ва ўқитиш тизими билан белгиланади. Кишилар шахс бўлиб туғилмайдилар, балки шаклланадилар. Бу миллат феноменига ҳам тегишлидир.

Энг кўп тарқалган тасаввурларга мувофиқ, миллат деганда, одамларнинг, муайян давлат фуқароларининг иқтисодий ҳаёти, тили, маданияти ва анъаналарининг муштараклиги ҳамда ўзини муайян миллий бирликка мансуб деб ҳисоблашига, бошқалардан фарқлашга имкон берувчи индивидуал ва гуруҳий онг хос бўлган тарихан таркиб топган бирлиги тушунилади. Миллатлардан ташқари, бошқа ижтимоий-этник бирлашмалар ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидаги жадвалда кўрсатиб берилган (35-жадвал).

35-жадвал

Миллий-этник бирликлар ва улар ўртасидаги тафовутлар

Бирликлар	Белгилари
Миллат	Яшаш жойидан қатъий назар, умумий этник белгиларга эгаллик.
Этник гуруҳ	Бир неча юз ёки минг кишидан иборат бўлган, бир-бири билан заиф боғланган бирлик, бирлашув асосида этник белгилар ётади.
Миллий гуруҳ	Мазкур мамлакат (минтақа)да туб аҳоли бўлмаган миллат, халқ-элатнинг бир қисми.
Этнографик гуруҳ	Миллат ёки элатнинг алоҳида ажралиб қолган, тил, маданият, турмушда ўзига хосликларни сақлаган қисми.
Элат	Иқтисодий алоқаларга, тил, ҳудуд, маданият муштараклигига, ўз-ўзини англашга, муштарак психологияга эга бўлган ва мазкур белгилар миллат билан қиёслаганда камроқ ривожланган, барқарор, камсонли бирлик.

Маъба: Фафуров С. М., Ҳайдаров А. А. Тулаганова Н. Ў. Сиёсатшунослик асослари. Ўқув қўлланма. Т., 2005.

2. Миллий муносабатларнинг зиддиятли табиати.

2000 дан ортиқ миллий-этник бирликларнинг мавжудлиги фактининг ўзи улар орасида ўзига хос муносабатлар юзага келишини билдирадики, ушбу муносабатлар миллий (миллатлараро) муносабатлар сифатида белгиланади.

Миллий муносабатлар миллий этник ривожланиш субъектлари; миллатлар – элатлар, этник гуруҳлар ва уларнинг давлат бирлашмалари ўртасидаги муносабатлардир.

Бу муносабатлар уч турли бўлади:

- тенг ҳуқуқли;
- ҳукмронлик ва тобелик муносабатлари;
- бошқа субъектларни йўқ қилишга уринишлар.

Миллий муносабатларда ижтимоий муносабатларнинг бутун йиғиндиси ўз аксини топади. Уларга иқтисодий ва сиёсий омиллар белгилловчи таъсир кўрсатади. Бунда сиёсий жиҳатлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу ҳол, энг аввало, давлатнинг, миллатнинг шаклланиши ва ривожланишидаги аҳамияти, миллий ва ижтимоий алоқаларнинг ички муносабати билан тақозо этилган.

Миллий муносабатларнинг ўз миллий тақдирини ўзи белгилаш, миллий ва байналмилал манфаатларнинг бирга қўшилиши, миллатларнинг тенг ҳуқуқли, миллий тиллар ва миллий маданиятларнинг эркин ривожланиши учун шароитлар яратиши, миллий кадрларни тайёрлаш ва уларнинг ҳокимият тузилмаларидаги ваколати сингари масалалари ва бир қатор бошқа масалалари бевосита сиёсат соҳасига тегишлидир. Шу билан бирга, сиёсий ақидалар, сиёсий хулқ-атвор, сиёсий маданиятнинг шаклланишига тарихан таркиб топувчи анъаналар, ижтимоий ҳис-туйғу ва кайфиятлар, географик шароит, миллатлар ва элатлар ҳаётининг маданий-маиший шароитлари сезиларли таъсир кўрсатади. Миллий муносабатларнинг энг асосий масаласи – тенг ҳуқуқлилик ёки тобелик масаласи, миллатларнинг улуғ давлатчилик ва эзилган миллатларга бўлиниши; маданий ва иқтисодий ривожланиш даражасининг тенг эмаслиги ҳақидаги масала; миллий айирмачилик ва миллий заминда юзага келувчи душманлик, ўзаро шубҳаланиш масаласи.

Миллий масалани таҳлил қилишда икки жиҳатни – умумтарихий ва аниқ-тарихий жиҳатларни фарқлаш лозим. 1917 йилги Октябрь инқилобига турлича (салбий ёки ижобий) қарашлардан қатъий назар, шунинг тан олиш лозимки, у Россия империясида миллий масаланинг кўп жиҳатларини ҳал этишга хизмат қилди. Бироқ СССРда миллий масала тўла ҳал қилинди дея 60-йилларда чиқарилган хулоса, шубҳасиз, асоссиз хулоса эди. Ҳозирги кунда Германиянинг бирлаштирилишини ҳам немис миллий масаласининг узил-кесил ҳал этилиши деб ҳисобламоқдалар. Назаримизда, бундай деб айтиш умумтарихий нуқтаи назардан асоссиздир, зеро, масаланинг моҳияти шундаки, миллат фақат ўз тақдирини ўзи белгилашигина эмас, балки уни ташкил этувчи ижтимоий бирликларнинг бир текис ва эркин ривожланиш имкониятига ҳам эга бўлиши керак. Айнан мана шу маънода миллий масала ҳар доим мавжуд бўлади, чунки миллий масаланинг барча жиҳатларда ва ижтимоий миқёсларда тўла ва узил-кесил ҳал қилиниши диалектика нуқтаи назаридан мумкин эмас.

Миллий муносабатлар ҳақида сўз кетганида уларнинг ривожланишидаги асосий тамойилларни ажратиб кўрсатиш лозим:

- миллий онгнинг ўсиши, миллий давлат бирлашмаларининг суверенитетга интилиши;
- иқтисодий интеграциянинг ривожланиши, иқтисодий алоқаларнинг чамбарчас боғланиб кетиши;
- миллий давлат бирлашмаларида аҳолининг ижтимоий тузилмасини тенглаштириш;
- ишчилар, мутахассислар, тadbиркорлар, олимлар, ижодий зиёлилар кадрларини алмаштиришни кенгайтириш;
- ўзига хослик ва ўзаро муносабатни ривожлантириш, миллий маданиятларнинг байналмилаллашуви;

- миллатлараро муносабатларнинг шаклларини такомиллаштириш;
- миллий тилларни ривожлантириш ва миллатлараро муомала тилларининг ролини ошириш;
- бутун кўп миллатли давлат учун хос бўлган турмуш тарзига мос келадиган хусусиятларни ривожлантириш;
- миллий давлатчиликни ривожлантириш.

Миллий муносабатларнинг ривожланиши, одатда, миллатчилик ва шовинизм сингари ҳодисалар билан бирга кечади. Миллатчилик – мафкура ва сиёсат бўлиб, унинг асосида миллий мустақиллик ва устунлик ғояси, бошқа халқлар вакилларига беписандлик билан қараш ётади. Шовинизм – ўта уришқоқ миллатчилик бўлиб, бир миллатнинг бошқасига, одатда, кичик миллатнинг катта миллатга бўйсунганини билдиради.

Бу қарама-қаршиликларнинг барчаси у ёки бу миллий сиёсатни ўтказиш давомида ҳал қилиниши ёки, аксинча, кучайиб кетиши ва низоларга айланиши мумкин. Фан нуқтаи назаридан, миллий сиёсат – уларнинг сонидан қатъий назар, халқларнинг миллий ҳаётини янада ривожлантириш ва яхшилашга ҳамда халқлар ўртасида тенг ҳуқуқли ва кўп томонлама муносабатлар ўрнатишга, марказий ҳокимият билан миллатлар ўртасидаги мулоқотнинг демократик механизмларини шакллантиришга қаратилган, ҳар томонлама асосланган тadbирлар тизими. Миллий сиёсатга унинг шаклланиши ва давлат ҳокимиятининг барча органларида амалга оширилишининг турли даражаларида ҳисобга олиниши лозим бўлган муайян сиёсий кадриятлар (тамойиллар) ҳосдир.

Ҳар бир фуқаро ўзининг ва ўзгаларнинг миллий кадриятларига ҳурмат билан қарашни ўзида шакллантирган ҳолдагина миллий муносабатлардаги кескинлик йўқ бўлиши мумкин.

Миллий сиёсатнинг *умумий тамойиллари* қуйидагилардан иборат:

- Миллийлик ва байналмилалликнинг бирга қўшилиши;
- Маҳаллий манфаатлар ва давлат манфаатларининг ўзаро уйғунлиги;
- Тенглик ва адолат метёрларига риоя қилиниши;
- Миллий муаммоларнинг имкониятларни ҳисобга олган ҳолда ҳал этилиши;
- Ирқчилик, миллатчилик, шовинизм, миллий нигилизмнинг рад этилиши;
- Фуқароларнинг ватанпарварлик ва байналмилаллик руҳида тарбияланиши;
- Фуқароларнинг ирқи ва миллатидан қатъий назар ўзаро тенглиги;
- Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи.

Мазкур тамойилларни ҳисобга олган ҳолда шакллантирилган миллий сиёсат миллатлар ва элатларни жипслаштиришга, юзага келган низоларга барҳам беришга қодир бўлади.

3. Миллий давлат тузумининг асосий шакллари.

Бошқарув шаклларида фарқли ўлароқ, давлатнинг ташкил этилиши

марказда ва жойларда давлат ҳокимиятининг ва давлат суверенитетининг тақсимланиши, давлатнинг асосий таркибий қисмлари ўртасида бўлиниши нуқтаи назаридан қаралади.

Давлат тузилишининг шакли — давлатнинг миллий ва маъмурий-ҳудудий тузилиши бўлиб, унинг таркибий қисмлари ўртасидаги, давлат бошқарувининг марказий ва маҳаллий органлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг табиатини очиб беради.

Давлат тузилишининг шаклига кўра, барча давлатларни учта асосий гуруҳга бўлиш мумкин:

- унитар давлат;
- федератив давлат;
- конфедератив давлат.

Унитар давлат. Унитаризм (фр. unitarizm, лотинча — unitas-бирлик сўзидан) — марказий ҳокимият органларига бўйсунувчи ва давлат мустақиллиги белгиларига эга бўлмаган маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат ягона давлат бирлашмаси. Одатда, унитар давлатда фақат битта конституция, битта фуқаролик, олий давлат органларининг ягона тизими бўлади; у фақат суверенитетнинг ҳеч қандай белгиларига эга бўлмаган маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади. Унитар давлатнинг таркибий қисмлари (вилоятлар, туманлар) марказий органлар томонидан қабул қилинадиган қонунлар асосида бошқарилади, уларнинг ҳудуди маҳаллий аҳоли ва маҳаллий органларнинг розилигисиз умумдавлат қонуни билан ўзгартирилиши мумкин.

Бироқ унитар давлат таркибида чекланган суверенитетга эга бўлган автоном миллий давлат бирлашмалари мавжуд бўлган истисноли ҳоллар ҳам бўлади.

Унитар давлатларнинг икки тури мавжуд: марказлашган ва марказлашмаган.

Марказлашган давлатларда минтақавий органларнинг марказга бўйсунуши марказдан тайинланган мансабдор шахслар воситасида амалга оширилади (Нидерландия, Ўзбекистон, Қозоғистон). Иккинчи турдаги давлатларда минтақавий органлар марказдан ва марказий органлардан мустақил равишда шакллантирилади, аммо умумдавлат қонунчилигига мувофиқ фаолият кўрсатади (Франция, Италия, Испания, Япония, Янги Зеландия).

Унитаризм — давлат тузилишининг ҳозирги дунёда энг кўп тарқалган шакли.

Конфедерация (лотинча confederatio — иттифоқ, бирлашма сўзидан) — давлатлар иттифоқининг шакли бўлиб, унда аъзо давлатлар ўз суверенитетини тўлиқ сақлаб қолади. Конфедерация асосан иттифоқ ҳар бир аъзосининг сиёсий мавжудлигини ва ҳудудий яхлитлигини сақлаш билан боғлиқ бўлиб, унда ташқи сиёсий ҳамда ҳарбий-мудофаа мақсадлари кўзда тутилади. Ички муаммоларга келганда эса, конфедерация, одатда, божхона тарифларини белгилаш, ягона почта алоқасини ва бошқа иккинчи даражали тузилмаларини қарор топтириш билан чекланади.

Конфедерацияда бутун иттифоқ учун умумий бўлган қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари йўқ. Тўғри, давлатнинг мувофиқлашти-

рилган сиёсатини амалга ошириш учун конфедерация таркибига кирувчи давлатлар, одатда, муайян органлар ва мансабларни таъсис этадилар, лекин улар конфедерация субъектлари устидан тўғридан-тўғри ҳукмронлик қилиш ҳуқуқига эга эмас. Конфедератив органлар ва шахсларнинг консенсус, яъни умумий розилик асосида қабул қилинадиган қарорлари фақат конфедерация субъектларининг марказий органлари тасдиқлаганидан сўнг кучга кирилади.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси асосан АҚШ (1781-1789), Швейцария (1815-1848), Швеция ва Норвегия (1905 йилгача), Австрия-Венгрия (1918 йилгача), Миср ва Сурия-Бирлашган Араб Республикаси (1958-1961), Гамбия ва Сенегал (1982-1989) сингари ўз умрини яшаб бўлган конфедерацияларнинг тарихий тажрибасини акс эттиради. Конфедерацияларнинг ўз умрини яшаб бўлиши қуйидаги сабабларга кўра юз берган: а) уларнинг иштирокчилари ўртасидаги низолар туфайли; б) конфедерация тузиш йўли билан ҳал этилиши мўлжалланган вазифаларнинг амалга ошиб бўлганлиги; в) конфедератив иттифоқининг ривожланиб бориши ва федератив иттифоққа айланиши (АҚШ ва Швейцария).

Ҳозирги пайтда фақат битта конфедерация – Европа Иттифоқи мавжуд бўлиб, у конфедератив муносабатлар амалиётига кўплаб янгиликлар киритмоқда.

Айтиш мумкинки, собиқ Совет ҳудудининг катта қисмида ташкил топган Мустақил Давлатлар Ҳамдустлиги (МДХ)нинг сиёсий-ҳуқуқий табиати ҳам конфедератив иттифоқнинг айрим белгиларини ўз ичига олган.

Федератив давлат. Федерация (фр. federatio, логича federatio – бирлашма, иттифоқ сўзидан) – давлат тузилишининг юридик жиҳатдан белгилаб қўйилган сиёсий мустақилликка эга бўлган давлат бирлашмаларидан тузилган, мураккаб (иттифоқ) давлатдан иборат шакли. Миллий омилнинг роли билан боғлиқ равишда федерация тузилмасини белгилашда қуйидагилар фарқланади:

- ҳудудий асосдаги федерация (АҚШ, Австралия, Австрия, ГФР, Аргентина, Венесуэла, Бразилия, Мексика);
- миллий асосдаги федерация (Ҳиндистон, Нигерия, Покистон);
- қоришиқ миллий-ҳудудий асосдаги федерация (Россия, Канада, Швейцария);

Ҳозирги пайтда федератив шаклдаги давлатлар сони 20 тани ташкил этади.

Федерациянинг барча федератив давлатлар асосланувчи бешта асосий тамойилини ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) федерал қонунчиликнинг устуворлиги; 2) давлат тузилиши асосларининг ягоналиги; 3) одамлар, товарлар ва бошқаларнинг бутун федерация ҳудуди бўйлаб федерация субъектлари ўртасидаги ички чегара давлат чегаралари эмаслигига асосланган ҳолда эркин ҳаракат қилиш; 4) федерация субъекти мақоми бир томонлама тартибда ўзгартиришнинг тақиқланиши (бу федерациянинг бошқа субъектлари манфаатларига у ёки бу тарзда даҳл қилиши мумкин); 5) субъектнинг федерациядан ажралиб чиқшининг тақиқланиши, бу давлатнинг ҳудудий яллитлигини таъминлайди. Давлат тузилишининг федератив шаклда энг оғир масала иттифоқ давлати билан уни ташкил этувчи давлат бирлашмалари ва ҳудудлар

федерация субъектлари ўртасида ваколатларнинг чегаралаб олинишидир. Кўпчилик олимлар ва сиёсий арбоблар қуйидаги фикрларда яқдилдилар:

- федерация ҳудудини унинг субъектларининг ҳудудлари ташкил этади;
- федерациянинг ички чегаралари фақат унинг субъектлари розилиги билан ва қонунда белгилаб қўйилган тартибда ўзгартирилиши мумкин;
- федерация субъектлари чекланган сиёсий мустақилликка эгадирлар;
- олий қонун чиқарувчи орган – парламент икки палатадан иборат бўлади: улардан бири федерация субъектларининг ваколатини, иккинчиси – умум-миллий ваколатни таъминлайди;

• федерация конституцияси билан унинг субъектларининг конституциялари бир-бирларига зид бўлмаслиги лозим; федерация субъекти конституциясининг матни федератив давлатнинг умумий конституциясига мос келмаган ҳолларда федератив давлат конституцияси амал қилади, субъект конституциясига эса зарур тузагишлар киритилади.

• иттифоқ қонунчилиги устун бўлгани ҳолда федерация субъектлари ўз ваколатлари доирасида қонунчилик актлари қабул қилишга ҳақлидирлар;

• федерация субъектлари, гарчи илмий ва маданий халқаро ташкилотларда иштирок эта олсалар ва хорижда ўзларининг тегишли ваколатхоналарига эга бўлсалар-да, халқаро ҳуқуқ субъекти ҳисобланмайдилар (БМТга аъзо бўла олмайдилар).

4. Ўзбекистонда миллий сиёсат.

Собиқ совет ҳудудида янги мустақил давлатларнинг миллий шаклланиши даврида миллатлараро муносабатларни уйғунлаштириш янада муҳим аҳамият касб этади. Давлатларнинг полиэтник типига мансуб бўлган Ўзбекистон учун миллий муносабатлар, айниқса долзарб муаммо сифатида намоён бўлади, чунки республикада асосий миллат – ўзбеклар билан бир қаторда, ўз маданиятига ва анъаналарига эга бўлган юзлаб ортиқ миллат вакиллари истиқомат қиладилар. Уларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги улуши тахминан 20 фоизга тенг¹.

Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатли эканлиги, ўзбек халқининг миллий ўзлигини англашининг кучайиши ва маънавий тикланиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда, жамиятнинг янгиланиши, унинг демократлашуви учун қудратли омил бўлиб хизмат қилади ва республиканинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши учун қулай шароитлар яратади.

Давлат қурилишининг ўзбек модели ҳудудимизда тарихан таркиб топган кўп миллатли жамият тузилмасини сақлаб қолиш ва мустақамлаш ҳамда мазкур омилдан демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этишдан иборат пировард мақсадларимизни амалга оширишда фойдаланиш гоёсига асосланади.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка тақдир, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йулида. Т. 6. Т., 1998. 78-79-бетлар.

Ер юзидаги кўпгина мамлакатларда бўлгани каби кўп миллатлилик Ўзбекистонга ҳам хосдир. Маълумотларга кўра, 1897 йилда ҳозирги республикамиз ҳудудида 70 миллат ва элат вакиллари истиқомат қилган бўлса, 1926 йилда уларнинг сони 91 тага, 1959 йилда 113 тага, 1979 йилда 123 тага, 1989 йилда 136 тага етган.

2007 йил 1 октябр ҳолатига кўра, салкам 27 млн. кишига тенг бўлган Ўзбекистон аҳолиси миллий таркибида ўзбеклар 20804,0 минг (80,0%), бошқа миллатлар вакиллари 5202,8 минг (20,0%) кишини ташкил этмоқда. Хусусан, қорақалпоқлар 562,8 минг (2,2%), тожиклар 1302,8 минг (5,0%), руслар 970,0 минг (3,8%), қozoқлар 939,5 минг (3,6%), татарлар 250,6 минг (0,9%), қирғизлар 241,5 минг (0,9), туркманлар 157,8 минг (0,6%), корейслар 155,9 (0,6%) минг кишини ташкил этади. Қайд этилган ҳолат миллий сиёсатимизнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берувчи айрим жиҳатларни тушуниш имконини беради.

Биринчидан, ўзбеклар аҳоли таркибида мутлақ устувор мавқега эга. Бу эса, миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш масалалари титул миллат бўлган ўзбеклар учун алоҳида масъулият юклайди.

Иккинчидан, республика аҳолиси таркибида умумий миқдори 2,5 млн. киши (ёки 10%) дан ошадиган тожик, қozoқ, қирғиз ва туркман халқлари ўртасидаги муносабатлар ҳам миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштириш билан боғлиқ вазифаларга ўзига хослик бағишлайди.

Миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш деганда, биринчидан, яқин ўтмишда олиб борилган сиёсат натижаси ўларoқ юзага келган негатив ҳолатларга барҳам бериш, иккинчидан, юзага келадиган муаммоларни оқилона ҳал қилиш, учинчидан, миллатлараро муносабатларда кескинликни келтириб чиқарадиган ғоявий таҳдидлар ва улардаги салбий таъсирини олдини олиш, тўртинчидан, унинг ўзарo ҳурмат ва ҳамкорликка асосланган бугунги ҳолатини янада мустаҳкамлаш, янги сифатий босқичга кўтариш назарда тутилади.

Мамлакатимизда юқорида таъкидланган барча йўналишларда жиддий ва кенг қамровли ишлар олиб бoриладиганлигини таъкидлаш лoзим.

Асрлар давомида Буюк ипак йўлининг марказида жойлашган юртимизда дунёнинг турли бурчакларидан келган кишилар ўзарo мулоқотда бўлганлар. Халқимизга хос бўлган бағрикентлик, меҳр-оқибат, хайрихоҳлик фазилатлари илдизи ҳам ана шу жараёнларда. Шунинг учун ҳам мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб мамлакатимиз раҳбари Ислoм Каримов бошчилигида ишлаб чиқилган ички сиёсатда миллатлараро тотувликни, диний бағрикентликни таъминлаш, шу заминда яшайдиган барча халқлар вакиллари ўртасида дўстлик ва қардошлик туйғуларини мустаҳкамлаш алоҳида ўрин тутади. Ўзбекистонда яшовчи барча халқлар вакилларининг мамлакат маданий, ижтимоий, иқтисодий ва давлат тизимида иштирок этиши учун барча шарoитлар яратилган.

Мазкур тамойиллар Конституцияда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, Конституциянинг 4-моддасида шундай дейилади: "Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тилла-

ри, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратди». 8 ва 18-моддаларда шундай дейилади: «Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади». «Барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этниқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар». Мазкур талаблар мамлакатимизда қатъият билан амалга оширилмоқда.

Дастлабки миллий маданий марказлар корейслар, қozoқлар, яҳудийлар, арманлар томонидан Республика вилоятларида 1989 йилда тузилган эди. Ўша пайтда уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш учун Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида республика миллатларо маданият маркази ташкил этилди. Аммо бу марказлар ривожини муостақилликдан сўнг янги босқичга чиқди. Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги қарори билан Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилди. РБММ тўғрисидаги Низомда унинг муостақил ташкилот эканлиги белгилаб қўйилган бўлиб, у миллий маданият марказлари фаолиятига раҳбарлик қилади, мамлакатда яшовчи миллий гуруҳларнинг маданий эҳтиёжларини қондиришда давлат идораларига ва жамоат ташкилотларига ёрдам беради. Байналмилал маданият марказининг асосий вазифаси миллатларо муносабатларни янада такомиллаштириш, мамлакатимизда яшаётган турли миллат ва элат вакилларининг миллий-маънавий эҳтиёжларини қондириш, ҳар бир миллатга хос урф-одат ва анъаналарни сақлаб қолишда миллий маданий марказларга кўмаклашиш, бағрикенглик тамойилларини қарор топтиришга қаратилган жамоатчилик ташаббусларини қўллаб-қувватлашдан иборат. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш зарурки, бундай тузилма қўшни давлатларнинг бирортасида ҳам йўқ.

Байналмилал маданият маркази Ўзбекистонда яшаётган турли миллат фарзандларининг учрашув жойи, ўзига хос дўстлик уйига айланган. Бу ерда мунтазам равишда халқ байрамлари, фестиваллар, учрашувлар, таниқли маданият арбобларининг чиқишлари, семинарлар, конференциялар ўтказиб турилади. Шу кунларда «Ўзбекистон — умумий уйимиз» дўстлик ва маданият фестивалининг яқунловчи босқичини ўтказишга қизгин ҳозирлик кўрилмоқда.

Энди маълумотларга мурожаат этсак:

1989 йилда 12 та миллий маданият маркази фаолият кўрсатган бўлса, 2006 йилга келиб уларнинг сони 140 тадан ошди¹. Вилоятлар бўйича олинганда, Қорақалпоғистонда — 5 та, Андижонда — 5 та, Бухорода — 11 та, Жиззахда — 5 та, Қашқадарёда — 4 та, Навоийда — 7 та, Наманганда — 4 та, Самарқандда — 11 та, Сирдарёда — 9 та, Сурхондарёда — 4 та, Фарғонада — 4 та, Хоразмда — 2 та, Тошкент вилоятида — 31 та, Тошкент шаҳрида — 23 та, Республика миқёсида эса — 13 та миллий маданий марказлар фаолият олиб бормоқда.

Миллий мансублик бўйича олинганда, республика бўйича 1 тадан араб, белорус, болгар, бошқирд, грек, грузин, дунган, литва, хитой, қрим татарлари ва қорақалпоқ, 3 тадан поляк ва бухоро яҳудийлари, 4 тадан озарбай-

¹ Межкультурный диалог в Узбекистане. Intercultural dialogue in Uzbekistan. Т., 2007. С. 44.

жон ва украин, 5 тадан арман, немис, уйғур, тожик, турк ва яҳудий, 6 тадан қирғиз ва туркман, 9 та татар, 14 та қозоқ, 19 та рус, 29 та корейс миллий маданият маркаслари мавжуд.

Миллий тилларда ахборот майдонининг кенгайганини ҳам таъкидлаш лозим. Миллий Телерадиокомпания ва хусусий студиялар, ўзбек тилидан ташқари, қорақалпоқ, қирғиз, қозоқ, тожик, рус, корейс, татар, уйғур ва бошқа тилларда кўрсатув ва эшиттиришлар олиб борадилар. Радиодаги «Дўстлик» халқаро канали эса 9 тилда мамлакатимиздаги турли миллат вакиллари ҳаёти ва уларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятини мунтазам ёритиб боради. Бугунги кунда нашр этилаётган газеталарнинг 70,4 фоизи ўзбек, қолган 29,6 фоизи бошқа миллий ёки аралаш тилларда чиқмоқда. Хусусан, журналларнинг 45,5 фоизи бошқа тилларда ёки аралаш тилларда чиқади.

Ўзбекистонда яшаётган кўп сонли миллатлар вакиллари ўз она тилларида ўқиш имкониятига эга. Республикада олий ва ўрта таълим 7 тилда олиб борилади, олий ўқув юр்தларида 35 миллатта мансуб профессор-ўқитувчилар дарс бермоқда, уларда 53 миллатта мансуб талабалар таҳсил олмоқда (талабалар гаркибидаги улуши 21,2 фоиз), лицей ва коллежлардаги ўқитувчиларнинг 22,3 фоизи бошқа миллат вакиллари дидир. Мактабларнинг 10,4 фоизиди рус, тожик, қозоқ, қирғиз ва туркман тилларида, 9,1 фоизиди таълим икки, уч ва тўрт тилда олиб борилади. Жумладан, 762 мактабда рус тилида, 581 мактабда қозоқ тилида, 376 мактабда қорақалпоқ тилида, 318 мактабда тожик тилида, 64 мактабда туркман тилида, 56 мактабда қирғиз тилида таълим берилади¹.

Маълумотларга кўра, 2000 йилда 36 мамлакатда 40 та, 2001 йилда эса 30 та мамлакатда 36 та ҳарбий низо содир бўлган. Уларнинг 27 таси, яъни 75 фоизи бунидан 10 йиллар олдин бошланган. Бу низоларнинг аксарияти бир мамлакат ичида кечганини эътиборга олсак, уларнинг миллий, диний ва ирқий асослардан келиб чиққан фуқаролик урушлари эканини англаш мумкин.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган миллий сиёсатнинг энг муҳим устувор йўналиши барча миллатларнинг равиқи учун тинч шароит ва имконият яратиш, миллатлараро муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат.

Мамлакатда тинчлик ва осойишталикнинг муҳим омилларидан бири — миллатлараро тотувлик бўлса, иккинчиси — динлараро бағрикенгликдир. Чунки бу икки омил инсон ҳаётида уйғун ҳолда акс этади. Ҳозирги пайтда, Адлия вазирлиги томонидан 18 конфессияга мансуб жами 2104 та диний ташкилот, шу жумладан, Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Рус православ черкови, Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси, Евангелъ христиан баптистлар черковлари иттифоқи, Рим-католик черкови. Тўлиқ инжил христианлар маркази, Ўзбекистон Библия жамияти, 1906 та масжид, 163 та христиан черкови, 7 та яҳудийлар жамоаси, 7 та баҳойлар жамоаси, 2 та Кришнани англаш жамияти ва 13 та диний ўқув юрти (1 та Ислон университети, 10 та мадраса, 1 та православ ва 1 та тўлиқ инжил христианлари семинарияси) давлат рўйхатидан ўтган (масалан: Туркменистонда — 2 та, Белоруссияда — 5 та диний конфессия мавжуд)².

¹ Ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик — тараққийёт омилли. Т., 2001. 7-8 бетлар.

² Миллий истиқлол ғояси. Дарслик. Т., 2005. 273-бет.

СИЁСИЙ КОНФЛИКТЛАР

Режа:

1. Сиёсий конфликтлар, уларнинг моҳияти ва келиб чиқиш сабаблари.
2. Сиёсий конфликтнинг функциялари ва таснифи.
3. Сиёсий конфликтни бошқариш ва ечишнинг ўзига хос хусусиятлари.

1. Сиёсий конфликтлар, уларнинг моҳияти ва келиб чиқиш сабаблари.

Асрлар мобайнида сиёсий конфликтлар, уларнинг олдини олиш ёки уларнинг ечимини топиш муаммолари доимий равишда инсоният олдида турган энг муҳим масалалардан бири бўлиб келмоқда. Дарҳақиқат, тарих саҳифасининг 1989 йилдан 2000 йилгача бўлган қисқа даври давомида 74 та ҳудудда 111 қуролли конфликтлар рўй берди.¹ Мазкур бўлиб ўтган конфликтлар сабабли, айна вақтда дунёда 18 миллион киши қочоқлар сифатида, 24 миллион киши эса мажбурий равишда қўчиб юрувчи шахслар сифатида ҳаёт кечирмоқдалар.² Энг асосийси, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларнинг қони тўкилмоқда. Буларнинг барчасини замирида ўз вақтида эътироф этилмаган ёки вақтида ўз интиҳосини топмаган сиёсий конфликтлар ётганлиги сир эмас.

Агар юқориди таъкидлаб ўтилган маълумотларни эътиборга олсак, сиёсий конфликтларни ўрганиш бугунги кунга келиб куйидаги бешта сабабга кўра муҳим ҳисобланади: 1) конфликтлар кенг қамровли, яъни биргина кичик сиёсий конфликт туфайли мазкур конфликт рўй бераётган мамлакатда сиёсий тартибсизликлар, экологиянинг ёмонлашуви, иқтисоднинг издан чиқиши каби салбий оқибатларга олиб келиши мумкин; 2) улар катта миқёсда жабрланишларга сабаб бўлади; 3) улар жуда кўп ҳолларда бир мамлакат доирасидан чиқиб, қўшни давлатларни ҳам ўз домига тортади; 4) турли кучлар ҳамда халқаро ташкилотлар манфаатларининг тўқнашувига сабаб бўлиши мумкин; 5) халқаро ҳамжамият конфликтлар билан ишлаш борсида ўз имкониятларини қайта баҳолаб чиқмоқда.

Шундай экан, “Сиёсий конфликтлар нима?”. “Уларнинг бошқа турлаги конфликтлардан фарқи нимада?” деган саволлар туғилиши табиий.

Қанчалар ачинарли бўлмасин, айна вақтга қадар конфликтларнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари ҳақидаги фикрлар турлича. Кўпчилик сиёсатдонлар ва журналистларнинг фикрларига кўра, конфликтларнинг сабаблари жуда оддий ва барча конфликтлар замирида кўпчилик этник ва ёки

¹ SIPRI Yearbook. Stockholm, 2001.

² <http://www.euroconflict.org/guides/pp/html>

диний гуруҳларнинг бир-бирига нисбатан «тарихий нафрати» ётади, деган фикр мавжуд. Бунга анча-мунча мисоллар ҳам келтирилади. Хусусан, Шарқий Европа ва собиқ Иттифоқ каби қатор минтақаларда авторитар режим ҳукм сурган. Бора-бора мазкур режимларнинг тўнтарилиши ёки алмашиниши ўша мавжуд бўлган «тарихий нафратни» аниқ тарзда очиб юборди ва бунинг натижасида айнан шу режим остида яшаб келган қатор мамлакатларда қурол-ли конфликтлар вужудга келди.

Бироқ қатор олимлар бу каби тушунтиришларни қабул қила олмайди-лар. Сабаби, бу каби оддий тушунтириш “Нима учун конфликтлар маълум бир давлатларда рўй берди-ю, бошқаларида йўқ?”, ёки “Нима учун баъзи конфликтларни ҳал этиш осон кечмоқда-ю, баъзиларини эса йўқ?” қабилдаги саволларга жавоб бера олмайди.¹ Дарҳақиқат, нима учун XX асрнинг 90-йиллари бошида Чехлар ва Словаклар ўртасида конфликт вужудга келмади? Ёки нима учун француз тилида ва инглиз тилида сўзлашувчи канадаликлар ўртасида конфликтлар вужудга келмади? Бунга ўхшаш мисолларни ҳам кўплаб келтириш мумкин. Бу саволларга жавоб қидирар экан, Гарвард университети қошидаги Жон Кеннеди номидаги ҳукумат мактаби «Фан ва халқ-аро муносабатлар» маркази ходими Майкл Браун тўртта асосий омиллар мажмуасини ажратиб кўрсатади. Унинг фикрига кўра, бу омиллар нима учун баъзи жойлар — давлатлар бошқа жойларга қараганда конфликтларга кўпроқ мойилдир, деган саволга жавоб бера олади. Булар: а) структуравий омиллар; б) сиёсий омиллар; в) иқтисодий-ижтимоий омиллар; д) маданий-идроқ этиш билан боғлиқ бўлган омиллардир (36-жадвал).

36-жадвал

Сиёсий конфликтларнинг сабаблари

Конфликтларни келтириб чиқарувчи омиллар	
1. Структуравий омиллар Кучсиз давлатлар; Давлатлараро ханфислик манфаатлари; Этник жуғрофия.	2. Иқтисодий-ижтимоий омиллар Иқтисодий муаммолар; Дискриминацион иқтисодий тизим; Модернизация.
3. Сиёсий омиллар Дискриминацион сиёсий институтлар; Миллий мафкура; Гуруҳлараро сиёсат; Элита сиёсати.	4. Маданий-маънавий омиллар Маданий камситишнинг кўринишлари; Гуруҳларнинг муаммоли тарихи.

Маъна: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005.

Юқорида таъкидлаб ўтилган омилларнинг баъзиларига, хусусан, *структуравий омилларга* тўхтаб ўтамиз. *Уильям Зартман* кучсиз давлатларда конфликтларнинг юзага келиши билан боғлиқ тадқиқотларни кўплаб амалга оширган олимлардан бири ҳисобланади. У ва унга ўхшаш кўплаб олимлар кучсиз давлатларни барча изланишларининг асосий таянч нуқтаси сифати-

¹ Brown M. The International dimension of Internal Conflict. Mir Press, Cambridge, Massachusetts, 1996. p. 13.

да қараб келишган. Кўпгина давлатлар бошдан кучсиз давлатлар сифатида пайдо бўлишган. Уларнинг катта қисми Африка ва Жануби-Шарқий Осиё минтақасида жойлашган собиқ мустамлака давлатлардан иборатдир. Мазкур давлатларда ҳукумат ёки бошқариш тизими кучли бўлмаган. Сабаби улар айна давргача ўзларини-ўзлари бошқариш имкониятидан маҳрум бўлганлар. Баъзи ҳолларда кучли давлатлар ёки халқаро молиявий ташкилотлар томонидан ўз вақтида ташқи итисодий кўмак етиб келмаслиги бу давлатларнинг қулашига сабаб бўлади. Бу каби бошқа бир давлатларда эса коррупциянинг кучайиши, давлатни бошқаришда хато-камчиликларга йўл қўйилиши ва иқтисодий тараққиётни амалга ошира олмаслиги сабабли, ички вазият бузилади.

Давлатлар кучсизлана боргани сари конфликтларнинг юзага келиши учун имконият шу қадар кўпая боради.

Иккинчидан, у ёки бу давлат кучсиз экан, у ҳолда мазкур давлатда яшовчи индивидуал гуруҳлар ўз хавфсизликлари ҳақида ўзлари қайғура бошлайдилар. Агар вақт ўтиши билан бу давлат кучсизланиб бораверса, у ҳолда юқорида тилга олинган гуруҳларнинг мустақил равишда ҳарбий тайёргарлик кўриш ҳолларини янада кучая бориши эҳтимоли юқори бўлади. Бу гуруҳларнинг ўз хавфсизлигини ҳимоя эғши мақсадида амалга ошираётган тadbирлари қўшни давлатларнинг ҳам хавфсизлигига таъсир этиши натижасида муаммо пайдо бўлади. Шу сабабли, қўшни давлат ҳам қуроллана бошлайди. Охир-оқибатда, сиёсатшуносликда «*хавфсизлик дилеммаси*» деб аталмиш вазият юзага келади. Айна вазият эса, тарихдан маълумки, кўплаб қонли низолар учун шароит туғдириб берган.

Учинчидан, фикрлар структуравий омиллар устида қурилар экан, «этно-жужография» жумласи кўпчиликни қизиқтириши табиий. Бугунги кунга келиб Ер шарида 200 дан ортиқ давлат мавжуд бўлса, шулардан 20тадан камроғи этник тузилиши нуқтаи назаридан моноэтник давлат ҳисобланади. Маълумки, кўпгина олимлар моноэтник давлат деганда, турли миллатларга тегишли бўлган аҳолининг сони туб ерли аҳоли сонининг 5 фоизидан камроғини ташкил этган давлатни тушунадилар. Биз ҳам шу ёндашувга таяниб иш кўрамыз. Япония ва Швеция каби давлатларда баъзи давр мобайнида фақатгина туб аҳоли истиқомат қилган вақтлар ҳам бўлган. «Нима учун бу ҳақда гап кетмоқда?» деган савол туғилиши табиий, албатта. Сабаби, кўпгина илмий мактаблар ва олимлар моноэтник халқ яшовчи давлатлар ички сиёсатида тинчлик бўлади деган гипотезаларни ҳам илгари сурадилар.

Бироқ, *Майкл Браун* бу фикр доимий равишда ҳақиқатга тўғри келмаслигига аниқ бир мисол билан жавоб беради. Масалан, Сахара субконтинентида Сомали этник тузилиши жиҳатидан энг моноэтник характерга эга бўлган давлат ҳисобланади. Бироқ бу мамлакатда турли маҳаллий гуруҳлар — кланлар ўртасида қонли конфликтлар бўлиб ўтганлиги ҳаммага маълум. Мазкур конфликтлар ҳанузгача тугал ечимини топганича йўқ.

Хусусан, сиёсий конфликтлар ҳақида фикр юридилар экан, айна вақтда, умумий тарзда умуман конфликтларнинг вужудга келишига туртки бўладиган омилларни ҳам аниқлаб олиш муҳим.

Хусусан, бу омиллар куйидагилардан иборатдир:

Конфликт қатнашчилари, биз уларни қисқача тарзда томонлар деб белгилаб оламиз.

Конфликтларнинг келиб чиқиш сабаблари, яъни объекти – мавжуд қадриятлар, моддий дунё, ҳудуд ва ҳоказолардан иборатдир.

Конфликт субъектлари ёки томонлар ташкилотлар, партиялар ва ҳоказо шунга ўхшаш сиёсий тузилмалардан иборат бўлиши мумкин.

Конфликт деб у ёки бу объектнинг бир вақтнинг ўзида камида икки ва ундан ортиқ субъектларнинг мақсад ва манфаатларини тўла қондирмаслиги натижасида вужудга келадиган ижтимоий вазиятга айтилади.

Конфликтлар объектига кўра турли кўринишларга эга бўлади. Хусусан:

- а) этник конфликтлар;
- б) бир давлат ичида мавжуд ҳукумат ва муҳолифат ўртасидаги конфликт (ёхуд бир давлат ичида турли партиялар ўртасидаги конфликтлар);
- в) давлатлараро конфликтлар, яъни халқроо конфликтлар.

Юқоридаги мулоҳазалардан хулоса қилиш мумкинки, конфликтларнинг предмети конфликт субъектларини ўзаро конфликтга киришишга мажбур қилган муаммолар мажмуасидир. Эътиборли жиҳати шундан иборатки, томонларнинг барчаси мавжуд муаммони ўз фойдасига ҳал этишдан манфаатдор бўлади. Шу сабабли, конфликтларни бартараф этиш йўллари топиш асосан улар предметларининг қай даражада аниқ белгилаб олинганлигига боғлиқ (37-жадвал).

37-жадвал

**Жаҳон минтақаларида қуроли конфликтлар
ва бир томонлама зўравонлик ҳолатлари (2002—2003)**

	Давлат ичидаги конфликтлар			Давлатлараро конфликтлар			Бир томонлама зўравонлик		
	2002	2003	Ўзгариш	2002	2003	Ўзгариш	2002	2003	Ўзгариш
Африка	5	10	-5	26	25	-1	17	11	-6
Америка	2	1	-1	2	2	0	2	1	-1
Осиё	12	14	+2	5	2	-3	11	13	+2
Европа	1	1	0	0	0	0	1	1	0
Яқин Шарқ	2	3	+1	1	1	0	2	4	+2
Жами	32	29	-3	34	30	-4	33	30	-3

Манба: Упсала Университети (Швеция) инсон хавфсизлиги бўйича маълумотлар базаси (Uppsala/Human Security Centre dataset), 2005

Сиёсий конфликт – давлат, ижтимоий ва этник гуруҳлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, маълум шахсларнинг сиёсий манфаатлари, мақсадлари ва қарашларининг тўқнашувидан иборатдир.

Сиёсий конфликтларда асосий муаммо ҳокимият тақсимиотидан иборатдир. Шу сабабли, сиёсий конфликтлар замирида жамиятда ҳокимиятни юриши билан боғлиқ бўлган сиёсий манфаатларнинг тўқнашуви ётади. Бу кўринишдаги конфликтларнинг характерли жиҳатларидан бири бу сиёсий тизим-

нинг нормал фаолият кўрсатишининг бузилиши, турли ижтимоий институтлар, хусусан, давлат ва сиёсий партиялар ўртасида рақобатнинг ниҳоятда авж олиб кетишидир. Мазкур жараёнда низоллашувчи томонлар ўз манфаатларини бутун жамиятнинг ёки унинг катта қисмининг манфаатлари билан тенглаштириб, қўлтирма, бириктириб кўрсатишга ҳарajat қўлади.

Сиёсий конфликтлар ривожини таҳлил этиш сиёсатшунослик фанида алоҳида аҳамият касб этади. Сабаби, маълум бир босқичларда конфликтларни чегаралаш ёки уларнинг олдини олиш мумкин. **Латент босқичида**, яъни конфликтлар яширин ҳолатда бўлган биринчи босқичда, низоллашувчи томонлардан бири ўз манфаатларига зарар етатганлигини сеза бошлайди. Сўнг ярим очик характерга эга бўлган босқич бошланади. Бу босқичда қарама-қаршилик сабаблари шаклланади. Ундан кейинги босқичда эса, ҳамфикрларнинг бириктирилуви кузатилади ва ўз талабларини ҳимоя қилиш мақсадида фаол таътиқлар олиб борилиши мумкин. Мазкур жараёнда ҳамфикрлар мавжуд ҳукуматга қарши мухолифат сифатида бириктирилади ва ўз талабларини очикчасига илҳор эътибор билан бошлайдилар. Айни хатти-ҳаракатлар сиёсий намойишлар, йиғилишлар, мавжуд қонунларга бўйсунмаслик тарзида намойиш бўлиши мумкин.

Сўнгги босқичда, яъни сиёсий конфликт ҳал этилмаган тақдирда, у **сиёсий инқирозга** айланиши мумкин. Бу босқичда, айниқса, авторитар бошқаруви ўрнатилган давлатларда ҳокимият тўнтаришларининг юз бериш эҳтимоли юқори бўлади. Бироқ мазкур жараён осонликча кечмайди ва, натижада, у жуда мураккаб тус олиши мумкин. Худди шунга ўхшаш вазиятга мисол қилиб 1991 йилда собиқ Шўролар Иттифоқида рўй берган сиёсий инқирозни олишимиз мумкин. Бу шунини кўрсатадики, сиёсий инқироз у ёки бу пизимнинг тўлалигича сиёсий трансформациялашувига сабаб бўлиши мумкин экан.

Мазкур инқирозлардан чиқиб кетиш эса у ёки бу мамлакатда сиёсий демократиянинг қай даражада ривожланганлигига, яъни сиёсий партияларнинг фаолиятига, ва ниҳоят, жамиятнинг сиёсий маданияти даражасига боғлиқдир (38-жадвал).

38-жадвал

**Осиё минтақасида қуроли конфликтлар
ва бир томонлама зўравонлик ҳолатлари (2002—2003)**

	Давлат ичидаги конфликтлар		Давлатлараро конфликтлар		Бир томонлама зўравонлик	
	2002	2003	Ўзгариш	2002	2003	Ўзгариш
Афғонистон	1	1	2	2	0	0
Ҳиндистон	6	7	1	0	3	8
Индонезия	1	1	0	0	3	2
Бирма	2	1	2	0	1	0
Непал	1	1	0	0	2	0
Покистон	1	1	0	0	0	1
Филиппин	2	2	0	0	2	1
Шри Ланка	0	1	0	0	0	0
Тайланд	0	0	0	0	0	1

Маъна: Уппсала Университети (Швеция) инсон ҳафсисизлиги буйича маълумотлар баъси (Uppsala/ Human Security Centre dataset), 2005.

Сиёсий конфликтлар ўрганилар экан, этник конфликтларга тўхтаб ўтмасликнинг иложи йўқ.

Этно-ижтимоий (ёки миллатлараро) конфликтлар ечимини топиш ёки тўхтатиш қийин бўлган конфликтлардан бири ҳисобланади. Нима учун сиёсий конфликтлар қаторида миллатлараро конфликтлар кўриб чиқилмоқда, деган ўринли савол туғилиши табиий. Сабаби, мазкур икки конфликт келиб чиқиш сабабига кўра узлуксиз боғлиқдир. Яъни, нотўғри олиб борилган миллий сиёсат миллатлараро ёки этник конфликтларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Шунингдек, бунинг акси сифатида, ўз вақтида бартараф этилмаган кичик бир этник асосга эга бўлган қарама-қаршилик бора-бора сиёсий конфликтлар даражасига кўтарилиши мумкин.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ижтимоий, сиёсий ва миллий конфликтлар ўртасида аниқ бир чегара мавжуд эмас.

Этник конфликтлар турли шаклларда намоён бўлиши мумкин. У оддий бир-бирини кўра олмасликдан ва маҳаллий даражадаги камситишлардан тортиб то оммавий тўс-тўполонлар ва ҳарбий тўқнашувларгача бориб егиш ва ҳатто миллий озодлик курашларига ҳам айланиб кетиши мумкин. Худди шунга ўхшаш ҳодисалар Тоғли Қорабоғ, Молдавия, собиқ СССРнинг инқирозидан сўнг Гуржистонда ҳам рўй берган эди.

2. Сиёсий конфликтнинг функциялари ва таснифи.

Сиёсий конфликтлар ҳар қандай жамиятда маълум функцияларни бажаради. Улар жамиятда ҳаттоки вақтинчалик характерга эга бўлган кучлар мувозанатини шакллантиради. Шунингдек, сиёсий конфликт қарама-қарши фикрларни тўлиқлигича очиқ даражага олиб чиқиши, ижтимоий қадриятлар ва мезонларнинг қайта баҳоланишига ҳамда кучлар мувозанатини бузиб, жамиятни нотинчлик сари туртиб юбориши мумкин. Мазкур омилларни эътиборга олган ҳолда, демократик жамиятларда мавжуд конфликтларнинг вайронкорлик табиатига характерга эга бўлган йўналишга тушиб қолмаслигига катта эътибор қаратмоқ муҳим.

Хулоса қилиб айтганда, сиёсий конфликтларнинг ижобий ва салбий функцияларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

Ижобий функциялари:

- қониқмасликни объектив тарзда очиқ баён қилиш имкониятини туғдиради;
- у ёки бу гуруҳ аъзолари ўртасидаги бирликни кучайтиради;
- ижтимоий ўзгаришларга имконият яратади;
- мавжуд бошқарув тизимининг демократлашувига таъсир қилади;
- жамиятда маълум бир маънодаги кучлар мувозанатини шакллантириши эҳтимолдан холи эмас.

Салбий функциялари:

- жамиятнинг интеграциялашувига халф туғдиради, яъни юқорида тилга олинган мувозанат вақтинчалик характерга эга бўлиши мумкин ва, маълум бир пайт ўтган қарама-қарши манфаатларнинг тўқнашуви тўлалигича акс этиши, мавжуд қадриятларнинг қайта баҳоланиши ва қолаверса, куч-

лар мувозанатини бузган ҳолда жамиятда бузғунчилик ҳолларини кучайтириши мумкин;

- мавжуд сиёсий тизимни йўққа чиқариш эҳтимоли бор, хусусан, собиқ Совет Иттифоқи сингари;

- ҳукуматнинг амалиёт кўрсатишига ва обрўйига салбий таъсир кўрсатиши ва, шу сабабли, мамлакатда бошбошдоқликнинг кучайишига олиб бориш эҳтимоли мавжуд;

- бузғунчилик ва ҳаётга хавф солиш ҳоллари кучаяди;

- маънавий пасткаштлиқни кучайтириши мумкин.

Сиёсий конфликтларнинг қуйидаги классификациялари қабул қилинган:

- Субъектларга кўра шахслараро, партиялараро, давлатлараро конфликтлар мавжуд.

- Ўз кўламига кўра конфликтлар маҳаллий, минтақавий, глобал конфликтларга бўлинади.

- Жамиятга таъсирига кўра жамиятни бутунлай қайта тузилишини талаб қилувчи ва/ёки жамиятнинг у ёхуд бу соҳаларидагина (ижтимоий, маданий) ўзгаришларга олиб боровчи конфликтларни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Конфликтларни ўрганишга бўлган қизиқишлар бир кўтарилиб, бир турига туради. Совуқ уруш тугаши билан халқаро майдонда бўлаётган катта геосиёсий ўзгаришлар конфликтлар билан шуғулланувчи олимлар учун янги бир тадқиқот соҳасига айланди.

Конфликтларни ўрганиш бўйича жуда кўп адабиётлар мавжуд. Бироқ конфликтларнинг замонавий ва тарихий кўринишларини тадқиқ этиш услублари борасида ҳанузгача аниқ бир келишув йўқ. Шу сабабли, биз бир қатор олимларнинг фикр-мулоҳазаларини кўриб чиқиб, яқиний ҳулосаларни шулар асосида чиқармоқ учун ҳаракат қиламиз.

Бу масалада немис социолог олими *Георг Зиммелнинг конфликтли функционализм назарияси* алоҳида аҳамиятга моликдир. Мазкур назарияни кўпчилик олимлар конфликтология назариясининг асосларидан бири сифатида тан оладилар. Г. Зиммел жамиятда конфликтлар бўлиши муқаррарлигини тасдиқлайди. У жамиятнинг ижтимоий структурасини узлуксиз боғлиқ бўлган ассоциация ва диссоциация жараёнларига таққослайди ва ўз натижасида, конфликт мазкур жараёнларнинг ташкил этувчиси бўлганлиги сабабли, мавжуд тизимларнинг бузилишига ёки ижтимоий ўзгаришлар рўй беришига сабабчи бўлиши алоҳида таъкидланади.

Г. Зиммел конфликтларнинг ижобий натижаларини ҳам кўради, яъни унинг фикрига кўра, конфликтлар ижтимоий тизимни ижтимоий организмнинг бус-бутунлиги сифатида сақлаб қолишга ва мустақкамлашга хизмат қилади.

Г. Зиммел конфликтлар манбаи сифатида фақатгина манфаатлар тўқнашувини эмас, балки инсонларда *«душманлик ҳиссининг»* намоён бўлиши билан ҳам белгилайди. Мазкур «душманлик ҳисси» конфликтларнинг даражасини кучайтиришга хизмат қилиши мумкин. Шу билан бир вақтда, *«севги ҳисси»* конфликтларнинг юмшатилишига хизмат қилишини ҳам айтиб ўтиш лозим.

Г. Зиммел ижтимоий мажмуаларнинг интеграцияси ва мустаҳкамлигини таъминлайдиган фаол ва фаол бўлмаган конфликтларни таҳлил этади. Бироқ, шунга қарамай, конфликтлар ҳақидаги қуйидаги фикрлар эътиборга молик:

Конфликтга қатнашувчи гуруҳлар қанчалар ҳиссиётли бўлса, у ҳолда конфликтлар шу даражада кучли бўлади.

Конфликтга киришган гуруҳлар қанчалар яхши жипслашган бўлса, у ҳолда конфликтлар шу даражада кучайиб боради.

Шу ўринда Ральф Дарендорфнинг *«конфликтаарнинг диалектик назарияси»*га ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Р. Дарендорф ижтимоий ташкилотни турли даражаларда, яъни кичик бир гуруҳнинг индивиддан тортиб, то «императив мувофиқлаштирувчи уюшма» деб аталувчи бутун бир жамият даражаларигача таҳлил этади. Мазкур ижтимоий ташкилот ана шу ташкилот аъзоларининг роли ва мавқеи аниқ тарзда белгиланганлиги билан ажралиб туради. Р. Дарендорфнинг фикрига кўра, бу ерда асосий роллар бошқарув муносабатларининг келишилган фарқлари орқали белгиланади. Яъни, ҳар қандай ташкилотда индивид ва гуруҳлар ўзларининг ҳокимиятга интилишига кўра аниқ бир ролни бажаради. Шунингдек, Р. Дарендорф айтадики, ташкилотда ҳокимият муносабатлари қонунийлашишга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида баъзи индивидлар ёки гуруҳларни умумэътироф этилган ҳукмронлик қилиш ҳуқуқига эга бўладиган авторитет муносабатлари сифатида қараш мумкин.

Ташкилотнинг тартиблаштирилган амалиётига авторитет ва ҳокимият муносабатлари шакллантирадиган жараёнлар ёрдамида эришилади.

Бироқ ҳокимият ва авторитет ноёб ресурслар ҳисобланади. Ташкилот гуруҳлар ўртасида ҳокимият ва авторитет учун кураш ҳамда рақобат бошланади. Шу сабабли, ҳокимият ва авторитетнинг танқислиги ташкилотдаги конфликт ва ўзгаришлар манбаи ҳисобланади.

Конфликтларнинг тури турли гуруҳ ва шахсларнинг ҳокимият ва авторитетга муносабати ва қай даражада тегишлигига боғлиқ.

Р. Дарендорфнинг фикрига кўра, ҳар қандай ташкилотда икки типдаги асосий ролларни, яъни «бошқарувчи» ва «бошқарилувчиларни» ажратиш мумкин. Ҳокимият юритувчилар ўз вазиятини сақлаб қолишдан, бошқарилувчилар эса ҳокимият ҳамда авторитетнинг қайта бўлинишидан манфаатдордирлар. Маълум бир шароитларда мавжуд қарама-қарши манфаатлар даражаси кўтариллади ва натижада, ташкилот икки конфликт қуршовида қолган томонларга бўлинади. Конфликтларни бартараф этиш ҳокимиятни қайта тақсимлашга олиб боради. Бироқ қайта тақсимланган ҳокимиятни «ҳукмронлик қилувчи» ва «бошқарувчи» ролини бажарувчи янги гуруҳлар ўзлаштириб олади ва, натижада, улар яна бир-бири билан рақобатлаша бошлайдилар. Шундай қилиб, ташкилотнинг ривожланиши — бу ҳокимият муносабатлари борасидаги қайтарилиб турувчи конфликтлар занжиридан иборат.

Р. Дарендорфнинг қандай шарт-шароитлар оддий гуруҳларнинг конфликтли гуруҳларга айланиши ва умуман, конфликтлар даражасининг ўзгаришига таъсир этиши ҳақидаги фикрлари ҳам алоҳида аҳамият касб этади:

Ташкилотда қанчалар кўп гуруҳлар ўз манфаатларини англаб ета бош-

ласалар ва конфликтлашувчи гуруҳларни ташкил этсалар, конфликтнинг рўй бериш имконияти шунчалар кўпаяди.

«Хукмрон» ва «бўйсунувчи» гуруҳлар ўртасида ҳаракатчанлик қанчалар суст бўлса, у ҳолда конфликт шу қадар кучсиз бўлади.

«Бўйсунувчиларнинг» ночорлик даражаси абсолют даражадан нисбий даражага ўзгариши қанчалар катта бўлса, конфликт шу қадар аёвсиз бўлади.

Конфликт қанчалар кучли бўлса, у шунчалар кўп структуравий ўзгаришларга ва қайта шаклланишларга сабаб бўлади.

Льюи Козернинг **«конфликтли функционализм»** назарияси комплекс муаммоларни ўз ичига олган кенг қамровли назариядир. Хусусан, у конфликтларнинг сабаби, даражаси, давомийлиги ва функцияси масалаларига алоҳида эътибор беради.

Л. Козернинг конфликтни маълум шароитларда ижтимоий организмни сақлаб қолиш мақсадида фаолият кўрсатиши мумкин бўлган жараён тарзида таърифлайди. Л. Козернинг конфликт ҳақидаги ёндашувининг асосий ҳолатлари қуйидагилардан иборат:

Ҳар қандай ижтимоий тизимда конфликт муносабатлари ва таранглик ўртасида мувозанатнинг бузилиши ҳоллари мавжуд.

Мажмуани бузади, деб ҳисобланиб келаётган кўпгина жараёнлар (масалан, қарама-қарши фикрлик, конфликт) баъзи белгиланган шароитларда мажмуанинг интеграциясини кучайтиради ва унинг “ташқи муҳит” шароитларига чидамлилигини оширади.

Кўриниб турибдики, Козер ва Зиммел таърифлари ўртасида ўхшашлик мавжуд. Ўзи томонидан шакллантирилган ёндашувлар асосида Козер конфликтларнинг функциялари борасидаги назарий йўналишни ривожлантиради. Козер Дарендорфни конфликтнинг ижобий функцияларини эътибордан четда қолдирганлигини танқид қилди. Сабаби, Козернинг фикрига кўра, конфликт ва ижтимоий мажмуа интеграциялаштирувчи ва мослаштирувчи функцияларни бажаради. Зиммел каби Козер ҳам конфликт ташкилотнинг ҳаётийлигини ва мустақамлигини сақлашга хизмат қилади, деб ҳисоблайди. Козер конфликтларнинг функциясини чуқурроқ ўрганиш даврида ўздан олдинги олимларнинг фикрларидан фарқли равишда, конфликтларнинг конструктив характерга эга бўлган босқинчилик томонларини эътибордан четда қолдиради.

«Душман мажмуаси» назарияси XX аср 80-йилларнинг иккинчи ярмида руҳшунослик ва халқаро муносабатлар соҳасида фаолият олиб борувчи олимлар томонидан (хусусан, АҚШ Миллий Хафсизлик Кенгаши ва АҚШ Давлат Департаменти ходимлари) гуруҳлар хулқ-атворининг мураккабликларини тушунтириб боришга хизмат қилувчи модел сифатида ишлаб чиқилган. Бу назариянинг моҳияти шундан иборатки, инсоният доимий равишда ўз душманлари ва тарафдорларини шакллантириб боради ва бу феномен ҳам индивидуал, ҳам гуруҳлар даражасида бўлиши мумкин.

Айни масала этник ва миллий бирликларнинг шаклланиши ёки хулқ атворини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади. Этник ёки миллий гуруҳларни аниқлаб олиш кенг маънода биз ўзимизга тегишли бўлган ва бизга

тегишли бўлмаган гуруҳга муносабатимизни аниқлаб олиш имконини беради. Бу назария ҳаттоки шахслараро муносабатлар масаласини таҳлил эғишда ҳам ўз кучини йўқотмайди.

3. Сиёсий конфликтни бошқариш ва ечишнинг ўзига хос хусусиятлари.

У ёки бу низоли ҳолатдан қандай чиқиб кетиш мумкин, деган саволга универсал жавоб йўқ. Сабаби, ҳар бир низоли вазият қайтарилмас характерга эгадир. Бироқ, шунга қарамай, конфликтларнинг табиати, уларнинг асосий хусусиятлари, баъзи қонуниятларининг ривожини ва уларни ечиш йўллари ҳақида биров бўлса-да, билимга эга бўлиш мумкин. Бу борада профессор Буртоннинг конфликтларни ечишга қаратилган мулоҳазалари алоҳида аҳамият касб этади. У конфликтни ечиш, бошқариш ва ҳал этиш ўртасидаги фарқни эътироф этади. Унинг фикрига кўра бошқарув конфликтни чегаралашини ёки чеклашини мумкин. Конфликтни бартараф этиш эса ҳуқуқий ва бошқарув жараёни бўлиб, у одатда элита томонидан амалга оширилиши назарда тутилади.

«Конфликтни ечиш» эса бу конфликтларни уларнинг илдизини ёки асосини таҳлилий услублар ёрдамида ўрганиш орқали тугаллашдир. Конфликтни ечиш, уни бошқариш ёки бартараф этишнинг акси сифатида муаммонинг доимий ечимини конфликтга қатнашувчи томонларнинг барчасини жалб этган ҳолда тугаллаш тушунилади.

Конфликтларни ечиш жараёни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тизимлардаги ўзгариш жараёнидир. Яъни у индивидуал, гуруҳ эҳтиёжларини ва, шунингдек, мазкур эҳтиёжларни қондириш учун керак бўлган институционал ўзгаришларни эътиборга олган ҳолда муаммонинг ечимини топиш жараёнидир.

Анъанавий ёндашувларга кўра, конфликтларни бошқариш музокара-лар ва элчиликка асосланган. Мазкур ёндашувлар конфликтга киришган томонларнинг музокараларга тайёрлиги ва музокаралар юритиш учун муҳим бўлган бирор предмет бўлган тақдирдагина рўй бериши мумкин.

Конфликтларни ечиш жараёнида энг кўп кузатиладиган ҳолат бу ҳукуматлараро, ёки томонлар раҳбарлари ўртасида бўлиб ўтадиган дипломатия музокаралари кўринишида бўлади. Бироқ айни вақтда, норасмий тарзда конфликтлашувчи томонлар ўртасида ижтимоий фикрнинг шакллантиришга ва, шунингдек, керакли инсоний ва моддий ресурсларни топишга хизмат қиладиган амалий талбирлар бу ўринда эътибордан четда қолади.

Мазкур жараёнда оммавий ахборот воситаларининг роли ҳам беқийсдир. Аммо бу масалада оммавий ахборот воситаларининг бетараф маълумот тарқатиши муҳим роль ўйнайди. Қанчалар ачинарли бўлмасин, кўп ҳолларда бу воситалар кимларнингдир қуроли бўлиб хизмат қилиш ҳоллари кўп учрайди ва энди эришиб келинаётган тинчликка ўтиш жараёнини мураккаблаштириб юборади, холос.

Агарда сиёсий конфликтлар қуроли конфликтлар даражасига кўтарилган бўлса, у ҳолда уларни ечиш учун қуйидаги қатор талбирларни амалга ошириш зарурати туғилади. Булар: конфликтларни бошқариш, кейин аста-секинлик билан конфликтларни тугатиш, сўнгра тинчликни таъминлаш ва охири конфликтларни ечиш устида бош қотирилади.

Конфликтларни ечишнинг мураккаблиги шундан иборатки, нотўғри олиб борилган тadbирлар маълум вақтга бўлса-да тўхтатиб турилган конфликтларнинг яна янгидан кучга киришига сабаб бўлиши мумкин.

Бир мамлакат ичидаги конфликтларни ечишда ҳам, ўз навбатида, қуйидаги жараёнлар мавжуд:

1. Қуролли конфликтдан мулоқотлар босқичига ўтиш. Мазкур босқичда томонлар ўртасидаги муносабатларни ўзгартиришга ҳаракат қилинади. Агар томонлар келишган тақдирда «Тинчлик келишувига» эришиш мумкин. Мабодо бирор-бир келишувга эришилмаса, у ҳолда вазият яна орқага, яъни низоли вазиятга қайтиши мумкин.

2. «Тинчлик келишуви»ни амалга ошириш босқичи. Мазкур босқичда асосий эътибор томонлар элиталари ўртасида «ишончнинг» шаклланишига қаратилган. Бу «ишонч» ўрнатилса ва мустақкамланса, у ҳолда кейинги қадам ҳокимиятнинг қонунийлигини шакллантиришдан иборат. Акс ҳолда яна орқага, яъни низоли вазиятга қайтилади.

3. «Қонунийлашиш» босқичи. Айни жараёнда томонларнинг раҳбарлари ўртасида ўзаро яқинлашув вужудга келиши ва сўнгра келишган ҳолда муваққат ҳукумат сайланиши мумкин. Бироқ «ишонч»нинг шаклланмаслиги яна томонларни низоли ҳолатга, яъни орқага улоқтириб ташлаши мумкин.

Юқорида таъкидлаб ўтилган босқичларнинг амалга ошишида **«вақт» омил**и жуда катта роль ўйнайди. Сабаби, мазкур босқичларни шошма-шошарлик билан ёхуд жуда кечиктириб амалга ошириш ҳам ижобий самара бермаслиги мумкин.

Айни вақтга келиб, конфликтларни ечиш масаласи билан шуғулланувчи халқаро аҳамиятга эга бўлган марказлар мавжуд. Хусусан, Швециянинг Уппсала университетида конфликтларни ўрганиш бўйича алоҳида факультет очилган. Шунингдек, Швеция (SIPRI), Норвегия (PRIO) ва АҚШда Тинчлик институтлари (USIP) таъкил этилган.

СИЁСИЙ ОНГ ВА СИЁСИЙ МАФКУРАЛАР

Режа:

1. Сиёсий онг, унинг моҳияти ва асосий белгилари.
2. Сиёсий онгнинг турли даражалари ва шакллари.
3. Мафкура, унинг асосий функциялари ва даражалари.
4. Замонавий сиёсий мафкуралар.
5. Миллий мустақиллик гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар.

1. Сиёсий онг, унинг моҳияти ва асосий функциялари.

Сиёсий ҳаётнинг субъектив жиҳати сиёсий онгда ўз аксини топади. Сиёсий оннинг жамият ҳаёти ва фаолиятидаги ролини баҳолаш мушкул. Зеро, у фақат сиёсий борлиқнинг пассив инъикосигина эмас. Сиёсий он амалиётдан илгарилаб кетишга, ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг ривожланишини тахмин қилишга қодир. Демак, у сиёсий ҳаётга, жамият сиёсий маданиятининг ривожига сезиларли таъсир ўтказа олади. Бундан ташқари, айрим кишиларнинг ҳам, ижтимоий-сиёсий бирлашмаларнинг ҳам, сиёсий хулқ-атвори кўп жиҳатдан сиёсий он даражасига боғлиқ. То миллатлар, миллий давлатлар мавжуд экан, уларнинг мустақиллиги, озодлиги, анъана ва урф-одатларига таҳдид солувчи, уларга таъсир ўтказишга, уларнинг бойликларидан ўз манфаатлари учун фойдаланишга уринадиган кучлар доимий равишда хавф солиб туради.

Шу муносабат билан, бундай таҳдидга қарши туришнинг асосий воситаси жамиятимизда мамлакатимиз фуқароларини, хусусан, ёш авлодни ҳар томонлама ривожланган, кучли ирода ва эътиқодга эга кишилар қилиб тарбиялаш учун маънавий-маърифий фаолиятни сезиларли даражада фаоллаштиришдан иборат бўлмоғи лозим.¹

Сиёсий онг — сиёсат соҳасининг ижтимоий субъектлар (индивидлар, гуруҳлар ва бошқалар) томонидан идрок этилишидир. Сиёсий онг кишиларнинг давлатга ва партияларга, сиёсий қадриятлар ва ривожланиш мақсадларига, сиёсий ҳаётнинг анъана ва меъёрларига муносабатини ифода этувчи қарашлар ва қоидалар йиғиндисидан иборатдир.

Сиёсий онг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари — иқтисодий қарашлар, ҳуқуқий назариялар ва меъёрлар, фалсафий таълимотлар, ахлоқий концепциялар, эстетик қадриятлар билан боғлиқ ва улар билан ўзаро муносабатга киришади.

¹ Каримов И. А. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Т. I. Т., 1996. С. 76.

Сиёсий онгнинг қуйидаги функцияларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- **бошқариб туриш функцияси.** Сиёсий онг воқеликни қабул қилади ҳамда ўзи ишлаб чиққан сиёсий ғоялар, меъёрлар, тасаввурлар ва ақидалар асосида кишиларнинг ижтимоий хулқ-атворини бошқариб туради;

- **билиш-ахборот функцияси.** Ҳозирги ҳаёт механизми шундайки, одамларга доимий равишда ўз йўлларини, шу жумладан, ўз сиёсий йўлларини танлашга тўғри келади. Буларнинг ҳаммаси уларни сиёсат дунёсини билиш, сиёсий ахборотни ўзлаштириш, ижтимоий-сиёсий ҳаётда ўз ўринларини белгилашларига ва унда тўғри йўл топа олишларига ёрдам беришга хизмат қилади;

- **баҳолаш функцияси.** Айнан сиёсий воқеликка баҳо бериш асосида одамлар ўзларининг сиёсий қарашлари ва эътиқодларини ифода этадилар;

- **интеграциялаш функцияси.** Ушбу функция воситасида сиёсий онг кишиларни сиёсий йўналтирилган хулқ-атворга, ўз ижтимоий-сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ижтимоий ҳаётда иштирок этишга ундайди;

- **таҳминлаштириш функцияси** сиёсий жараённинг мазмунини ва ривожланиш табиатини оддиндан кўра билиш учун асос яратади;

- **меъорий функция** – келажакнинг барча қабул қилган образини яратади. Сиёсий онгнинг асосини сиёсий билимлар ташкил этади.

Шунинг учун унинг билиш функцияси доимо бошланғич функция сифатида намоён бўлади. Бироқ онг – фақат билимларга эмас, балки уларни бўлган муносабат ҳамдир, энг асосийси эса, улардан ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни амалга оширишда фаол фойдаланишдир. Зеро, «Ҳаракат қилмасак, ақлнинг нима ҳожати бор» (Ш. Руставели).

2. Сиёсий онгнинг турли даражалари ва шакллари.

Сиёсий онг турли даража ва шаклларда намоён бўлади. Сиёсий онгнинг қуйидаги даражаларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. **Давлат даражаси.** Мазкур даражада расмий сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва асосланиши амалга оширилади. «Давлат» онги сиёсий муносабатларни турли қонун лойиҳалари, дастурлар, конституцияларни ишлаб чиқиш орқали тартибга солиб туради. Сиёсий онгнинг мазкур даражасида мавжуд сиёсий тартиблар ва бошқарув тамойиллари энг изчил тарзда ҳимоя қилинади.

2. **Назарий даража.** Сиёсий онгнинг ушбу даражаси сиёсий хусусиятга эга бўлган турли хил концепциялар, ғоялар ва қарашлардан иборатдир. Сиёсатни назарий даражада идрок этиш қуйидагиларга имкон беради:

- унинг энг муҳим мақсад ва вазифаларини -- асосий (стратегик) мақсад ва вазифаларини ҳам, жорий (тактик) мақсад ва вазифаларини ҳам қўйиш ва ҳал этиш;

- уларга эришишнинг восита ва усулларини белгилаш;

- пишиб етилган муаммоларни ҳал этишни ташкилий-сиёсий жиҳатдан таъминлашнинг йўналишлари ва йўлларини белгилаш;

- сиёсий қарорлар ва мақсадли дастурларнинг бажарилиши устидан ижтимоий назоратнинг концептуал ёндашувларини ишлаб чиқиш;

- амалий тажрибани ҳисобга олган ҳолда сиёсатга тузатишлар ва ўзгартиришлар киритиш.

3. *Эмпирик даража*. Сиёсий онгнинг бу даражаси бевосита амалиётга, турли сиёсий бирликларнинг сиёсий жараёндаги иштирокига асосланади. Мазкур даража сиёсий воқеликни ҳис-туйғулар, кечинмалар, тасаввурлар шаклида акс эттиради.

4. *Кундалик даража*. Ушбу даража эмпирик даража билан яқиндан боғланган, аммо айти пайтда, у билан қиёслаганда ўзининг бир қатор фарқ қилувчи хусусиятларига эга. Масалан, эмпирик даража субъектнинг амалий тажрибасини тавсифлайди. Кундалик даража эса, ижтимоий синфнинг, қатламнинг ёки кишилар гуруҳининг эмпирик даражасидан яна шуниси билан ҳам фарқ қиладики, унда мафқуравий ва назарий унсурлар ҳам мавжуд. Мазкур даражага ёрқин ифодаланган ижтимоий-психологик қирралар: кайфият, ҳис-туйғу ва хаяжонлар хосдир. Бу ҳол унга ўзига хос жадаллик бахш этади ва сиёсий ҳаётдаги ўзгаришларга сезгирлик билан муносабат билдириш имконини беради.

Сиёсий онгнинг шакллари га ихтисослашган ва оммавий сиёсий онг киради.

Ихтисослашган онг – бу мафқуравий турдаги онг бўлиб, бу шаклда энг асосийси – муайян мезонлар на қоидаларни ижтимоий синф, гуруҳларнинг оддий вакиллари онгига сингдиришдан иборат. Ихтисослашган онг вакиллари, энг аввало, сиёсий партиялар ҳамда бошқа сиёсий бирлашмалар ва ташкилотларга мансубдир.

Оммавий сиёсий онг – жамият эҳтиёжларининг мазмуни ва даражасини билвосита ифодалайди. Шунингдек, у жамиятнинг сиёсий воқелик тўғрисидаги билимларига хос хусусиятни ҳам акс эттиради.

Оммавий сиёсий онг анча кенг қўламли онг демақдир. У кўплаб омилларнинг: турли ижтимоий ларзалар, муайян тарихий вазиятнинг мазмуни ва бошқаларнинг таъсирига дуч келади.

3. Мафқура, унинг асосий функциялари ва даражалари.

Сиёсатшунослик фанининг энг муҳим аспектларидан бири ҳисобланмиш сиёсий мафқуралар масаласи қадим замонлардан бери қизгин баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Зеро, сиёсий мафқура – мафқуранинг сиёсий кўриниши экан, аввало мафқуранинг ўзи нима эканлигини аниқлаб олиш мақсадга мувофиқдир.

Даврлар оша, мафқурасиз инсоннинг кундалик ҳаётини, у яшаб фаолият кўрсатаётган жамият ҳаётидаги жараёнларни нафақат тушуниш, балки тасаввур ҳам қилиш мушкул. Мафқура бўлмаса ҳар бир шахс, ва қолаверса, давлат ўзи кетаётган йўлида иккиланиб қолади; қаерда мафқуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона бир мафқура ҳукмронлик қилишни бошлайди.

Мисли кўрилмаган даражада урушлар ва фожеаларни бошидан кечирган йигирманчи аср ҳам поёнига етди; инсоният янги аср бошида турган бир пайтда турли хил ёски ва янги мафқураларнинг ўзаро қарама-қаршиликлари гўёки ҳар қачонгидан ҳам шиддатли тус олаётгандай. Ранг-баранг, баъзан бир-бирларига мутлақо зид келадиган дунёқарашлар, сиёсий ва диний оқимлар, мазҳаб ва секталар орасидаги фикр талашувлар гоҳо баҳс-

мунозара чегарасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда.

Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигига келиб, дунёда икки асосий қарама-қарши қутб зиддияти барҳам топган бўлса-да, турли хил мақсадларни кўзловчи ва бинобарин, турли хил манфаатларни ифода этувчи мафкуралар кураши жаҳон ижтимоий ҳаётида биринчи ўринга чиқиб олди. Таъкидлаб ўтиш жоизки, бундай курашдан кўзланган асосий мақсад – одамлар, авваламбор ёшлар қалбини эгаллаш, муайян бир мамлакат ёки минтақадаги бирор миллат ёки халқнинг онгига, унинг ҳис-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва охир-оқибатда тобе қилиш.

Ижтимоий гуруҳларнинг турли-туман ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши манфаатлари мавжуд бўлган шароитда жамиятнинг бир бутунлигини ва ундаги сиёсий тартибни, консенсусга эришиш ва жамиятнинг тараққиёт йўлидан олға боришини нима таъминлаши мумкин? Сиёсий мафкуралар айнан шундай омил сифатида майдонга чиқади.

Инсоннинг фаолияти, айниқса, сиёсий фаолият идрок этилганлик ва бир мақсадга йўналтирилганлик хусусиятига эга. Бу фаолият – хоҳ сайловларда овоз бериш бўлсин, хоҳ сиёсий тadbирларда иштирок этиш бўлсин – аниқ-равшан йўналтирилгандир.

Сиёсий мафкура – у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг манфаатларини ифодаловчи ва ҳимоя қилувчи ҳамда кўпроқ миқдордаги кишиларнинг индивидуал ўй-фикрлари ва хатти-ҳаракатларини ҳокимиятдан фойдаланишнинг муайян мақсад ва вазифаларига бўйсундиришни талаб қилувчи тизимлашган ғоялар ва қарашларнинг йиғиндисидир. Қисқача қилиб айтганда, сиёсий мафкура – муайян ижтимоий гуруҳнинг ҳокимиятга интилишини, ёки ундан фойдаланишини асословчи ва сиёсий ҳаракатнинг у ёки бу стратегиясини кўзла тутувчи ғоявий тизимдир.

Мафкура сиёсатнинг дунёқараш асосини ташкил этади ва партиялар, миллий бирлашмаларнинг манфаатларини назарий асослашга, уларнинг фаолият дастурларини ифодалашга, асословчи ва хоҳиш-иролани шакллантирувчи омил сифатида намоён бўлишга хизмат қилади.

«Мафкура» ёки идеология – ғоялар ҳақидаги фан бўлиб, XIII асрдан бошлаб кенг ёйилди.

Қачонлардир мафкуралар ҳокимиятга даъво қилувчи ёки ўзларининг ҳукмронлик имтиёзларини ёқловчи ижтимоий гуруҳлар ва синфларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш учун яратилган. Ҳукмрон синфлар оммавий онгни чалғитиш мақсадида мафкурадан фойдаланганлар. Бугунги кунда аҳолининг ахборот олиш даражаси анча ўсди ва гуё энди мафкурага эҳтиёж қолмагандек туюлади.

Бироқ амалиёт шуни кўрсатадики, айнан умуммиллий, бирлаштирувчи мақсадлар ва идеалларни оқилона асослаб берувчи сиёсий мафкуранинг мавжуд эмаслиги жамият барча умумий қатламларининг атрофида мустақкам жипслашувига тўсқинлик қилади.

“Идеология” сўзининг этимологияси қадимги юнон тили илдизларига бориб тақалади. “Идеос” ва “логос” сўзларининг бирикмасидан ҳосил бўлган

бу атама ғоялар ҳақидаги таълимот деган маънони беради. Европа тилларида “идеология” деб номланмиш бу атама илк бор 1789 йилдаги Буюк Француз инқилоби йиллари даврида А. Дестют де Траси томонидан муомалага киритилган. Мана шу даврдан бошлаб мураккаб руҳий ҳодиса ҳақида хилма-хил қарашлар қарор топа бошлади. Хусусан, иқтисодий детерминизм таълимоти мафкуравий оқимлар ижтимоий гуруҳларнинг моддий шарт-шароитлари билан боғлиқ эканлигидан келиб чиқади. У бу оқимларни умуман жамоа манфаатларини ҳимоя қилувчи назарий тасаввурлар сифатида тавсифлайди.

Ижтимоий гуруҳнинг жамиятда тутган ўрнига кўра (агар синф ижтимоий тараққиётнинг лидер тенденцияларга мос келадиган манфаатларига эга бўлса), иқтисодий детерминизм мафкуранинг бир томонламалигини эътиборга олган ҳолда, унинг назарий билим вазифасини бажариши мумкинлигини илгари суради.

Бугунги кунда ҳам Ғарб давлатлари сиёсий билимлар соҳасида мафкуравий оқимларнинг манбалари ва мақоми ҳақидаги мунозаралар ҳануз ниҳоясига етган эмас. **Неоанархизм** тарафдорлари учун мафкура оммавий онгнинг маҳсули бўлиб кўринади. **Либерал-позитивистик** анъаналарга кўра, мафкура ижтимоий ва сиёсий шароитларга боғлиқ бўлмаган, тарихдан юқори турувчи ҳодиса сифатида таърифланади. **Неомакиавеллизм** (Р. Моска, Р. Михельс, В. Парето) онгнинг эстетик ёки диний шаклларини ҳам сиёсий мафкуранинг ўзига хос намоён бўлиш шакллари сифатида талқин этади. Ғарбда мафкурани сиёсатда бирон-бир муҳим мавқе ва аҳамиятга эга бўлмаган “ҳокимиятнинг хизматкори” сифатида тавсифловчи қарашлар ҳам кенг тарқалган.

Шу билан бирга, Ғарб сиёсатшунослигида мафкурага нисбатан бир мунча барқарор бўлган муносабатлар ҳам қарор топди. Жумладан, мафкура билан фанни бир-биридан муросасиз айириб қўйиш, мафкуранинг билиш вазифаларига шубҳа билан қараш, уларни инкор қилишдан иборатдир. XX аср бошларидаёқ М. Вебер мафкурани ва бошқа ғоявий, диний тузилмаларни кўр-кўрона ишонини соҳасига киритган эди. Бу билан у мафкуранинг илмийлиги масаласини қўйишни ҳам инкор этади. Шу соҳанинг таниқли мутахассиси К. Майнгом ҳар қандай мафкурани воқеликнинг ноадекват (ноўғри), бир томонлама акс этиши сифатида, воқеаларнинг ҳақиқий аҳволини онгли равишда яширадиган ғоялар йиғиндиси сифатида олиб қарайди. Мафкуранинг ижтимоий-тарихий манбаларини четга суриб қўйиб, уни жамоани бирлаштирувчи қурол сифатида (О. Лемберг, Т. Парсонс), яъни ҳалдан ташқари функционал талқин қилишлар ҳам кенг тарқалгандир.

Мафкурани айрим гуруҳлар ва индивидларнинг психологиясидан (Р. Пайс, Д. Браун) иборат қилиб кўрсатиш ҳоллари ҳам кам эмас. Шу билан бирга, илмий алабиётда мафкурани халқнинг, миллатнинг дунёдаги ўрнини, манфаатларини, орзу-интилишларини англагтадиган ғоя, ўтмиш ва келажакни боғлайдиган кўприк сифатида таърифлаш (И. Каримов) ҳам мавжуддир.

Мафкура ўзининг сиёсий функцияларини бажариши билан жамиятни ё қандайдир ижтимоий, миллий гуруҳ манфаатлари асосида, ёки аҳолининг муайян ижтимоий-иқтисодий гуруҳларига таянмайдиган онгли равишда ишлаб чиқилган мақсадлари негизда жипслаштириш, бирлаштиришга интила-

ди. Аҳолини реал бирлаштириш қобилияти мафқуранинг тояси ва қондалари-га кишиларнинг яхши турмуш тарзи ҳақидаги кундалик қарашлари ва тасав-вурларига қанчалик мос келишига боғлиқдир.

Ҳар қандай мафқура, оқилона, назарий асосланган қондалардан таниқ-ари, аҳолига фақат ишонини учун таклиф қилинадиган мақсад ва идеалларни қамраб олади.

Сиёсий мафқуранинг амал қилиш даражалари бир хил эмас. У назарий-концептуал, дастурий-директивалик ва хулқ-атворлик даражаларида амал қилади.

Назарий-концептуал даражасида у ёки бу синф, ижтимоий қатлам, миллат, давлатнинг манфаатлари ва идеалларини очиб берувчи асосий қонда-лар қарор топтирилади.

Дастурий-директивалик даражасида ижтимоий-фалсафий тамойиллар ва идеаллар сиёсий элитанинг аниқ дастурлари, широрлари ва талабларига айлантрилади ва бошқарув қарорларини қабул қилиш, омманинг сиёсий хулқ-атворини рағбатлантириш учун тоявий асос бўлиб хизмат қилади. Маф-қура амал қилишининг ушбу даражаси “сиёсатнинг яратувчи элементи” деб ҳам талқин этилади.

Хулқ-атворлик даражада мазкур мафқура мақсадлари ва тамойиллари фуқаролар томонидан ўзлаштирилади ҳамда уларнинг жамият сиёсий ҳаёти-да иштирок этишининг у ёки бу шаклларида ўз ифодасини топади. Бу даража-да мафқура кишиларнинг хатти-ҳаракатига айланиб, уларни жинслаштира-ди, бирлаштиради, муайян йўлга йўналтриради, сафарбар этади.

Мафқураларнинг жамият ҳаётидаги роли улар бажарадиган функциялар томонидан белгиланган. Сиёсий мафқуралар сиёсий дунёқараш сифатида на-моён бўлиб, ишонч-этиқод кучини касб этувчи қадриятларни ўз ичига оли-шидан келиб чиқиб, уларнинг қуйидаги функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- **йўналтририш функцияси.** У жамият, ижтимоий тараққиёт, шахс, ҳоки-мият ҳақидаги асосий тасаввурларни ўз ичига олгани ҳолда мафқуранинг ин-сон фаолиятининг мазмун ва мезонлари тизимини белгилаб беришида ифо-даланади;

- **сафарбарлик функцияси.** Мафқура анча мукамал жамият ҳақидаги иде-алларни такдим этар экан, сиёсий фаолиятнинг бевосита мотивлари сифати-да майдонга чиқади ва жамиятни, ижтимоий гуруҳларни мазкур идеалларни амалга оширишга сафарбар қилади;

- **интегратив функция.** Сиёсий воқеликка дунёнинг ўзлари таклиф эта-ётган манзарасига мос мазмун бахш этиб, сиёсий мафқуралар унинг ўз ми-қёсларига кўра ҳар қандай шахсий ва гуруҳий мақсадлардан устун турувчи жуда катта аҳамият касб этишини таъминлайди. Сиёсий мафқуралар хусусий манфаатларга қарама-қарши туради ва айнан шу боис интеграцияловчи омил сифатида намоён бўлади.

- **амортизация функцияси.** Сиёсий мафқуралар жамият, гуруҳлар, инди-вид ҳаётини билан уларни қондиришининг амалдаги имкониятлари ўрта-сида номувофиқлик юзага келган вазиятда ижтимоий кескинликни юмша-

тишга хизмат қилади. Таклиф этилаётган идеаллар индивидни муваффақият-сизликлардан сўнг ўзида яна қайтадан фаол ҳаракатлар учун куч топишга мажбур қилувчи, илҳом берувчи мазмун сифатида майдонга чиқали;

- муайян ижтимоий гуруҳ *манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш функцияси*. Сиёсий мафкуралар қандайдир ижтимоий гуруҳнинг манфаатлар асосида пайдо бўлиши туфайли улар ана шу манфаатларни ифодалаш ва уларни бошқалар олдига қўйишга хизмат қилади.

Бу функцияларни сиёсий мафкуралар ўзларини сиёсий онгнинг бошқа шакллари билан, масалан, сиёсий руҳшуносликдан фарқ қилувчи икки хусусияти туфайли амалга оширади:

- тотал аҳамиятга (ёки глобалликка) даъво қилиш;
- метъерийлик.

Ҳар қандай сиёсий мафкура бошқа мафкураларни сиқиб қўйишга ва ўзи илгари сураётган ғояни амалга ошириш йўлида ҳамма нарсадан фойдаланишга интилади. Мафкурани тарғибот иши билан чалкаштирмаслик лозим. Агар мафкура сиёсий тасаввурларнинг мавжудлик шакли бўлса, сиёсий тарғибот уларни тарқатишнинг асосий воситасидир. Ҳозирги замоннинг асосий мафкуравий оқимлари сиёсатшуносликда мустақил фан сифатида ғоявий-сиёсий миқёсга эга бўлади. Шу сабабли, сиёсат билан мафкура ўртасидаги нисбат сиёсатшунослик таҳлилининг муҳим объектларидан бири ҳисобланади.

Даярли барча ривожланган ғарб мамлакатларининг тажрибаси шуни яққол исботлайдики, сиёсий феноменларнинг илмий таҳлили тадқиқотчининг ғоявий позициялари билан бемалол келиша олади. Агар XX асрнинг 60-йилларида ғарбдаги кўп жамиятшунослар мафкураларнинг тамом бўлганлиги ҳақидаги концепциянинг ташаббускорлари сифатида чиққан бўлсалар, 70-80-йилларга келиб, қайта мафкуралаштиришнинг зарурлиги ҳақида сўз юрита бошладилар, машҳур француз социологи Р. Арон эса «мафкураларнинг ўлмаслигини» эълон қилди. Ғарб сиёсатшуносларининг кўпчилиги ўз ёндашувлари, қондалари, хайрихоҳликларига кўра либераллар, консерваторлар, социал-демократлар, марксистлар ва бошқалар сифатида тавсифланади. Бундай тасниф асосида, шубҳасиз, мафкуравий баҳолаш ҳам ётади. Шу сабабли, сўз мафкурадан холи қилиш ҳақида эмас, балки турли ғоявий-сиёсий оқимлар ва ёндашувлар плюрализмининг қарор топиши, уларнинг ёнма-ён яшаши ва бир-бирига нисбатан очиқлиги ҳақида бориши лозим.

4. Замонавий сиёсий мафкуралар.

Ҳозирги дунё — мураккаб мафкуравий зиддиятлар дунёси, ундаги мафкуравий полигонлар ядро полигонларига қараганда кучлироқ ва хавфлироқдир. Бундай шароитларда мафкура соҳасидаги ғалабанинг аҳамияти сиёсат ва иқтисодий соҳасидаги ғалабанинг аҳамиятидан кам эмас.

Ҳозирги кунда прогрессив мафкуралар халқларнинг миллий-маданий ва маънавий-ахлоқий анъаналарига, умуминсоний қадриятларга ва демократик тамойилларга, қудратли ахборот технологияларига асосланмоқда. Тараққиёт, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиниши, гуманизм, ядросиз

дунё, миллий ва диний муроса, минтақавий низоларни бартараф этиш ғоялари устувор ғоялардир.

Бироқ мафкуравий воситалар ёрдамида ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилувчи сиёсий куч ва ҳаракатлар, шу жумладан, тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, неофашизм, irqчилик, диний фанатизм ва экстремизм сингарилар ҳам мавжуд. XX аср охирига келиб юз берган туб ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, икки мафкуранинг қарама-қарши туршишига хос бўлган икки қутбли дунёнинг йўқ қилиниши, глобаллашув жараёналари ва ахборотга асосланган жамиятининг шаклланиши дунёнинг мафкуравий манзарасига бутунлай ўзгача қиёфа бахш этди. Янги «мафкуравий маконни», миллионлаб одамларнинг онгини эгаллаб олиш учун бўлаётган кураш тобора долзарб ва кўп қиррали бўлиб бормоқда. Шу муносабат билан, назаримизда, мафкурани сиёсий дунёнинг ажралмас қисми сифатида ўрганиш сиёсатшуносликнинг долзарб вазиғаси бўлиб қолаверади.

Мафкуралар сиёсат оламига кенг кўламдаги эътиқодлар тўпланими олиб киради. Инсоният бундай “эътиқод”ларсиз яшай олмайди, лекин аксарият ҳолларда биз улардан қайси бирини танлашга иккиланиб қоламиз. Мисол тариқасида қуйидаги жумлаларга эътиборингизни қаратинг:

- “Мен ҳеч қачон ўз шахсий эркинликларимнинг ҳеч қайси бир қисмини қурбон қилмайман”;
- “Мен учун ўз хавфсизлигим ва юртим хавфсизлиги ҳар нарсадан устун, шунинг учун ҳам шахсий эркинликларимнинг маълум қисмини тинчлик ва осойишталик йўлида қурбон қилишга тайёрман”;
- “Сиёсий ҳокимият ишчи ва деҳқонлар қўлида бўлсагина жамиятда тенглик ва адолат ҳукм суради”;
- “Қарийб икки минг йил ўз ватанидан маҳрум қилинган ва барча халқларнинг нафратига учраб келган яҳудийлар тенг ҳуқуқчилик асосида ўз давлатига эга бўлишлари лозим” ва ҳоказолар.

Маргарет Тэтчер ва фон Хайек каби эркин бозор иқтисодининг тарафдорлари бозор муносабатларига — шахс эркинлигини олға сурувчи ягона жамин сифатида қарашлари ҳамда иқтисодни — олдиндан режалаштириш ва давлатнинг интервенция (аралашуш) сиёсати охир-оқибатда мажбурлашга ва, ўз навбатида, шахс эркинлигига таҳдид солувчи куч сифатида тан олишлари мумкин. Бунга қарама-қарши тарзда, ҳукумат интервенциясининг ашаддий тарафдори давлатнинг аралашуш сиёсатида даромаднинг индивидлар орасида энг адолатли йўсинда тақсимланиш сабаби ва мантиқни кўради. Фашистларнинг агрессив миллатчилик ва элитизм ғояларини олға суришлари ўз ўзидан халқлар ва миллатлар орасида тенглик сари интилувчиларга қарши қаратилган қаттиқ зарба бўлади. Худди шу йўсинда, юқорида эътиборингизни жалб қилган бир неча жумлалар ва, ўз навбатида, мафкураларнинг адвокатлари бир-бирлари билан келишишлари жуда ҳам машаққатли кечади.

Сиёсий мафкура замон ва макондан ташқарида бўлган маҳвум руҳий ҳодиса эмас. У муайян тарихий шароит билан боғлиқ, аниқ ижтимоий мазмунга эга бўлган маънавий ҳодисадир.

Ҳар бир тарихий давр ўзига хос ва ўзига мос мафкуравий оқимларни

илгари суради. Бундан ҳозирги замон ҳам мустасно эмас. У ҳам кўплаб мафкураравий оқимларни илгари сурди. Биз қуйида ҳозирги замоннинг энг нуфузли мафкураравий оқимларини, жумладан, либерализм, консерватизм, социал-демократия каби кўринишларини кўриб чиқамиз.

Охирги икки-уч аср мобайнида энг йирик ва кенг тарқалган мафкураравий оқимлардан бири – либерализм. Бу атама лотинча “либералис” сўзидан олинган бўлиб, “эркин” деган маънони англатади.

Либерализм XVII-XVIII асрларда маърифатпарварлик ғоялари негизда тарих саҳнасиغا чиқиб келаётган буржуазия синфининг мафкураси сифатида шаклланди. Бу мафкуранинг асосий қоидалари Жон Локк, Шарль Луи Монтескьё, Адам Смит, Томас Жефферсон, Жон Стюарт Милль ва бошқаларнинг асарларида асослаб берилди.

Либерализм пойдеворини **шахс эркинлиги**, унинг барча жамият институтларига нисбаган энг олий қадрият эканлиги, шахснинг ҳам ўз олдиди, ҳам жамият олдиди масъуллиги, барча кишиларнинг ўзини-ўзи рўёбга чиқариш ҳуқуқини тан олишлиги каби тамойиллар ташкил этади. Бу мафкура парламент тизумининг муҳим сиёсий муаммоларни ҳал этишда борасида муро-са-ю мадора қилиш ва келишувнинг тарафдоридир. У давлатнинг кенгайиб кетган иқтисодий ва ижтимоий функцияларига салбий муносабатдадир.

Либерализм ҳокимиятнинг тақсимланиши, сиёсий плюрализм, элита-лар рақобати, қонуннинг мутлақ устуворлигини эътироф этади. У фуқаролар ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашни ўзининг асосий мақсади, деб билади. Мазкур мафкуранинг барча кўринишларида инсон шахсининг индивидуал эркинлиги, қадр-қиммати, бошқа кишиларнинг қарашлари ва эътиқолирига сабр-чидамли бўлиш тўғрисидаги талаблари доимо ҳимоя қилиб келинади. Шахс эркинлигини ҳурмат қилиш билан боғлаб либерализм ўзининг ғоявий кўрсатмаларида индивидуализм ва инсонпарварлик тамойилларини уйғун равишда мужассамлаштиради.

Эркинлик тамойили либерализм тарафдорлари томонидан давлат чеклашларидан эркин бўлиш сифатида талқин этилади. Бу ғояни англиялик мутафаккирлар Жон Локк ва Жон Стюарт Милль яхши ифода этадилар. Жумладан, Милль бу ғояни қуйидагича изоҳлайди: “Инсон ўзига нима кераклигини ҳар қандай ҳукуматдан ҳам яхшироқ билади”.

Либерализм тарафдорларига кўра, эркинлик учун кураш инсоннинг иқтисодий, жисмоний ва интеллектуал эркинлиги йўлидаги барча тўсиқлар ва чеклашларни олиб танилашга қаратилган курашни англатади. Улар ҳокимиятти мерос қилиб қолдиришнинг барча шакллари ва табақавий имтиёзларга қарши чиқадилар. Бу кўрсатмалар негизда **“давлат – тунги қоровул”** деган ғоя қарор топади. Ушбу ғоянинг моҳияти шундан иборатки, давлат фақат ижтимоий тартибни кўриқлаш ва мамлакатни ташқаридан бўладиган таҳдиддан ҳимоя қилишни таъминлайдиган, камроқ бўлган, энг кераклик вазифалар билан таъминланиши даркор. Шунинг учун айнан либерализмда фуқаролик жамиятининг давлат устидан устуворлиги ғояси қарор топди ва амалга оширилмоқда. Жумладан, Ж. Локк фуқаролик жамияти – бу доимий бирламчи, давлат эса ундан келиб чиқувчидир, деб таъкидлаб ўтган эди.

Либерализм мафкураси учун шахснинг эркин ривожланиши ва ўзини-ўзи тасдиқлаш ғояси характерли бўлибгина қолмай, балки эркинликнинг бозор талқинини хусусий талбиркорлик эркинлиги сифатида характерлаш хосдир. Бу мафкура эркинлик ва хусусий мулкнинг ўхшашлигига асосланади. Унда хусусий мулк инсон эркинлигининг кафолати ва ўлчови сифатида қаралади. Иқтисодий эркинликдан сиёсий ва фуқаролик эркинлиги келиб чиқади.

Иқтисодий назарияда либерализм талбиркорлик, бозор ва рақобат эркинлигини тарғибот ва ташвиқот этади. Шу билан бирга, мазкур мафкуранинг тарафдорлари шахсни бозор тизимига амал қилишнинг салбий оқибатларидан сақлашни ҳукуматнинг вазифаси деб биладилар.

Мумтоз либерализмнинг ғоялари инглиз-саксон мамлакатларида, аввало, АҚШнинг сиёсий ва иқтисодий амалиётида ўзининг бир мунча тўлиқроқ ифодасини топди. АҚШда индивидуализм жамият тузилишининг бош тамойили сифатида қаралади. Мустақиллик ва ўзининг кучига таяниш, рақобат эркинлиги Америка турмуш тарзининг асосий ғоявий устунларидир.

Мафкуранинг ҳар қандай кўриниши ўзгармасдан қола олмагани каби либерализм ҳам ўзгаришлардан четда қолмади. У ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг таъсири остида ХХ асрнинг 30-йилларида *неолиберализмга* айланди. Бу янги мафкуравий оқимнинг пайдо бўлишини талқиқотчилар АҚШ президенти Франклин Д. Рузвельтнинг “Янги йўл” сиёсати билан боғлайдилар.

АҚШ президенти либерализм мафкурасига асосланган сиёсатга бир қатор муҳим тузатишлар (аниқроғи, ўзгаришлар) киритали. Бу тузатишлар давлатнинг иқтисодий ва социал ролини қайтадан кўриб чиқиш билан боғлиқ эди. Неолиберализм тарафдорлари давлатнинг иқтисодий муносабатларни тартибга солиши, фаол ижтимоий сиёсатни олиб бориши зарурлигини тан оладилар. Улар ижтимоий адолатни ўрнатишни, монополиялар ҳокимиятини чеклашни, моддий бойликларни солиқ тизими ва давлатнинг ижтимоий дастурлари орқали жамиятнинг куйи қатламлари фойдасига қайта тақсимлашни ёқлаб чиқадилар. Неолибераллар сиёсий дастурининг негизини бошқарувчи ва бошқарилаётганларнинг ўзаро келишуви, сиёсий жараёнда омманинг иштирок этиши зарурлиги, сиёсий қарорларни қабул қилиш амалиётини демократлаштириш ташкил этади.

Либерализм Фарб мамлакатлари демократиясининг асосидир. Бу мафкура байроғи остида АҚШда “оқиллона давлат”, “яшил фаровонлик давлати” каби моделлар яратилган. Бугунги кунда неолиберализм АҚШ Демократик партияси ва бошқа демократик мамлакатлардаги сиёсий партиялар фаолиятининг ғоявий-назарий негизи бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги замоннинг энг йирик мафкуравий оқимларидан яна бири *консерватизмдир*. Ушбу атама латинча “консерваре” сўзидан келиб чиққан бўлиб, у сақлаш, қўриқлаш каби маъноларни беради.

Консерватизм XVIII асрда дунёвий ва черков феодаллари, келажак олдига ҳадиксирган турли ижтимоий қатламлар манфаатларининг ифодачиси, либерализмнинг қораловчиси, Худо томонидан ўрнатилган тартибларнинг бузиламаслиги ғоясининг илгари сурувчиси сифатида юзага келди. Унинг асосий қоида ва тамойиллари инглиз мутафаккир ва сиёсатдони Эдмунд Берк,

француз жамоат арбоблари Ж. де Местр ва Л. де Бональд томонидан асослаб берилди. Бу қондаларнинг негизида табиий равишда қарор топган нарсалар тартибининг бузилмаслиги, оила, миллат, дин, табақавий бўлиниш билан боғлиқ бўлган *анъанавий қадриятларни сақлаб қолиш* ғояси ётади. Ана шундан келиб чиқиб, консерваторлар ижтимоий тараққиётда янгиликларга нисбатан ворисликнинг устуворлигини ёқлаб чиқадилар. Уларнинг фикрича, сиёсий тамойилларни урф-одатларга, миллий анъаналарга, қарор топган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий институтларга мослаштириш лозим. Уларда зинапоя тарзидаги ижтимоий тузилишнинг юқоридан ўрнатилганига ҳеч қандай шубҳа йўқ ва шунинг учун уни инсон томонидан ўзбошимчалик билан ўзгартириб бўлмайди. Бинобарин, тенглик тамойили инсон табиатига зид келади ва уни жамият тузилишининг негизига қўйиб бўлмайди.

Консерваторлар ҳар доим элитаризм билан боғлиқ бўлган “ҳаддан ташқари демократизм”га қарши чиқадилар.

Тарихий тараққиёт натижасида консерватизм ҳам, либерализм сингари, муҳим ўзгаришларга юз тутди. У буржуа муносабатлари қарор топиши билан йирик капитал манфаатларини ҳимоя қилувчи ғояга айланди. Консерваторлар ҳам, либералларга ўхшаб, бозор, рақобат эркинлиги таъминланишини, иқтисодийётга давлатнинг аралашини чеклашни талаб қилдилар.

XX асрнинг 70-йилларида консерватизм тарихида янги фаза – *неоконсерватизм* (Д. Белл, З. Бжезински, Н. Кристолл, А. Хайек) бошланади. Бу янги оқимнинг пайдо бўлишини тадқиқотчилар Буюк Британияда Маргарет Тэтчер бошчилигида Консерваторлар (1979 й.), АҚШда Рональд Рейган бошчилигида Республикачилар (1981 й.), ГФРда Гельмут Коль бошчилигида ХДС-ХСС блоки (1980 й.) ҳокимиятга келишлари билан боғлайдилар.

Неоконсерватизмнинг қарор топиши тасодифий эмас. У асосан неолиберализм ва социализмга қарши туриш мақсадида шаклланди. Неолиберализм давлатнинг иқтисодий фаолиятга аралашини зарурлигини тан олди ва давлат ижтимоий дастурларининг ривожлантирилишини қўллаб-қувватлади. Неоконсерватизм эса, аксинча, консерватизмнинг анъанавий ақидаларидан бир қалар чекинган ҳолда, давлатнинг иқтисодийётга аралашувини чеклашни талаб қилиб чиқди.

Антиэтатизм, давлатнинг ижтимоий вазифаларини чеклаш – неоконсерватизм ғоявий-сиёсий кўрсатмаларининг белгиловчи аломатидир. Неоконсерваторларнинг қарашларига кўра, “камроқ аралашадиган, камроқ бошқарадиган ҳукумат энг яхши ҳукуматдир”.

Неоконсерваторлар аҳолининг кам таъминланган қатламлари фойдасига ресурсларни қайта тақсимлаш мақсадида йирик капиталга солинаётган соликларга қарши чиқадилар. Улар тенг тақсимлашнинг ашаддий душмани сифатида давлатнинг ижтимоий дастурларини қисқартиришни талаб қилдилар. Уларнинг фикрича, ҳозирча давлат кишилар учун натижалар тенглигини эмас, балки имкониятлар тенглигини яратиб бериши зарур! “*Давлат соғин сизир эмас*”. Давлатнинг “соғиладиган сизир”га айланиши инсонни бузади, ишдан чиқаради; ҳар бир киши ўз фаолиятида давлатга эмас, балки ўзининг кучига ҳамда ўзининг яқинлари ва ҳамюртларига таяниши даркор.

Шундай қилиб, консерватизм мафкурасида оила, дин, ахлоқ, айрим ижтимоий гуруҳларнинг имтиёзли ўрни ҳақидаги эски даврнинг одат ва қадриятлари янги, буржуа муносабатлари даврининг қадриятлари – индивидуализм, бозор эркинлиги каби ғоялар билан чамбарчас боғланиб кетади. Бу мафкура либерализм билан қарама-қарши туриб, Ғарб мамлакатларининг оммавий онгига катта таъсир ўтказади.

Замонамиз ҳаётида етарли даражада кенг кўламли таъсирга эга бўлган мафкуравий оқимлардан бири – *социал-демократиядир*. Бу мафкура асосан марказда турувчи кучларнинг сиёсий доктринаси ҳисобланади.

Социал-демократия оқими XIX-асрнинг охирида немис мутафаккир ва жамоат арбоблари К. Каутски ҳамда Э. Бернштейн томонидан асослаб берилди. Ушбу мафкурага биноан, янги жамиятга синфий кураш орқали, инқилобий йўл эмас, балки тинч, эволюцион йўл билан, буржуа жамиятини аста-секин ислоҳ қилиш орқали ўтилади. Социал-демократлар бу кўрсатмаларни амалга оширишни давлатнинг жамият иқтисодий ҳаётига фаол аралашуви, даромадларнинг эҳтиёжманд кишилар фойдасига қайта тақсимланиши, шунингдек, иқтисодиётнинг давлат секторини ва кўплаб давлат ижтимоий дастурларини ривожлантириш сингари вазифалар билан боғлайдилар.

Социал-демократия – ижтимоий адолат ва ижтимоий ҳамкорликка асосланувчи сиёсий йўналиш бўлиб, у жамиятда турли-туман гуруҳларнинг тинч-тотув ва аҳил ҳаёт кечириши, миллатлараро ва динлараро бағрикенглик тарафдори, ташқи сиёсатда эса бошқа мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик тарафдоридир.

Социал-демократия ижтимоий ва маданий муҳитни муҳофаза қилиш, инсоннинг маънавий эҳтиёжларини таъминлаш, мустақил ва эркин шахсни ривожлантиришга қаратилган ижтимоий муносабатлар тизимини кўзда тутди. Социал-демократия меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган аҳоли учун тенг имкониятлар яратиш, аҳолининг эҳтиёжманд қисми учун меҳр-мурувват кўрсатиш, барча аҳоли учун эса – ижтимоий муҳофаза ва сифатли турмуш тарзини таъминлашни кўзда тутди.

Социал-демократия мафкурасининг асосий негизини *ижтимоий муҳофаза* ташкил этади. Ижтимоий муҳофазанинг бош мақсади инсонни турмуш ва бозор алғов-далғовларидан ҳимоя қилишдир. У меҳнатни муҳофаза қилишнинг самарали механизмларини жорий этишни кўзда тутди. Социал-демократияда инсоний меҳр-оқибат марказий ўрин тутди. У бугунги кундаги энг зарур қадриятлардан биридир. Ушбу мафкура дунё мамлакатлари, хусусан, Европа мамлакатлари тажрибасида синовдан муваффақиятли ўтган бўлиб, ҳозирги замонавий жамиятлар тараққиёти йўлида ўзининг ҳар томонлама самарали эканлигини кўрсатмоқда.

Дунёда социал-демократик йўналишдаги 80 дан ортиқ сиёсий партия ва ҳаракатлар мавжуд бўлиб, улар 17 млн. га яқин одамни ўз сафларига бирлаштирган. Ушбу партия ва ҳаракатларнинг кўпчилиги Социалистик интернационал (Социтерн)га бирлашганлар. Ҳозирги кунда кўпгина мамлакатларда социал-демократлар ҳокимият тепасида эканлигини, хусусан, аксарият Европа мамлакатларида социал-демократларнинг манқеи жуда баланд эканлиги-

ни кўришимиз мумкин. Дунё тажрибаси ушбу мафкуранинг ҳаётийлигини ва прогрессив характерда эканлигини яққол тасдиқлайди.

Жаҳонда социал-демократия мафкураси негизда турли-туман “социализм моделлари” шаклланди. Булар ичида швед ва немис модели алоҳида аҳамиятга молик. Германия ва Швецияда социал-демократик партиялар бошқаруви даврида ҳаётнинг юқори сифатига эришилди.

Аммо 1970-йилларнинг охирига келиб, бу мамлакатлар иқтисодиётида давлат монополияси ва бюрократизм, хусусий тадбиркорлик учун рағбатлантиришнинг пасайиши билан боғлиқ бўлган негатив тенденциялар кучайди. Бундай тенденциялар ушбу мамлакатлардаги тараққиёт суръатларининг пасайишига олиб келди. Натижада, социал-демократлар кўпчилик сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланмади ва ҳокимиятни консерватив мафкура вакилларига топширишга мажбур бўлдилар. 90-йилларнинг охирига келиб, социал-демократлар сайловларда галаба қозониб, яна ҳокимиятни консерваторлардан қайтариб олдилар.

Шундай қилиб, социал-демократия ҳозирги замоннинг энг таъсири юқори мафкураларидан биридир. У ижтимоий ислохотларни амалга ошириш йўли билан жамиятни ривожлантиришни ва халқнинг фаровонлигига эришишни кўзда тутади.

Юқоридаги мафкуралар билан бирга, бошқа бир қатор мафкуралар ҳам борки, уларни амалиётга татбиқ этилиши жамият тараққиётида у ёки бу даражада салбий роль ўйнаши мумкин. Бундай мафкуралар қаторига **национализм, коммунизм, анархизм, фашизм, диний фундаментализм** кабиларни кiritишимиз мумкин.

5. Миллий мустақиллик ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.

Ҳозирги замон мафкуралари қаторида миллий мафкуралар муҳим ўрин эгаллайди. Улар келиб чиқишига, мазмун-моҳиятига кўра бошқа мафкуралардан фарқ қилади.

Биринчидан, миллий мафкуралар дунё мустамаккачилик тизимининг емирилиши, ёш мустақил давлатларнинг ташкил топиши ва уларни қарамлик доirasидан чиқариш, ривожлантириш зарурияти билан майдонга чиқади. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Фарбий Европа миллий ҳаётнинг уйғонишини ва миллий мафкураларнинг гуркираб ривожланишини ўз бошидан кечирган эди. Ҳозирги кунга келиб, бу тенденциялар собиқ СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар ўрнида ташкил топган республикаларда юз бермоқда.

Иккинчидан, миллий мафкуралар фақат айрим ижтимоий, ирқий, этник гуруҳнинг манфаатларинигина эмас, балки мустақиллик учун, миллий ҳаётни ривожлантириш учун кураш олиб бораётган халқларнинг дунёда тутган ўрнини, турмуш тарзини, орзу-умидларини, интилишларини, манфаатларини акс эттиради.

Учинчидан, миллий мафкуралар у ёки бу халқлар қарамлигининг объектив негизларини, уларни бартараф этиш ва ҳақиқий мустақилликка эришиш йўлларини очиб беради.

Тўртинчидан, миллий мафкуралар ёш, мустақил давлатлар халқлари-

нинг ўзлигини англашларига, уларнинг қарамлик доирасидан чиқишлари, чинакамига эркин бўлишларига, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрнини топишига ёрдам беради.

Албатта, миллий мафкураларнинг барчаси бир хил эмас. Уларнинг ичида у ёки бу халқ учун алоҳида шароит яратишга даъво қиладиган мафкуралар ҳам учраб туради.

Бироқ миллий мафкураларнинг аксарияти халқларнинг ҳақиқий орзу-умидлари ва интилишларини акс эттиради. Улар ёш давлатлар халқларига қарамлик асоратларини бартараф этиш ва мустақилликни мустаҳкамлаш йўлларини кўрсатиб, ғоявий байроқ бўлиб хизмат қилади.

Миллий истиқлол ва миллий мафкура Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Бу ғоя ва мафкура Ўзбекистонда ҳам ўзининг муносиб ўрнини топмоқда.

Мустақиллик йиллари давомида тўпланган давлат ва жамият қурилиши тажрибаси, жаҳон жамоатчилиги томонидан «Ўзбек модели» сифатида тан олинган ўзига хос ривожланиш йўли, келажаги буюк давлатни яратиш мақсадида амалга оширилаётган барча тарихий ислохотлар Ўзбекистонликларнинг онги ва қалбига катта таъсир кўрсатмоқда.

Халқнинг асрий анъаналари ва умуминсоний қадриятларига таяниб шаклланиб келаётган миллий мустақиллик мафкураси давлат ва жамият олдидан турган олий мақсадлар ва вазифаларни аниқ-равшан акс эттириши лозим. Бу бизнинг ҳар бир ватандошимиз қандай жамият, қандай давлат қураётганимизни, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий салоҳияти нимадан иборат эканлигини яққол тасаввур қила олиши учун зарурдир.

Ушбу масалалар И. А. Каримов асарларида, хусусан, унинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» китобида чуқур илмий асосда ҳар томонлама ёритиб берилган.

Ўзбекистоннинг миллий мустақиллик мафкураси, ўз моҳиятига кўра, халқимизнинг асосий мақсадларини ифода этувчи, унинг ўтмишини ва келажagini боғловчи, асрий орзу-умид ва интилишларини акс эттирувчи ғоялар тизимидир.

Миллий мустақиллик мафкураси қуйидагиларга асосланиши лозим:

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига;

- халқнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавиятини, унинг анъана ва урф-одатларини, улуғ аجدодларимизнинг ўлмас меросини ўзига сингдириши;

- эзгулик, адолат, озодлик ва мустақиллик ғояларини, халқнинг эътиқод ва ишончини ифода этиш;

- Ватаннинг гуллаб-яшнаши, юртимизда тинчликни таъминлашга, халқ фаровонлигини оширишга хизмат қилиш;

- жамиятнинг барча аъзолари, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажагига эришиш учун сафарбар қилиш;

- миллий, диний мансублиги, тилидан қатъий назар, ҳар бир фуқарода фخر-ифтихор, кадр-қиммат, Ватанга муҳаббат ҳис-туйғуларини, ўзаро ҳурмат, мустақиллик ва демократия ғояларига солиқликни тарбиялаш;

• фикрлар хилма-хиллиги ва виждон эркинлигига суянган ҳолда маърифат йўли билан ижтимоий онгни шакллантириш.

Миллий мафкура ҳақида сўз кетганда шуни ёдда тутиш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатимизда плюрализмни, дунёқараш ва фикрлар эркинлигини тўлиқ таъминлайди. Асосий қонуннинг 12-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қандай мафкура давлат мафкураси сифатида белгилаб қўйилиши мумкин эмас».¹

Бу шуни англатадики, Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган партиялар, ҳаракатлар ва ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг дастурий ғояларидан бироғта-си ҳам ҳукмрон давлат мафкураси бўла олмайди.

Миллий мустақиллик мафкураси ижтимоий феномен, умумий ҳодиса ўлароқ, турли сиёсий партиялар ва ижтимоий гуруҳларнинг мафкураларига нисбатан лидер мафкура бўлиб қолади. Унда ҳеч қандай ғоя мутлақлаштирилмайди ва у мавжуд ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадига хизмат қилувчи қуролга айланмайди.

Миллий мустақиллик мафкураси Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий та-раққиётига хизмат қилади, бутун халқнинг барча сиёсий партиялар, гуруҳлар, ҳаракатларнинг манфаатларини ифода этади. Улар қуйидагилардир:

• мамлакатнинг мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини, чегараларининг дахлсизлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш;

• Ватанимизда тинчликни таъминлаш, давлатни ҳарбий, иқтисодий, ахборот ва экологик таҳдидлардан ҳимоя қилиш;

• мамлакатда фуқаролар ва миллатлараро ҳамжиҳатликни, ижтимоий барқарорлик муҳитини қарор топтириш;

• ҳар бир оиланинг ва бутун халқнинг фаровон ҳаёт кечиришига эришиш;

• жамиятда адолат ғоясини, демократия ва ўзини ўзи бошқариш тамойилларини рўёбга чиқариш.

Мустақиллик мафкураси тўла маънода миллий мафкура бўлиши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

• ўзида одамларнинг онгига ижобий таъсир кўрсатувчи фикрлар ва ҳис-туйғуларни мужассам этиши, гуманистик идеалларни ўз ичига олиши;

• халқ ва жамиятни бирлаштирувчи кучнинг, эътиқод ва ишончнинг манбаи бўлиши;

• илғор ғояларни ўзига сингдириб олиши, ғайриинсоний қарашларни рад этиши;

• ўз мақсадларига эришиш учун қурол сифатида замонавий, мафкуравий воситалардан Ер юзида содир бўлаётган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда фойдаланиши.

Фақат ана шу талабларга жавоб бергандагина миллий мустақиллик мафкураси қуйидаги асосий вазифаларни ҳал эта олади:

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2003.

• ёт гоъларга берилмайдиган мустақил дунёқарашни, барқарор ижтимоий онгни шакллантириш, ижодий фикрловчи шахсни тарбиялаш;

• кишиларнинг, хусусан, ёшларнинг озодлик ва тараққиёт идсааларига бўлган ишончини мустақкамлаш, чинакам гуманистик эътиқоднинг мустақкамланишига хизмат қилувчи юксак ахлоқийлик муҳитини яратиш;

• ватандошларимизнинг ўзлигини англаши, ватанпарварлик эътиқодини ўстиришга, тарихий хотирасини мустақкамлашга, муқаддас қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилиш;

• халқимизга хос бўлган ҳалоллик, виждонийлик, сахийлик, камтарлик ва бошқа ахлоқий фазилатларни ривожлантириш;

• кўп миллатли халқ онгида «Ўзбекистон – бизнинг Ватанимиз» деган ишонч-эътиқодни мустақкамлаш.

Ушбу вазифаларнинг бажарилиши ижтимоий муносабатларнинг уйғунлашувига хизмат қилади, даврнинг ўсиб бораётган даъватлари ва талабларига жавоб беришга қодир бўлган янги типдаги шахснинг шаклланишини таъминлайди.

Миллий мустақиллик мафкураси мамлакатимиз суверен ривожланишининг, жаҳон ҳамжамиятидан ўрин олишининг қонуний натижаси сифатида шаклланади. Халқнинг истак-иродасини ифода этувчи, миллий мафкура унинг маънавий бунёдкорликнинг мураккаб йўлида эришилган йирик ютуғидир.

Ҳозирги даврдаги энг катта хавф: инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш йўлида узлуксиз давом этаётган мафкуравий кураш жараён дир. Шунинг учун ҳам, Президент И. Каримов “Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади. Бу ачиқ ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак,”--- деб қайта-қайта таъкидламоқда.

Сиёсий онгли, замонавий, қатъий, енгилмас бўлиш масалалари ниҳоятда долзарб бўлиб турганлигининг яна бир сабаби шундаки, геосиёсат нуқтаи назаридан, илгари кучли давлатлар заиф мамлакатларни очикдан-очик босиб олиб, уларга ўз ҳукмини ўтказган бўлса, ХХ асрнинг охиридан бошлаб бундай сиёсат янги бир шакл касб этмоқда. Ҳозирги пайтда қудратли давлатлар ва муайян сиёсий марказлар ўз мақсадларига эришиш учун биринчи бўлиб забт этмоқчи бўлган, ўз таъсир доирасига олмақчи бўлган мамлакатларнинг аҳолиси онгини ўзига қарам қилишга интилади. Бу жуда мураккаб вазият. Ҳар бир давлат, унинг социал гуруҳлари буни тушуниб, англаб етиши зарур.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон халқи озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган ҳозирги даврда мамлакатимизнинг пировард мақсадларини ўзида ифодаладиган халқимизнинг эзгу мақсадлари йўлида бирлаштирадиган сиёсий онг шаклланиши муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий онгни шакллантиришда миллий мафкуранинг ўрни ҳам беқиёс.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ВА СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВ

Режа:

1. «Сиёсий маданият» тушунчаси ва уни ўрганишга бўлган асосий ёндашувлар.
2. Сиёсий маданият функциялари, даражалари, моделлари ва турлари.
3. Сиёсий ижтимоийлашувнинг моҳияти ва вазифалари.
4. Ўзбекистонда сиёсий маданият ва сиёсий ижтимоийлашувнинг хусусиятлари.

1. Сиёсий маданият» тушунчаси ва уни ўрганишга бўлган асосий ёндашувлар.

Бугунги кунда сиёсий маданият муаммолари назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам долзарб бўлиб, улар сиёсий суҳбатлар, баҳслар, мулоҳазалар ва тадқиқотларнинг энг кўп тарқалган мавзусидир. Сиёсий маданиятни тубдан такомиллаштириш зарурати жамият ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар туфайли объектив равишда амалга оширилмоқда. Зеро, «бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустақамламай туриб, ўз истиқболини тасаввур эта олмайди».

Бундай шароитларда шахснинг мустақил фикрлай олиши, ижтимоий-сиёсий фаолиятда ижодий иштирок этиши, мураккаб сиёсий вазиятларда йўл топа билиши, тўғри қарорлар қабул қилиши сингари сифатларнинг ижтимоий аҳамияти кескин ортади.

«*Сиёсий маданият*» атамаси XVIII аср немис файласуфи ва маърифатпарвари *Иоганн Гердер* томонидан илмий муомалага киритилган. Бироқ сиёсий маданият феноменининг ўзи Платон, Аристотель ва антик даврнинг бошқа мутафаккирлари томонидан аллақачон ўрганилган ва ташкил этилган эди.

Сиёсатшунослик атамалари тизимига «сиёсий маданият» тушунчасини XX асрнинг 60-йиллари бошида америкалик сиёсатшунослар *Г. Альмонд ва С. Верба* олиб кирдилар. Улар сиёсий маданиятнинг ўзгариб боровчи (динамик) ҳодиса эканлигини таъкидладилар ва уни сиёсий тизим аъзолари ташқи хатти-ҳаракатларининг уларнинг билиши, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари орқали аста-секин ўзгариши ва сиёсий тизимнинг ички хатти-ҳаракатларига айланиш сифатида қарадилар. Сиёсий маданиятни ўрганишга қизиқиш уйғотган сабаб XX асрнинг 60-йилларида Африка мамлакатларида мустамлакачилик тизимининг ҳалокатга учраши ва мустақил сиёсий ижод майдонига ўзларининг аъёналари, маданияти ва давлатчилилик асосларига кўра Европа

мамлакатларидан фарқ қилувчи халқларнинг чиқиши билан ажралиб турувчи воқеалар эди. Сиёсий маданият масалаларига қизиқиш ҳаётнинг ўзидан келиб чиқди, дунёда юз бераётган сиёсий жараёнлар катта туртки берди.

Мамлакатимизда сиёсий маданият муаммоларига бўлган қизиқиш XX асрнинг 80-йиллари ўртасида собиқ СССРда юз берган воқеалар муносабати билан уйғонди. 90-йилларнинг бошларидан эса бу қизиқишни ҳаётнинг ўзи тақозо этди. Сиёсий маданиятнинг ўзи нима?

Америкалик сиёсатшунослар *Г. Альмонд ва Ж. Пауэлл* уни мавжуд тизим иштирокчиларининг индивидуал қондалари ва мезонларининг йиғиндиси, сиёсий хатти-ҳаракатлар асосида ётувчи ва уларга маъно берувчи субъектив соҳа сифатида таърифлайдилар. Ушбу таърифда асосий эътибор сиёсий маданиятнинг субъектив жиҳатига қаратилган бўлиб, бунда унинг объективлиги ҳисобга олинмаган.

Польшалик сиёсатшунос *Е. Витяр* сиёсий маданият — бу ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги хатти-ҳаракатларнинг йиғиндиси, деб ҳисоблайди. Унинг қарashi ҳам амалда америкалик сиёсатшунослар таърифларининг айнан ўзидир. Россия сиёсатшунослигида сиёсий маданият — умумий инсоний маданиятнинг бир тури, сиёсий муносабатлар барча субъектларининг атрибути, деган фикр қарор топмоқда.

Тегишли тадқиқотларнинг таҳлили «сиёсий маданият» тушунчасининг энг кўп учрайдиган қуйидаги *талқинларини* ажратиб кўрсатишга имкон беради:

- шахснинг ва ижтимоий бирликнинг ўзида сиёсий маълумотлиликни, сиёсий онг ва ижтимоий-сиёсий фаолиятни бирлаштирган маданият;
- жамият маънавий маданиятининг, унинг ижтимоий-сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар билан боғлиқ унсурларини ўз ичига олган қисми;
- муайян ижтимоий бирлик ёки муайян шахсга хос бўлган сиёсий онг ва хулқ-атвор стереотипларининг йиғиндиси;
- тарихан белгиланган сиёсий муносабатлар тизимида ижтимоий субъектнинг сиёсий билимлари, қадрият мезонлари, хулқ-атвор намуналарининг рўёбга чиқиши.

Сиёсий маданиятнинг ушбу барча талқинларини жамлаган ҳолда қуйидаги умумий таърифни бериш мумкин бўлади: *Сиёсий маданият* — субъектнинг давлат билан ўзаро таъсирини ва унинг сиёсий фаолиятта кириб боришини амалга оширишда восита бўлиб хизмат қилувчи сиёсий билимлар, қадрият мезонлари, хулқ-атвор моделларининг йиғиндисидан иборат. Сиёсий маданият жамият ва шахснинг цивилизациялашганлигининг у ёки бу даражасини, уларнинг сиёсий хулқ-атвор ҳамда хатти-ҳаракатларининг қандайдир қондаларини қабул қилиш қобилиятини аке эттиради.

Сиёсий маданият инсон ва сиёсий ҳокимият ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик канали бўлиб хизмат қилади. Унинг асосий вазифаси кишиларни сиёсий фаолиятга ва, умуман, сиёсий тизимга жалб қилишдир.

Юқориди келтирилган таърифлардан маълум бўладикки, *сиёсий маданиятнинг асосий хусусиятлари* қуйидагилардир:

- ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги ўзаро муносабатларда муайян

меъёрлар, хулқ-атвор тарзлари, қадриятларни олдиндан белгилаб беришни ўз ичига олади. Уларнинг бир қисми қонунчилик билан расмийлаштирилган бўлса, бошқа қисми эса – жамиятда анъаналар, урф-одат ва маросимлар шаклида қарор топади:

- сиёсий соҳанинг бир-бутунлигини таъминлаш. Бу сиёсий маданиятга хос бўлган хулқ-атвор қоидалари орқали амалга оширилади. Айнан ана шулар жамиятнинг сиёсий институтлари ва ташкилотларининг бирлиги ҳамда узаро ҳамкорлигига хизмат қилади; сиёсий методлар ёрдамида жамиятнинг умуман ҳаёт-фаолиятини мувофиқлаштиришга имкон беради. Турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари, давлат ва унинг фуқаролари манфаатларининг бирга қўшилишидан иборат.

Сиёсий маданият ўзига хос тузилмага эга. Унда билиш, ахлоқий баҳо бериш ва хулқ-атвор унсурлари ажратиб кўрсатилади.

Билиш унсури сиёсий билимлар, сиёсий маълумотлилиқ ва сиёсий тафаккур усулларини ўз ичига олади. Фуқароларнинг қуйидагиларни тегишли тарзда билишлари ва англаб етишлари сиёсий маданиятнинг билиш унсури билан чамбарчас боғлиқлигидир: шахсий, жамоавий, давлат, ижтимоий, минтақавий, глобал манфаатларни; конституцияни ва мамлакатнинг бошқа қонунларини; йирик сиёсий партиялар ва бошқа ижтимоий-сиёсий кучларнинг дастурий қоидаларини; мамлакатда таркиб топган сиёсий муносабатларни; юз бераётган сиёсий воқеа ва ҳодисаларни; давлат, партия ва ижтимоий-сиёсий органлар ҳамда ташкилотларнинг моҳияти, функциялари ва тузилмасини; асосий сиёсий меъёрлар ва тadbирларни; фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштирокининг асосий шакл ва усулларини; халқаро ҳаётдаги сиёсий жараёнларнинг ўзига хос жиҳатларини ўрганади.

Ахлоқий баҳолаш унсури сиёсий ҳис-туйғулар, анъаналар, қадриятлар, идеаллар, ғоялар ва аниқ-равшан мақсадлардан иборат.

Хулқ-атвор унсури ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг сиёсий қоидалари, типлари, шакллари, услублари ва намуналарини ҳамда сиёсий хулқ-атворни ўз ичига олади. Фуқароларнинг референдум давомида давлат ҳужжатлари лойиҳаларини муҳокама қилишда, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг субъектларини сайлашда, турли давлат ва жамоатчилик ташкилотларининг ишларида, сиёсий кампаниялар ва тadbирларда, сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг фаолиятларида онгли равишда иштирок этишлари сиёсий маданиятнинг хулқ-атвор унсури билан боғлиқ.

Ушбу унсурлар ижобий хусусиятга ҳам, салбий хусусиятга ҳам эга бўлиши мумкин. Айнан мана шу маънода улар бутун сиёсий тизимнинг ҳолатига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатади ва бу ҳол сиёсий маданиятни сиёсий тизимнинг таркибий қисми деб айтишга имкон беради. Сиёсий маданиятнинг сиёсий тизимни такомиллаштиришдаги ўрнини қуйидаги тезисларда ифода-лаш мумкин: а) узоқ давлом этувчи тарихий даврларда сиёсий маданият сиёсий тизимни янгилайди, замонавийлаштиради; б) муайян жамиятда амалда фаолият кўрсатаётган сиёсий тизим ўзида унинг сиёсий маданияти тарихини

акс эттиради. Сиёсий маданият гарчи сиёсий тизимнинг асоси бўлса-да, ўз фаолиятида нисбатан мустақилдир.

2. Сиёсий маданият функциялари, даражалари, моделлари ва турлари.

Сиёсий ҳаётда сиёсий маданиятга муайян функциялар хос бўлади. Уларнинг энг муҳимларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- инсон ўзининг гуруҳий мансублигини англаб етишига ва мазкур бирликнинг манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилишда иштирок этишнинг ўзига мақбул усулларини белгилашга бўлган доимий эҳтиёжини очиб берувчи **идентификация функцияси**;

- инсоннинг сиёсий ҳодисалар маъносини инъикос эттиришига, муайян сиёсий тизимда ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда ўз имкониятларини англаб етишга интилишини тавсифловчи **йўналиштириш функцияси**;

- инсоннинг ўзгариб турувчи сиёсий муҳитга, унинг ҳуқуқлари ва ҳокимият ваколатларини амалга оширишнинг шарт-шароитларига мослашишга бўлган эҳтиёжини **мослаштириш (адаптация) функцияси**;

- инсоннинг фуқаролик ҳуқуқларини, сиёсий функциялари ва манфаатларини у ёки бу даражада рўёбга чиқариш имконини берувчи муайян кўникма ва хусусиятларни касб этиши билан тавсифланувчи **ижтимоийлаштириш функцияси**;

- турли гуруҳларнинг муайян сиёсий тизим доирасида бирга яшашларини, давлатнинг яхлитлигини ва унинг давлат билан ўзаро алоқаларининг сақланишини таъминловчи **интеграция (дезинтеграция) функцияси**;

- умум томонидан қабул қилинган атамалар, рамзлар, стереотиплар, ахборотнинг бошқа шакллари ҳамда муомала тилига асосланган ҳолда ҳокимиятнинг барча субъектлари ва институтларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминловчи **коммуникация функцияси**.

Турли тарихий шароитларда, хусусан, сиёсий жараёнларнинг беқарорлиги даврида сиёсий маданиятнинг айрим функцияларининг сўниши ва ҳатто ўз таъсирини йўқотиши мумкин. Сиёсий маданиятнинг табиати, мазмуни ва ўзига хослигига мамлакатнинг минтақавий ва тарихий хусусиятлари катта таъсир кўрсатади.

Сиёсий маданият – кўп погонали ҳодиса. Сиёсий маданиятнинг турли ижтимоий ва сиёсий жараёнлар билан алоқалари хилма-хиллиги, унинг ташиқил этилиши ва тузилишининг мураккаблигини тақозо этади.

Сиёсий маданият даражаси кўп жиҳатдан умумий маданиятнинг аҳволи ва хусусиятига боғлиқ бўлади. Бу жиҳатдан халқнинг анъаналари катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги сиёсатшунослик фанида сиёсий маданиятнинг учта асосий даражаси ажратиб кўрсатилади: дунёқараш, фуқаролик ва сиёсат. Мазкур даражаларнинг ҳар бирида инсонда анча қарама-қарши тасаввурлар ҳосил бўлиши мумкин.

Дунёқараш даражаси асосий ҳисобланади. Бу поғонада инсоннинг сиёсат дунёсида ўз-ўзини белгилаши, сиёсий хулқ-атворнинг у ёки бу йўналишларини, меъёрларини танлаши юз беради. Ушбу танлаш унинг ҳаётий пози-

циялари, индивидуал ёки жамоавий қадриятларни афзал кўриш, Фарб ёки Шарқ цивилизацияси меъёрларини тан олиш, диний ёки материалистик дунёқараши, мафкурага, зўравонликка муносабати ва бошқалар билан боғлиқ ҳолда кечади.

Фуқаролик даражаси сиёсий маданиятнинг ўзаги шаклланади. Ушбу даража одамларнинг ҳокимиятга ҳукмронлик ва мажбурлашнинг оммавий маркази сифатидаги муносабатини тавсифлайди. Инсон сиёсат олами билан тўқнашар ёки унга кириб борар экан, муқаррар равишда ўзининг ҳокимиятга, унинг имкониятлари ва ваколатларига бўлган муносабатини шакллантиради. Ҳокимиятни қабул қилиш асосида эса инсон ўзининг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятлари борасидаги мавқеини аниқлаштириб олади.

Фуқаронинг ҳокимиятга бўйсунуши адолатли эканлиги ёки фуқаро ҳуқуқининг ҳокимиятга нисбатан устунлиги ҳақидаги ишонч айнан фуқаролик даражасида шаклланади. Кўпчилик кишилар учун ашундай ички ишонч уларнинг партиявий ингилишларига қараганда кўпроқ аҳамият касб этади.

Сиёсий даражада давлат ва давлатларо алоқалардан тортиб то ўзини сиёсат субъекти сифатида қабул қилишгача бўлган соф сиёсий ҳодисаларга оид қадриятли муносабатлар шаклланади. Инсон ва сиёсат ўртасидаги ўзаро муносабатлар узил-кесил ойдинлашади. Сиёсатнинг инсон ҳаётидаги роли белгиланади.

Мана шу даражага етгандан сўнг, кишилар жамиятнинг сиёсий ҳаётида фаол иштирок эта бошлайдилар ёки сиёсатдан онгли равишда четлашадилар. Бунда одамларнинг муайян қисми «кузатувчилар» позициясини ҳам эгаллайди. Улар қачондир ва кимдир уларнинг муаммоларини ҳал этиб беришига умид боғланни афзал кўрадилар.

Сиёсий маданиятнинг моҳияти ҳақидаги масалани кўриб чиқар эканмиз, унинг қуйидаги асосий моделларига тўхталиш жоиз.

Сиёсий маданиятнинг **тоталитар-авторитар модели** фуқаронинг жамоавий сифатларининг унинг индивидуал сифатларидан устунлиги билан ажралиб туради. Бу модел учун қуйидаги хусусиятлар хос:

- жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари давлат томонидан марказлаштирилган ҳолда шакллантирилади. Шунга мувофиқ равишда давлат манфаатлари айрим кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларидан муҳимроқдир. Асосий қадриятлар жумласига «тартиб», «хайрихоҳлик», «сиёсий ишонч», «давлат сиёсатини қўллаб-қувватлаш», «ягона мафкура», «сиёсий бирдамлик» каби тушунчалар киради;

- жамиятнинг сиёсий ахборот олиши чекланган бўлиб, ҳокимият томонидан бир канал орқали, монополия тарзида бошқарилади. Сиёсий цензурадан фаол фойдаланилади;

- сиёсий тил стандартлаштирилган ва камбағал. Унга кескинлик, аксарият ҳолларда эса — чекланганлик ва қолипга солинганлик хос;

- жамиятнинг сиёсий маданияти юқоридан туриб муқобил ҳолда шакллантирилади;

- жамият катта қисмининг сиёсий маданияти юқори эмас. Сиёсий-маданий тараққиётнинг ўсиб бориши суст.

Сиёсий маданиятнинг **тоталитар-авторитар модели** ўз-ўзини ташқи дунёдан ажратиб қўйиш ва сиёсий-маданий маконнинг биқўқлиги билан ажралиб туради. Ушбу макон чегарасида зўравонлик хусусан, тўғридан-тўғри зўравонлик, ҳукмронлик қилади.

Ташқи муҳит билан алоқага киришганда мазкур модел қабул қилинган ва бағрикенглик даражасининг пастлиги ҳамда тажовузкорлик элементлари-га эга бўлган шафқатсизлиги билан ажралиб туради.

Шу билан бирга, мазкур моделнинг ичида унинг тоталитар ва авторитар соҳалари мутаносиб эмас. Унда ё тоталитар, ва ёки авторитар тамойиллар устулик қилади. Биринчи ҳолатда юқорида айтиб ўтилган хусусиятларнинг ҳаммаси мавжуд бўлади. Иккинчи ҳолатда — тегишли жамиятнинг сиёсий маданиятида айрим либерал-демократик унсурлар мавжуд бўлиши мумкин.

Сиёсий маданиятнинг **либерал-демократик модели** фуқаронинг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга йўналтирилганлиги, жамият ҳаётий фаолияти фақат ҳуқуқий бошқариш орқали тартибга солиниши билан ажралиб туради.

Бу моделнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- жамиятнинг сиёсий онги ва қадриятлари марказлашмаган (кўп канал-ли) ҳолда хилма-хил манбалар асосида шакллантирилади. Унга мувофиқ, давлат манфаатларининг устуворлик даражаси уларнинг жамият ва унинг ижтимоий гуруҳлари ҳамда фуқаролари манфаатларига қай тарзда мос келиши билан боғлиқ. Асосий қадриятлар сирасига инсон ҳуқуқлари, эркинлиги; мафкурада, сиёсатда, иқтисодиётда фикрлар хилма-хиллиги, демократия, ҳуқуқий тартибот, хусусий мулк ва шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги, ижтимоий фикр-нинг устуворлиги ва бошқа тушунчалар киради;

- жамиятнинг сиёсий ахборот билан таъминланиши кўп каналлар орқали ва муқобиллик асосида амалга оширилади. Тўғридан-тўғри сиёсий цензура жуда оз даражада ва асосан, радикал экстремистик мазмундаги ахборотга нисбатан қўлланилади;

- сиёсий тил бой ва стандартлашмаган, узлуксиз такомиллаштирилиб ва бойитиб борилади;

- сиёсий хулқ-атвор хилма-хилдир;

- жамиятнинг сиёсий маданияти анча юқори даражада. Унга техника тараққиёти билан мустақамлаб бориловчи сиёсий-маданий тараққиёт хос.

Бу айтиб ўтилган ҳолатларнинг барчаси бир бўлиб жамият сиёсий ҳаётининг фаоллигини ва юксак динамикасини таъминлайди. Бунда сиёсий барқарорлик жадал сиёсий ислоҳотларни амалга ошириш орқали сақлаб турилади.

Мазкур модел ташқи сиёсий-маданий маконга нисбатан «очиқлиги» билан ажралиб туради. Бу модел ўз таъсир доирасини кенгайтира олиш қobili-ятига эга.

Бир қатор вазиятлар юзага келганида (ташқи хавф, сиёсий танглик ва ҳоказо) либерал-демократик модел чегарасида авторитаризм унсурлари жамиятнинг ҳаётий фаолиятига давлат аралашувининг кенгайтириши, сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг чекланиши, цензуранинг кучайтирилиши ва бошқа шаклларда пайдо бўлиши мумкин.

Сиёсий маданият, даражалар ва моделлар билан бир қаторда, турларга ҳам ажратилади. Сиёсий маданиятнинг мазмуни кўп жиҳатдан тарихий ривожланишга боғлиқ бўлади ва сиёсий ўзгаришлар давомида ўзгариб боради. Сиёсий маданият турлари ташқи сиёсий-маданий муҳит билан ўзаро таъсир хусусиятларига, бошқа сиёсий-маданий тузилмалар билан алоқа боғлашдаги ўзига хосликлар ҳамда ўзининг ички мазмунига кўра фарқланади.

Сиёсий маданиятларнинг таҳлили ва уларни қиёслаш учун кўпинча америкалик олимлар Г. Альмонд ва С. Верба томонидан 1964 йилда тақлиф этилган типологиядан фойдаланилади. Улар сиёсий маданиятнинг учта идеал «соф» турини ажратиб кўрсатганлар: патриархал, тобелик, фаоллик.

Патриархал сиёсий маданият маҳаллий қадриятларга (қабилалар, уруғ-аймоқ қадриятларига) йўналтирилганлиги билан ажралиб туради ва маҳаллий ватанпарварлик, оилавийлик, коррупция шаклида намоён бўлиши мумкин. Индивид глобал маданиятни кам қабул қилади, муайян сиёсий ролларни (масалан, сайловчи ролини) бажармайди. Маданиятнинг бундай тури сиёсий маданият маҳаллий субмаданиятларнинг қатлами сифатида намоён бўлган давлатлар учун хосдир.

Тобелик сиёсий маданияти индивиднинг сиёсий тизимга пассив ва четлашган муносабатини тақозо этади. У гарчи сиёсий жиҳатдан онгли бўлса-да, анъаналарга қараб иш қилади. Ҳокимиятга бўйсунар экан, индивид ундан турли наъमतлар ва инъом-эҳсонлар (ижтимоий нафақалар, кафолатлар ва ҳоказо) кутади ҳамда унинг ўз ҳукмини ўтказишидан хавфсирайди.

Тобелик типидagi сиёсий маданиятнинг афзаллиги шундан иборатки, у улкан оммани сафарбар қила олади, уларнинг куч-ғайратларини ижтимоий зарур (ёки ўйлаб топилган) ислохотларга йўналтиради.

Фаоллик сиёсий маданияти фаоллик жалб этилганлик ва рационаллик хусусиятлари билан ажралиб туради. Фуқаролар сиёсий маданиятга фаол таъсир ўтказишга, унинг фаолиятини қонуний воситалар (сайловлар, намойишлар ва бошқалар) ёрдамида йўналтиришга интиладилар. Мазкур турнинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда шахс ва давлат манфаатларининг автономияси ҳақидаги тасаввурлар мавжуд бўлади.

Сиёсий маданият турларининг ўрин алмашуви бир лаҳзада юз бермайди, бунинг учун узоқ вақт, ўзига хос ўтиш даври лозим бўлади.

Ўтиш даври сиёсий маданиятига хос хусусиятлар сиёсий йўналишларнинг хилма-хиллиги, сиёсий қарашларнинг тез ўзгариши, экстремизмнинг аланга олиши, сиёсий таъсир кўрсатишнинг иш таппалар, очлик эълон қилиш, митинглар ва намойишлар ўтказиш каби воситаларидан, ҳокимиятга куч билан ёки руҳий тазйиқ ўтказишнинг бошқа шакллари билан фойдаланишдан иборатдир. Ўз навбатида, мазкур даврда ҳокимият ҳам сиёсий воситалар билан керакли натижаларга эришиш мумкин бўлгани ҳолда, ҳуқуқий ва маъмурий чораларни қўллаш йўлидан боради. Бунинг яққол далили 1996 йилда Беларусдаги сиёсий тангликнинг бартараф этилишидир.

Сиёсий маданиятнинг санаб ўтилган шакллари унинг «соф» тоифасига, яъни етарли даражада ёрқин ифодаланган шаклига мансуб. Бироқ сиёсий йўналтирилганликнинг «соф» турлари идеал кўринишда амалда учрамайди, улар

бир-бирини сиқиб чиқармаган ҳолда мавжуд бўладилар. Масалан, Буюк Британиянинг сиёсий маданиятига монархия институти билан мужассам этилувчи тобелик билан сиёсий ҳаётда иштирок этишига йўналтирилганликнинг ўзига хос тарзда қўшилиб кетиши хосдир.

Айни пайтда сиёсий маданиятнинг «ёпиқ» ва «очик» сингари турлари ҳам мавжуд.

Сиёсий маданиятнинг «ёпиқ тури» ўзининг сиёсий биқиклиги билан ажралиб туради. Ўз сиёсий қадриятлари ва меъёрларига йўналтирилган мазкур тур сиёсий-маданий автономия режимида ривожланади. Ўзининг этник, диний, тарихий, ижтимоий анъаналарига содиқ ва уларга қатъий амал қилади. Сиёсий меъёрлар ва мезонларнинг бошқа тизимларини қабул қилмайди. Мазкур турга фуқаролар сиёсий интилишларининг чекланиши ва бошқариб турилиши хосдир. Мафкуравий (сиёсий-диний) радикализмга ва тўғридан-тўғри зўравонликка мойил. Бу тур сиёсий маданиятнинг тоталитар-авторитар моделига яқин туради.

«Очик тур» ўзга маданиятлар тажрибасини қабул қилади. Ўзгариб турувчи воқеликка мувофиқ тарзда ўзгартиришлар киритилиб турувчи бош сиёсий анъаналарга эга. Доимий ўз-ўзини ислоҳ қилиш режимида ривожланади. Сиёсий маданиятнинг либерал-демократик моделига яқин туради.

Реал сиёсий ҳаётда турли сиёсий-маданий турлар ўзаро фаолиятга киришади ва бир-бирига ўзаро таъсир ўтказadi. Бунинг натижасида сиёсий маданиятнинг «аралаш» турлари ҳосил бўлади. Улардан айримларини таъсифлаб ўтамиз.

«Фуқаро маданияти». Мазкур тур буржуа-демократик сиёсий тизимлар учун кўпроқ хосдир. У сиёсий барқарорликнинг бошиқа турларига хос унсурларни ўзида энг самарали тарзда бирга қўшади, тегишли сиёсий режимларнинг конструктив фаолият кўрсатишига хизмат қилади.

Фрагментар сиёсий маданият. Мазкур турда жамиятнинг бўлиниб кетганлиги, уни ташкил этувчи ижтимоий гуруҳларнинг кучли қутблашганлиги акс этади. Ушбу тур ўзининг радикализи, сиёсий тажовузкорлиги ва мурасизлиги билан ажралиб туриши мумкин. Фрагментар сиёсий маданиятга харизматиклик, яъни сиёсий бирлашмалар ва уларнинг дастурларига эмас, балки жамиятнинг кўзига фавқулodда истесъод ва фазилатларга эга бўлиб кўринган муайян сиёсатчиларга (ижтимоий гуруҳлар, айрим фуқароларга) йўналтирилганлик хосдир.

Сиёсий маданиятнинг интеграциялашган тури сиёсий режимнинг асосий масалалари бўйича анча юксак ижтимоий-сиёсий ҳамжиҳатликнинг мавжуд бўлиши, сиёсий зўравонлик даражасининг пастлиги ва сиёсий ҳаётнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Сиёсий маданият турлари билан бир қаторда умуминсоний сиёсий-маданий маконда сиёсий субмаданиятлар ҳам кузатилади, («суб» бу ўринда лотинчадан таржима қилинганда «таг», остки маъноларини билдиради).

Сиёсий субмаданиятлар сиёсатнинг муайян субъектларига хосдир. Улар сиёсат соҳасида тегишли гуруҳларга мансуб кишиларнинг ўзига хос қарашлари, хайрихоҳликлари ва хулқ-атвори билан ажралиб туради. Уларнинг

энг муҳимлари ва яққол намоён бўлиб турувчилари жумласига қуйидагилар киради:

Ғарб сиёсий субмаданияти либерал-демократик қадриятлар ва меъёрларга йўналтирилган. Сиёсий танлов ва сиёсий интилишлар доирасининг кенглиги билан ажралиб туради. Унинг ҳудудларида фуқаронинг сиёсат субъекти сифатидаги мақоми нисбатан юқори. Сиёсий ҳаёт ҳуқуқ томонидан бошқариб турилади ва ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу сиёсий субмаданият сиёсий маданият либерал-демократик моделининг асосий негизи ҳисобланади.

Шарқ сиёсий субмаданияти тарихий-диний анъаналарга йўналтирилган. Чекланган сиёсий танлов шароитларида фаолият кўрсатади. Ушбу субмаданият аниқ-равшан ифодаланган сиёсий субординация, маъмурий ҳокимиятнинг ваколати ва суд ҳокимиятларидан устунлиги билан ажралиб туради. Ҳокимиятнинг мерос бўлиб ўтиши ва элитарлиги кенг тарқалган.

Минтақавий сиёсий субмаданиятлар минтақавий ва давлат белгиларига кўра ажралиб туради. Ана шу белгилар бўйича сиёсий тафаккур ва хулқ-атвор услубларида фарқлар кўзга ташланади. Минтақавий омилни ҳисобга олган ҳолда шаҳар ва қишлоқ субмаданиятларини ҳам фарқлаш мумкин.

Сиёсий-диний субмаданиятлар ижтимоий ҳаётнинг диний ва сиёсий соҳаларининг чамбарчас боғланиб кетганлиги ҳамда диний ақидаларнинг сиёсат субъектларининг сиёсий йўналтирилганлигига ва хулқ-атворига жиддий таъсир кўрсатиши билан ажралиб туради.

Этно-сиёсий субмаданиятлар миллий таркиби бир хил бўлмаган давлатларга хосдир. Озчиликни ташкил этувчи миллатларнинг сиёсий субмаданиятлари кенг тарқалган. Масалан, Туркиядаги греклар, Франциядаги жазоирликлар, Испаниядаги басклар, АҚШдаги ҳиндулар ва бошқалар ана шундай субмаданият эгаларидир.

Миллий озчиликни ташкил этувчи халқларнинг субмаданияти қандайдир этник озчилик камситишга лучор бўлган ҳолатларда яққол ифодаланган хусусият касб этади.

Ёшларнинг сиёсий субмаданиятининг асосий вакиллари талаба ёшлардир. Маъмур субмаданиятга хос хусусиятлар жамият сиёсий ҳаётини ҳис-ҳаяжон билан қабул қилиш, сиёсий манфаатлар ва хулқ-атворнинг зиддиятли ранг-баранглигидан иборат. Ушбу субмаданият вакилларида етарли ҳаётий тажрибанинг мавжуд эмаслиги туфайли уларга сиёсий ҳодисаларни фарқлашмаслик, бошқалар таъсирига берилувчанлик даражасининг юқорилиги, турли-туман сиёсий қарашлар, назариялар ва ғоявий йўналишларни механик тарзда бирлаштириш ҳам хосдир.

Бироқ кейинчалик жамиятда қарор топадиган кўплаб сиёсий янгиликлар кўп ҳолларда айнан мана шу ёшлар субмаданияти заминидан пилиб етилади.

3. Сиёсий ижтимоийлашувнинг моҳияти ва вазифалари.

Сиёсий маданиятнинг ажралмас қисми ва функцияларидан бири сиёсий ижтимоийлашувдир. У алоҳида, ўзига хос сиёсий-маданий жараёндан иборат.

Шахснинг сиёсатда онгли равишда ва мустақил иштирок этиши унда

сиёсий билимлар, тажриба ва маданиятнинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Улар шахснинг ўз сиёсий роли ва функцияларини муваффақиятли бажаришига, турли сиёсий кучлар қўлида ўйинчоқ бўлиб қолмаслигига ёрдам беради. Индивидлар олдиндан ўзлаштирилган сиёсий тажриба ва маданият билан туғилмайдилар, балки ўзларининг бутун ҳаётлари давомида ана шундай тажриба ва маданиятни эгаллаб борадилар. Индивид ёки гуруҳ томонидан муайян жамиятга хос бўлган ва сиёсий ролларда ҳамда функцияларни муваффақиятли бажаришга имкон берувчи на бу билан жамиятнинг ва сиёсий тизимнинг ўзи сақланиб туришини таъминлайдиган сиёсий маданият қадриятлари ва меъёрларини ўзлаштириш жараёни сиёсий ижтимоийлашув деб аталади.

Сиёсий ижтимоийлашув — инсон сиёсий онги ва сиёсий хулқ-атворининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнидан иборат.

Сиёсий ижтимоийлашув жараёнида шахс ва сиёсий тизим ўзаро фаолиятга киришади ва бу ўзаро фаолият шахснинг сиёсий ижтимоийлашувига хизмат қилувчи турли омиллар — сиёсий ва ижтимоий институтлар (давлатлар, партиялар, черковлар, мактаблар, турмуш тарзи, оила ва бошқаларнинг, шунингдек айрим индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг таъсири туфайли тақозо этилади. Жамият, синфлар ва миллатлар даражасида шахсга давлат тузумининг тури, сиёсий режим, оммавий ахборот воситалари, жамиятдаги иқтисодий вазият, шахснинг моддий аҳволи ва бошқалар ҳам таъсир кўрсатади.

Сиёсий ижтимоийлашув ўзида икки жиҳатни бирлаштирувчи жараёндир: а) бир томондан — у сиёсий тизим талабларининг муайян меъёрлар на қадриятлар шаклида шахснинг ички тузилмасига ўтишини қайд этади; б) бошқа томондан — у шахснинг мазкур қадрият ва меъёрларни сиёсий хулқ-атворининг муайян шаклларида мустаҳкамланган ҳолда қандай ўзлаштираётганлигини намоён этилади.

Шу билан бир вақтда, сиёсий ижтимоийлашув узлуксиз жараён сифатида ривожланади. Сиёсий иштирокнинг англаб етилганлиги на мустақиллиги даражаси нуқтаи назардан сиёсий ижтимоийлашувнинг икки босқичига мувофиқ бўлган, ammo вақт жиҳатдан мос келмайдиган, сифат жиҳатдан биридан фарқ қилувчи икки даражаси — бирламчи ва иккиламчи даражалари ажратиб кўрсатилади. Сиёсий ижтимоийлашув даражаларининг ажратилиши ҳокимият ва индивиднинг ўзаро фаолиятига энг кўп хос бўлган андоза-стандартларни тавсифлашни тақозо этадики, бунинг натижасида сиёсий ривожланишнинг ворисийлиги амалга ошади ва сиёсий қадриятларнинг бир авлоддан иккинчисига етказиб берилиши юз беради.

Бирламчи ижтимоийлашув болалар ва ўсмирларнинг сиёсий таълим жараёнини тавсифлайди. Бу босқичда олдинги авлодлардан мерос бўлиб қолган ва замонавий тажрибани ўзлаштириш ҳамда уни қабул қилиш амалга ошади, жамият, давлат сиёсати ҳақидаги билимларнинг ички эътиқодга айланиш жараёни бошланади.

Иккиламчи ижтимоийлашув шахснинг сиёсий тизим билан ўзи илгари ўзлаштирган қадриятлар ва қодалар асосида ўзаро фаолиятга кирилувида намоён бўлади. Мазкур босқичда ўз сиёсий қарашларини ҳимоя қилиш қобилиятининг шаклланиши юз беради, ижтимоий-сиёсий фаолият учун зарур

бўлган кўникмалар касб этилади ҳамда билимлар ва қарашлар амалий-сиёсий фаолиятда, шунингдек, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг бошқа соҳаларида татбиқ этилади.

Шахснинг сиёсий хулқ-атвори унинг сиёсий мустақиллик даражасини, сиёсатнинг ўз танлови учун жавоб берадиган чинакам субъекти бўлишга қодирлигини кўрсатувчи барқарор намуналарнинг ажралиб туриши иккиламчи ижтимоийлашув босқичига хос хусусиятдир. Ижтимоийлашувнинг мазкур босқичида ҳокимият ва индивид ўртасидаги ўзаро фаолият мулоқотга, консенсусга ёки зиддиятга асосланиши мумкин. Бу ҳол жамиятда устунлик қилувчи сиёсий маданият тури, унинг бир хиллиги ва унинг ичида турли-туман суб-маданиятларнинг мавжудлиги билан тақозо этилади.

Иқтисодий ва ижтимоий муносабатларнинг маълум таъсири мавжуд бўлган ҳолда маданий бир хиллик даражаси муайян жамиятларнинг сиёсий ижтимоийлашувига хос энг барқарор хусусиятларни аниқлашга имкон беради. Индивидларга сиёсий хулқ-атворнинг муайян намуналарини олдиндан белгилаб берувчи сиёсий қадриятлар ва меъёрларнинг табиатиغا асосланган ҳолда сиёсий ижтимоийлашув бир нечта турларга ажратилади.

Сиёсий ижтимоийлашувнинг *уйғун (гармоник) тури* бир хил маданий муҳитнинг, шаклланган демократик анъаналар ва фуқаролик жамиятининг мавжуд бўлишини ва улар ҳокимият билан индивиднинг ўзаро ҳурматга асосланган мулоқотини таъминлашини тақозо этади. Маданий бир хилликнинг бундай даражаси ҳокимият ва индивидуум томонидан қабул қилинган идеаллар, меъёрлар ва қадриятларга содиқ бўлган Британия-Америка маданияти учун хосдир.

Ғарбий Европа мамлакатларида сиёсий ижтимоийлашувнинг *плюралистик тури* устунлик қилади. Унга шахс ва ҳокимият ўртасидаги ўзаро муносабатнинг воситачилик хусусияти; индивиднинг ўзи мансуб бўлган маданий-этноик гуруҳнинг идеаллари ва қадриятлари доирасида бирламчи сиёсий ижтимоийлашувини тақозо этувчи кўп сонли ҳар хил субмаданиятларнинг мавжудлиги хосдир.

Ғарб цивилизациясига мансуб бўлмаган жамиятлар сиёсий ижтимоийлашувнинг *зиддиятчи тури* билан тавсифланади. Бу турга аҳоли катта қисмининг қашшоқлик даражаси юқорилиги, индивиднинг уруғ-аймоқ ва қабилавий қадриятларга қатъиян содиқлиги хос. Мазкур ўзига хос хусусиятлар турли қадриятларнинг соҳиблари билан ҳокимият ўртасида ҳамжиҳатликка эришишда қийинчилик туғдиради. Бу жамиятларда маданий ҳар хилликнинг кучлилиги туфайли сиёсий зўранонлик даражаси юқоридир.

Сиёсий ижтимоийлашувнинг *гегемонистик тури* инсоннинг сиёсатга фақат қандайдир бир синфнинг, муайян диннинг ёки сиёсий мафқуранинг қадриятлари асосида кириб келишини тақозо этади. Сиёсий ижтимоийлашувнинг бундай тури социализм мамлакатларида амалга оширилди.

4. Ўзбекистонда сиёсий маданият ва сиёсий ижтимоийлашувнинг хусусиятлари.

Одамларда сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни шакллантириш, ҳуқуқий билимларни тарғиб этиш Ўзбекистон Республикаси олдида турган асосий вазифа.

фалардан бири ҳисобланади.¹ Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ҳуқуқлари ва мажбуриятларини аниқ-равшан билиб олмас экан, мамлакатда ўтказиладиган ислохотлар, янгиланишга интилишлар, ҳукуматнинг барча сазой-ҳаракатлари керакли натижа бермайди.

Ҳозирги Ўзбекистоннинг сиёсий маданияти турли-туман сиёсий қадриятлар, қоидалар ва сиёсий фаолият андозаларининг синтездан иборатдир. Тобелик сиёсий маданиятнинг совет турига хос идеаллар ва қадриятларнинг яроқсизлигини эълон қилиш тез орада фаол фуқаролик сиёсий маданиятининг шаклланишига олиб келиши мумкин, деб ўйлаш хато бўлар эди. Фуқаролик жамияти ўзининг ривожланиш суръати ва динамикасига эга. Шу билан бирга, И. А. Каримов таъкидлаганидек, «сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Одамлар ҳокимият қарорлари қандай қабул қилинишини, уларнинг ижроси қандай назорат қилинаётганлигини билишлари, бу қарорларни тайёрлаш ва амалга оширишда фаол иштирок этишлари зарур. Бошқача қилиб айтганда, жамият марказда ва жойларда сайланган ҳокимият ўз тақдирини қай тарзда ҳал этаётгани, уларнинг истиқболини қай тарзда белгилаётганидан хабардор бўлиб туриши керак».²

Барқарор иқтисодиётга ва ҳокимиятнинг барқарор тузилмаларига эга бўлган барча мамлакатларда бўлгани сингари Ўзбекистон Республикасида сиёсий ижтимоийлашув жараёни шахсни умумий ҳаётнинг ижтимоий-маданий метёрларига яқинлаштириш чуқур ўйланган ва изчил тизимга таянади. барча ижтимоийлашув институтлари (оила, мактаб, сиёсий партиялар, давлат ва ҳоказолар)нинг умумий вазифаси – сиёсатнинг мустақил ва масъулиятни ҳис этувчи субъектини, ривожланган фуқаролик онига эга бўлган шахсни шакллантириш вазифаси ҳал этилишини таъминлагани ҳолда ўзаро бир-бирини тўлдиреди. Лекин бундан уларнинг ўзаро муносабатларида муаммолар йўқ ёки сиёсий ижтимоийлашув жараёнида муваффақиятсизликлар мавжуд эмас, деган маъно келиб чиқмайди.

Сиёсий ижтимоийлашув соҳасидаги муаммолар ва камчиликларга рямиятчилик билан муносабатда бўлиш, ёшларнинг тарбияси ва тақдирига бифарқ қараш, экстремистик диний оқимлар билан муроса қилиш, ёшлар орасида гиёҳвандликнинг авж олишига, жиноятчиликнинг кўпайишига олиб келади. «Биз, ота-оналар, жамоатчилик бўлмаган жойларда бегона, ҳасад ва ёвуз кўз билан қаровчи кучлар пайдо бўлиши муқаррар».³ Аҳолининг барча қатламлари орасида мафкуравий, маданий-маърифий ва тарбиявий ишларнинг изчил олиб борилишини даврнинг ўзи талаб қилмоқда.

¹ Каран: И. А. Каримов. Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин//Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1998. 245-бет.

² И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда//Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1998. 383-бет.

³ И. А. Каримов. Миллат қудрати -- ҳамжихатликда//Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1998. 360-бет.

ХАЛҚАРО СИЁСАТ ВА ХАЛҚАРО ТИЗИМ

Режа:

1. Халқаро сиёсат ва сиёсий жараёнлар.
2. Халқаро тизимнинг ўзига хос хусусиятлари.
3. Халқаро тизимнинг институтлашуви.
4. Янги дунё тартиботини шакллантиришнинг глобал жараёнлари.

1. Халқаро сиёсат ва халқаро сиёсий жараёнлар.

Сиёсатни яхлит тарзда тўлиқ таҳлил қилиш уни ҳам миллий, ҳам халқаро даражаларда ўрганишни тақозо этади. Ички сиёсат унинг турли йўналишларини ва уларнинг давлат ичида амалга оширилишини таҳлил қилиш, миллий сиёсий жараённинг ривожланиши орқали ўрганилади. Халқаро муносабатлар тизими икки на ундан ортиқ давлатлар ўртасидаги ўзаро фаолият, ташқи сиёсат эса бир миллатнинг, бир давлатнинг ташқи хатти-ҳаракатларидир. Давлатнинг ташқи сиёсати ички омилларининг ҳам, ташқи омилларининг ҳам таъсири остида шаклланади. Умуман олганда, ички ижтимоий ва халқаро муносабатлар ўртасида қалин ўзаро алоқа ва ўзаро муносабат мавжуд.

Халқаро муносабатлар халқлар, давлатлар ва уларнинг тизимлари ўртасидаги алоқалар ва ўзаро боғлиқликларнинг йиғиндисини тавсифлайди. Халқаро муносабатлар деганда одатда жаҳон ҳамжамиятининг барча асосий субъектлари ўртасидаги сиёсий, ҳўжалик-иқтисодий, илмий-техникавий, валюта-молиявий, ижтимоий, дипломатик, ҳуқуқий, ҳарбий, гуманитар ва коммуникация алоқалари ҳамда муносабатларининг тизимли йиғиндиси тушунилади. Жаҳон ҳамжамиятининг асосий субъектлари бўлиб, энг аввало, давлатлар ва халқаро ташкилотлар майдонга чиқадилар.

Давлатлар — ўз қўлларида халқаро ҳаётга таъсир ўтказишнинг асосий воситаларини жамлаган энг қудратли ва уюшган субъектлардир. Айнан давлат орқали халқлар ва миллатлар ўз манфаатларини дунё майдонида уюшган тарзда ҳимоя қиладилар. Биронта ҳам ривожланган жамият ички ва халқаро ҳаётни ташкил этиш учун зарур бўлган давлатдан ташқарида яшай олмайди. Давлатлар халқаро алоқаларнинг бошқа иштирокчилари — маъмурий birlikлар, жамоат ташкилотлари, фирмалар, индивидлар фаолиятини назорат қилади ҳамда улар орасида воситачи ролини ўйнайди.

Халқаро муносабатларнинг бевосита давлатлар томонидан барпо этилувчи лидер субъектлари жумласига **халқаро сиёсий ёки ҳарбий-сиёсий ташкилотлар** киради. Улар орасида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Жануби-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН), Европа Иттифоқи (ЕИ), Араб мамлакатлари Лигаси (АМЛ), Америка давлатлари ташки-

лоти (АДТ), Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО), Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши (ЕХХТ) ва бошқалар бор (39-жадвал).

39-жадвал

Халқаро ташкилотлар

Ихтисослашган ташкилотлар	Иқтисодий ташкилотлар	Минтақавий ташкилотлар	Ҳарбий-сиёсий ташкилотлар
Жаҳон тараққиётининг ҳар хил соҳаларини ривожлантиришга қаратилган. Масалан: ЮНЕСКО, МАГАТЕ, ЖСТ, ЮНИСЕФ ва б.	Иттифоқда кирган давлатларнинг иқтисодий яхлитлигини вужудга келтириш, маҳсулотларни сотишни йўлга қўйиш, мамлакатлар иқтисодиётини инқирозсиз ривожлантиришга қаратилган. Масалан: Жаҳон банки, Халқаро валюта банки, ЕХХТ ва б.	Худуднинг яқинлигини ҳисобга олган ҳолда турли долзарб муаммоларни ҳал этишга қаратилган. Масалан: ШХТ, МДХ, ЕвразЕС, ОТБ ва б.	Халқаро хавфсизликни вужудга келтиришга, ҳарбий соҳада ҳамкорлик қилишга, кучларни бириктиришга қаратилган. Масалан: НАТО, АНЗЮС, ва б.

Маъба: Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар тўплами. Т., 2005

Халқаро муносабатларнинг муҳим субъектлари қаторига, шубҳасиз, обрўли халқаро жамоат ташкилотлари ва касаба уюшмалари киради. Улар қаторида Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (УССТ), Касаба уюшмаларининг умумжаҳон федерацияси (КУУФ), Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ), Халқаро валюта фонди (ХВФ) ва бошқаларни айтиш ўтиш мумкин.

Халқаро муносабатлар дунёамизнинг қиёфасини ва тартибини шакллантиради. Ҳозирги замон дунё ҳамжамиятига тобора юксалиб бораётган бирдамлик ва кучайиб бораётган хилма-хиллик хос. Дунёдаги ўзаро алоқа ва боғлиқлик халқларнинг ривожланишидаги хилма-хил ўзига хосликларнинг сақланиши билан қўшилиб кетмоқда. Халқаро муносабатлар тизимида ривожланаётган демократлашув, инсонпарварлик, қуролсизланиш тамойиллари ҳозирча тизимга эга эмас, улар қаршиликка дуч келмоқда, яъни кўп жиҳатдан субъектив омилларга боғлиқ бўлиб қолмоқда. Ҳозирги дунё шароитларида халқаро муносабатлар кўпроқ халқлар ва одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларга айланмоқда. Биз ҳуқуқий давлатлар тизимининг, кўшлаб халқаро ташкилотлар ва уюшмаларнинг ҳамкорлигини, шунингдек, турли давлатларнинг миллионлаб фуқаролари ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқаларни кузатмоқдамиз. Бугунги кунда долзарб халқаро муаммоларни ҳал этиш учун зарур шарт-шароитлар яратиб берувчи инсоний муносабатларнинг ноёб дунё тармоғи юзага келди, деб айтиш мумкин.

Халқаро муносабатлар давлатлар, давлатлараро ташкилотлар ва партиялар ўртасидаги интеграция алоқаларнинг йиғилдиси сифатида ташқи ва халқаро сиёсатнинг тамойиллари амалга ошириладиган муҳитни ташкил этади.

Халқаро сиёсат халқаро ҳуқуқ субъектларини уларнинг манфаатларини мувофиқлаштириш, уруш ва тинчлик масалаларини ҳал этиш, бутун инсониятнинг яшаб қолиши, яъни хавфсизлик ва қуролсизланишни таъминлаш, глобал, минтақавий ва миллий низоларни ҳал этиш ва уларнинг олдини олиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, қолоқлик ва қашшоқликка, очлик ва ка-

салликларга барҳам бериш, инсониятнинг бошқа глобал муаммоларини ҳал этиш, дунёда адолатли тартиб ўрнатиш билан боғлиқ бир мақсадга йўналтирилган сиёсий фаолиятдан иборатдир.

Халқаро сиёсат — халқаро муносабатларнинг асосий субъектларининг умумий бир мақсадга йўналтирилган сиёсий фаолияти; БМТ ва жаҳон ҳамжамиятининг бошқа қонуний ва барча томонидан тан олинган органлари ва ташкилотларининг фаолиятида ўз аксини топган интеграциялашган жараён.

Халқаро сиёсат тузилиши жиҳатдан миллий давлатларнинг ташқи сиёсий фаолияти, БМТ ҳамда давлатлар ва халқлар томонидан нақолат берилган халқаро иттифоқлар, ташкилотлар ва муассасаларнинг глобал фаолиятдан иборат.

Халқаро сиёсат соҳаси давлатлар ўртасида вужудга келаётган сиёсий муносабатларнинг бутун майдонини қамраб олади. Дунё сиёсатининг асосий унсурлари ўзаро боғлиқ бўлганлиги туфайли дунё сиёсий муносабатлари, дунёдаги ягона сиёсий-даврий макон ҳақида сўзлаш мумкин ва зарур, барча асосий сиёсий ҳатти-ҳаракатлар унинг давомида ёки таркибий қисмларида юз беради. Халқаро сиёсатнинг асосий устуворликлари инсоният ва унинг субъектлари олдида турган умумий муаммоларни ҳал этиш зарурати билан боғлиқ. Халқаро сиёсат икки ёқламалик хусусиятига эга: халқаро муносабатларнинг ҳар қандай субъекти ўз манфаатларини ҳимоя қилар ва амалга оширади экан, у ёки бу даражада бошқа давлатларнинг, жаҳон ҳамжамиятининг ҳам манфаатларини ҳисобга олиши керак. Шунга кўра, халқаро сиёсат унинг субъектларининг ўз (миллий) манфаатлари ҳамда бутун инсоният олдида турган, етилган ва долзарб вазибалар ҳамда умумий мақсадлар учун курашнинг ҳосиласи сифатида намоён бўлади. Унинг асосида жаҳон ҳамжамиятида ҳокимиятга ва таъсирга эга бўлиш учун кураш ётади.

Сайёрамизда буюк географик кашфиётлар замонидан бери ўзаро алоқаларнинг глобал тизими яратилаёпти. Ҳозирги дунё гигант бир тизимдан иборат бўлиб, унда унинг турли жиҳатлари, унсурлари ва бўғинлари зиддиятли бирликда ва ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Ҳозирги замоннинг энг асосий ҳаракатга келтирувчи кучи ҳар томонлама тобора ривожланиб бораётган илмий-техника инқилоби бўлиб, унинг чегаралари поёнсиздек кўринади. У бутун жаҳон иқтисодий ва маданий маконининг яратилишига бирлигининг ҳосил бўлишига олиб келади. Халқаро сиёсат субъектларининг ўз манфаатларини амалга ошириш мақсадидаги ўзаро фаолияти сиёсий жараёнларнинг ўзига хос тизимини ўзида мужассам этади.

Халқаро сиёсий жараёнлар — халқаро муносабатларнинг институционал ва турли-туман ноинституционал субъектларининг уларнинг ўз функцияларини бажаришда макон ва замонда ривожланишида олинган умумий фаолияти; тизимли дунёдаги турли хил сиёсий жараёнларнинг жамланганидир. Унинг субъектлари сифатида: халқлар, этнослар, (миллатлар ва элатлар), цивилизациялар, давлатлар, халқаро ташкилотлар, нодавлат бирлашмалари, ижтимоий ҳаракатлар, диний ташкилотлар, сиёсий ва жамоат лидерлари; тузилмавий унсурлари сифатида эса БМТнинг сиёсий аҳамиятга молик фаолияти халқаро ташкилотлар, фондлар, ташкилотлар, муассасаларнинг

сиёсий фаолияти, минтақавий институлар, бирлашмалар, иттифоқларнинг сиёсий акциялари, суверен давлатларнинг ташқи сиёсий фаолияти намён бўлади.

Тарихий жиҳатдан дунёдаги сиёсий жараёнларнинг ривожланиши бир қатор босқичлардан ўтган. Аввал улар минтақавий жараён сифатида кечган ва кенг минтақада кўшни давлатлар устидан ҳукмронлик қилувчи қудратли давлатнинг мавжуд бўлиши билан ажралиб турган (Қадимги Миср, Эрон, Қадимги Хитой, Қадимги Ҳиндистон, Рим ва бошқалар). Дунё ўзаро сиёсий фаолиятининг дастлабки унсурларининг яратилиши географик канифийтлар натижаси бўлиб, XV аср ўрталарига мансубдир (Португалия билан Испания ўртасидаги таъсир доираларини бўлиб олиш ҳақидаги Тордесильясдаги шартнома (1434)). Бундан сўнг Буюк француз инқилоби ва Наполеон урушлари, Вена конгресси томонидан ишлаб чиқилган халқаро муносабатлар тизими (1815), Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушларининг дунё ўзаро фаолиятининг сифат жиҳатдан янги тизими ишлаб чиқишига таъсир кўрсатган якунлари билан боғлиқ жараёнларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ҳозирги халқаро сиёсий жараён жамиятда манфаатлар мувозанатини, тийиб туриш ва кучлар нисбатини тенглашнинг жамиятнинг барқарор олға қараб ривожланишини ва улар бир кишининг ўз йўлини эркин танлашини кафолатловчи кучли механизмини шакллантириш билан боғлиқ.¹

Совуқ уруш тугаши билан жаҳон ҳамжамиятининг халқаро муаммоларни адолатли ва биргаликда ҳал этишга, жаҳон ҳамжамияти барча аъзоларининг бирдек хавфсизлигини таъминлашга асосланган жараённинг ғалаба қилиши учун барча шарт-шароитлар пайдо бўлди.

И. А. Каримов таъкидлаганидек, «совуқ уруш» даври тугашининг асосий якуни шу бўлдики, инсоният учинчи жаҳон урушидан қутилиб қолишга муваффақ бўлди.² Бироқ ҳаётий воқеалик жуда мураккаб бўлиб чиқди. Ўски таҳдидлар ўрнида янги хавфлар пайдо бўлди, олдинги йилларда ўз ечимини топмаган бир қатор муаммолар янада кескинлашди. Икки қутбнинг қарама-қарши туриши ўрнини ўз-ўзидан халқаро барқарорлик манфаатларига қаратилган ҳамкорлик эгаллайди, деган умидлар ҳам амалга ошмади. Бунинг устига куч омили ўз аҳамиятини йўқотмади, балки ўзининг йўналишини ўзгартирди, ҳолос. Кескинликнинг бир қатор янги ўчоқлари аланга олди, жумладан, ўзбек чегаралари яқинида ҳам ана шундай ўчоқлар юзга келди. Минтақавий давлатларнинг ҳарбий-сиёсий рақобати ҳануз сақланиб қолмоқда. Мана шу вазиятда оммавий қирғин қуроллари ва уларни етказиш воситаларининг тарқалиши муаммоси янгича кўламли касб этди. Ниҳоят, халқаро терроризм хавфи кескин кучайди.

Мазкур таҳдидлар ҳозирги дунё ривожланишининг ҳукмрон тамойили бўлиб қолган глобаллашув шароитларида, айниқса, хавфли хусусият касб

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тақдир, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998. 51-бет.

² И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. Т., 2000. 332-бет.

этди. Бундай шароитларда бир нарса аён бўлиб қолди: глобаллашув халқаро барқарорлик тагига қўйилган секин портловчи милага айланмаслиги учун дунёдаги жараёнларни бутун инсоният манфаатлари йўлида жамоавий бошқаришнинг самарали механизмлари зарур.

Параллел тарзда халқлар ва давлатларнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий соҳалардаги яқинлашуви учун асос яратувчи, сиёсат учун ўта муҳим бўлган, одамлар ўртасида бир-бирларини тушуниш, ўзаро мулоқот ва ишончнинг кўпроқ бўлишига хизмат қилувчи умумжаҳон интеграцияси жараёни ҳам бормоқда. Шу билан бирга, бугунги кунда барча давлатлар ва халқларнинг манфаатларини ҳисобга олувчи ҳозирги замон дунё тартибининг зарурлиги ҳам шубҳасиздир.

Бироқ бу ўринда ҳам тўғри йўлдан ҳаракат қилиш мутлақо кафолатланмаган ёки олдиндан белгилаб қўйилмаган. Халқаро муносабатларнинг янги тизимига ўтиш мураккаб ва узоқ давом этувчи ҳусусият касб этди. Бунда қарама-қарши тамойиллар ва кучлар тўқнашмоқда.

Афсуски, Фарб давлатларининг сиёсатида, хусусан охириги икки-уч йилда дунё тизимининг АҚШ бошчилигидаги энг ривожланган давлатларнинг чекланган доирасининг устунлигига асосланган бир қутбли моделини яратишга интилиш кўзга ташланади.

Косово танглиги дунё тузилишининг бундай бир ёқлама концепцияларини амалга ошириш нималарга олиб келишини яққол намойиш қилди. Бир қутбликка интилиш давр даъватларининг биронтасига ҳам жавоб бермаслиги устига дунёдаги вазиятни тобора кўпроқ беқарорлаштиради, ўзаро ишончсизликни кучайтиради.

Халқаро муносабатларнинг кўп қутбли демократик тизимини қуриш воқеликни объектив ҳисобга олиш демакдир. Худди табиатда бўлгани сингари, инсоният цивилизацияси ҳаётида ҳам унинг яшаб қолиши учун кафолат бўлиб хизмат қилувчи хилма-хиллик қонуни фаолият кўрсатади. Айрим мамлакатлар ва минтақалардаги демократик жараён муайян шакллари ва натижаларининг бир-бирига ўхшамагани, содда халқларнинг авторитар-бюрократик ва тоталитар режимларни йўқ қилиб, амалдаги сиёсий плюрализмни, ҳокимиятнинг бўлинишини, миллий-маданий автономия ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариши, сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва индивидуал эркинликлар ва ҳуқуқларни, аҳоли фаровонлигининг юксак даражасини, унинг ишончли ижтимоий ҳимоясини таъмин этувчи замонавий ривожланган фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиши умумий тус олди. Шубҳасиз, давлатларнинг манфаатлари жуда турли-туман ва уларни умумий бир маҳражга келтириш -- мураккаб жараён. Аммо бошқа йўл йўқ. Ҳаммани ва ҳамма нарсани ягона цивилизация андозасига солиш истиқболсиз ишдир. Дунёвий жараёнларнинг бошқарилувчанлигини ошириш ва дунёдаги барча давлатлар учун бирдек зарур бўлган барқарорликни таъминлаш йўлларини биргаликда қидириб топиш лозим.

Ҳозир шундай пайт келдики, энди ижтимоий ривожланиш манфаатлари умуминсоний манфаатларга айланмоғи лозим ва шундай ҳам бўлмоқда. Бунда шунини эсдан чиқармаслик лозимки, умуминсоний консенсусни қидириб

топиш миллий манфаатлардан кўз юмиш, у мамлакатнинг қадриятларига ёки «статус-кво»ни сақлашга беписандлик билан қарашни англамайди. Ташқи сиёсатни ҳам, ички сиёсатни ҳам чуқур ўйлаган ҳолда амалга ошириш жаҳон ҳамжамияти фаолият кўрсатишининг энг яхши вариантини топиш «бошқанинг ҳисобига» ривожланиш формуласини улоқтириб ташлаш демакдир. Бутунги кунда инсониятнинг ўз-ўзини асраб қолиши ва прогрессив ривожланиши учун кенг ижтимоий кучлар ҳамкорлиги ва цивилизациялашган муносабатлар талаб қилинади.

2. Халқаро тизимнинг ўзига хос хусусиятлари.

Глобаллашув шароитида халқаро муносабатларнинг характерли хусусияти иқтисодиётнинг интернационаллашуви, ахборот ва маданий алмашувнинг минтақавий ва давлатлараро тенденцияларга мослашуви, шунингдек, халқсизлик кўламининг кенгайиши билан белгиланади. Жумладан, халқаро муносабатлар тизимини шакллантиришда ўзгаришлар кўзга ташланади. Глобаллашув ва интернационаллашув шароитида, давлатлар ҳамкорлигидаги шаклларнинг таркиб топиши пайтида сиёсий тизимда кескин ўзгаришлар жараёни кечади.

XXI аср бошида халқаро муносабатлар тизими ёки Фарб адабиётларида ишлатилганидек, **халқаро тизим** (International System) янги сифат босқичига ўтмоқда. Халқаро тизим “совуқ уруш” даврида ёки 1945-1990 йиллар давомида кечган Ялта-Потсдам тизими даврида касодга учради. Ялта-Потсдам тизимининг ўрнига янги халқаро муносабатлар тизимини янгилаш ва модернизация қилиш даври бошланди. 1980-1990 йиллар давомида бутун жаҳон тарихида аҳамиятга эга бўлган ҳодисалар рўй берди ва, оқибатда, Шарқ ва Фарб ўртасида зиддият келиб чиқди. Натижада, СССР қулади ва Евроосиё материда янги мустақил давлатлар пайдо бўлди. Бир неча йил ичида халқаро тизимда роль ўйнаовчи сиёсий актёрлар ва уларнинг модели кескин ўзгаришларга учради. Оқибатда, дунё тартибликка нисбатан тартибсизликка, уни стратегик йўналтиришдан кўра конфликтга юз тутди.

Миллий давлатлар ҳамон бош сиёсий омил сифатида майдонга чиқмоқда, ҳатто давлатлараро, минтақавий, минтақалараро ва глобал ташкилотлар ўртасидаги алоқаларда ҳам бу ҳол кўзга яққол ташланмоқда. Муайян давлатлар ўз миллий манфаатларининг ҳамон тегемон бўлишини истади. Айни пайтда, глобал муаммоларни ҳал қилиш имкониятлари камайиб бормоқда. Европа ва Осиёдаги **“реал социализм”** назарияси ва амалиётининг инқирозга юз тутиши давлатчиликда манманлик ғоясининг қалқиб чиқишига шароит яратди. Миллий ғоя ва миллий қурилиш тушунчалари ўнлаб йиллар давомида тоталитаризм шароитида яшаб келганларнинг янги замонга мослашини учун асос бўлмоқда. Бунда миллийлик конструктив роль ўйнамоқда.

Халқаро ташкилотлар сонининг кўпайиб бораётганлиги масалан, ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотларининг шаклланаётганлиги халқаро тизимни бошқаришда ўзига хос шаклларни юзага келтира бошлади.

Халқаро тизимда глобаллашув жараёни билан бир қаторда номарказлашиш, минтақаланиш ва кўп қутблилик юзага келди. Япония, Германия, Хитой ва Бразилияда кўп қутблилик шакллана бошлади. Минтақавий ташки-

лотлар (“Катта саккизлик”, ЕИ, НАФТА, Ислом конференцияси ташкилотли, АСЕАН ва бошқалар) халқаро муносабатларда муҳим роль ўйнай бошлади. Ривожланаётган давлатлар сони 77 тадан 120 тага ўсди. Улар орасида ОПЕКга кирувчи йирик нефть қазиб олувчи давлатлар бор.

Шарқ ва Ғарб ўртасидаги зиддиятнинг тугаши “*куч-қудрат*” тушунчасининг мазмун-моҳиятини ўзгартириб юборди. Куч-қудратнинг мумтоз белгилари (ҳудуд ҳажми ва аҳоли сони, давлатнинг геосиёсий ҳолати, қуроли кучлари сони ва бошқалар) ва давлатнинг ҳудудий мустақиллиги кўп ҳолларда ўз аҳамиятини йўқотди. Ғарбдаги сиёсий қарашлар илм-фанга “таъсир кўрсатувчи кучлар” ва “заиф кучлар” атамаларини киритди.

“*Таъсир кўрсатувчи куч*” деганда ҳар томонлама таъсир кўрсатиш ҳолати, “*заиф куч*” деганда эса, ўз манфаатини ҳимоя қила олмаслик ҳолати тушунилади. Бугунги кунда давлатнинг илмий-техник, саноат ва молиявий-иқтисодий, ижтимоий имкониятларини ҳамда унинг миллий хавфсизлигини таъминлаш доирасидаги куч-қудратининг кўрсаткичлари жадал ўзгариб бормоқда.

Жаҳон тизими айни нақдда тарихий давр ва ижтимоий макон сингари узоқни кўзловчи фундаментал тушунчаларга дуч келмоқда. Ҳозирги дунё “ўтиш даври”да бир томондан, номарказлашиш ва минтақавий давлатлараро низоларни ҳал этиш, иккинчи томондан – давлатлараро ҳарбий мустаҳкамланиш жараёнларини бошдан кечирмоқда. Айниқса, НАТО ролининг яна ошиши кўп ҳолларда халқаро тизимда муайян икқиланишларни келтириб чиқара бошляди. Шундай қилиб, ҳозирги халқаро тизим ўзига хос ўтиш даврини бошидан кечирмоқда.

Қудратли давлатларнинг энг умумий характеристикаси – бу ялпи ички маҳсулот (ЯИМ), аҳоли, ҳудуд ва қуроли кучларнинг ҳажмидан иборат. XX асрнинг 80-йилларида турли этник, диний низоларда қуроли тўқнашувлар келиб чиқиши молиявий-иқтисодий ва савдо-иқтисодий муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Шу сабабли, бугунги кунда терроризм, диний экстремизм, оммавий қурол тарқатиш авж олди ва ядро қуролига эга бўлиш ҳаракати қайта авж ола бошланди. Ҳудуд муаммоси ҳам юзага қалқиб чиқа бошлади. Чунки кенг ҳудуд давлатнинг ҳарбий хавфсизлигини таъминлайди, қишлоқ хўжалиги ривожига имконият яратади, давлат транспорт харидорига янги қулайликлар туғдиради, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш имкониятлари пайдо бўлади ва ҳ. к.

Дунёда стратегик ноаниқликнинг пайдо бўлиши давлатлараро тенглик тамойилининг бузилишига олиб келмоқда. Чунки анъанавий марказлашган кучлар дунёда ўз таъсирини сақлаб қолишга уринмоқда.

Интеграциялашув жараёни бўйича назариялар ҳам аниқ таърифларни бермаяпти. Чунки ушбу асосий масала кун тартибида турибди: минтақавий интеграциялашув глобал эркин савдонинг шаклланишига олиб келадими? Жаҳон иқтисодиётининг глобаллашувини минтақалашув ва глобаллашувга тенг имконият яратиб беради.

Дунё миқёсидаги даромадлар туфайли жаҳон миқёсида низолар келиб чиқа бошлади. Кейинги 16 йил ичида камбағал мамлакатларнинг 100 тасида аҳоли жон бошига тақсимланадиган даромад кескин пасайиб, 60 мамлакатда эса – талаб даражасидан ҳам тушиб кетди. “Мулкни адолатли тақсимлаш”

муаммоси жаҳон иқтисодиётининг глобаллашувида муҳим масала ҳисобланади. Афсуски, бундай муаммолар оз эмас.

Глобаллашув тенденциясининг ўсиб бориши шароитида *мустақил тенглик тамойили* янги маъно касб этиб, долзарб бўлиб бормоқда. Тенгсизлик ҳамон мавжуд экан, унга юридик баҳо берилиши керак. Бу нафақат муайян миллий иқтисоднинг кучли давлатлар қаршисидаги заифлиги билан, балки уларнинг илмий-технологик, ҳарбий-сиёсий, ижтимоий-маданий, табиий-иқлимий ва турли тараққиёт йўналишлари бўйича ҳам имкониятлари чекланганлиги билан ҳам изоҳланади. Бундай шароитда давлатларнинг тенг ҳуқуқлигини таъминлаш учун халқаро ҳуқуқ ролини ва давлатларнинг фаоллигини ошириш лозим бўлади.

Мустақил тенглик тамойили халқаро ҳуқуқнинг халқаро муносабатларни тартибга солишида асос бўлиб хизмат қилиши учун керак. Мустақиллик тенгсизликсиз бўлмайди ва, аксинча. Тенгсизлик давлатнинг халқаро муносабатларига путур етказди ва унга ишонч йўқолади. Охир-оқибатда у гегемонизмга ва муайян давлатнинг халқаро муносабатларда лидерлик қилишига олиб келади. Бу номақбул йўлдир.

Тенгсизлик кўпгина давлатларнинг тараққиётини бўғиб қўяди. Аслида, бир давлатнинг мустақиллиги бошқа давлатнинг мустақиллигини чеклаш ҳисобига бўлади. Шу сабабли, БМТнинг Халқаро суди “Мустақиллик ва тенглик халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинувчи барча ишлардаги эркинликни билдиради”, — деб таъриф берди¹.

“*Куч ишлатмаслик ёки куч ишлатиш таҳдиди*” тамойили ХХ асрда пайдо бўлди. Бугун бу тушунча янги маъно касб этмоқда, чунки хавфсизликка таҳдид ва хавф-хатарларнинг характери ўзгарди. Дарҳақиқат, халқаро ҳуқуқда куч ишлатмаслик ва куч ишлатиш билан таҳдид солмаслик қоидалари БМТ Низомининг 45 ва 51-моддаларида ўз аксини топган. 42-моддага кўра, БМТ Хавфсизлик кенгаши (ХК) халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун ҳаво, денгиз ёки қуруқлик кучларини ишлатиш ваколатига эга. Бундай қарор доимий беш аъзо яқдиллик билан овоз берганида қабул қилинади. Шунингдек, 51-моддага биноан, давлатлар индивидуал ва коллектив мудофааланиш учун қуроли ҳужум бўлганда куч ишлатади (яъни, бир давлат иккинчисига ҳужум қилганида). Шу маънода ўзини мудофаа қилиш кенг маънода талқин қилинмаслиги лозим. Бу қуроли ҳужумдан фойдаланиб дарҳол зарба беришни билдирмайди. Шунингдек, 51- моддага кўра, давлатлардан ўзини мудофаа қилиш зарурати туғилганида БМТ Хавфсизлик кенгашини огоҳлантириш ва ХКнинг ваколатларига дахл қилмаслик талаб қилинади.

БМТнинг куч ишлатиши ҳам муайян тартибга эга. Куч ишлатиш дунё хавфсизлигига жиддий хавф-хатар бўлсагина амалга оширилади. Бу ҳаракат ХКнинг қатъий назоратида бўлади. Куч ишлатиш ва куч ишлатиш таҳдидининг узвий қисми урушни тақиқлаш тарғиботи ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов таъкидлаганидек, “Ўзбекистон низоларни бартараф этишнинг ҳар қандай тинч йўлларини

¹ Международные нормативные документы. //Международное право. 2002. № 1. С. 68.

қўллаб-қуватлайди”¹. Масалан, халқаро терроризмни куч ишлатмасдан бар-тараф этиб бўлмайди ва бунда куч ишлатиш ўзини оқлайди. Шу сабабли, бу борада муайян ишларни амалга ошириш мумкин.

Ўзбекистон бу борада халқаро ҳуқуқ меъёрларига асосан хатти-ҳаракат олиб бориш позициясида турибди. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикаси 2000 йил 15 декабрь куни “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонунни қабул қилди. Унда қонунийликни, шахснинг ҳуқуқлари, эркинлиги ва манфаатларини ҳимоя қилиш белгилаб қўйилган.

Албатта, террорчиларни молиявий қўллаб-қувватлаш (ёпиқ шаклда бўлса ҳам) махсус хизмат, жамоатчилик ва ташкилотлар томонидан куч ишлатишни тақозо этади. Бугунги террорчилик хатти-ҳаракатлари қўшинлар ҳужумини, ҳарбий тажовузни ва оммавий қирғинни эслатади. Шу сабабли, бундай ҳолатта қонуний баҳо бериш лозим. Ўзбекистон Республикаси “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонунининг 2-моддасига кўра, терроризм “куч ишлатиш, таҳдид солиш ва турли салбий таъсир кўрсатиш билан шахс ҳаёти, соғлиғига хавф солиш ва давлат ва жамиятнинг манфаатларига таҳдид солиш”дир. У сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларда амалга оширилади. Шу сабабли, бундай шароитда давлатнинг куч ишлатишдан тийилиши мушкул.

Миллий манфаатларни глобаллаштириш – глобаллашувнинг илк ва асосий камчилиги ҳисобланади. Чунки бу хатти-ҳаракат сиёсий гегемонликка йўл очиши мумкин.

Кучларни мувозанатга келтириш зарурки, у муайян тажрибалардан келиб чиқиши керак. Шу маънода, халқаро муносабатлар тизими давлатлар ташқи сиёсатининг энг самарали шакл ва усулларига асосланади. Бунда кучлар мувозанати миллий, минтақавий ва глобал хавфсизлик учун асос бўлиб хизмат қилади.

Кучлар мувозанатини сақлаш халқаро муносабатларнинг ривожига ижобий туртки беради ва хавфсизликни таъминлашда асосий шарт-шароит ҳисобланади. Куч ҳажмлари, иқтисодий имкониятлар, ҳарбий салоҳият кабилар мунтазам ўзгариб, янгиланиб боради. Физик қонуниятларга кўра, эскилик ўрнини янгилик эгаллаб боради. Шу маънода, кучлар мувозанати динамик ривожланиб бориш хусусиятига эга бўлади. Шу сабабли, халқаро муносабатларда ҳар қандай куч мувозанати ўзгарувчан бўлади. Бунда изчилликка эришиш учун ҳамisha миллий манфаатларни устувор деб билиш лозим. Бу жараёнда умумий сиёсий қадриятларни минтақавий ва глобал даражада оқилона бошқариш зарур. Демак, кучлар мувозанатини сақлашда минтақавий ёндашувни ишлаб чиқиш самарали усул ҳисобланади, ва шу аснода, глобал кучларнинг таҳдидли аралашув кучи заифлаштирилади.

Халқаро муносабатлар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун бу масалага фалсафий, ижтимоий, психологик, тарихий, сиёсий жиҳатлардан таҳлилий ёндашиш лозим бўлади. Бу ҳол тадқиқотчиларнинг сиёсий жараёнларга, воқелик ва ҳодисаларга мустақил, тажрибавий ёндашишини тақозо қилади. Шу сабабли, халқаро муносабатларнинг долзарб муаммоларини таҳлил

¹ Каримов И. А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., 2005. 18-бет.

қилишда халқаро сиёсат назарияси қондаларига ва тараққиётнинг ҳозирги босқичида Ўзбекистон Республикаси учун аҳамиятли бўлган муносабатларга ургу берилади.

Халқаро муносабатларнинг асосий тамойиллари куйидагилардир:

- Куч ишлатмаслик ва куч билан қўрқитмаслик;
- Чегаралар дахлсизлиги;
- Давлатларнинг ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш;
- Можароларни тинч йўл билан бартараф этиш;
- Давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- Инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш;
- Тенг ҳуқуқлилиқ ва халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ҳурмат қилиш;

- Халқаро ҳуқуқ меъёрларига қатъий риоя қилиш;
- Ўзаро фойдали ҳамкорлик;
- Жаҳон ҳамжамиятини ҳуролсизлантириш.

Ҳозирги замон халқаро муносабатларининг асосий вазифаларидан бири давлатлар ўртасида бўлаётган **низоларни** ҳал **этиш** йўллариини излаш бўлиб қолмоқда, чунки бу ҳол миллий манфаатларнинг тўқнашуви асосида юзага келади. Низоларнинг олий кўриниши **урушдир**. Халқаро ҳуқуқ ва дипломатия асосида ноҳарбий тамойиллар туриши керак. Низоларни ҳарбий воситалар билан ҳал этиш субъектив ва объектив омилларни келтириб чиқаради. Чунки ҳарбий воситалардан фойдаланиш дунёда ижтимоий ва сиёсий, иқтисодий ва маданий низоларни кучайтиради ҳамда воқеаларнинг ўзгача тус олинига сабаб бўлади. Бундай вазият муаммони ҳал этишни янада чигаллаштиради. Муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишнинг ягона йўли халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва меъёрларига асосан муносабатлар олиб боришдир. Бу борада муаммоларни ҳал этиш, қарорлар қабул қилиш ва давлатлараро муносабатларда муҳим стратегияга эга бўлиш лозим.

Замонавий халқаро муносабатлар кесишаётган ва мос келмаётган ташқи сиёсий ва иқтисодий манфаатлар, мафкураларни ифода этаётган халқаро муносабатлар субъектларининг рақобатли кураш майдонини намоян қилмоқда. Ушбу кураш иқтисодиётнинг, сиёсий муносабатларнинг, ахборот маконининг ҳамда ижтимоий ва маданий алоқаларнинг глобаллашуви шароитида рўй бермоқда.

Кўриниб турибдики, **бир қутбли дунё** куриш режасини амалга ошириш таҳиди – истиқбол эмас, балки юзага келаётган ҳақиқатдир. АҚШ бугунги кунда халқаро ҳамжамиятнинг фикрига эътибор қилмасдан, ўз миллий манфаатларига фойдали бўлган ташқи сиёсий фаолиятни олиб бормоқда.

Бироқ бир қутбли дунё тартиботи билан бирга **кўп қутбли дунё тартиботи** назарияси ҳам ривожланиб бормоқда. Истиқболда кўп қутблиликнинг кенгайишига ўз ҳиссаларини қўшиши мумкин бўлган Россия, Хитой, Хиндистон, Бразилия каби тез ривожланиб бораётган давлатларни эътиборга олмаслик мумкин эмас. АҚШнинг бир қутбли дунё барпо этиш режасини амалга оширишдаги фаоллиги шундай кўп қутблилик тизими ташкил қилинишига ҳамда бу ҳолат, ўз навбатида, минтақалараро интеграцияга ва дунё тартибо-

тининг биполяр тизими шаклланишига йўл очиши мумкин. Маълум бир ша-роитларда ушбу тенденция БМТнинг минтақалараро тузилма сифатида транс-формациялашуви, ёки БМТ базасида АҚШнинг роли асосий бўлмаган янги универсал ташкилотнинг тузилишига олиб келиши мумкин.

3. Халқаро тизимнинг институтлашуви.

Минтақавий моделларнинг мураккаблиги буюк давлатлар ва таъсир соҳа-лари ҳақидаги анъанавий қарашлар билан осонгина муносабатга киришиши мумкин эмас. Шундай бўлса-да, минтақавийлик ва қудратли давлатларнинг бир мунча кенг мувозанати ўртасидаги мутаносибликлар муҳим омил сифати-да қолаверади, бироқ – бу қудратли давлатларнинг ноклассик мувозанати бўлиб, бундай тартиб бугунги кунда халқаро ҳамжамият дуч келган хавф-ха-тарларга мос келмайди. Бир вақтнинг ўзида барқарор ва асосий қудратли дав-латлар ўртасидаги келишилган тушунчалар доираси ва ушбу қудратли давлат-ларнинг муҳим минтақавий манфаатларини тан олиш барча халқаро, яъни глобал ва минтақавий институтлар фаолият юритишининг зарурий таркибий қисми сифатида қолаверади. Ушбу институтлар учун бундай ҳолатларга писан-дсизлик билан қараш улар самарадорлигига путур етказиш ҳисобланади.

Европа Иттифоқи. ЕИ мисолида бирлашув ва таркибий қисмларга ажра-лишни, уларнинг ўзаро жипслашиши, бир-бирини тўлдириши ва янги халқ-аро тартибнинг шаклланиш жараёнидаги модификацияси мос келишини ку-затиш мумкин.

Европа Иттифоқи минтақавий ташкилот бўлиб, минтақавийликни энг юқори даражада – жуғрофий яқин жойлашган миллатлар ўртасидаги бир-лашмаларни ва интеграция алоқаларини бевосита амалга оширадиган халқаро, давлатлараро ҳамкорлик шаклида акс эттиради. Бундай ҳамкорликнинг шартлари миллий манфаатларнинг умумийлиги, ижтимоий-сиёсий тизим-ларнинг ўхшашлиги, иқтисодий ривожланиши ва бир-бирини тўлдириши-нинг солиштирма даражаси тенглиги, маданият, тил, тарихий анъаналар ва диннинг ўта яқинлиги кабилардир.

ЕИ – бир мунча институтлашган интеграциявий бирлашув бўлиб, мил-лийликдан устун турувчи институтлар фаолиятининг ташкил қилиниш дара-жаси давлат аппарати механизмлари билан қиёсланган бўлиши мумкин. ЕИ да нафақат ҳар қандай замонавий давлат учун хос бўлган (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд) ҳокимият органлари, балки илгари миллий давлатлар вазифасига кирадиган соҳалардаги ҳамкорликни мустақамлашдан дарак бе-радиган бошқа бир қатор институтлар ҳам амал қилади.

Европа минтақавий интеграцияси йўлида тўсиқ – бу миллатчилик ва тур-ли-туманликдир. Миллатчилик биринчидан, маданий бирликка сиёсий тус беришга интилиш сифатида, иккинчидан, этнослар давлатни ташкил қилув-чи миллатчилик сифатида тушунилиши мумкин.

1994 йилнинг 1 январидан кучга кирган Эркин савдо ҳақида *Шимолий Америка келишуви* (НАФТА), АҚШ Конгресси томонидан қийинчилик би-лан ратификация қилинганидан ҳамда Мексика ва Канада қонунчилик ҳоки-миятлари томонидан маъқулланганидан сўнг институционал минтақавий,

ҳатто қитъавий, иқтисодий ҳудуд таъсис қилинди. Бу эса – АҚШ ва Канада ўртасида 1988 йилдаги эркин савдо тўғрисидаги келишувни сақлаб қолган ва тасдиқлаган ҳолда, янги келишув асосида 6,3 трилл. Долл. ЯИМга, 370 млн. аҳолига ва дунё экспортида 20фоиз ҳиссага эга бўлган ниҳоятда катта умумий бозор ташкил қилинишига олиб келди.

НАФТА – қачонлардир минтақавий савдо-шериклар ўртасида ва биринчи марта ривожланаётган ҳамда индустриал давлатлар ўртасида тузилган эркин савдо тўғрисидаги бир мунча кўптомонлама келишувдир. Товарлар савдоси ва хизмат кўрсатишнинг шартномада келтирилган либерал тартиби, ташқи иқтисодий фаолиятнинг ҳар томонлама чуқур қамраб олинганлиги, низоларни ҳал қилишнинг ишончли механизми ва бошқа қатор қондалар ушбу бирлашувни бошқа минтақавий келишувлардан фарқлаб туради.

Америка Эркин Савдо Ҳудуди (Free Trade Area Americas - ФТАА). 1994 йилнинг декабрь ойида АҚШнинг Майами шаҳрида Фарбий яримшарнинг 33 мамлакати лидерлари АҚШнинг қитъалараро эркин савдо ҳудудини яратиш тўғрисидаги ташаббусига қўшилдилар.

Трансатлантика иқтисодий ҳамкорлиги (Transatlantic Economic Partnership – ТЕР). Шуни тахмин қилиб айтиш мумкинки, АҚШ ва Фарбий Европа ҳали узоқ вақтлар юқори технологиялар, фан ва самарали ишлаб чиқаришнинг асосий марказларидан бўлиб қолаверади. Фарбнинг ҳарбий соҳадаги позицияси ҳам ўзига муносиб бўлиб, бугунги кунда у дунёдаги энг кучли ҳарбий конгломерат ҳисобланади.

Осиё-Тинч океани иқтисодий ҳамкорлик форуми (Asian-Pacific Economic Cooperation Forum – АПЕС). АПЕКнинг ташкил қилинишига бир қатор сиёсий ва иқтисодий омиллар имкон берди: минтақанинг жадал сурьатлар билан ривожланиши, ОТМнинг иқтисодий ўзаро боғлиқлигининг нисбатан ўсиши, протекционизмдан кўрқиб, “совуқ уруш”нинг тугаши билан гуруҳлашаётган сиёсий ва дипломатик кучлар жойлашувининг ўзгариши, Европадаги умумий бозор ривожланиши ва Шимолий Америкадаги минтақавийлашув истиқболларидан безовталиқ шулар жумласидандир.

Осиё-Тинч океани минтақасидаги ҳамкорлик минтақанинг диний (христиан, ислом, буддизм), сиёсий (ҳар хил сиёсий тизимларнинг амал қилиши), демографик ва иқтисодий ранг-баранглиги натижасида мураккаблашиб бормоқда. Асосан фарбий давлатлар ва Осиё аъзо мамлакатлари ўртасидаги фарқлар кўриниб қолмоқда, яъни минтақавий интеграцияни чуқурлаштиришга оид аниқ масалаларни кўриб чиқишга ўтилаётганда Осиё давлатлари интилиш ва ташаббус кўрсатишдан кўра, тийилиб туриш ва эҳтиёткорлик йўлини тутишмоқда. Натижада, бир қатор АСЕАН (ASEAN), АФТА (AFTA), АНЗСЕРТА (ANZCERTA)¹ сингари субминтақавий иттифоқлар ўз фаолиятларини давом эттирмоқда. Ушбу келишув аъзо мамлакат-

¹ Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари Ассоциацияси. //Association of South-East Asian Nations (Бруней, Индонезия, Малайзия, Филиппин, Сингапур, Таиланд, Вьетнам, Лаос, Камбоджа, Мьянма), 1967; АСЕАН давлатлари эркин савдо тўғрисидаги келишув, 1992; Иқтисодий алоқаларни чуқурлаштириш бўйича Австралия-Янги Зеландия савдо келишуви, 1983.

лар ўртасида савдо ва инвестиция соҳасидаги тўсиқларнинг камайишига олиб келиши лозим.

4. Янги дунё тартиботини шакллантиришнинг глобал жараёнилари.

Ҳозирги даврда инсоният олдида турган муаммолар, ҳеч шубҳасиз, унинг яшаб қолиши, шунингдек, барча халқларнинг тақдири билан боғлиқ муаммолардир. Бундай муаммоларни глобал муаммолар деб аташ одат тусига кирган. Таҳлил қилиш учун қулайлик яратиш мақсадида уларни бир неча асосий гуруҳларга бирлаштириш мумкин:

- **халқаро ижтимоий-сиёсий муаммолар:** ядро урушининг олдини олиш, қуролланиш пойгасининг даражасини пасайтириш, минтақавий ва давлатлараро низоларни ҳал этиш, ялпи хавфсизлик тизимини мустаҳкамлаш асосида зўравонликка асосланмаган дунёни шакллантириш, халқлар ўртасида ўзаро ишонччи қарор топтириш;

- **халқаро ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар:** заиф ривожланганлик ва у билан боғлиқ қашшоқлик ҳамда маданий қолоқликни бартараф қилиш; энергетик, хом ашё ва озиқ-овқат танглиklarини ҳал этиш йўллари қидириб топиш, космик фазони ва дунё океанини тинчлик мақсадларида ўрганиш; ишлаб чиқаришнинг экологик хавфсизлигини, инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган барча табиий ва инсон томонидан яратилган шарт-шароитларнинг хавфсизлигини таъминлаш;

- **инсон муаммолари:** асосий ҳуқуқлар ва эркинликларга риоя этилиши; инсоннинг яшаши учун зарур ҳаётий шарт-шароитларни таъминлаш, маданиятнинг ривожлантирилиши ва сақлаб қолиниши, ижтимоий муносабатларнинг демократлаштирилиши, инсоннинг табиатдан, жамиятдан, сиёсат ва халқаро муносабатлардан ажралиб қолишига барҳам бериш.

Инсониятнинг глобал масалаларини ҳал этишга оид фаолияти миллий манфаатларни бутун жаҳон ҳамжамияти манфаатлари билан боғлашга тўғри келган даврда дунё сиёсатининг барча субъектлари ўртасидаги кураш ва ўзаро ҳамкорликнинг мураккаб шароитларида амалга ошириляпти. Шу сабабли, глобал хусусиятга эга бўлган турли муаммоларни ҳал этишда турлича даражадаги натижаларга эришилди. Энг катта ютуқлар жаҳон уруши хавфини камайтириш муаммоси бўйича қўлга киритилди, чунки бу ўринда барча давлатларнинг асосий миллий манфаатлари ҳеч бир истисносиз мос тушади. Ўз навбатида, сайёрамиз глобал муаммоларни ҳал этишга кўмаклашади.

XX аср 90-йилларнинг бошидан бошлаб, икки тизимнинг ҳарбий-сиёсий паритетига асосланган конфронтация мувозанатидан янги, кўп қутбли дунё тартибига ўтиш юз бермоқда. Дунё тузилишининг бундай модели жаҳон ҳамжамиятининг глобал манфаатларига энг кўп даражада жавоб бера олишини бутун ҳаётнинг ўзи тобора кўпроқ тасдиқламоқда.

Умуман олганда, учинчи минг йилликнинг бошида халқаро сиёсат субъектларининг бирлашган савий-ҳаракатлари туфайли кўпчилик давлатлар ва халқаро ташкилотлар томонидан маъқулланастган **янги, демократик дунё тартиби концепцияси** шаклланди. Унинг ўзига хос жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Янги дунё тартиби қуйидагиларни кўзда тутади:

- халқаро муносабатларни қуролсизлантириш;
- барча мамлакатлар манфаатларининг мувозанати асосида минтақавий ва глобал хавфсизлик тизимларини яратиш;
- у ёки бу мамлакатлардаги ларзалар ва ўзгаришлар натижасида сиёсий вазият кескинлашган ҳолларда халқаро барқарорликнинг таъминланиши;
- давлатлар ўртасидаги муносабатларни уларнинг ҳар бирини ижтимоий-сиёсий танлаш эркинлигига, суверенитети ва мустақиллигига кафолат берувчи ҳуқуқий база асосига қуриш;
- халқаро муносабатларни мафкурадан холи қилиш;
- мамлакатлар ва халқларнинг бутун сайёрада инсон ҳуқуқларининг тўлиқ таъминланиши ва ҳимоя қилинишидаги ўзаро ҳамкорлиги;
- Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ва Халқаро тинчликни сақлаб турувчи механизмларнинг ролини мустаҳкамлаш.

Демократик дунё тартибининг шаклланиши ва мустаҳкамланиши – фақат халқаро сиёсат субъектларининг айрим хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштиришни эмас, балки муаммоларнинг барча кенгайиб бораётган доираси бўйича уларнинг манфаатлари ва кучларининг доимий мувозанатига эришишни ва ундан бутун дунё ҳамжамияти манфаатлари йўлида фойдаланишни талаб қиладиган ўта мураккаб вазифа.

Ҳозирги ривожланиш тажрибаси шуни кўрсатадики, умумцивилизация қадриятларига, сиёсатнинг инсоний мезонларига, халқаро ҳуқуқ тамойилларига риоя қилиш барча мамлакатлар билан амалда ҳақиқий тинчлик, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатишга, ҳар бир халқнинг ўз ривожланиш йўлини танлаб олиш ҳуқуқини амалга оширишга имкон беради.

ТАШҚИ СИЁСАТ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИГА ИНТЕГРАЦИЯСИ

Режа:

1. Ташқи сиёсат тушунчаси. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари.
2. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси.
3. Ўзбекистон ва Осиё мамлакатлари муносабатлари.
4. Ўзбекистоннинг РФ, Европа Иттифоқи ва АҚШ билан муносабатлари.

1. Ташқи сиёсат тушунчаси. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари.

Ташқи сиёсат деганда, сиёсатнинг давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи тури тушунилади. Ташқи сиёсий мақсадлар миллий манфаатларни акс эттиради. Уларни рўйбга чиқарар экан, давлат ўз ташқи сиёсий фаолиятини амалга оширади. Давлатнинг ташқи сиёсати ҳам ташқи, ҳам ички омиллар таъсирида шаклланади ва уларнинг мураккаб ўзаро алоқасининг ҳосиласи ҳисобланади.

Давлатлар ўртасидаги рақобат – бу объектив ҳодиса бўлиб, у суверен давлатларнинг барчаси учун характерлидир. У муносабатлар ва манфаатлар йиғиндиси сифатида муайян воситалар орқали юзага келади. Халқаро муносабатлар соҳасида самарали рақобатдошлик миллий манфаатларни ифодаловчи ташқи сиёсат натижасида пайдо бўлади. Кенг маънода ташқи сиёсат – бу халқаро муносабатларда давлатнинг ўз миллий манфаатларини рўйбга чиқаришидир. Шунингдек, ташқи сиёсат муайян маҳкаманинг стратегияси, тактикаси ва асосий фаолият йўналишини ташкил қилади. Ташқи сиёсат икки муҳим вазифани: ҳимоя қилиш ва ташаббус кўрсатишни бажаради.

Ташқи сиёсатнинг *“ҳимоя қилиш”* вазифаси давлат ва халқнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, мудофаа, миллий манфаатлар кабиларни ҳимоя қилишдан келиб чиқади.

“Ташаббус кўрсатиш” эса ташқи сиёсатда самарали ғоялар, ташаббуслар билан чиқиш, геосиёсат оламида давлатнинг ўз ўрнига эга бўлишини таъминлашдан иборатдир. Ҳар қандай ҳолатда бу вазифалар мақбул даражада бажарилса, давлатнинг ташқи сиёсати кутилган самарани беради (40-жадвал).

Ташқи сиёсат давлат фаолиятининг муҳим соҳаси сифатида мухторлиги ва ўзига хос хусусиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари, у аниқ вазифаларга, предмет ва методларга эга бўлади. Масалан, хавфсизлик ва мудофаа соҳасидаги ташқи сиёсат сиёсий, ҳарбий-техникавий, гуманитар каби

Ташқи сиёсатнинг ўзига хос хусусиятлари

Ташқи сиёсат - бу давлатнинг ўч манфаатларини амалга ошириш учун бошқа давлатларнинг субъектлари билан халқаро майдонда олиб борадиган фаолияти		
Ташқи сиёсатнинг характерли хусусиятлари	Ташқи сиёсатнинг мақсадлари	Ташқи сиёсатни амалга ошириш шакллари
Ички томонлама ҳамкорлики	Ички сиёсий йўналиш учун қулай ташқи сиёсий шароитлар яратиш	Давлатлар ўртасида дипломатик алоқаларни ўрнатиш ёки тутатиш
Фаолият субъектлари — халқлар, давлат, корпорация, ижтимоий ҳаракатлар	Халқаро муносабатлар тизими билан асосланган ташқи сиёсий вазифаларни амалга ошириш	Халқаро ташкилотлар қошида давлат ваколатхоналарини очини ёки уларга аъжлик
Халқаро нормалар ва қадриятларнинг мукамал асосланганлиги	Умумбашарий муаммоларни ечишда давлат иштирокини таъминлаш	Бошқа давлат вакиллари билан донмий ёки вақтинчалик алоқаларни ўрнатиш

Маъба: Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.

соҳалардаги муаммоларни бошқа давлатлар билан биргаликда ҳал қилади. Давлатларнинг халқаро ҳамкорлиги ҳарбий соҳада ўзаро тушунувчанликни, хавфсизликни таъминлашда, қуролли кучларнинг жанговар тайёргарлигини оширишда яқдил бўлишни тақозо этади. Айни пайтда, ташқи иқтисодий фаолиятда ҳам ўзига хос вазифалар бажарилади. Бунда асосий эътибор хорижий инвестицияларни бошқариш, коммуникация тизимини ривожлантириш, самарали иқтисодий ҳамкорлик кабиларга қаратилади.

Дунёдаги ҳозирги ўзгаришлар ватанимиз тарихининг энг оғир, аммо бошдан кечириш муқаррар бўлган демократия ва бозор муносабатлари йўлига ўтиш билан боғланган даврига тўғри келди. Ўзбекистон ҳозир ўз тақдирининг мураккаб чорраҳасида турибди. Ўзбекистоннинг қандай йўлни танлаши, ривожланишнинг қайси муқобил вариантини мақбул кўриши кўп жиҳатдан бизнинг сиёсатчиларимизга, давлатда қандай сиёсат фаолият кўрсатишига боғлиқ.

Мустақил ривожланишнинг 16 йили давомида тўпланган тажриба шуни кўрсатадики, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати фақат дунё жараёнларига адекват, тўғри муносабат билдиришнинг эмас, балки ички ривожланиш вазифаларини ҳал этишнинг самарали воситаси сифатида ҳам шаклланмоқда. Бошқача қилиб айтганда, у миллий манфаатларни изчил рўёбга чиқариш мақсадида қаратилган. Бу давлатнинг хавфсизлигини, суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини ишончли тарзда таъминлаш, унинг олға қараб ривожланиши, иқтисодийнинг юксалиши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши учун қулай ташқи шарт-шароитларни яратишдир.¹

Энг аввало, халқаро майдонда миллий манфаатларни фаол ҳимоя қилишга йўналтирилган Ўзбекистон ташқи сиёсати асосида айнан ана шу тамойиллар ётади. Мустақил Ўзбекистоннинг умуман жаҳон ҳамжамияти билан, халқаро

¹ Каримов И. А. Наша цель - независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Доклад Президента И. Каримова на первой сессии Олий Мажлиса РУ второго созыва //Вечерний Ташкент. 24 января 2004 года.

ташкilotлар ҳамда уларнинг ваколатли намояндалари билан ҳамкорлигини ривожлантириш асосида давлатимиз Президенти И. А. Каримов томонидан илгари сурилган ташқи сиёсатнинг олти асосий тамойили ётади. Хусусан, олтинчи тамойилда шундай дейилади: «Ўзбекистон тўла ўзаро ишончга асосланган икки томонлама ҳам кўп томонлама ташқи алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш, халқаро ташкilotлар доирасидаги ҳамкорликни чуқурлаштириш тарафдоридир».¹

Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлигидаги асосий омиллар унинг бой табиий иқлими, инсоний, таълим, илмий-маънавий ва ишлаб чиқариш салоҳиятидир. Албатта, бу ўлканинг қадимий маданияти ва тарихи, унинг дунё цивилизациясига қўшган ҳиссаси, республиканинг Евроосиё қитъаси марказида ва ҳозирги кунда тикланаётган Буюк ипак йўлида, Фарб-Шарқ йўллари кесишган ерда жойлашган геостратегик ҳолати ҳам муҳимдир.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлигининг сиёсий асоси – республиканинг суверенлиги, унинг дунёдаги кўпчилик мамлакатлар томонидан тан олинганлиги ва кўлаб халқаро ташкilotларга кириши, кўлаб халқаро конвенцияларга, шу жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон конвенциясига қўшилганлиги, республикадаги барқарор вазиятнинг, унинг ислоҳотлар йўлидан оғишмай олға бораётгани, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига сўзсиз риоя қилинишини таъминловчи демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш, жамиятнинг маънавий янгиланиши, жаҳон ҳамжамиятига қўшилишдан иборат сиёсий стратегик мақсаднинг аниқ ривожланганлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.²

Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлигининг ҳуқуқий асоси эса – республика қонунчилик базасининг узлуксиз ислоҳ қилиниши ва такомиллаштирилиши, халқаро ташкilotлар билан ҳамкорликни ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган бир қатор қонунлар, фармонлар ва қарорларнинг қабул қилиниши ҳамда Ўзбекистон қонунчилигининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига тобора кўпроқ яқинлаштирилиши, турли соҳалардаги юзага келувчи халқаро ҳамкорликка оид у ёки бу масалаларни ҳал этишда халқаро ҳуқуқнинг республика ҳуқуқидан устунлигининг эълон қилиниши ва эътироф этилишидан иборат. Бу ҳол, хусусан, Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлигининг турли соҳаларига доир тузилган битимлари на шартномаларида ҳамда республиканинг ўзи аъзо бўлган халқаро ташкilotлар ишидаги фаол иштирокида ўз аксини топади.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлигининг миқёси ва даражаси унинг дунёга очиқлиги, энг муҳим халқаро ташкilotларга аъзо-

¹ Каримов И. А. Наша цель — независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Доклад Президента И. Каримова на первой сессии Олий Мажлиса РУ второго созыва // Вечерний Ташкент. 24 января 2004 года.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари на тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998. 239-бет.

лиги, республиканинг жаҳон ҳамжамиятига тобора кўпроқ қўшилиб бориши билан белгиланади. Ўзбекистон 800 дан ортиқ кўп томонлама ва икки томонлама битимлар ҳамда шартномалар тузди, 70 дан ортиқ энг муҳим конвенциялар ва шартномаларга қўшилди. Бундай шартномалар ва конвенциялар қаторида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги конвенция, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакт, Ирқий камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш ҳақидаги халқаро конвенция, Янги Европа учун Париж хартияси, Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартнома ва бошқаларни айтиб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати минтақавий назият, мамлакатнинг тарихий тараққиёт тажрибаси, сиёсий ва иқтисодий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда назарий ва амалий жиҳатдан илмий асосларга таянади. Ташқи сиёсатда тинчлик, барқарорлик, ҳамкорлик йўли асос қилиб олинди¹. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафқуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурмат қилиш;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий меъёрлардан халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари ва меъёрларининг устуворлиги;
- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;
- тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларининг устунлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишунлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик.

Ўзбекистоннинг халқаро хавфсизликка мос бўлган тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳонда мустақил давлат сифатида тезда тан олиншини таъминлади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 давлат тан олди, уларнинг 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 35 мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар жумласига АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Ҳиндистон, Покистон ва бошқаларни киритиш мумкин. Шунингдек, Ўзбекистонда 88 та хорижий мамлакат ва халқаро

¹ Жўраев С., Жалилов А., Саидолимов С. Хорижий давлатларнинг ташқи сиёсати ва дипломатияси. Ўқув дастури. Т., 200. 40-бет.

ташкilotларнинг, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкilotларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Дунёдаги 50 га яқин давлатда Ўзбекистоннинг элчихоналари ишлаб турибди¹.

2. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунларданоқ жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, халқаро ташкilotлар билан ҳамкорлик қилиш йўлини таплади ва оғишмай шу йўлдан бормоқда.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув йўлидан бориб Жаҳон банки, Халқаро Валюта жамғармаси, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкilot ҳамда бошқа халқаро молиявий-иқтисодий ташкilotларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан ҳамкорлик қилмоқда. Жумладан, *Халқаро валюта жамғармаси* мутахассислари иштирокида Ўзбекистон иқтисодиётини чуқур ислоҳ қилиш мақсадида мунтазам таркибий ўзгартиришлар дастури ишлаб чиқилди. *Жаҳон банки* билан Ўзбекистонга ислохотларни янада чуқурлаштириш, миллий валютамизни мустаҳкамлаш учун 160 миллион АҚШ доллари миқдорида тикланиш қарзи бериш тўғрисида битим имзоланди.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг хоҳиш-иродаси ва таклифига кўра, 1992 йилнинг 2 мартда жаҳондаги энг нуфузли халқаро ташкilot – *Бирлашган Миллатлар Ташкilotига* қабул қилинди. Ўзбекистон БМТ Низомини, халқаро ҳуқуқий меъёрларни, давлатлараро муомала қондаларини, шунингдек, БМТ таркибига кирувчи халқаро ташкilotлар талабларига риоя қилишини билдирди. Мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятининг тўла тенг ҳуқуқли аъзоси бўлди.

1993 йил февралда Тошкентда БМТнинг ваколатхонаси очилди ва у иш бошлади. Ўзбекистон Республикаси ва БМТ раҳбарларининг саъй-ҳаракатлари натижасида БМТнинг Тошкентдаги ваколатхонаси Ўзбекистонда БМТнинг тараққиёт дастури, қочоқлар иши бўйича олий кўмита комиссари, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкilotи, Аҳоли жойлашиш жамғармаси, Наркотик моддаларни назорат қилиш дастури, Саноат тараққиёти дастури, Болалар жамғармаси сингари ихтисослашган муассасаларни ўз таркибига бирлаштиришга муваффақ бўлди.

Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлигининг ёрқин саҳифаларидан бири Марказий Осиё минтақасини ядро қуролидан қилиб зонага айлантириш масаласида ўз ифодасини топди. Айнан Ўзбекистон Республикаси ташаббуси билан 2006 йилда *Марказий Осиё ядро қуролидан холи ҳудуд* деб эълон қилинди.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувида БМТ доирасидаги ихтисослашган ташкilotлар билан ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, унинг БМТ ҳомийлигида таълим, фан ва маданият билан шуғулланувчи халқаро ташкilot – *ЮНЕСКО* билан алоқалари тобора мустаҳкамланиб бормоқда. 190 давлат аъзо бўлган ЮНЕСКОнинг бош мақсади

¹ Жалилов А. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. Маърузалар матни. ЖИДУ. Т., 2002. 73-бет.

– барча халқлар келажигининг умумийлиги асосларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш, ҳозирги замон муаммоларини янада чуқурроқ ўрганишга кўмаклашишдан иборат. ЮНЕСКО ҳар йили ўз фаолияти доирасида жаҳонда 150—200 йирик тадбир ўтказиши мумкин. ЮНЕСКО ҳар бир давлатдаги илғор тажрибаларни ўрганувчи ва бошқаларга тарқатувчи «ғоялар лабораторияси» ролини бажармоқда.

1993 йил 29 октябрда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Ўзбекистонни ЮНЕСКОга аъзоликка қабул қилиш маросими бўлди. 1993–2007 йиллар мобайнида ЮНЕСКО билан ҳамкорликда юртимизда ва ЮНЕСКОнинг бошқа аъзо мамлакатларида ватанимиз фани, таълими, маданияти ва тарихига оид юзлаб тадбирлар ўтказилди. Хива, Бухоро, Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари ЮНЕСКОнинг жаҳон маданий қадриятлар рўйхатига киритилди. 2006 йил Президент И. Каримовга ЮНЕСКОнинг “Баробудур” олтин медали топширилди. ЮНЕСКО ташкилоти ҳар икки йилда бир марта Самарқанд шаҳрида ўтказиб келинаётган “Шарқ тароналари” халқаро мусиқа фестивалига ҳомийлик қилиб келмоқда.

Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар – Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, БМТнинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро олимпиада кўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотлар билан ҳам кенг ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширишга, жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашувига халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар – Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки ҳам кўмаклашмоқда.

Ўзбекистон 1992 йил февраль ойида дунёда тинчликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қатор тадбирларни амалга ошираётган нуфузли халқаро ташкилот – *Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти* (ЕХХТ)га аъзо бўлиб кирди.

Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, чунончи, Европа Иттифоқи, НАТО, ЭКО, Ислон конференцияси ташкилоти, кўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар билан ҳам самарали ҳамкорлик қилмоқда.

1996 йил февраль ойида Ўзбекистон *Европа Иттифоқи* билан ҳамкорлик ўрнатиш бўйича музокаралар бошланди. Шу йил июль ойида Флоренция шаҳрида Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасида шерикчилик ва ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди. Бу ҳужжат Ўзбекистон, Европа Иттифоқи ва унга аъзо бўлган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳуқуқий негизи бўлиб, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар учун кенг имкониятлар очди. Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик Ўзбекистоннинг хавфсизлиги ва тараққиётини таъминловчи муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида Ер сайёрасининг озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенциясига, Озон қатламини камайтирувчи моддалар ҳақидаги Монреал Протоколига, Атроф-муҳитта таъсир этувчи

воситаларни ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадида қўллашни тақиқловчи конвенцияга, Ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартномага қўшилган.

Шундай қилиб, Ўзбекистон тарихан қисқа бир даврда жаҳон ҳамжамиятига қўшилди, ва, шу аснода, халқаро ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда, шунингдек, халқаро ҳамда минтақавий ханфсизликни мустаҳкамлашда фаол қатнашаётган нуфузли давлат даражасига кўтарилди.

3. Ўзбекистон ва Осиё мамлакатлари муносабатлари.

Ўзбекистон-Афғонистон. Президент Ислом Каримов 2005 йил январда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган нутқида мамлакатимиз ички ва ташқи сиёсатининг энг долзарб муаммолари ҳақида ҳам алоҳида фикр-мулоҳазаларини баён қилди.

Ўзбекистон раҳбари Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш борасида давом этаётган ижобий жараёнлар билан бир қаторда, минтақада сақланиб қолаётган стратегик мавҳумлик ҳолати хусусида ҳам тўхталиб ўтди.

Ўзбекистон ва Афғонистон қадимдан бир-бирига қўшни, ерлари бир-бирига туташган, бир дарёдан сув ичиб келган. Икки давлат раҳбарлари ўртасида бир неча бор учрашувлар бўлиб ўтди. Дўстона ва амалий муносабатлар ўрнатилди. Бир қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди. Қобул ва Тошкентда дипломатик ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ҳам толибонлар режими ва ал-Қоида террористик ташкилотига қарши давлатлар коалицияси тарафида туриб курашда қатнашди. Энди эса Афғонистонни қайта тиклаш жараёнида фаол қатнашмоқда. Ўзбекистонлик мутахассислар вайрон бўлган ўндан ортиқ кўприкларни таъмирлаб, йўللарни эксплуатация қилишга лойиқ ҳолатга келтирмоқдалар. Ўзбекистон Афғонистоннинг шимолий вилоятларига электр энергияси етказиб бермоқда. Ўзбекистон автомобиллари, қурилиш материаллари ва бошқа товарлари Афғонистон бозоридан мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Кўп афғон ёшлари Ўзбекистоннинг турли олий ўқув юрларида ўқимоқдалар. Эрон, Афғонистон билан тузилган шартномага бинонан, ўзбекистонлик мутахассислар Термиз шаҳрини Эроннинг Чахбаҳар порти билан Ҳирот шаҳри орқали боғловчи янги автомобиль йўлини қуришда қатнашадилар. Келажакда шу йўлга параллел равишда темир йўл қурилиши ҳам мўлжалланган.

Ўзбекистон ва Жанубий Осиё. Ўзбекистон Президенти И. Каримовнинг мустақилликнинг дастлабки йилларида *Покистонга* қилган давлат ташрифи Ўзбекистон ва Покистон ўртасидаги ҳамкорликка асос солган бўлса, Покистон Ислом Республикаси Бош вазири Муҳаммад Навоз Шарифнинг Ўзбекистонга ташрифи ва унда имзоланган ҳужжатлар муносабатларни янги поғонага кўтарди. Бу учрашувларда давлатлараро муносабатларда муҳим бўлган Ўзбекистон Республикаси билан Покистон Ислом Республикаси ўртасидаги давлатлараро муносабатлар ва ҳамкорлик тамойиллари тўғрисидаги шартнома, иқтисодий ва савдо ҳамкорлиги, шунингдек, маданият, соғлиқни сақлаш, фан, техника, кадрлар тайёрлаш, туризм, спорт ва оммавий ахборот

соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги битимлар имзоланди. Бундан ташқари, икки давлат ўртасида сув ресурслари, электрлаштириш, ирригация ва мелиорация соҳасида ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги, почта ва телекоммуникация соҳасида, давлат банклари ва миллий банклари ваколатхоналар айирбошлаш тўғрисидаги, инвестициялар ва сармояларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги битимлар имзоланди.

2005 йил март ойида Покистон Президенти Парвез Мушаррафнинг Ўзбекистонга ва 2006 йилнинг май ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Покистонга қилган ташрифлари икки мамлакат ўртасидаги муносабатларда муҳим из қолдирди.

2007 йил 14-15 март кунлари Покистон Ислам Республикаси Бош вазири Шавкат Азизнинг Ўзбекистонга қилган расмий ташрифи Ўзбекистон-Покистон муносабатлари ривожига янги босқични бошлаб берди.

Ўзбекистон ва Покистон раҳбарлари ўртасида бўлиб ўтган учрашуларда ўзаро иқтисодий муносабатларни ривожлантириш билан бирга Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва унга ёрдам кўрсатиш масалалари ҳам муҳокама қилинди. Икки мамлакат раҳбарлари афғон муаммоси бўйича мулоқотларга мунтазамлик тусини беришга, террорчилик, нарқобизнес ва экстремизмга қарши кураш борасида тажриба ва ахборот алмашиб боришга келишиб олдилар.

Дунё энергия захираларига эҳтиёж ортиб бораётган бир пайтда, Покистон энергия манбаларига бой ҳисобланган Марказий Осиёдан чиқадиган жанубий йўналишдаги янги транспорт тармоқларининг ўз коммуникацияларига туташидан манфаатдор. Ўзбекистон Покистон йўллари орқали Арабистон денгиз соҳилларига чиқиш имкониятининг мавжудлиги эса икки томон учун ҳам манфаатлидир. Покистон компаниялари Ўзбекистон худудидаги нефть-газ конларини қидириш ва ўрганишга жиддий қизиқиш билдирмоқда. Шунинг учун Исломободда Афғонистон орқали Покистонга чиқадиган транспорт тармоқларини барпо этиш лойиҳаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу Покистон товарларининг (пластмасса буюмлар, чарм ва картондан ясалган маҳсулотлар, дори-дармон, мева) Ўзбекистон орқали Марказий Осиё давлатлари бозорларига кириб боришига ҳам хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ўзбекистон эса, ўз навбатида, Покистон бозорига йўналтирилган экспорт ҳажмини (пахта, полиэтилен, суюлтирилган газ, кабель, минерал ўғитлар, ғалла, қишлоқ хўжалиги техникаси) кенгайтириш имкониятига эга бўлади. Мисол учун, Покистон Ўзбекистон пахтасини учинчи давлатлар орқали сотиб олар эди. Масалан, 2006 йилда ўзаро товар айирбошлаш ҳажми икки ҳисса ортиб, 20 миллион АҚШ долларини ташкил қилди. Эрон бандаргоҳлари орқали Покистонга юборилган Ўзбекистон пахтасининг қиймати бу кўрсаткичдан бир неча қарра ортиқ. Шуларни инобатга олиб, икки мамлакат раҳбарлари савдо-иқтисодий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Покистон қўшма комиссиясининг фаолиятини такомиллаштиришга келишиб олганлар. 2007 йилнинг бошида Исломободда комиссиянинг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Покистон Бош вазирининг Ўзбекистонга ташрифи асносида эса икки мамлакат ишбилармонларининг бизнес-форуми ташкил қилинди.

Покистонда Ўзбекистоннинг нафақат пахта ва илагига, юртимизда давом этаётган хусусийлаштириш жараёнига ҳам қизиқиш катта. Энергетика ва транспорт коммуникациялари соҳасида амалга оширилаётган ҳамкорлик истиқболда тўқимачилик, қишлоқ хўжалиги каби соҳаларда қўшма корхоналарнинг кўпайишига олиб келиши мумкин.

Ўзбекистондаги мавжуд қулай сармоявий муҳит покистонлик ишбилармонларнинг юртимизга қизиқишини тобора ошироқда. 2007 йилда Ўзбекистонда Покистон сармояси иштирокида тузилган 40 тага яқин корхона фаолият кўрсатмоқда. Улар ишлаб чиқарган товарлар ва кўрсатган хизматларнинг йиллик ўртача қиймати 20 миллиард сўмга, экспорти ҳажми эса 4 миллион АҚШ долларига етади.

Ўзбекистон Жанубий Осиёнинг лидер мамлакати бўлган *Ҳиндистон* билан ҳам алоқаларини кенгайтирмоқда. Ўзбекистоннинг Ҳиндистон билан алоқаларининг янги босқичга кўтарилишида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2005 йил 4-6 апрель кунлари шу мамлакатта қилган давлат ташрифи алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу ташриф давомида Президент И. Каримов билан Ҳиндистон Президенти Абдул Қалам ва Бош вазир Манмохан Сингх ўртасида музокаралар олиб борилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳиндистон Марказий Осиё Республикалари орасида Ўзбекистон билан яқин иқтисодий ва сиёсий, маданий ва ижтимоий соҳалардаги алоқаларни ривожлантиришдан манфаатдор эканлигини намён этмоқда. Ҳозирги пайтда Ҳиндистон билан қўшма асосга эга бўлган 30 дан ортиқ компаниялар Ўзбекистонда муваффақиятли фаолият юритмоқда. Биргина 2004 йилда икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 121 миллион АҚШ долларидан ошиб кетди.

Ҳиндистон билан Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ҳамкорликка қизиқиш нафақат иқтисодий, балки геосиёсий омиллар билан ҳам мустақамланмоқда. Зеро, Ҳиндистон бугун Жанубий Осиё минтақасида ёки Марказий Осиё билан муносабатлардагина эмас, балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам ўзининг обрў-эътибори ва салоҳияти билан юксак мавқега эга бўлиб бормоқда. Гарчи анча маданий тусда ёндашаётган бўлса-да, Ҳиндистон Марказий Осиёга ҳудуди Россия, Хитой, АҚШ ёки Япония сингари геосиёсий объект сифатида қарамоқда. Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда Ҳиндистонга «учинчи дунё мамлакати» сифатида муносабат билдириш ярамайди, балки аксинча, унга жуда жиддий геосиёсий ўйинчи сифатида муносабат қилингандагина ижобий натижаларга эришиш мумкин.

Ўзбекистон ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқ. Мустақилликка эришган ҳар қандай давлатнинг тараққиёти учун нуфузли давлатлар билан ҳамкорлик қилиш муҳим бўлиб, Ўзбекистон ҳам истиқлолнинг илк кунлариданоқ ана шундай эзгу мақсад йўлида ҳаракат қила бошлади.

Биринчилар қаторида Ўзбекистон Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда араб мамлакатлари билан алоқа ўрнатиш ва алоқани ривожлантиришга киришди. Негаки, бу давлатлар билан Ўзбекистоннинг қадриятлари, дини, урф-одати ва анъаналари жуда яқиндир.

Ўзбекистон билан *Туркия* ўртасидаги муносабатлар кейинги йилларда

анча кенгайди. Ўзбекистонда Туркия элчихонаси, Туркияда Ўзбекистон элчихонаси фаолият кўрсатиб келмоқда. Икки давлат ўртасидаги ҳамкорлик газлама ва тайёр кийим-кечак ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш, қўшма корхоналар қуриш, кадрлар тайёрлаш, туризмни ривожлантириш ва бошқа соҳалар амалий натижалар бермоқда. Туркиялик ҳамкорлар Ўзбекистон иқтисодиётига 1,5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида сармоялар киритди. 200 га яқин қўшма корхоналар барпо этилди. «Коч холдинг», «Айсел» шулар жумласидандир.

Эрон Ислом Республикаси билан Ўзбекистон ўртасидаги алоқаларга эътибор қаратадиган бўлсак, шуни таъкидлаш керакки, Эрон Марказий Осиё билан яқинлашиш мақсадида тарихий-маданий омилларни восита сифатида қўллашга ҳаракат қилади. Ўзбекистон эса Эроннинг қулай стратегик жойлашуви, Форс кўрфазидаги бандаргоҳларидан ўз маҳсулотларини дунё бозорига олиб чиқиш мақсадида фойдаланади.

2002 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Эрон Ислом Республикасига қилган давлат ташрифи икки мамлакат ўртасида изчил ва дўстона алоқалар ривож топаётганидан далолат беради. 2002 йил якунларига кўра, икки мамлакат ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш ҳажми 260 миллион АҚШ долларига тенг бўлганлигини таъкидлаш мумкин. Икки мамлакат ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилган давр ичида 40 дан ортиқ турли характердаги ҳужжат имзоланган. Агар 1996 йилда Эрон ҳудудидан 34 минг тонна транзит юк олиб ўтилган бўлса, 2002 йилда бу кўрсаткич 500 минг тоннага етди. 2002 йилда Ўзбекистон ҳудуди орқали ташиб ўтилган Эронга тегишли юкларнинг умумий миқдори эса – 750 минг тоннани ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси билан Яқин Шарқ мамлакатлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ривожлантиришда – **Қувайт Амирлиги** ўзига хос ўрин тутadi. Ўзбекистон Республикаси Президенти Қувайт давлати Амири шайх Жаббор ал-Аҳмад ал-Жаббор ас-Сабаҳнинг таклифига мувофиқ, 2004 йилнинг 19-20 январила шу давлатга расмий ташриф буюрди.

Қувайт Амирлигида бўлиб ўтган расмий музокараларда Ўзбекистон билан Қувайт ўртасидаги алоқаларни ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари, хусусан, сармоя жалб этиш, қишлоқ хўжалиги, энергетика ва транспорт соҳаларида ҳамкорлик қилиш имкониятлари келишиб олинди. Учрашувлар чоғида Қувайт давлатида ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш борасида тўпланган тажриба Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида қўл келиши мумкинлиги таъкидлаб ўтилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов 2007 йил 17-19 апрель кунлари **Миср Республикасига** расмий ташриф буюрди. Сафар олдидан журналистларга берган интервьюсида мамлакатимиз раҳбари ушбу мамлакат тўғрисида ўзининг айрим мулоҳазаларини баён қилар экан, Ўзбекистон ташқи сиёсатида Мисрнинг ўрни қанчалик муҳим эканлигини эътироф этди.

Миср қуруқликда Африка билан Осиёни, сув йўллари орқали Осиё-Тинч океани минтақаси билан Европани боғлайди. Шу боис, Ўзбекистон ва Миср минтақавий ҳамда халқаро сиёсатда муҳим ўрин тутувчи мамлакатлар сирасига киради.

Миср – маданиятнинг, давлатчиликнинг энг қадимий маркази. Мисрни Нил неъматидеб атайдилар. Дунёдаги энг узун дарё, ушбу ўлкадаги ҳаёт манбаи бўлган Нилда сув миқёсини ўлчайдиган иншоотни улуг аллома, ватандошимиз Аҳмад ал-Фарғоний бунёд этган. Ўзбекистон билан Миср халқларининг бундай тарихий яқинлиги ва ҳамкорлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Қадимги Шарқнинг фанлар академияси ҳисобланган «Байтул ҳикма»да ижод этган ватандошларимиз – буюк алломаларнинг аксарияти Мисрга бориб, маҳаллий халқнинг илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган. Бошқача қўлиб айтганда, Ўзбекистон билан Миср халқлари ўртасида бугунги дўстлик ва ҳамкорлик алоқаларига ажодларимиз асос солганлар.

Гуманитар ҳамкорлик – тарихий муштараклик тақозоси. Хусусан, таълим соҳасидаги алоқалар жуда фаол. Икки мамлакат кадрлар тайёрлашда бирибирига кўмак бераётир. Ўзбекистон ва Миср олий ўқув юртлари ўртасида йигирмадан зиёд ҳамкорлик битими имзоланган.

Соғлиқни сақлаш соҳасидаги алоқалар изчил ривожланаётир. Фармацевтика соҳасидаги ҳамкорликни кенгайтиришдан икки мамлакат ҳам бирдай манфаатдор. Ўзбекистон мустақиллик йилларида бу соҳани фаол ўзлаштириш ва жадал ривожлантирмоқда. Миср ҳам фармацевтика соҳасида катта салоҳият ва бой тажрибага эга. Биргаликда фармацевтика корхоналарини очиш орқали мамлакатларимиз Марказий Осиё ва умуман, МДХ бозорларининг салмоқли қисмини эгаллаши мумкин. Айни пайтда бу йўналишда саккизта лойиҳани амалга ошириш мўлжалланмоқда.

Иқтисодий ҳамкорлик давлатлараро муносабатларнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. 2007 йилнинг март ойида Тошкентда Савдо-иқтисодий ва илмий-техникавий ҳамкорлик бўйича Ўзбекистон-Миср ҳукуматлараро қўшма комиссиясининг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Икки томонлама ҳамкорликнинг улкан имкониятларини намоиш этган ушбу анжуман якунида савдо алоқаларини ривожлантириш, хусусан, Мисрга кўплаб турдаги маҳсулотлар, жумладан, замонавийлаштирилган Ил-76 юк ташиш самолётлари ва Ил-114 йўловчи ташиш самолётлари, тракторлар ва бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги техникаси, кабель-ўтказгич маҳсулотлар, трансформаторлар, қуёш батареялари, мис, ипак етказиб бериш борасида кўплаб келишувларга эришилди. Сайёҳлик, илм-фан ва таълим соҳаларида ҳамкорлик алоқалари тўғрисидаги ҳужжатлар имзоланди.

Ислон Каримовнинг 2007 йил апрель ойида Мисрга қилган ташрифи асносида ўзаро алоқаларнинг ҳуқуқий пойдевори янада мустаҳкамланди. Ўзбекистон Республикаси ва Миср Араб Республикасининг қўшма баёноти қабул қилинди. Икки мамлакат ҳукуматлари ўртасида уюшган жиноятчилик ва терроризмга қарши курашда ҳамкорлик, судьялар малакасини ошириш ва суд-ҳуқуқ соҳасида тажриба алмашиш тўғрисидаги битимлар, ахборот соҳасида ҳамкорлик, 2007-2010 йилларга мўлжалланган маданий ҳамкорлик тўғрисидаги протоколлар, шунингдек, Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги билан Миср Миллий спорт кенгаши, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги билан Миср Халқаро ҳамкорлик вазирлиги, Ўзбекистон Савдо-саноат палатаси билан Миср Савдо пала-

талари федерацияси, «Ўзинфинвест» агентлиги билан Миср Инвестиция ва эркин ҳудудлар бош дирекцияси, Ўзбекистон Стандартлаштириш, метрология ва сертификатлаштириш агентлиги билан Миср Стандартлаштириш ва сифат ташкилоти, Ўзбекистон Марказий банки билан Миср Марказий банки ўртасида англашув меморандумлари, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси билан Миср Искандария кутубхонаси ўртасида ҳамкорлик тўғрисидаги протокол, Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки билан Миср Миллий банки, «Банк дю Каир» ва «Банк Мисрий» ўртасида молиявий ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар имзоланди.

Ўзбекистон – Хитой муносабатлари. Ўзбекистон Хитой билан ҳамкорликни юксак қадрлайди. Зеро, ташқи дунё билан алоқаларни кенг кўламли ривожлантириш йўлидан бораётган мамлакатимиз ўз минтақасида хавфсизликнинг асосий таянчи вазифасини ўтаётгани, унинг сиёсий пуффузи ва иқтисодий салоҳияти халқаро миқёсда эътироф этилмоқда.

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихи ва ривожини ўзаро ҳамкорликка етарли даражада пойдевор қўйилганидан гувоҳлик беради. Буни қуйидаги омиллар мисолида кўриб чиқиш мумкин. Хитойнинг халқаро ва минтақавий муаммоларини ҳал этишдаги таъсири кучайиб бормоқда. Бу, айниқса, Марказий ва Жанубий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни сақлаш масалаларида яққол кўзга ташланмоқда.

Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистон Республикаси билан, шунингдек, Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари билан жугрофий яқинлигини ҳисобга олган ҳолда, Хитой билан ҳамкорлик диний экстремизм, терроризм, уюшган жиноятчилик, наркобизнес ва ноқонуний қурол-яроғ савдоси муаммоларини ҳал этишда катта аҳамиятга эга. Буларни бартараф қилишда далил қадамлар ташлаш ва биргаликда концепциялар яратиш икки давлат ҳамкорлигини янада яқинлаштиради.

Маълумки, БМТ Хавфсизлик кенгашининг доимий аъзолари таркибига кирувчи Хитой Халқ Республикаси ва бошқа давлатлар, ўз аҳолиларида жойлашган ҳудудларнинг барқарорлиги учун масъулдирлар. Ушбу давлатларнинг элчихоналари Тошкентда ҳам жойлашган. Шу туфайли, улар орқали Ўзбекистон раҳбарияти дунёда тинчликни сақловчи асосий механизм бўлган Хавфсизлик кенгашига жаҳонда рўй бераётган турли хил сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа воқеаларга ўзининг муносабатини ўз вақтида билдириб туради.

Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги муносабатлар қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилмақда: миллий давлатлар манфаатларининг устуворлиги, яъни ўзаро манфаатдорликни инобатга олиш; ўзаро тенг фойда кўриш; бир-бирининг ички сиёсатига аралашмаслик; умуминсоний қадриятларга эътибор, тинчлик ва барқарорликни сақлаш; халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя қилиш ва унинг давлат ички ҳуқуқ меъёрларидан кўра устуворлиги. Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги икки томонлама алоқалар ҳам ривожланиб бормоқда.

Ўзаро алоқаларнинг кун қиррали бўлиши Марказий Осиёда хавфсизликни мустаҳкамлаш; халқаро ташкилотлар томонидан тинчликни сақлаш учун олиб борилаётган тадбирларда ишгирок этиш ва бу соҳада ҳамкорликни чу-

қурлаштириш; ижтимоий-иқтисодий. энергетика ва атом энергияси соҳасида ҳамкорликни йўлга қўйиш, экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ўзаро истиқболли ҳисобланган транспорт лойиҳаларини амалга ошириш; телекоммуникация, туризм, фан, техника ва маданият соҳасида айирбошлаш бўйича ҳамкорликни ривожлантириш ва Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти орқали Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларида ишончли тизимни яратишдан иборат бўлади.

2005 йилнинг 16-18 май кунлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг ХХРга навбадаги расмий ташрифи чоғида икки мамлакат ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро ҳамкорлик изчил ривож топаётганлиги яна бир бор ўз исботини топди. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 100 га яқин Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси фикримизнинг яққол далилидир. Айрим Европа давлатларидан фарқи ўлароқ, Хитой Андижон воқеаларига нисбатан Ўзбекистоннинг расмий позициясини қўллаб-қувватлаган ҳолда адолатли баҳо берганлиги ХХРнинг ишончли сиёсий ҳамкор эканини намоён этди.

Ўзбекистон-Япония. Ўзбекистон Шарқнинг энг ривожланган мамлакати бўлган Япония билан ҳам ҳамкорлик алоқаларини ривожлантирмоқда. Ўзбекистонда Япониянинг дунёга машҳур «Мицуи ва Ко Лтд», «Мицубиси корпорейшн», «Сумитото корпорейшн», «Томен корпорейшн», «Чори» каби компанияларининг доимий ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Улар билан Ўзбекистон ташқи иқтисодий вазирлиги ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланган. Япония ҳукумати Кўкдумалоқ нефть-газ конденсати конини ўзлаштиришда, Бухорода нефтни қайта ишлаш заводини қуришда, Фарғонада нефтни қайта ишлаш заводини таъмирлашда, телеалоқа тармоқларини таъмирлашда ўз сармоялари билан қатнашмоқда.

Ўзбекистон-Япония ҳамкорлигининг молиявий-иқтисодий томони республика иқтисодини ислоҳ қилишда муҳим роль ўйнайди. Ўз навбатида, Япония томони Ўзбекистонга Марказий Осиёда асосий геосиёсий ҳолатга ҳамда Япония учун катта аҳамиятга эга бўлган мамлакат сифатида қарамоқда.

2006 йилнинг кузига Япония Бош вазири Ж. Коидзумининг Ўзбекистонга ташрифи бу мамлакатнинг Марказий Осиё минтақасига, жумладан, Ўзбекистонга бўлган қизиқишини яна бир бор ифода қилди. Япония Ўзбекистонга Юдан ортиқ турли дастурлар доирасида кўмак бермоқда. Жумладан, Тошгузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлининг қурилишида Япония 150 миллион АҚШ доллари миқдорида кредит ажратган ҳолда амалий ёрдам кўрсатди. Мамлакатимиз тараққиёти учун стратегик аҳамиятга эга бўлган ушбу йўл 2007 йил августда расман фойдаланишга топширилди.

Бугунги кунда Ўзбекистон ва Япония ўртасидаги муносабатлар янги боёқда кўтарилаётганлигини таъкидлаш мумкин. 2007 йил апрель ойининг сўнгги кунларида Япониянинг иқтисодиёт, савдо ва саноат вазири Акира Амариини бошчилигидаги йирик саноатчи ва тижоратчилардан иборат делегациянинг Ўзбекистонда бўлиши икки мамлакат ўртасида амалий ишлар ривож топаётганлигини далил беради.

Ўзбекистон ва Тинч океани минтақаси давлатлари. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири - Тинч океани

ҳавзаси мамлакатлари билан ҳамкорлик алоқалари ўрнатиш ва ривожлантиришга қаратилган. Бу мамлакатлар ўртасида, айниқса *Корея Республикаси* билан алоқа ўрнатиш алоҳида аҳамиятга эга.

2006 йилнинг 28-30 март кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов Корея Республикасига давлат ташрифини амалга оширди. Мазкур ташриф Ўзбекистоннинг геосиёсий имкониятларини ошириш билан бир қаторда, мамлакатимизга бевосита сармоя жалб қилиш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир. Айнан ана шу ташриф мобайнида икки мамлакат раҳбарлари турли йўналишларда ҳамкорликни ривожлантириш борасидаги 15 ҳужжатга имзо чекдилар. Келишувлар асосида Корея Республикасидан Ўзбекистонга 1 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорига сармоя жалб этилиши кўзда тутилган. Бу рақамлар Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий сиёсатида Корея Республикаси беқийс ўрин тутганлигидан далолат беради. Маълумки, Ўзбекистон ҳам Корея Республикасининг меҳнат бозорида ўз ўрнига эга бўлиб, бу Ўзбекистон Республикасининг Корея меҳнат бозорига сармоясини сифат жиҳатдан юксалтириш, мамлакатга таъёр маҳсулот экспорт қилиш имкониятларини кенгайтиришни кўзда тутди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2008 йил 24-26 февраль кунлари янги сайланган Корея Республикаси Президентининг лавозимга расман киришиш маросимида иштирок этиш учун ушбу мамлакатга сафар қилди. Давлат раҳбарларининг ушбу учрашуви икки томонлама муносабатларни янада ривожлантиришга хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ўзбекистоннинг Тинч океани ҳавзаси мамлакатларидан *Малайзия ва Индонезия* билан ўзаро алоқалари муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг Осиё ва Океания минтақасидаги *Вьетнам Социалистик Республикаси, Таиланд, Австралия* ва бошқа мамлакатлар билан сиёсий-дипломатик алоқалари йўлга қўйилди, улар ўртасида иқтисодий ва маданий ҳамкорлик ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Сингапур Республикаси билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйганига ҳам 10 йил тўлди. Гарчи бу мамлакат билан Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар қандайдир аниқ шаклланган геосиёсий мазмунга эга бўлмаса-да, Сингапурнинг Жануби-Шарқий Осиёдаги иқтисодий мавқеи ва ўзи кичик ҳудудга эга бўлишига қарамасдан сўнгги 20 йил ичида эришган ютуқлари нуқтаи назаридан қараганда, бу мамлакат билан алоқаларни ривожлантириш мақсадга мувофиқ эканлигини намोён этади.

2007 йилнинг 27 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти Сингапур Президенти Селлапан Рам Натаннинг таклифига биноан мазкур мамлакатга давлат ташрифини амалга оширди. Ўзбекистон томонидан Сингапурнинг иқтисодий имкониятлари юқори баҳоланди ва Президентнинг бу мамлакатга ташрифи айнан ана шундай амалий ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 2006 йил маълумотларига кўра икки мамлакат ўртасидаги маҳсулот айрибошлаш ҳажми 110 миллион АҚШ долларига етган. 2007 йилга келиб Ўзбекистонда Сингапур сармоеси билан ишлаётган қўшма корхоналар сони 12 тага етган. Бу ҳамкорлик йилдан-йилга мустаҳкамланиб бориши ҳар икки мамлакат манфаатларига тўла мос келади.

Мамлакатимиз раҳбарининг бу мамлакатга қилган ташрифи икки томонлама муносабатларнинг янада ривожлантиришга, бу мамлакат сармоясининг Ўзбекистонга кириб келишини кучайтиришга қаратилган.

3. Ўзбекистоннинг РФ, Европа Иттифоқи ва АҚШ билан муносабатлари.

Ўзбекистон-Россия. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида халқаро муносабатларда муҳим роль ўйнавчи Россия, АҚШ ва Европа Иттифоқи билан ҳамкорлик муносабатлари алоҳида эътибор талаб этади. Айнан ана шу сиёсий бирликлар жаҳон сиёсатини белгилашда ҳам муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси Россия билан Иттифоқчилик шартномаси имзолаган бўлса, АҚШ билан Стратегик шериклик ва ҳамкорлик шартномасини имзолаган. Европа Иттифоқи билан эса 1996 йилда кенг миқёсдаги ҳамкорликни кўзда тутувчи Шериклик ва ҳамкорлик битимини тузган. Бундан ташқари, Европа Иттифоқи ва мамлакатимиз ўртасида 20 га яқин бошқа турдаги шартномалар mavjud. Икки томонлама муносабатлар ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий ва ҳам маданий соҳаларда ривожланиб бормоқда. Чунончи, 2001 йилга келиб, Европа Иттифоқи ва республикамиз ўртасидаги савдо айланмаси 1 млрд. 57 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Буларнинг барчаси Европа Иттифоқининг Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутишидан дарак беради.

Ўзбекистон Республикаси ва Россия ўртасидаги икки томонлама ҳамкорлик хусусида гапирганда, аввало, 2005 йилнинг кузида имзоланган Иттифоқчилик шартномасини қайд этиш лозим. Бу ҳужжат ҳар икки мамлакат учун кенг сиёсий ва иқтисодий имкониятлар очиб беради. Иттифоқчилик шартномаси деганда икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг энг яқинлашган шакли тушунилади. Халқаро муносабатларнинг бу шакли стратегик шерикчиликдан ҳам яқин ҳамкорлик муносабатларидир.

Кейинги 16 йилдаги ўзаро муносабатлар тарихига назар ташласак Ўзбекистон Республикаси Россия Федерацияси билан давлатлараро тенг ҳуқуқли муносабатлар ўрнатиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. 1991 йилдан 2007 йилга қадар икки давлат раҳбарлари мунтазам учрашиб, музокаралар олиб боришмоқда ва Россия Ўзбекистоннинг энг йирик савдо ҳамкори бўлиб қолмоқда.

Марказий Осиёдаги стратегик вазият Евроосиёда мувозанатни таъминлаш борасида муҳим аҳамиятга эга. Марказий Осиёда Ўзбекистоннинг олтин, уран, энергия хом ашёларига бойлиги; Хитой, христиан (рус православ ва ғарб католик) ва ислом маданиятлари кесишган жойдалиги; Россия, Эрон, Хитой, Покистон ва Ҳиндистон каби мамлакатларга ҳам салбий, ҳам ижобий маънода қўшни эканлиги; минтақа сиёсати ва шундан келиб чиққан ҳолда, жаҳон сиёсатида жилдий таъсир кўрсатувчи омиллардир.

Россия сармоюдорларининг Ўзбекистон иқтисодиётига кенг миқёсда инвестиция киритишга қизиқиши тобора ортиб бормоқда. Бу, аввало, нефть ва газ казиб олиш, уларни қайта ишлаш, телекоммуникация, тоғ-кон sanoати, металлургия, машинасозлик, аниқ асбобсозлик, электротехника маҳсулотлари ишлаб чиқариш, қурилиш материаллари, қишлоқ хўжалиги маҳсулот-

ларини қайта ишлаш каби экспортга йўналтирилган соҳалар ва бошқа иштиқболли тармоқларда ўз ифодасини топмоқда.

Сўнги пайтларда Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорликнинг кенгайиши ўзаро манафаатларни ифодаловчи табиий жараёнга айланди.

Бундай ҳамкорликнинг асосини иқтисодиётнинг оёққа туриши, ҳар икки мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши ва бир-бирини тўлдириши, ҳудудий яқинлик, транспорт инфратузилмаси ҳамкорлигининг йўлга қўйилганлиги, шерикларнинг бир-бирини яхши билиши, уларнинг халқларимиз умумий маданиятидан, феъл-атворидан хабардорлиги ташкил этади.

2007 йил 23 декабрда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловида ишончли ғалабага эришгани ва Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб қайта сайланганидан сўнг И. А. Каримовнинг хорижий мамлакатларга қилган ilk давлат ташрифи 2008 йил 6-7 феврал кунлари айнан Россия Федерациясига тўғри келганлиги ҳам ушбу мамлакат билан ҳамкорлик мамлакатимиз учун устувор аҳамиятга эга эканлигини намойиш этди.

Ўзбекистон ва Европа Иттифоқи. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг Европа йўналиши қатъиятлик билан ривожлантирилмоқда.

Ўзбекистон Европа Иттифоқига аъзо бўлган бир қатор давлатлар билан, жумладан, Германия, Франция, Буюк Британия, Финляндия, Австрия, Бельгия, Швеция, Италия, Испания, Греция, Польша, Венгрия, Чехия, Словакия, Хорватия, Болгария каби мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатди ва бу алоқалар тобора кенгайиб бормоқда.

2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан кейин Европа Иттифоқи давлатлари ҳам халқаро терроризмга қарши тузилган халқаро коалицияга қўшилган ҳолда ўз қўшинларини Афғонистонга юборишди. Айрим давлатлар, шу жумладан, Германия ўз ҳарбий контингентини Афғонистоннинг шимолида, бир қисмини эса Термез шаҳрида жойлаштирди.

Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи билан алоқалари иқтисодиёт соҳасида ҳам йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Европа Иттифоқининг фаол аъзоларидан бўлган Германия Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқидаги энг яқин ҳамкори ҳисобланади. Германия Марказий Осиёда рўй бераётган ўзгаришларга доимо немисларга хос ҳолислик билан ёндашган ва доимо қўллаб-қувватлаган.

Ўзбекистон ва АҚШ. Европа Иттифоқи давлатлари билан ривожланаётган ҳамкорлик сингари АҚШ билан алоқаларни ўрнатиш кўнгина дашлатларда бўлгани каби Ўзбекистон учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон – АҚШ муносабатлари босқичма-босқич ривожланиб келмоқда. Ўзбекистон ва АҚШ раҳбарларининг учрашувлари, Америка парламенти юқори мартабали вакилларининг ташрифлари Ўзбекистон – АҚШ муносабатларини янги босқичга олиб чиқди.

Икки давлат ҳукуматлари ўртасида 2001 йил октябрда халқаро террорчиликка қарши курашиш масалалари бўйича қўшма баёнот имзоланиши, ҳукуматлар ўртасида икки томонлама ҳамкорликни янада ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларни қўллаб-қувватлаш борасида ўзаро англ-

лашув ҳақида меморандум қабул қилинди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг 2002 йил март ойида АҚШга расмий ташрифи Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида Стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисида декларация, шунингдек, илмий-техникавий тадқиқотлар, ядро қуролининг тарқатилишига йўл қўймаслик борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида ҳамда Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият банки билан АҚШ Экспорт-импорт банки ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланиши Ўзбекистон – АҚШ муносабатларида қўйилган муҳим қадамлардан бири бўлди.

Бироқ АҚШ маъмуриятининг Марказий Осиё минтақасидаги олиб борган сиёсатини пухта ишлаб чиқилган, тамомила оқилона сиёсат, дейиш қийин. Чунончи, 2004-2006 йилларда бу сиёсатнинг бир қатор камчиликлари борлиги, энг асосийси, АҚШ маъмурияти томонидан минтақа мамлакатлари билан ҳамкорлик қилишнинг аниқ стратегияси йўқлиги маълум бўлиб қолди.

2006 йил АҚШ давлат департаментининг юқори лавозимли вакиллари дан Р. Баучер ва Э. Фейгенбаумларнинг Ўзбекистонга қилган ташрифи АҚШ ўзининг Марказий Осиёда олиб борган сиёсатида йўл қўйган хатоларини тан олганлигини намоён этди. Айниқса, 2007 йилнинг март ойида Ўзбекистонга ташриф буюрган АҚШ давлат котибининг Марказий ва Жанубий Осиё бўйича департаменти бошлиғининг ўринбосари Э. Фейгенбаум, бу хатони очиқдан-очиқ тан олган ҳолда шундай ёзади: «Турли кўринишларда ташқаридан амалга оширилган кучли тазйиқларга қарамасдан, Марказий Осиё давлатлари ўз суверенитетини сақлаб қолишда мисли кўрилмаган жасорат кўрсатдилар.

Биз Марказий Осиё давлатларини кимнингдир шахмат тахтасидаги доналар сифатида асло қабул қилмаймиз. Аксинча, улар бизнинг энг ишончли ҳамкорларимиздир. Биз бундан кейин иқтисодий ҳамкорликка урғу беришимиз ва кучайтиришимиз лозим».¹

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда тарихий жиҳатдан қисқа бир даврда халқаро муносабатларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш бобида бир неча ўн йилликларга арзийдиган ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши кўшничилик, ўзаро фойдали ҳамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти билан бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади, унинг мавқеи йилдан-йилга мустаҳкамланиб бормоқда.

¹ www.uz-info.com

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари ва расмий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., 2004.
2. Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига шарҳлар. Т., 2002.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил 14 декабрь. Т., 2001.
4. Ўзбекистон Республикасидаги сайловларга оид қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 2007.
5. «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида»ги қонун. Ўзбекистон Республикаси қонунлари. Т., 1999.
6. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида»ги қонун. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. Т., 1999.
7. «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 декабрдаги қонуни. «Маърифат» газетаси, 1997 йил 8 январь.
8. «Таълим тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 августдаги қонуни. Олий таълим. Норматив ҳужжатлар тўплами. Т., 2002.
9. Каримов И. А. Выступление на 48-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН// Центральная Азия по пути безопасности и сотрудничества. Т., 1995.
10. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996.
11. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. Т., 1996.
12. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т., 1996.
13. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. Т., 1996.
14. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли//Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 4. Т., 1996.
15. Каримов И. А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат//Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996.
16. Каримов И. А. Важнейшие задачи углубления демократических реформ на современном этапе. Т., 1996.
17. Каримов И. А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар//Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996.
18. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996.
19. Каримов И. А. От региональной безопасности к безопасности глобальной. Выступление на специальном торжественном заседании Генеральной Ассамблеи по случаю пятидесятой годовщины ООН. 24 октября 1995 г.//По пути созидания. Т. 4. Т., 1996.
20. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — динр талаби. Т. 5. Т., 1997.
21. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ханфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997.

22. Каримов И. А. Амир Темур – наша гордость. Доклад на международной научной конференции, посвященной 660-летию юбилею Амира Темура. Т. 5. Т., 1997.
23. Каримов И. А. Символ справедливости и могущества. Т. 5. Т., 1997.
24. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. Т., 1998.
25. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳлил, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари//Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998.
26. Каримов И. А. На пути духовного возрождения. Т., 1998.
27. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т6. Т., 1998.
28. Каримов И. А. Без исторического прошлого нет будущего. Т. 7. Т., 1998.
29. Каримов И. А. Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин//Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1998.
30. Каримов И. А. Сплоченность народа – залог мира и прогресса. Т., 1998
31. Каримов И. А. Идеология – это объединяющий флаг нации, общества, государства. Ответы на вопросы главного редактора журнала «Тафаккур». Т., 1999
32. Каримов И. А. О национальной государственности, идеологии независимости и правовой культуре. Т., 1999.
33. Каримов И. А. Миллий давлатчилик, истиқлол мафқураси ва ҳуқуқий малабият тўғрисида. Т., 1999.
34. Каримов И. А. Миллат қудрати – ҳамжиҳатликда//Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т. 7. Т., 1999.
35. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломқда. Т., 1999.
36. Каримов И. А. Озол ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Иккинчи чақирғқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг I сессиясидаги маъруза, 2000 йил 22 январь//Озол ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. Т., 2000.
37. Каримов И. А. Национальная идеология – для нас источник духовно-нравственной силы в строительстве государства и общества. Речь на встрече с представителями научной и творческой общественности, посвященной основным принципам Концепции идеологии национальной независимости, 6 апреля 2000 г. Т. 8, Т., 2000.
38. Каримов И. А. Идеология национальной независимости – убеждение народа и вера в великое будущее. Т. 8. Т., 2000.
39. Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. Т., 2002.
40. Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. Т., 2003.
41. Каримов И. А. Эришилган марраларимизни мустақамлаб, ислохотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз. 2003 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлаштириш яқунлари ва 2004 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. 2004 йил 7 февраль. Т., 2004.
42. Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. Т., 2005.
43. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқи ва эркишликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. (Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимда 2005 йил 7 декабрда сўзлаган маърузаси). Т., 2005.
44. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир. Т., 2007.
45. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Т., 2007.

II. Дарсликлар

46. Бутенко А. П. Советская многопартийность: проблемы формирования. М., 1991.
47. Власов В. И. и др. История политических и правовых учений. Ростов-на-Дону, 2004.
48. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку. М., 1997.
49. Гаджиев К. С. Политология. М., 2003.
50. Демидов А. И., Федосеев А. А. Основы политической науки. М., 1995.
51. Желтов В. В. Политология. Ростов-на-Дону, 2004.
52. Ильин В. В. Политология. Учебник для вузов. М., 2000.
53. История политических и правовых учений. (Под ред. О. Э. Лейста). М., 1997.
54. Ковалев А. М. Предмет, законы и категории политики как науки//ВМУ. 1998. № 5.
55. Малышев В. А. Основы политологии. М., 1997.
56. Мельвиль А. Ю. и др. Политология. Учебник. М., 2007.
57. Основы политической науки. (Под ред. В. Пугачева), Учебное пособие для вузов. М., 1996.
58. Огамуродов С., Эргашев И., Акромов Ш., Қодиров А. Политология. Т., 1999.
59. Панарин А. С. Политология. Учебник. М., 1999.
60. Политология асослари. Т., 1992.
61. Политология. Учебник. (Под ред. В. И. Буренко, В. В. Журавлева). М., 2005.
62. Политология. Хрестоматия. (Под ред. М. Василика). М., 2000.
63. Политология. (с. ф. д. С. Жўраев умумий тахрири остида). Т., 2006.
64. Политическая энциклопедия. Т. 1. М., 2000.
65. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М., 2003.
66. Рамазон И., Мўминов Е. Политология. Дарслик. Т., 1997.
67. Шарипов Ф. Сиёсатшунослик. 1-2-китоблар. Т., 1996.
68. Ўзбекистонда демократик жамият қуриши назарияси ва амалиёти. Дарслик. Т., 2005.

III. Ўқув қўлланмалар

69. Абдурахимова Н. А., Эргашев Ф. Р. Туркистонда чор мустамлака тизими. Т., 2002.
70. Анохин М. Г. Политические системы: адаптация, динамика, устойчивость. М., 1996.
71. Антология мировой политической мысли. В 5 тт. Т. 1. М., 1997.
72. Бабырин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. М., 1997.
73. Бобоев Ҳ., Мирхамидов М., Ҳасанов С. Ўзбекистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Т., 2005.
74. Бутенко А. П., Миронов А. В. Сравнительная политология в терминах и понятиях М., 1998.
75. Ватан туйғуси. Т., 1996.
76. Вся политика. Хрестоматия. М., 2006.
77. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. М., 1998.
78. Гегель Г. В. Ф. Философия права. М., 1990.
79. Гринберг Т. Э. Политические технологии: ПР и реклама. М., 2005.
80. Жалилов А. Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. Маърузалар матни. Т., 2002.
81. Зокиров С. Ҳуқуқий дашлат ва фуқаролик жамияти сари: Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарлари асосида. Т., 1999.

82. Кузишин В. И. и др. Словарь античности. М., 1989.
83. Конституция ва қонунларнинг устулиги — Ўзбекистон тараққиётининг кафолати. Т., 2000.
84. Малышевский Н. Н. Технология организации выборов. М., 2003.
85. Маънавийт — масъуллик. 1-китоб (Маънавийт нашрлари. Республика «Маънавийт ва маърифат» маркази). Т., 1997.
86. Маънавийтнинг ойдin йўли. 2-китоб (Маънавийт нашрлари. Республика «Маънавийт ва маърифат» маркази). Т., 1997
87. Маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишидир. Т., 1998.
88. Мусский И. А. 100 великих мыслителей. М., 2004.
89. Мустақиллик. Изоҳли илмий-оммабоп лугат. А. Жалолов ва Қ. Хоназаров умумий таҳририда. Т., 1998.
90. Мухасв Р. Т. Политология. Хрестоматия. Пособие для вузов. М., 2000.
91. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1997.
92. Нерсисянц В. С. Политические учения Древней Греции. М., 1979.
93. Одилқориев Ҳ. Т., Гойибназаров Ш. Ф. Сиёсий маданият. Т., 2004.
94. Отамуротов С., Кувватов Н. Кучли давлатдан — кучли жамиятга: Олий ўқув юртлири учун ўқув қўлланма. Т., 2003
95. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т., 1996.
96. Сағдуллаев А., Аминов В., Мавлонов У., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., 2000.
97. Сиёсатшунослик асослари. Маърузалар матни. Т., 2005.
98. Политология асослари. Ўқув қўлланма. Т., 1992.
99. Политология в логических схемах и таблицах. (Под. ред. А. В. Миронова). М., 1995.
100. Хайдаров А. А. и др. Основы политологии. Т., 2003.
101. Холбеков А. Илдиоров У. Социология: изоҳли лугат — маълумотнома. Т., 1998.
102. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи фанига схемали ўқув-методик қўлланма. (А. Азизхўжаев, О. Ҳасанов, Ҳ. Азизов ва бошқалар). Т., 2001.
103. Ўзбекистон Республикасининг “Оила кодекси”га шарҳлар. Т., 2000.
104. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. Т., 2000.
105. Ўзбекистонда сиёсатшунослик: (2001 йил 18 октябрда Тошкент шаҳрида ўтказилган Республика илмий-амалий конференцияси материаллари). Т., 2002 .
106. Шабров О. Ф. Политическая система: структура, типология, устойчивость. М., 1993.
107. Ўзбекистон тарихи. 1- ва 2-томлар. Т., 2000.
108. “Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар” мавзuida: республика илмий-назарий анжумани материаллари. Т., 1998.
109. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., 2000.
110. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т., 2000.
111. Ўзбекистоннинг янги тарихи 3-китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Т., 2000.
112. Ўлмасов А. Оила иқтисоли. Т., 1998.
113. Гафуров С. М., Хайдаров А. А., Тўлаганова Н. Ў. Сиёсатшунослик асослари. Ўқув қўлланма. Т., 2005.

IV. Илмий рисола, монография ва мақолалар

114. Абу Райҳон Беруний. 1000 Ҳикмат . Т., 1993.
115. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993.
116. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1992.
117. Абдулла Орипов. Шейрлар ва дostonлар. Танланган асарлар. Тўрт жылдик. Т., 2001.
118. Абдунабиев А. Вклад в мировую цивилизацию. Т., 1993.
119. Абдурауф Фитрат. Оила. Т., 2000.
120. Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. Т., 2003.
121. Абулқосимов А. ва бошқ. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш йўллари. Т., 2001.
122. Абулқосимов Ҳ., Ҳасанов Р., Фармонов И. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш. Т., 2003.
123. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины//Полис. 1997. №6.
124. Амир Темур жаҳон тарихида. ЮНЕСКО. Париж, 1996.
125. Амир Темур. Темур тузухлари. Т., 1992.
126. Амелин В. Н. и др. Опыт развития прикладной политологии в России//Полис. 1998. №3.
127. Андреев С. С. Политическое сознание и политическое поведение//Социально-политический журнал. 1992. № 8.
128. Арон Р. Этапы развития политической мысли. М., 1993.
129. Артанастра или наука политики. М., 1993.
130. Афлотун. Қонулар. Т., 2002.
131. Барботько Л. М. Тотальная идеология против тоталитарного государства //Вопросы философии. 2000. № 11.
132. Барқамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1997.
133. Бойқобиллов Б. Ўзбекнома. Т., 1999.
134. Бекмуродов М. Б. ва бошқалар. Миллий менталитет ва раҳбар маънавияти. Т., 2003.
135. Белов Г. Эволюция нормативности политической системы современного российского общества//Общественные науки и современность. 1996. № 1.
136. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 2000.
137. Бобосв Ҳ. Фафуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маърифий-маънавий таълимотлар тараққиёти. Т., 2001.
138. Боден Ж. Шесть книг о государстве//Антология мировой политической мысли. Т. 1. М., 1997.
139. Болтаев М. Т. Абу Али ибн Сина — великий мыслитель, ученый—энциклопедист средневекового Востока. Т., 1980.
140. Бухоро — Шарқ дурдонаси. ЮНЕСКО. Т., 1997.
141. Бухоро — 2500. Т., 1997.
142. Ваггинян А. А. Политика и мораль. К вопросу о мировом политическом порядке. М., 1997.
143. Васильев Л. С. Конфуций//Вопросы истории. 1989. № 3.
144. Васильев М. И. Партии, движения, политические силы — попытка реконструкции//Полис. 1992. № 5-6.
145. Васовин В. Переход к демократии в посткоммунистических странах//ВМУ. Социология и политология. 1998. № 2.
146. Великие ученые Средней Азии.//Под ред. М. Хайруллаева. Т., 1994.

147. Володенков СВ. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода//ВМУ. Политические науки. 1999. № 6.
148. Гаджиев К. С. Тоталитаризм — как феномен XX века//Вопросы философии. 1992. № 2.
149. Галкин А. А. Становление политической науки: от философии политики к политическому моделированию. М., 1991.
150. Гафарли М. С. Ривожланишнинг “Ўзбек модели”: тинчлик ва барқарорлик — тараққиёт асоси. Т., 2001.
151. Демократия: 80 саволга 80 жавоб. Т., 2001.
152. Джанусов А. И. Различия структур и уровней развития политической культуры//Социально-гуманитарные знания. 1999. №4.
153. Диний бағрикенглик ва мутаассиблик (юз саволга юз жавоб). Т., 2007.
154. Жалилов Ш. Кучли давлатдан — кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. Т., 2001.
155. Жалолиддин Мангуберди. Т., 1999.
156. Жумаев Р. З. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. Т., 1998.
157. Жўраев С, Маҳкамов Х., Рустамбоев С. Америка Қўшма Штатлари. Т., 2003.
158. Жўраев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт (илмий-таҳлилий мақодалар тўплами). Т., 2003.
159. Жўраев С., Жалилов А., Саидолимов С. Хорижий давлатларнинг ташқи сиёсати ва дипломатияси. Ўқув дастури. Т., 2005.
160. Загладин Н. и др. Мировое политическое развитие: век XX. М., 1998.
161. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти. Т., 1996.
162. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Т., 1998.
163. История политических и правовых учений. Средние века и Возрождение. М., 1986.
164. История политических и правовых учений. Древний мир. М., 1985.
165. Касымджанов А. Х. Абу-Наср аль-Фараби. М., 1982.
166. Качоха В. Проблема общего блага в современной демократии//Вопросы философии. 2000. № 9.
167. Кинг П. Классификация федераций//Полис. 2000. №5.
168. Комоцкая В. Д., Тихомирова Е. Б. Г. Д. Лассуэл — классик американской политической науки//Социально-политические науки. 1990. № 11.
169. Комоцкая В. Д., Тихомирова Е. Б. Поколение 50-х в американской политологии: С. Ф. Хантингтон/Социально-политические науки. 1991. № 9.
170. Комоцкий Б. О. Мишель Корзье как политолог//Социально-политические науки. 1990. № 9.
171. Краснов Б. И. Политология как наука и учебная дисциплина//Социально-политический журнал. 1995. № 1.
172. Кувалдин В. Б. Президентская и парламентская республика, как формы демократического транзита. //Полис. 1998. №5.
173. Кузишин В. И. Словарь англичности. Платон. М., 1989.
174. Кузьмин М. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека. //Вопросы философии. 1997. № 2.
175. Левитин Л. Узбекистан на историческом повороте. М., 2001.
176. Левитин Л., Карлайл С. Ислам Каримов — янги Ўзбекистон Президенти. Т., 1996.
177. Межкультурный диалог в Узбекистане. Intercultural dialogue in Uzbekistan. Т., 2007.

178. Мерриам Ч. Новые аспекты политики//Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997.
179. Мийон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века. М., 1995.
180. Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2001.
181. Мировой политический процесс//Политическая теория и политическая практика (Под ред. А. А. Мигольцева). М., 1994.
182. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии//Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997.
183. Моргантау Г. Международная политика//Антология мировой политической мысли. В 5-т. Т. 2. М., 1997.
184. Мусский И. Сто великих мыслителей. М., 2004.
185. Мустақиллик ва ижтимоий тараққиёт. Т., 1998.
186. Мустақиллик мафқураси ва Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий негизлари. Т., 2001.
187. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.
188. Независимый Узбекистан. Толковый научно-популярный словарь. Т., 2002.
189. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сийяр ул-мулк. Т., 1997.
190. Никонов В. Код политики. М., 2006.
191. Нуридлинов З. Международное сотрудничество Республики Узбекистан со странами Европы. Т., 2002.
192. Одиқориев Х. ва бошқ. Икки палатали парламент. Т., 2005.
193. Огоҳ бўлайлик. Т., 1999.
194. Осипова Н. Г. Социально-политические взгляды Джона Стюарта Милля //ВМУ. Сер. 18. 2000. № 3.
195. Островски К. Три политические культуры в Европе//Социс. 1998. № 2.
196. Отамуротов С. Жамият сиёсий ҳаётини эркинлаштириш//Жамият ва бошқарув. 2003. №2.
197. Отамуротов С. Ҳокимият ва демократия мутаносиблиги//Татлим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. 2003, №1-2.
198. Очерки истории общественно-философской мысли в Узбекистане. (Под ред. И. Муминова). Т., 1977.
199. Платон. Государство. //Собр. соч. В 4 т. Т. 3. М., 1994.
200. Плевако Н. С. Конфликт и консенсус в политике и на рынке труда//Полис. 1995. № 6.
201. Республика Узбекистан: рождение независимого государства. (Под ред. К. А. Ахмедова). Т., 1992.
202. Романенко С. А. Типология процессов национального самоопределения//ОНС. 1999. № 2.
203. Сағдуллаев А. «Авесто» — тарихий географияни ўрганиш манбаи сифатида. «Авесто» китоби тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи. Т., 2000.
204. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. Т., 1998.
205. Социальный мониторинг — 2003. Экономический рост и бедность. Внешний государственный долг. Аналитический материал: ЮНИСЕФ, 2003.
206. Семигип Т. Ю. Политическая стабильность общества. М., 1997.
207. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Фарб. Т., 1997.
208. Сумбатян Ю. Г. Концепция разделения властей: история и современность //ВМУ. Сер. полит. науки. 2000. № 2.
209. Тавадов Г. Т. Политика и национальные отношения//Социально-политические науки. 1991. № 10.

210. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т., 2001.
211. Титов КА. Прагматизм в политике и перспективы развития политической науки//Полис. 1999. №2.
212. Тихомиронов Ю. А. Государство на рубеже столетий//Государство и право. 1997. № 2.
213. Токвиль А. Демократия в Америке. М., 1992.
214. Туленов Ж. Миллий мафкура: мақсад ва йўналишлари, ҳаётга тадбиқ этиш йўллари. Т., 1999.
215. Тўрақулов М. Жамият ҳаётини демократлаштириш//«Жамият ва бошқарув». 2003. №3.
216. Умарова Н. Замона зулми кўтармас ёхуд инсониятнинг кулфати ҳақида //«Халқ сўзи». 2004 йил 19 май.
217. Файзиев М. М. Политология как наука и учебная дисциплина//Общественные науки в Узбекистане. 1992. № 5-6.
218. Фаруқшин М. Политическая система общества//Социально-политические науки. 1991. № 5.
219. Федосова У. И. и др. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX века//Новая и новейшая история. 1999. № 6.
220. Федякин А. В. «Национальные интересы» как категория политической науки. //ВМУ. Политические науки. 2000. № 4.
221. Френкин А. А. Правовое политическое сознание//Вопросы философии. 2000. № 5.
222. Фромм Э. Бегство от свободы. Перев. с англ. (Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича) М., 1989.
223. Хайруллаев М. Фараби. Т., 1985.
224. Халипов В. Ф. Власть. М., 1995.
225. Хива — город тысячи куполов. ЮНЕСКО. Т., 1997.
226. Холбеков А. Демократия ва ижтимоий адолат//Жамият ва бошқарув, 1998. №1.
227. Холбеков А., Матибоев Т. Ижтимоий адолат ва демократия. Т., 2004.
228. Хоразм Маъмур академияси. ЮНЕСКО. Т., 2005.
229. Христиан-Ислом мулоқоти. Германия-Ўзбекистон. (Халқаро семинар мате-риаллари). Т., 2003.
230. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах М., 1969.
231. Чжен В. А., Максудов Ф. Теория и практика строительства демократического государства. Т., 1996.
232. Чудинова И. М. Идеология и политика//Социально-гуманитарные знания. 1999. № 4.
233. Шабров О. Ф. Политическое управление: проблема стабильности и развития. М., 1997
234. Шамсутлинов Р. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сур-гун. Т., 2003.
235. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997.
236. Шарифқужаев М. Ўзбекистонда очиқ фуқаролик жамияти. Т., 2003.
237. Шегорцев В. А. Политическая культура: модели и реальность. М., 1990.
238. Шербинина Н. С. Политика и миф//ВМУ. Политические науки. 1998. № 2..
239. Шмакова Т. В. Мир политических партий//Полис. 1992. № 1-2.
240. Шодиев Н. Узбекистан на пороге национального возрождения. Т., 2000.
241. Энтин М. Л. Международные гарантии прав человека. М., 1997.

242. Эргашев И. Қишлоқ сиёсий-ижтимоий жараёнлар тизимида (Сиёсий-фалсафий таҳлил). Т., 1998.
243. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. Т., 2000.
244. Эргашев И., Шариннов В., Жакбаров М. Жамиятни эркинлаштириш ва маънавият. Т., 2002.
245. Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. Т., 2004.
246. Эргашев И. Демократия -- миллий ва умумбашарий қадрият// Жамият ва бошқарув. 2004. №2.
247. Эргашев И. Ўзбекистонда демократик жараёнлар: уйлirma ва ҳақиқат // «Халқ сўзи». 2004 йил 18 май.
248. Юсупова Г. Х., Бугаева Г. А. Сиёсий фикрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. Политология курси бўйича маърузалар матни. 1-қисм. Т., 2000.
249. Яковсон Б. А. Государство, как социальная организация./ Восток. 1997.
250. Яковлев А. Н. Қайтадан кашф этилган мамлакат (Сўз боши ўрнида)// «Халқ сўзи», 2001 йил 9 февраль.
251. Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли иили. Т., 1999.
252. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, сиёсий мафкура-лар, сиёсий маланиятлар. Т., 1998.
253. Қирғизбоев М. Ўзини ўзи бошқариш органлари – фуқаролик жамиятининг асоси//Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари, 2003. №1.
254. Қобилов Ш. Миллий хавфсизликни мустаҳкамлаш стратегияси//Иқтисод ва ҳисобот. 1997. № 7-8.
255. Файбуллоҳ ас-Салом, Незматуллоҳ Отажон. Жаҳонга «Бобурнома». Т., 1996.
256. Фуломов М. Маҳалла -- фуқаролик жамиятининг асоси. Т., 2003.
257. Фуломов С. Мустақил Ўзбекистон. Т., 1999.
258. Ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик – тараққиёт омили. Т., 2001
259. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. «Абдулланом». Т., 1999.

V. Интернет сайтлари

260. www.gov.uz/
261. www.uz-info.com/
262. www.press-service.uz/
263. www.uzreport.com/
264. www.elections.uz/
265. www.iza.uz/
266. www.mfa.uz/
267. www.uwed.uz/
268. www.unesco.org.uz/
269. www.unesco.org/
270. www.lenta.ru/
271. <http://www.euroconflict.org/>

**ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ
ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ
ТИНЧЛИК ТАЪЛИМИ ВА МАДАНИЯТЛАРАРО
ҲАМЖИҲАТЛИК МАРКАЗИ**

**ЗАМОНАВИЙ СИЁСАТШУНОСЛИК:
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ
(Ўқув қўлланма)**

Муҳаррир: Н. Усманова
Оригинал-макет: И.В. Кравченко

Нашрга тайёрланган материалларнинг сифати, келтирилган фактлар,
атоқли оғлар ва бошқа маълумотларнинг аниқлиги, шунингдек,
очиқ наҳр этиш ман қилинган маълумотларни омчалаштиргани
учун маъруза муаллифлари жавобгардир.

ЖИДУ руҳсатисиз қайта чоп этиш ман қилинади.

Формат 84x108 1/32. Ҳажми 18,5 б. 1. Нусха сони 1000. Келтирилган нарҳда.
ЖИДУда чоп этилди.

100077, Тошкент ш., Буюк Ипак йўли кўчаси, 54